

ХӘЗИРҒИ
ҚАРАҚАЛПАК
ТИЛИ

МОРФОЛОГИЯ

*Университеттің филология факультеттері
үшін сабақлық*

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БАСПАСЫ,
НӨКИС—1981

Ўзбекистон ССР Жоқарғы ҳәм Орта арнаулы билим берүү министрлиги тәрпинен тастыйқланған.

Редакциялық коллегия:

филология илимлериниң докторлары, профессорлар
Насыров Д. С., Бердимуратов Е. Б., филология илимлериниң
кандидатлары Дәулетов А. Д., Бекбергенов А. Б.

45302

Б М-357(04)80 216-80 430602 0200

© „Қарақалпақстан“ баспасы, 1981.

На карақалпақском языке

**СОВРЕМЕННЫЙ КАРАКАЛПАКСКИЙ ЯЗЫК
МОРФОЛОГИЯ**

*Издательство „Қарақалпақстан“.
Нукус—1981*

Редактор *М. Қарабаев* Тех редактор *Ж. Досжанова.*
Художник *К. Нажимов* Корректор *А. Аташева*
Худ редактор *И. Қыдыров*

ИБ. №1402

Терийге берилген ўақты 26/VI—1980-жыл. Басыўға рухсат етилген
ўақты 17/II—1981-ж. Қағаз форматы 60X90^{1/16}. Көлеми 16,5 баспа
табақ, 17,5 есап баспа табақ Тиражи 5000. Баҳасы 70 тийин

„Қарақалпақстан“ баспасы. Нөкис қаласы, К. Маркс көшеси, 9.

ҚК АССР Баспа, полиграфия ҳәм китап саўдасы ислери бойынша
Мәмлекетлик комитетиниң „Правда“ ныи 50 жыллығы атындағы
Нөкис полиграфкомбинаты, Заказ 879

АЛҒЫ СӨЗ

Усынылып отырған сабақлық университеттің филология факультетінің қарақалпақ тили хәм әдебияты бойынша қәнигелер таярлайтуғын бөлімнің студентлерине арналып, сабақлықты дүзиўде авторлар коллективи бул пән бойынша жаңадан дүзилген оқыў программасын тийкарга алды.

Морфология бойынша дүзилген бул мийнет ҳәзирги қарақалпақ тилинің фонетика хәм лексикологиясы жөнинде жазылған сабақлықтың даўамы болып табылады. Өйткені ҳәзирги қарақалпақ тили бир пүтин курс болып, ол жокары оқыў орнында бир неше семестрлер даўамында оқытылады. Ҳәзирги қарақалпақ тили бойынша сабақлықлардың дүзилиўи студентлердин билим алыўын тереңлествириўи хәм көбирек өз бетинше ислеўге мүмкншилик туўғызыўи сөзсиз.

Қарақалпақ тилинің грамматикасының системалы түрде хәр тәрепме изертлениўи профессор Н. А. Баскаковтың мийнетлеринен басланады. Сондай-ақ Илимлер Академиясының хабаршы агзасы С. Е. Малов хәм профессор Е. Д. Полывановлар қарақалпақ тилинің фонетикасы, лексикологиясы хәм грамматикасы жөнинде дәслепки баҳалы мағлыұматларды берди.

Соңғы дәўирде жергиликли илимпазлар тәрепинен қарақалпақ тилинің грамматикасын изертлеў бойынша үлкен-үлкен табыслар колға киргизилди. Арнаўлы монографиялар, диссертациялық мийнетлер хәм көплеген илимий мақалалар жәрияланды. Әсиресе ҳәзирги қарақалпақ тилинің морфология тараўи бойынша көплеген илимий изертлеў жумысларына ийемиз. Бул жағдай, бир жағынан, сабақлық авторларының мүшкилин жеңилетсе, екинши жағынан, үлкен мийнет жүклейди.

Соның менен бирге қарақалпақ тилинің морфологиясы бойынша изертлеў материаллары биргелки емес. Бираз сөз шақалары хәм категориялар жөнинде ҳәзирги қарақалпақ тил билиминде сабақлықта пайдаланыўға жарамлы материаллар көплен табылса, айырымлары жөнинде булдай деп айта алмаймыз. Сонлықтан да сабақлықта гейпара темаларды баянлаўда еле де сайызлық хәм кемшиликке болыўи мүмкин. Бул

жағдай келешекте сабақлықты еле де жетилистириўде сөз-сиз есапқа алынады.

Сабақлық оқыў программасына тийкарланылып дүзилгенликтен ҳәр бир сөз шақабы, грамматикалық категория жөнинде сөз етилгенде олардың изертленүү тарийхы ҳаққында дерлик айтылмайды.

Бул жұмыс Нөкис мәмлекетлик университетиниң қарақалпақ тили кафедрасы оқытыўшыларының көп жыллық оқытыў тәжирийбелериниң тийкарында жазылды. Сондай-ақ айырым авторлардың илимий мийнетлери сабақлыққа ийкемлестирилип қайта исленип усынылып отыр. Сабақлықтың структурасын дүзиўде ҳәм мазмунын баянлаўда рус тилинде және өзбек, казак, татар, башқурт т. б. түркий тиллеринде жазылған сәйкес сабақлықлар есапқа алынды.

Коллективлик бул сабақлықтың жеке бөлимлери ҳәм тараўлары төмендеги авторлар тәрәпинен жазылды: Морфологияға кириспе, сөзлердиң морфологиялық қурылысы, қарақалпақ тилинде сөз жасаў усыллары, сөз шақаплары темалары филология илимлериниң кандидатлары А. Нажимов ҳәм П. Бекимбетовлар тәрәпинен бирликте жазылды. Атлық—А. Ниязов тәрәпинен, келбетлик—филология илимлериниң кандидаты О. Доспанов тәрәпинен, санлық ҳәм алмасық—филология илимлериниң кандидаты А. Бекбергенов тәрәпинен, рәуиш—филология илимлериниң кандидаты П. Бекимбетов тәрәпинен, феийл—доцент К. Бердимуратов тәрәпинен, модаль сөзлер, еликлеўиш сөзлер, таңлақ—филология илимлериниң кандидаты А. Нажимов тәрәпинен, көмекши сөзлер—доцент А. Есемуратов тәрәпинен жазылды.

Авторлар санының көп болыўы бир жағынан сабақлықты жазып питкерийди жеңиллестирсе, екінши жағынан бул жағдай бир аз қыйыншылық туўғызды. Айырым терминлерди қолланыўда ҳәр түрли сөз шақапларында ушырасатуғын биргелки ямаса усас мәселелерге бирдей көз қарастың болыўында, стильлик жақтан тутас китапта баянлаў бирлигиниң сақланыўында ҳәм т. б. көп қыйыншылықлар ушырасты. Редколлегия ағзалары тәрәпинен бул жағдайлар есапқа адына отырып, мүмкин болғанынша китапты бир қәлипке түсирийге биргелки баянлаў стилине әкелийге ҳәрекет етилди.

Сабақлықты жетилистириў, жақсылаў бойынша пикир айттып, кеңеслер беретугын китап-оқыўшыларға алдынала терең мийнетдаршылық билдиремиз.

А. ДӘУЛЕТОВ,

филология илимлериниң кандидаты

I. МОРФОЛОГИЯ ХӘМ ОНЫҢ ИЗЕРТЛЕҮ ОБЪЕКТИ

«Тил—адамлар арасындағы өзара қарым-қатнас жасаудың ең әҳмийетли куралларынан бири»—деген еди, Владимир Ильич Ленин.

Дурысында да адамлар бири-бири менен пикир алысыуда, сөз хәм сөз дизбеклериниң ызамлы байланысы арқалы жасалған гәплерден пайдаланады. Адам ойының әдүан түрли нәзик белгилерин билдириуде, пикирлердиң анық хәм дурыс болыуында сөзлер хәр түрли грамматикалық формалар арқалы өзара байланысқа—грамматикалық қурылысқа түседи. Мысалы, сөз составымыздағы «дунья, адам, бул, бала» сөзлери тек лексикалық мәниси менен бир тутас тамамланған ойды бермейди. Олар қатнас куралы болыу ушын грамматикалық қурылысқа түсиу керек: белгили формаға ийе болыуы, көмекши сөзлер яки суффикслер жәрдеми менен өзара байланысыуы, тийсли интонация менен айтылыуы шәрт:

Бул дуньяның көрки—адам баласы. (Әжинияз).

Демек, тил болыу ушын сөзлик составтағы сөзлер менен грамматикалық қурылыстың өзара бекем байланысыуы зәрүр.

Тилимиздеги сөзлердиң гәп ишинде бир-бири менен байланысыу хәм тамамланған ойды беріу усылары грамматикалық қурылыс делинеди.

Сөзлик составты тил билиминиң лексикология тарауы, грамматикалық қурылысты грамматика тарауы тексереди. Бул екеуиниң де изертлейтуғын объекти—сөз болғанлықтан олар бири-бирине тығыз байланыслы болады.

Грамматика дегенимиз сөзлердиң өзгериуи, өзара дизбеклесиуи хәм белгили бир тамамланған ой-пикирди билдириу ызамлылықларын изертлейтуғын илим. Ол еки тараудан турады: морфология хәм синтаксис. Синтаксис—гәптеги сөзлердиң дизбеклесиуи, тамамланған ой-пикирлерди билдириу жоллары, гәп хәм гәптиң түрлери хәккынағы илим.

Сөз тилде сөйлеушилер тәрепинен қабылланған белгили бир

сеслик комплекс арқалы айтылады: нан, қал, тән, кел, кітап, бар, ат, от, өт, қол, ток, қызыл, ақ, он бес, т. б.

Сөз дегеніміз объектив дүниедағы зат, қурылыс, хәрекет, белги т. басқалардың бизің мийимізде сәўлелениўинен пайда болған түсинигиниң, уғымының белгилі бір сеслик комплекс арқалы айтылатуғын шәртлі атамасы. Сеслик комплекс ызыамларын тил билиминиң фонетика тараўы тексереди.

Тилдеги хәр бир сөздиң өзине тән мәнилери болады. Сөз мәнилери дара турғанда да, басқа сөзлер менен белгилі бір байланысқа түскенде де билинеди. Бирақ дара турғандағы мәниси арасында аз да болса парық болады.

Сөздиң дара турғандағы мәниси, тийкаргы мәниси—оның лексикалық мәниси делінеди: адам, қәлем, пахта, кітап, қағаз, ақ, көк, бар, кел, ксле, совхоз т. б.

Сөзде тийкаргы лексикалық мәни болыў менен бирге хәр қыйлы қарым-қатнасты билдиретуғын улыўма грамматикалық мәни де болады. Мысалы „Иним совхозда ислеп атыр“ деген гәште хәр бир сөз грамматикалық мәни аңлатып тур: „ислеп атыр“ сөзи болымлы феийл, анықлық мейил, тамамланған тур, III бет, жай дәреже, хәзирги мәхәл, бирлик сан, аўыспалы феийл усаған грамматикалық мәнислерди берип тур.

Сөздиң улыўма грамматикалық мәниси бир жағынан сөздиң лексика—семантикасына байланыссы болса, екінши жағынан онын формасы—сөз қурылысы менен де байланыссы: оқы, оқыма, оқыр, оқып, оқығалы, оқыўшы, оқыўшылар, оқыўшыман, оқыўшылармыз, оқыўшыларымыз, оқыған, оқыман, оқып, т. б.

Жокарыдағы сөзлердиң түбирин бир болғаны менен формалары хәр қыйлы, формасындағы азы-кем өзгеристің өзи лексика—семантикалық мәниниң өзгеріўине себеп болып тур.

Сөз қурылысын, өзгеріў ызыамлылықларын, сол өзгерислер нәтижесинде пайда болған лексика—семантикалық, грамматикалық мәнислерди морфология тексереди.

Тилдеги сөзлер өзлериниң лексика—семантикалық мәниси, морфологиялық қурылысы хәм гәштеги атқаратуғын тийкаргы синтаксислик функциясы бойынша улыўмалық белгиге ийе болған айырым топарларды қурайды. Бул топарлар сөз шақаңлары делінеди. Морфология сөзлерди, хәрбир сөз шақабына тән болған улыўмалық формалар арқалы берилетуғын мәнислерди тексереди.

Гәп ишинде сөзлер хәр қыйлы формалық өзгерислерге ушырайды. Бул өзгерислер белгилі ызыамлылықлар тийкарында болады. Усы ызыамлылықлар нәтижесинде пайда болатуғын сөздиң жасалуў, түрленіў, өзгеріў, қолланыў қағыйдаларын ашып береді.

Морфология тил билиминиң фонетика, лексикология, стилистика т. б. тараўлары менен тығыз байланыссы болады.

§ 1. ГРАММАТИКАЛЫҚ МӘНИ, ГРАММАТИКАЛЫҚ ФОРМА ХӘМ ГРАММАТИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАР

Морфология сөздің қурылысы, морфемалық составы хәм формасы хәққынла илим болғанлықтан, ол грамматикалық мәни, грамматикалық форма хәм грамматикалық категориялар сыяқлы түсиниклерди өз ишине алады.

Хәр бир сөз өзиниң жекке мәнисине ийе. Сөзлер тилимизле ой-пикиримизди билдириу ушын белгили бир грамматикалық қағыйдаларға бойсынып, өзара длизбеклесип қолланылады.

Сөзлердиң өзара қарым-қатнасынан пайда болған хәм үлкен бир топар сөзлерге бирдей тән улыўма абстракт мәниге грамматикалық мәни делинеди. Мысалы: қәлемим, дәптерим, иним, синлим, билгеним, көрерим, кетежағым, ертеним, бүгиним, аппағым, т. б. сөзлери хәр қайсысы өзиниң жекке лексикалық мәнисине ийе болыу менеп бир қатар, олар хәм-месине ортақ грамматикалық мәниге хәм формаль белгиге ийе болып тур. Бул сөзлердиң усы формасы арқалы предметтиң биринши бетке хәм бир адамға тийисли екени билдириледи.

Грамматикалық мәнилер усындай үлкен бир сөзлер топарын улыўмаластырып, оларға тендей болатуғын грамматикалық қағыйдалар бередиди. (Бир мазмунды екннши мазмунға қарама-қарсы қойыўдың арқасында анықланады).

Грамматикалық мәнини беріу хәр бир тилдиң ишқи ызам-лылықларына байланыслы хәр қыйлы усыллар арқалы иске асады.

Олардың тийкарғылары мыналар:

1. Аффиксация
2. Аналитикалық форма,
3. Көмекши сөзлер
4. Сөз тәртиби.
5. Сөзлерди тәкирарлау
6. Интонация.

1. **А ф ф и к с а ц и я**—бул түбир я негизлерге хәр қыйлы форма жасаушы аффикслерди жалғау арқалы грамматикалық мәни жасау.

Қарақалпақ тилиндеги көпшилик грамматикалық мәнилер хәм сөзлердиң өзара қатнасын аңлататуғын белгилер көбинше аффиксация усылы арқалы иске асады. Аффикслер суффикс хәм жалғаулар болып екиге бөлинеди.

1. Суффикслер арқалы:

а) жаңа сөзлер пайда болады: — тыныш-сыз-лан: **ор-ақ қаўип-сиз-лик, суў-шы, ег-ин, китап-хана**; б) сөзлерге үстеме мәни ендириледи:—**қыз-алақ, бота-лақ, ақ-шыл, ерте-леў, бара-жақ, бере-туғын, бар-мақшы, бар-ып, бар-са, бар-ар, бара-ды, барын-қыра, бар-ыс, бар-ғыз** т. б.

2. Жалғау арқалы сөзлер өзара синтаксислик қарым-қатнасқа түседиди: **бизин үй, оның китабы, мен студентпен, университетте оқыйман, университеттен киятырман хәм т. б.**

Қарақалпақ тилинде сөзлерге аффикслер қосылғанда олардың түбири, негизлери өзиниң дәслепки формаларын өзгерт-

пейди. Керісінше, аффикслердің көбісі сөз түбіріне ыңғайласып жалғанады: жигит-лер-ге, қыз-лар-ға. Хәрбір аффикске бұрыннан белгили бир грамматикалық мәнини аңлатыу функциясы бекитилген болады. Бирақ олар дус келген сөзлерге жалғана бермейди. Демек, аффикслер грамматикалық мәнини сөздеги басқа морфемалар менен бирликте ғана иске асыра алады.

II. Аналитикалық форма:—бул еки ямаса оннан да зыят сөзлерден куралып, дәслепкиси лексикалық мәнини сақлап, соңғылары тек мәхәл, бет, модальлик мәнилерин аңлатыушы хәм бир грамматикалық категорияда қолланылатуғын формалар. Аналитикалық форма тийкарынан, феийлде қолланылады.

1. Мәхәл формалары: баратыр, киятыр, уйықлап атыр, сатып алып атыр, студент болайын деп атыр (еди), косық айтайын деп атыр, берген екен, баражақ болды, бармақшы едик, баратуғын емес, барар еди, т. б.

2. Модаль формалар: барған, баражақ, бармақшы, баратуғын екен (*шығар, қусайды, сыяқлы*).

3. Мейил формалары: барғым келеди, барайын деп едим, барсам еди, оқый бергейсен.

4. Атауыш сөзлер: студент еди (екен, емес, емиш, шығар, қусайды, боламан).

5. Хәр қыйлы перифрастикалық (*тусиндирме*) формалар: бережақ түри бар, кететуғын түри жок, жығылайын деп еди хәм т. б.

Жоқарыдағы мысалларға нәзер салғанымызда усы аналитикалық парадигмада (*форма көрсеткиш*) қарақалпақ тилинде кәлеген феийл ямаса атауыш сөзлердің түрлене алатуғынлығын байқаймыз. Демек, булар қарақалпақ тили системасындағы ең бир өнимли қолланылатуғын формалар деп қаралады.

III. Көмекши сөзлер деп тил қурылысында грамматикалық хызмет атқаратуғын сөзлерге айтылады. Қарақалпақ тилинде көмекши сөзлердің түрлерин көп, хәр қайсысының функциясы хәр қыйлы. Олар сөзди, тәпти өз ара байланыстыруға, олар арасындағы қарым-қатнасты көрсетиуге, айырым сөзлердин мәнисин конкретлестиріуге хәм оларға қосымша мәни ендирийуге актив қатнасады. Мысалы:

1. Олар ушын сууығың да, бораның да кәр емес (*У. Хожаназаров*).

2. Мен оларды сол турысында қосығыма көширип көрип едим, өзге түе өзим кеттим шоршынып (*Р. Казакова*).

3. Душпанды кегипниң шоғы менен ат (*Ж. Аймурзаев*).

4. Кеуил деген жаман екен ғой..., тек ғырра кейниме қайтуй менен болдым (*Ж. Аймурзаев*).

Усы үш-төрт мысалдан биз асты сызылған сөзлердин жекке коммуникативлик мәнисиниң жок екенлигин байқаймыз. Бундағы „да-де“, көмекши сөзлерин байланыстырушылық хыз-

метін атқарып тұр. „менен“, „ушын“ көмекшілері болса, сөздер арасындағы қарым-қатнасты билдиреді. Ал „ғой“, „ғыр-ра“ сөзлері күшейткішілік мәнілерін аңлатып тұр, „түуе—бул контексте жартылай бийқарлау мәнісін билдиреді.

Көмекшілердің гейпараларының айырым конструкцияларында қолланылуы миниегли болады. Өйткені олар түсіріліп қалдырылса, сөздер арасындағы синтаксислік байланыс үзіліске түсіуі мүмкін (*үшінші мысал*). Ал айырым уақыттарда көмекші сөзлердің қолланылуы факультативтік характерде болады. Оны басқа грамматикалық қатнасты билдируіші тил усыллары алмастыруы мүмкін. Бундай өз ара алмасыушылық көмекші сөзлердің функциясы жағынан басқа грамматикалық усылларға тең екенін және бир рет дәлиллейди.

Көмекші сөзлердің бир түрі—көмекші фейиллер. Олар тийқарғы фейиллер менен дизбеклесип қолланылып, оларға ис хәрекеттің баслануы, дауамдылығы, тәкирарлығы, иске асыу тезлиги, мүмкиншилиги, хәрекеттің бет алысы, тамамлағандылығы хәм т. б. сол сиякты бир қанша мәнилі реңлерди енгизиу ушын қолланылады хәм олар менен бирге аналитикалық конструкция курау ушын қатнасады. Мысалы: Айтын жибер, айтып бод, айтып кет, айтып жүр, айтып қой, айтып сал, айтып ал, айтып көр, айтып шық, айтып бар, айтып қал хәм т. б. Бул сөзлер аналитикалық форма ишінде айрықша бир топарды курайды. Олар өзлеринің белгилі бир парадигмасына ийе емес, көмекші фейиллер хәмме фейиллерге тең дизбеклесип қолланыла бермейди.

IV. Сөз тәртіби айырым уақыттарда қандай да бир грамматикалық мәнинің сигналы болуы мүмкін: озып келгенменің үкем, менің үкем—озып келген, жети күн—бир хәпте, бир хәпте—жети күн хәм т. б., яғный орын алмасыудың арқасында баслауыш баянлауыш болып грамматикалық хызмет атқарып тұр.

Бирақ қарақалпақ тилинде сөзлер көбинше морфологиялық көрсеткішлерге ийе болып қолланылатуғын болғандықтан олардың орын алмастырылуы көбинше грамматикалық роль ойнамайды. Мысалы сөйлеп билмесен, тынлауды үйрен, тынлауды үйрен, сөйлеп билмесен; үйрен тынлауды, сөйлеп билмесен хәм т. б.

V. Сөзлерди тәкирарлау—бул көг ғана тиллердің, әсиресе түркий тиллеринің қандай да бир белги, сыпаг қәсийеттің көплигин, жыйқаклылығын, топланыуын, интенсивлигин, ал ис-хәрекеттің интенсивлі, тәкирарлау, дауамлы болатуғынлығын көрсетиу ушын қолланылатуғын грамматикалық усыллардың ең актив түрлеринің бири. Тәкирарлау усылы қарақалпақ тилинде хәр қыйлы. Тийқарғылары мыналар:

1. Бир сөз ямаса оның формасын толық тәкирарлау: тау-тау, бәлент-бәлент, жақсы-жақсы, талай-талай, қарай-қарай,

жууыра-жууыра, оқый-оқый, сууман-сууман, байқыл-байқыл жылт-жылт, т. б.

2. Жарғылай тәкірарлау: қып-қызыл, қап-қара, жуп-жумалак, әп-әнейдей, боп-бос, бып-былқылдак, мап-мазалы, дөп-дөңгелек.

3. Уқсас тәкірарлау: жақсы-жақсысынан, таза-тазасынан, үлкен-үлкенинен, келе-келгенше, бара-барғанша т. б.

4. Хәр қыйлы формада тәкірарлау: толар-толмас, болар-болмас, көринер-көринбес, алды-алдына, өзлі-өзі.

VI. Интонация да грамматикалық мәнінің материалдық көрнінісі сыпатында хызмет етеді. Ол фонетикалық кубылыс болып, гәпти типлерін, түрлерін, варианттарын ажыратуы ушын хызмет етеді. Интонация аркалы биз гәпти синтагмаларға хәм актуаль бөлінулерге дурыс ажыратамыз. Соның менен қатар интонация сөйлеудің стилистикалық өзгешелігін хәм орфоэпиялық дурыс сөйлеу нормасын көрсететугын сигнал сыпатында да хызмет етеді. Мысалы: Биз—қахарман, Ленин әулады. Биз қахарман Ленин әулады. Гәптерди синтагмаларға хәр қыйлы етип бөліудің арқасында хәр қыйлы мазмунға ерисип турмыз. Оның қандай хәуазы бар дейсең? Әне, жигит.

Интонация аркалы гәптиң ядросын логикалық пәгпенен ажыратып көрсетуіміз мүмкін: Маржан ізлеген теренге сүңгийди; Теренге маржан ізлеген сүңгийди.

Грамматикалық форма хәм грамматикалық категория түсіпклері өз-ара органикалық тығыз байланысly. Тилдің мазмуны тек өзін жарыққа шығарушы сыртқы көрсеткішлеріне ие болғанда ғана хәқыйқый тил факты бола алады. Ал сөздің грамматикалық формасы бул грамматикалық категорияның морфологиялық вариантларының иске асыуының жекке бир көрнінісі болып есапланады. Өйткені, сөз формасы—грамматикалық категория деп аталатуғын үлкен бир қосындының элементар бирлігі. Сөз негизінің сөз өзгертуіши ямаса сөз түрлендируіши аффикслерди қабыл алып қолланыуы сөз формасы делінеді. Мысалы: жаза-ман, жаза-саң, жаза-ты формалары жекке турғанда биринши, екінши хәм үшінши бетлерди көрсетуіши сөз формалары болып, олар өзара қарама-қарсы қойылуының арқасында бетлік категориясын құрайды. Бир ғана форма жасаушы морфемаға ие болып, өз ара негизлері менен нарық қылатуғын бир қанша сөз формаларына категориялық форма делінеді. Мысалы:

Мен
студент-пен
оқыушы-ман
жақсы-ман
биринши-мен
оқый-ман

Сен
студент-сең
оқыушы-саң
жақсы-саң
биринши-сең
оқый-саң

Ол
студент
оқыушы
жақсы
биринши
оқый-ды

Миче, бундағы хәр бир тик қатар бетлик категориясының бир категориялық формасын қурайды. Категория менен категориялық форма арасындағы байланыс жалпы менен жеккениң байланысындай болады. Өйткені категория жалғыз формада туруы мүмкин емес. Ал кемінде еки ямаса оннан да көп биргелки мәни аңлататуғын формалардан қуралады.

Улы ұмаласқан грамматикалық мәни этирапындағы ұйымласқан (өзара карама-қарсы мәниге ийе болған форма жасаушы морфемалары бар) бир қанша категориялық формалардың жиынтығы грамматикалық категория делинеди. Егер биз сеплик категориясы деген терминди ушыратсақ, демек тилдеги сеплик мәнилери менен соны билдириуши формаларды көз алдымызға келтириуимиз керек.

Сөйтип, грамматикалық категория—бул грамматикалық мәни менен грамматикалық форманың бирлигинен ибарат. Грамматикалық категория бир-еки сөз бенен шекленип қалмай, жүзлеген, мынлаған сөзлерди улыұмаластырады хәм олардың формалық қатарларын карама-қарсы қойуы арқасында ажыратады.

Грамматикалық категориялар хәр тилде хәрқыйлы өзгешеликке ийе болып ғана қалмастан, бир тилдиң ичинде де өзинин айырықшалықларына ийе болады, түрли-түрли көринисте келеди.

Өзлериниң характери бойынша да грамматикалық категориялар биргелки емес. Олардың айырымлары атауыш сөзлерге тән болатуғын болса, айырымлары фейилдиң формаларын жасау ушын қатнасады. Қарақалпақ тили морфологиясына тән ең бир характерли категориялар қатарына мыналар жатады:

1. Көплик категориясы	6. Фейилдиң дәреже категориясы
2. Сеплик категориясы	7. Түр категориясы
3. Тартым категориясы	8. Мәхәл категориясы
4. Бетлик категориясы	9. Мейил категориясы
5. Келбетликтин хәм рәуиштиң дәрежелери	10. Сөз шақаплары категориясы
	т. б.

Грамматикалық категориялар сөз формаларының өз ара оппозициялық қатнасынан келип шығады деген едик. Бирак бир сөздиң хәр қыйлы формалары арасындағы қатнас грамматикалық категорияны пайда ете бермейди. Мысалы: бес-бесеу бесинши-бестей, ямаса кел-келе-келип-келгенше-келгели. Бул жерде де бир сөздиң хәр қыйлы грамматикалық формалары бар. Бирак, бунда хеш қандай мәнилик оппозиция жоқ. Демек грамматикалық категория да жоқ деген сөз.

②

§2. СӨЗДИҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚУРЫЛЫСЫ

Гәптеги айтылайыш деген ой-пикирге байланыслы хәр бир сөздиң лексикалық хәм грамматикалық мәни бирлигин дүзиуге тән қурылысы болады. Сөзлер өзлериниң лексикалық мәниси жағынан ажыралып туратуғыны сыяқлы, қурылысы арқа-

лы да лексика-грамматикалық өзгешелігі көрініп тұрады. Мысалы: Балықшы балықшыны узактан танийды. Бул гәптеги „балық“ сөзинен жасалған „балықшы“ сөзи лексикалық мәніси жағынан өзгешелікке ийе болса, „балықшы“ сөзи менен грамматикалық мәніси жағынан бирдей емес: бундағы „ны“ элементи ис-хәрекет процесиниң объектке қаратылғанын аңдатады. „Биз районның алдыңғы пахтакешлериненбиз“ деген гәптеги асты сызылған сөз „пахта“ лексемасына салыстырғанда өзара парықланатуғын алты сөзден ибарат: пахта, пахтакеш, пахтакешлер, пахтакешлери, пахтакешлеринен, пахтакешлериненбиз. Лексемага қосылған хәр бир элемент өзінше мәни береді.

Сөзлердиң лексикалық ямаса грамматикалық мәнісин билдиретуғын бөлегин морфема деймиз. Морфема—сөздиң мәнили ең киши бөлегі, сөзди оннан арман фонетикалық жақтан ғана анализлеўге болады.

Морфемаларды мәнилери менен хызметине қарай түбир морфема (лексема) хәм қосымша морфема деп екиге бөлиўге болады.

¹Суў-шы-²лар-¹дың, топ-²ла-¹м-²лар-¹ы, жәрдем-лес-¹ти-²м,

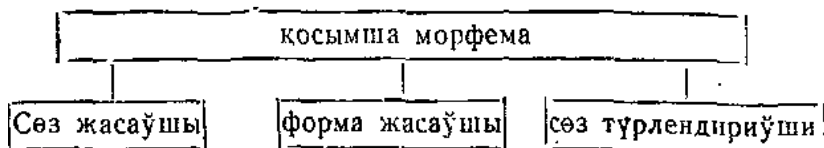
1. Лексема 2. Қосымша морфема.

Түбир морфема сөздиң лексикалық мәни беретуғын тийкарғы ядросы, буннан былай бөлшеклеўге келмейтуғын ең түпки негизи. Ол қосымша морфемаларды мәнилик жақтан ғана басқарып қоймастан, фонетикалық формасына да тийкар болады. Түбир морфеманы (лексеманы) гәптеги сөзге сыртқы формасы жағынан усағаны менен оларды бирдей деп қараўға болмайды. Мәселен, дара турғандағы „бала“ сөзи менен „Бала ойнайды“ деген гәптеги „бала“ сөзлери тең емес, кейингиси атаў сеплигин, бирлик санды, III бетти билдиреди. Қосымша морфемалар деп сөзге лексикалық, лексика-грамматикалық яки грамматикалық мәни беретуғын бөлегин айтамыз. Олар дара турғанда мәни бермейди, оның мәніси лексема арқалы реалласады: ақыллы бала, маллы совхоз, мазалы қаўын, әнибли жер дизбеклериндеги „лы, ли“ морфемалары лексеманың мәніси арқалы айқынласып тұр.

Түбир морфеманың хәр биринде лексикалық мәни болғанлықтан конкретлилікке ийе, олардың тилдеги саны көп, ал қосымша морфема улыўмалық (абстракт) мәни береді. Сонылықтан олардың саны аз: балалар, көллер, тереклер, китәвлар, т. б.

Қосымша морфемалардың лексемаларға жалғануында белгили ызыамлылықлар бар: белгили орнына хәм қолланыў өрпине ийе, мысалы, „шы-ши“ атлық сөз жасаушы қосымша морфема, лексемага биринши болып жалғанады, бирәк кәлеген сөзге жалғана бермейди. Усы себептен қосымша морфемалар хәр бир сөз шақабы ишинде қаралады. Қосымша мор-

фемаларды атқаратуғын хызметине қарай үш түрге бөліуге болады.

Сөз жасаушы аффикстер лексемаға қосылып, жаңа лексикалық бірлік жасайды. Жаңа пайда болған сөз тилдің лексикасын байытып, сөзлік составынан орын алады. Мысалы, егегин, егис-егислик, егинши, егиншилик, таза-тазалық, таза-лау, ара-аралық, арала, бир-бирлік, адам-адамгершилик, адамгершиликли, топ-топла, топлам.

Сөз жасаушы аффикс-дәслепки лексемаға жалғанып, жаңа мәнилі сөз пайда етеди. Сол дәслепки лексема негизги түбир деп аталады. Ол тилде дара түрінде де, қоспа түрінде де ушырасады. Суу-суушы, суулы, суусыз, сууғар, суусызлық, әдеп-икрам, әдеп-икрамлы, әдеп-икрамлылық, ата-ана, ата-аналы, азық-ауқат, азық-ауқатлы, ақбас-ақбаслы, ақбас-лық, Тахтакөпір-тахтакөпірши, тахтакөпірли, темир жол, темир жолшы, мийнет күн, мийнет күнли, т. б.

Сөз жасаушы аффикс қосылғаннан кейінги жаңа лексема дөренди түбир делинеди. Қарақалпақ тилинде бир лексемаға бир нешше сөз жасаушы аффикстер қосыла беріуі мүмкин: бора-боран-лы, бөл-бөл-ме, бөлме-ли, бөл-бөл-ек-бөлек-ле. Сөз жасаушы аффикстерди хәзирги тилдеги қолланыу өрисине қарай өнімлі хәм өнімсіз деп қарауға болады: өнімлі аффикстер хәзирги тилде жаңа сөз жасауға актив қатнасады. Мысалы: атлықтың— „шы-ши“, фейилдің „ла-ле“ т. б. аффикслери жаңа сөзлерден де лексикалық бірлік жасайды: трактор-шы, бетон-шы, комбайн-шы, принцип-ли, ремонт-ла, бетон-ла.

Жекке-сыйрек сөзлерде ушырасатуғын аффикстер өнімсізлерге киреди; ийис-ийис-ке, аласы-береси, аларман-берермен, т. б.

Бир ғана лексемадан жасалған сөзлер түбирлес сөзлер деп аталады.

Жокарыдагы еки топар хәр бири өз алдына түбирлес сөзлер, ал еки түбир (*бас, бас*) омонимлер, сонлықтан еки топар өз ара түбирлес сөзлер бола алмайды.

Сөз жасаушы аффикслер—лексикалык категория. Булар аркалы жасалган жаңа бирлик бир сөз шакабы ишинде болууы яки екинши сөз шакабына өтиуи ямаса аралас түринде келиуи мүмкин:

1. кеме—атлык, кемешн—атлык. 2. маза—атлык, мазалы—келбетлик. 3. Бил—фейил, билим—атлык, билимлен (*дир*)—фейил (фейил-атлык-фейил).

Форма жасаушы аффикслер сөзге қосылғанда оның лексика-семантикалык мәнисин пүткіллей өзгертип кете алмайды, тек гана лексика-грамматикалык мәни¹ оттенкасын бередн. Булар лексикалык мәнисн жағынан басқа-басқа сөзлер емес, тек бир сөздің хәрқыйлы формалары ғана: ек—екпе, еккен, еккелн, еккенше, ексе, егннкіре, егнп, еге, егер, екпес, айт—айтпа, айтып, айтпағанша, айтқалы, айтқышла, айтыңқыра, айтқан, айтса, айтты, айта, айтылды, айтысты, жаксы—жаксырак, китап—китапша, еки—екннши т. б..

Сөз хәм форма жасаушы аффикслер қурылысына қарай дара хәм қоспа болып еки түрде ушырасады. Дара аффикслер мәни жағынан да, форма жағынан да бөлшеклеуге келмейтуғын бир пүтин жекке бирликтен ибарат: бар-ып, кир-ип, сорап, бил-им, билим-ли, билим-сиз, билим-паз.

Мәни жағынан бир тутас бирлик болса да, қурылысы жағынан еки ямаса бирнеше дара аффикслерден қуралып, бир хызмет атқаратуғын аффикслер қоспа деп аталады: жер-гиликли, адам-гершиликли, пұхта-шылык, қура-нды, уна-млы, сүй-кимли, бир-қанша, бар-ыңқыра, бар-ғышла, арт-қыла, ийтер-гншле. Булар бурын дара-дара аффикслер болған менен тарийхый раўажланыудың барысында атқаратуғын хызметлеринде өзгерислер болып, биригип кеткен. Енди оларды хәзирги тил илими көз қарасынан басқа бөлеклерге ажыратууға келмейди. Бирақ мәнисин аңлауға болады: кө-мек-лес, раўаж-лан сөзлериндеги „лас-лес“ тиң составындағы элементлер фейил жасаушы хәм фейилдің дәреже жасаушы аффикслерден ибарат.

Сөз түрлендирууши аффикслер сөзлерге жалғанып, оның лексикалык мәнисине хәр қыйлы грамматикалык мәни қосады хәм гәштеги сөзлерди өз ара байланыстыруу хызметин атқарады: кала-кала-лар, көл-көл-лер, ауыл-ауыл-ға (барыу), ауыл-дан (қайтыу), ауыл-ауыл-ым, ауыл-ауыл-ың (*ыз*), ауыл-ы, студент-студент-пен, студент-сен, студент.

Сөз түрлендирууши аффикслерди атқаратуғын хызмети хәм беретугын грамматикалык мәнислерине қарай төмендеги түрлерге бөлиуге болады.

1. Сеплик жалғауы. 2. Тартым жалғауы. 3. Көплик жал-

ғауы. 4, Бетлеу жалғауы. Бул топарлағы аффикслер әдетте жалғаулар деп жүргизиледи.

Жалғаулардың қолланыуы өриси сөз хәм форма жасаушыларға қарағанда бираз кеңирек, себеби кейинги екеуи тек бир сөз шакабы ишинде ғана хызмет етеди, ал жалғаулар баска сөз шақапларына да жалғана алады. Мысалы: *шы-ши, ша-ше* атлықтың аффикслери.

Қосымша морфемалар тийкарынан алғанда мәнили сөзлерден келип шыққан. Буларда дара сөзлерде болған сыяқлы көп мәнилик, антонимлик, синонимлик, омонимлик қәсийетлер болады: *-лы, -сыз, -ли, -сиз*-қарама-қарсы мәнилер береди. мазалы—мазасыз, ойлы—ойсыз, ерикли—ериксиз, ақыллы—ақылсыз.

Қарақалпақ тилинде басқа тилден кирген *бий, -на, -нә* префикси бар. „бий“—сөз жасаушылық, ал „-на-нә“ форма жасаушылық қәсийетке ийе:

орын—бийорын
дәулет—бийдәулет
жағдай—бийжағдай
абырай—бийабырай

дурыс—надурис
мәрт—нәмәрт
зақ—назақ

Усы „бий“ префикси „лы—ли“ аффикси менен антоним мәнилес болады: бийорын—орынлы, бийжағдай—жағдайлы т. б. Синоним аффикслер фонетикалық көриниси хәр қыйлы болса да мәнилері бир-бирине жақын болады: —*шақ-шек, қақ-ғақ-көк, қыш-киш-гиш, қыр-ғыр, кир-гир*: ашыу-шак, мақтан-шак, урысқак-урысқыш, ушқыш-ушқыр, билгиш-билгир, жүргиз, еситтир, еситкиз, толтыр, толғыз; кер—гер, иш—ши: себепкер, себепши: кеш—шы—ши: түйекеш—түйеши;—ман, шы: жылқыман—жылқышы.

„бий“ префикси менен „сыз-сиз“ аффикси синоним мәнилес болып келеди: бийжағдай—жағдайсыз, бийабырай—абырайсыз. Лексикалық синонимлерде болатуғын сыяқлы синоним аффикслер де мәнилері бир-бирине жақын болғаны менен бири екіншисинен актив, пассивлигине, мәни оттенкаларына, стильлик өзгешеликлерине байланыслы өз ара ажыралады, гейде бириниң орнына екіншисин алмастыруға болмайды: сүрингиш—сүриншек, себепкер—себепши т. б. Бирақ сүрин-гек, урыс-шак емес.

Айырым аффикслер еки ямаса оннан да көп грамматикалық мәни аңлатады. Мысалы: бар-ды-қ:—биринши бет, бетлик жалғауы хәм көплик. Бар-ды-н: II бет хәм бирлик, бар-сын, III бет хәм буйрық мейил.

Формасы бирдей болып хызмети, мәниси басқа-басқа аффикслер омоним болады.

- 1.-*Ғыш-қыш, киш-гиш*: а) Келбетлик жасаушы: билгиш, көргиш, исенгиш б) Атлық жасаушы: баскыш, сызгыш, соргыш, ескерткиш.
- 2.-*ы-и*: а) Тартым жалғауы: аўылы. б) Келбетлик жасаушы: толы;
- 3.-*а-е*: а) Фейил жасаушы: сана, тене. б) Барыс сеплиги: анама, иниме.
- 4.-*ық-ик (қ, к)*: а) Келбетлик жасаушы: тынық, қызық, артық. б) Атлық жасаушы: тырнақ, тилек, қызық, буйрық, күйік, қылық.
в) Фейил жасаушы: дәмик, бирик, толық, жолық т. б.
- 5.-*ды-ди*: Өткен мәхәл формасын жасаушы: оқыдым, оқыдын, оқыды.
а) III бет—бетлик жалғауы: оқыйды, көреді.
б) Табыс сеплиги: қағазды, кәлемді.
в) Атлық жасаушы: тарсылды, гүрсилди.

Жоқарыдағы қосымта морфеманың үш түрі арасында бирин биринен ажыратып туратуғын өзгешеліктері бар. Соның менен бирге олар арасында тығыз байланыстың бар екенлігін биліу керек: *ша-ше, шақ-шек* атлықтың киширейтіу формасын жасаушы аффикс: *кітап-кітапша, тай-тайыншақ*, кейинірек сөз жасаушыға айланған: *көрпе-көрпеше, келин-келиншек, -лар-лер*-сөз түрлендіріушілері: *кітап-кітап-лар, дәптер-дәптерлер* санлық хәм рәуиш сөз шақапларында шамалау мәнісін билдиретуғын форма жасау хызметін атқарады: *жасы қырықларда, саат онлардың* Уакты еді, кешелери, бурынлары т. б.

Сөздің морфологиялық қурылысындағы гейбир өзгерісе::

Сөзлердің морфемаларға бөлшекленіуі ийкемлілігі олардың қурылысына таллау жасауға имканият береді. Сөзлердің морфемаларға ажыратыуі грамматикалық абстракцияға тийкарланады, яғный қосымша морфемалар өзлери жалғанған хәр бир сөзде хәр түрлі мәніде емес, хәммесінде де өзине тән бир улыума мәніде, бир хызметте жумсалады. Мысалы: *оқыушы-лар-ға, сүұрет-шілер-ге, аң-шы-лар-ға, әдебиат-шы-лар-ға, тия-ши-лер-ге*. Бундағы қосымша морфеманың барлығына тән нәрсе: кәсіпти билдіріуші, көплік, хәрекеттің бағдары, барыс сеплик мәнісі.

Грамматикалық абстракцияның нәтижесінде пайда болған

бундай система хәр бир тилдиң өзине тән ишки ызымлы-лықлардың тийкарын қурайды.

Морфемалардың усылайышына бир мәниде, бирдей хызметте биреше сөздің қурылысында кайталанып келе беріуи олардың арасындағы жикти ашады, бирин биринен ажыратыуға мүмкиншилик береді. Қандай да бир морфема өз хызметин жоғалтса, онда олар морфологиялық таллауға келмейди. Узак жыллар дауамында рауажланыудың барысында күнделikli қолланылып жүрген сөзлердің қурылысында (*ишки, сондай-ақ, сыртқы*) гейпара өзгерислер болады. Сөз қурылысындағы бундай өзгерислер белгилі бир грамматикалық процесстердің нәтижесинде иске асады.

1. **Синисий кубылысы.** Дәуірдің өтиуи менен гей-бир сөзлердің составындағы морфемалар өз мәнисиниң хызметинен ажыралады, олар бири екнншиси менен синисип кетеди: *ойан—ойат, кутыл—куткар, мөлдир—мөлтен, кайқы—кайыр, қайсар—кайқай, жарық—жалын—жаныу, елик—елер—елен—едирей—елдирен—ентик—ентеле, узай—узак—узат, үлкен—үлкей, жылан—жылжы—жылыс, сүмен—сүмирей—сүмелек, өкир—өкси, алаңла—алақла* т. б.

Составындағы морфемалардың мәнилери жойылып, бири бирине енисип кеткенликтен енди морфологиялық белгилеуге келмейтуғын процессти синисий деймиз.

Булар мына типте ушырасады:

1. Түбир—аффикс: *кут-ыл, кут-кар, уят-уя-л.*

2. Түбир—түбир (*сөйтп (сөлай етип), бүйтип (булай етип), сонлықтан (сөлай болғанлықтан), бүгин (бул күн), сексен (сегиз он), тоқсан (тоғыз он), пилмамыт (пилмамонт), билезик (билек жүзик).*

3. Аффикс—аффикс: *—шылық—шы-лық, шилик—ши-лик, (молшылық, көпшилик), лас—лес (аралас, екшилес, сөйлес, татыулас), иңқы—иңки (көтериң-ки, басың-қы) лан—лен (ғайрат-лан, ар-лан)* т. б.

II. **Жылысыу кубылысы.** Бунда морфемалар өз хызметинде өз мәнисинде қолланыла береді. Дәуірдің өтиуи менен тилдің рауажланыу барысында тек олардың шегарасында ғана өзгерислер болады. Олардың бириниң бир элементи екнншисине ауысады. Нәтижеде орны жылысады. Мысалы: *сестим, сестин, сести, достым* сөзлерин еки морфемаға ажыратыуға болады: *сес-ти, дос-тым*. Бундағы қосымша морфема тартым жалғауының I-II-III бет формасы *ым-ың-ы*, олардағы „ғ“ элементи түбир лексиемаға тийисли еди (*сест, дост*) кейин, сөз түбиринен түсип айтылганда айырым аффикстин составына өтип кеткен. „Сары“ сөзи бурын „сарығ“ түринде болған, енди түбирдеги „ғ“ аффикске қарай жылысқан: *сарғай, азай, көбей*. Буларды хәзирги қарақалпақ тили көз қарасынан морфологиялық таллауға болмаса да составындағы қосымша морфемалардың тилдеги бар мәнилери менен

салыстырыу аркалы анықлауға болады: *ойа-т* (*т*—фейилдің өзгелік дәрежесі), *ойа-н* (*н*—өзлік дәреже), жалын (*-ын*-сөз жасаушы, мәселен *жау-ын*), жарық (*-ық*-сөз жасаушы мәселен, *қыз-ық*) т. б.

III. Декорреляция процесі. Бұнда дәслепки морфемалардың орны, саны өзгермейди, тек мәнісі өзгереді, яғни морфологиялық турақланыудың (*консервацияланыу*) нәтижесінде хызметі өзгереді:

1. бир—бирлік, бир-иг-е-бирге
зор—зор-ық, зор-ыға-зорға.

2. Сеплік жалғауларының турақланыуынан: кешке, бий-карға, босқа, ерте, күнде, баяғыда, әуелде, қапәлимде, әуелден, тосыннан, зордан, бірден. Булар еңди морфологиялық таллауға келмейди, себеби бул жердеги морфемалар өзлерінің жекке мәнілерінен ажыралып, сол сөзлердің состав бөлегіне айланып кеткен.

§3. СӨЗ ЖАСАҰ УСЫЛЛАРЫ

Хәр бир тилдің сөзлік составы мұдамы өзгәристе болады. Бұнда да белгили ыызамлылықлар бар: адамзат жәмийетиндеги, тәбияттағы күнделікли заңлы хәрәкетлер тилде анық көринеди, гейбир түсиниклер ескерип қолланыудай қалады, оны аңлататуғын сөзлер де бара-бара сөйлеу процесіндеги активлигин жоғалтады; тазадан пайда болып атырған ұғымларға байланыслы жаңа сөзлер еки түрли жол менен пайда болады: бириншиден, тилде бурыннан бар сөзлерден хәр қыйлы усыллар аркалы жаңа мәндеги бирлік жасалады, екіншиден, жаңа түсиникти аңлатыу үшін баска тиллердің сөзлери өзлестириледи. Баска тилден сөз алыу, әсиресе, еки тиллилик жағдайында практикалық үлкен әхмийетке ийе; сөзлик состав жаңа бирлік пенен толысады хәм өзара қарымқатнас жасауды жеңиллестиреди.

Жаңа сөз жасау дегенде қандай усыл менен болса да сол тилдің ишки резервлери хәм ыызамлылықлары тийқарында өз алдына лексикалық мәниге ийе болған бирликти пайда етиуді түсинемиз. Мысалы: трактор-тракторшы, тракторшылық, тракторлы, тракторсыз, таутайлак, түйесинир, ақсақал, ақ терек, қара тал, бийдай рең, жигит-желен, азык-ауқат, кийим-кеншек, райатком, комсомол, НГУ, көк (*түр*)-көк (*шөп*), жазыушы (*атлық*)-жазыушы (*фейил*) т. б.

Сөз жасау—тил билімінің айырықша бир тарауы, ол сөзлердің жасалыу усылларын, жаңа сөз пайда етиудің ыызамларын хәм соларға байланыслы сөзлердің структурасын тексереди. Демек, буның да объекти—сөз. Бул тарауда пайда болған жаңа бирлік қалай жасалған, составын қураушы элементлери нелерден ибарат деген мәселелер қаралады. Тилде бурыннан қәлиплескен сөз жасау үлгилери бар.

Сөз жасау анализин тилдин хэзирги жагдайына тийкарланады. Деген менен тилдин тарийхый рауажлавыу жолы да есапка алынады себеби, синхрония—тилдин хэзирги уақытка тән звеносы—өзинен бурынғы диахронияның заңлы дауамы, хэрбир синхронияда диахронияның элементлери болады. Бул екеуи арасында тыгыз байланыс бар екенлигин биле отырып, хэзирги эдебий тил нормаларын белгилеуде сөз курылысына анализ жасауда, хэркет етиуши морфемаларды аныклауда синхрониялык аспект тийкар стип алынады. Мысалы: үшле, барла, бирле, сөйле, үнде, усла усаған сөзлер сырттан қарағанда курылысы жағынан бирдей—булардың хэммеси хэркет мэнисин билдиретуғын „ла“ (хэм оның фонетикалык вариантлары) аффикси арқалы жасалған (саз-ла, саз ет, саз қыл). Сондай болса да хэзирги тилде дэслепки үш сөз дөрэнди түбир болып есапланады, морфемаға ажыралады, ал кейинги үш сөз (сөйле, үнде, усла) бундай мэнили элементлерге бөлинбейди, себеби сөзлердин курылысында өзгерислер болып, морфемалар арасындағы жик билинбей сиңсип кеткен. Енди олар хэзирги тилдеги үлгилер бойынша ажыратылса, тилдин нормасы бузылады. Бундай сөзлердин қатарына: енгезердей, хэуиттей, қайқы-қайыс, қайқай-қайық-қайт, оян-оят-ояу, узын-узак-узай усаған көп ғана бирликлерди қосыуға болады.

Хэр бир дөрэнди сөз тилдеги сөз жасау үлгилери (модельлери) тийкарында пайда болады:

Улыума аффиксацияның үлгиси-модели:

а) *түбир*—сөз жасаушы аффикс: сан-сана, ой-ойла, ойың-ойна, суу-суушы, ал-алғыр, ис-исле т. б.

б) *негиз*—сөз жасаушы аффикс: орак-оракшы, ийттүйнек-ийттүйнекли, колхоз-колхозшы т. б. Соның ишинде кэсип яки кэсип ийесин билдириуши аффикслер менен атлық жасау модели (үлгиси): атлық-шы-ши. атлық-шылық-шилик: этикетикши, балык-балықшы, китапхана-китапханашы, есап-есапшы, пахта-пахташылык, жүзим-жүзимгершилик т. б.

Улыума қоспа сөзлердин модели (үлгиси):

а) *түбир-түбир*: акбас, ақсақал; он бес, кол қой;

б) *түбир-негиз*: күн батыс, бес жыллык; в) *негиз-түбир*: Қанлы Екшемби, сасық күзен; г) *негиз-негиз*: ак жүзли-абырайлы, илимий-техникалык т. б.

Соның ишинде бириккен атлықлардың жасалыу модели (үлгиси):

атлық-атлық—келсап, баспана, аткулак, бузаубас;

келбетлик-атлық—акбилек (өсимлик) акбас, каракулак;

санлық-атлық—сегизкөз, қырықбууын, Үшсай, бирказан;

атлық-фейил—орынбасар, демалыс, Қызкеткен, елгезер;

фэйил-фэйил—Барсакемес, Сатыбалды, алыпсатар т. б.

Сөз жасау модельлери (*үлгилери*) ҳәр бир сөз шакабының өзине тән өзгешеликлерине байланысly ҳәр түрли элементлерден турады. Буның ҳәммеси ҳәртәреплеме бай формаға ийе болған тутас бир системаны пайда етеди. Бул модельлер (*үлгилер*) негизинде пайда болған сөзлерде еки элементтин өзара катнасы бар: сөз жасауға тийкар болған сөз хәм дөрөнди сөз: дәслепкиси-дара турғанда сөз, кейингисинин составында сөздин бир бөлими: **ау—ау-шы**, **ак бас—акбас**, **бес жыл—бес жыллык**, **алтын, гүмис алтын-гүмис** т. б. Пайда болған сөз өзлерин қурайтуғын компонентлерден мәнилик жақтан әдеуир парық қылады.

Сөз жасау анализинде кейинги жасалыу есапка алыналы: **ақыллы—ақыл** сөзинен: **ақыллылық—ақыллы** сөзинен, **колхозшылық—колхозшы** сөзинен, **балықшылық—балықшы** сөзинен жасалған. Сөз жасау анализи бойынша дөрөнди сөзлерге характеристика усылайынша бериледи.

Морфематикалық анализ бойынша буннан басқа талап қойылады; „балықшылыққа“ сөзинин түбири „балық“, **шы**—кәсип ийеси мәнисин билдиретуғын атлық жасаушы аффикс, **лық**—кәсип мәнисин аялататуғын (*абстракт мәнисти*) аффикс, **қа**—хәрекет бағдарын көрсетиуши барыс сеплигинин жалғауы.

Сөз жасау анализи менен морфематикалық анализдин өзара уксаслыгы болыуы менен бирге айтарлықтай өзгешеликлері де бар: морфематикалық анализлердин өриси сөз жасау анализлерине қарағанда бираз кеңирек: тийкар морфема хәм қосымша морфемаларды толық өз ишине алады.

Сөзлердин этимологиялық анализинде булардан басқарақ аспектини қарастырады: тилдин диахрониялық фактлерине тийкарланып сөздин қурылысындағы өзгерислер салыстырыу арқалы анықланады. Мысалы: **жан, жақ, жалын, жалаң, жалғыз, жалқы, алға, алды** усаған сөзлер тарийхий жағынан дөрөнди түбирлер екенлиги даўсыз. Булардың мәнили элементлери ҳәзирги тилде хәрекет етиуши морфемаларға салыстырыу арқалы анықланады. Этимологиялық анализ жасауда анықланатуғын морфема (*тубир яки қосымша морфема*) талланып атырған сөзден басқа ең кеминде еки ямаса бир неше сөздин составында сол мәнисинде хәм сол функциясында жумсалауғын болыуы тийс.

Сөз жасауда фонетикалық, лексикалық, грамматикалық факторлар тиккелей катнасады, екинши жағынан жасалған жаңа сөз мәниси хәм қолланылыу өриси бойынша лексикалық составтан орын алады, бул оның лексикологияға жақын екенлигин дәлиллейди; жаңа лексикалық бирлик өзинин белгили қурылысларына ийе болады: мәнили элементлерден турады, лексика—семантикалық мәни өзгерисине ушырағанлықтан қан-

дай да бир сөз шақабының составына киреди, сол категорияның нызамларына бағынады.

Хәзирги қарақалпақ тилинде сөз жасаудың мынадай усуллары бар: 1. Морфологиялық (*синтетикалық ямаса аффиксация*) усул;

2. Морфология—синтаксислик (аналитикалық) усул.

3. Лексика—семантикалық усул.

4. Фонетика—семантикалық усул.

1. **Морфологиялық усул.** Бул усул арқалы түбир яки негизге сөз жасаушы аффикслер қосылып жаңа лексикалық бирлик жасалады; бил-им билим-ли, адам-гершилик, адам-гершилик-ли, ек-ег-ин, егин-ши, егин-шилик; ег-ис, егис-лик, көк-ле, ақ-ла, топ-төп-ла, топла-м зат-лай, ақбас-ақбаслы, бала-шаға-лы т. б.

Сөз жасаушы аффикс жалғанғаннан кейин пайда болған бирликти дөренди түбир (*негиз*) деймиз. Оның мәніси тийкаргы түбирдің мәнісине тиккелей байланысly болды, сол мәніни раўажландырады, соннан келип шығады. Мысалы: „терим, кийим, бөлим“ сөзлериниң мәнилери „тер, кий, бөл“ фэйиллерине тийкарланған; тер, бөл—тийкар болыушы (*мотивлеуши*): терим, кийим, бөлим—өзара тийкарланыушылар (*мотивленушилер*). Бул екеуи мотивациялық қарым-қатнасты пайда етеди. Мотивациялық қарым-қатнасы болған бирликлер түбирлес сөзлер делинеди. Олардың мәнилик қатнасы анық сезилип туралы; бөлим, бөлис, бөлшек, бөлгиш, ауыз-бирлик, ауызбиршилик, ауызбиршиликли, ауызбиршилик-сиз, ауызбириктириу—өзара түбирлес сөзлер.

Бул усул арқалы хәзирги қарақалпақ тилинде көбинесе атлық, келбетлик, фэйил, рәуиш сөзлер өнимли жасалады. Олардың ҳәрбири өзлериниң сөз жасаушы аффикслерине ийе. Мысалы: заттың аты, уғымын билдиретуғын сөзлерди жасаушы аффикслер; *шы-ши*: тилши, әдебиятшы, баслаушы, лениши, атқарыушы, *шылық-шилик*: кемшилик, басшылық, журтшылық, *лық-лик*: дослық тууысқанлық, өсимлик, айлық, онлық, үшлик, *кер-гер*-хызметкер, саўдагер, жауынгер, *кеш, паз, қор, гөй, стан, хана*: пахтакеш, илимпаз, желком дәмегөй, Қарақалпақстан, Өзбекстан, шөлистан, асхана, жатақхана, *ма-ме, ба-бе, па-пе*: түйме, сүзбе, бөлме, тапсырма, шығарма, баянлама, жоллама; *м, ым-им, -ис*еним кеширим, уйым, ийрим. өним орам, топлам; *қы-ки, ғы-ги*: бурынғы, тепки, ашытқы, уйтқы, сүрги, шанышқы, *ақ-ек, ық-ик, -к-к*: тарақ, гүрек, төсек, сызық, бүйрық түсиник, тилек, қылық, күйик, бөлек, тамызық. *ынды-инди, ыды-иди*-қыйынды, жыйынды, сырқынды, үзинди, *қыш-киш, ғыш-гिश*:-сызғыш, басқыш, отырғыш, ескерткиш, *ыш-иш*:-кууаныш, өкиниш, күйиниш, сағыныш, қызғаныш, *уыш-үйш*:-елеуиш, желпиуиш, түйреуиш, анықлауиш, толықлауиш: *мақ-мек*: илмек-куймақ, оймақ, қыспақ, шәкпақ, сыр-

мақ, асы, еси: шығасы, киреси, береси, аласы, көреси, барасы, *ын-ин, н:* боран, жыйын, жауын, егин, қорған, түйін, тығын.

Минне, булар қазіргі қарақалпақ тилинде сөз жасауда актив қатнасауғын өнімлі аффикслерден есапланады. Зат түсінигин билдиретуғын сөзлерди жасауда сийрек қатнасауғын өнімсіз аффикслер мыналар; *сын-син* —борасын, ықтасын, *мыс-миш* —болмыс, турмыс, өтмиш, *мал* —орамал, жормал, *маш* —кууырмаш, *ман-шабарман* *ир-ыр-р-үнгир*, түйір: *ем-ит-т* —бөгет. жемит: *шек* —бөлшек: *уыл* —қарауыл, жасауыл, *а-е* —жыра, күйе, *қа* —тутқа т. б.

Булардан баска да затлардың белгисин, белгинин белгисан, қарекет процессин билдиретуғын сөзлерди жасайтуғын аффикслер бар, қар бири белгили бир топарды курайды, олардың өз ишинде өнімлі, өнімсізлери гезлеседи.

II. Морфология — синтаксислик усыл аркалы еки ямаса бир кеше түбирлер биригип, қосылысып жана мәнили бир сөз жасайды. Жана сөздің мәниси, оның составындағы компонентлердің жекке мәнисинен өзгеше болады. Мысалы: алабуға, ақсақал, ақбас, түйесинир ис қакы, темир жол, сары май, Советлер Союзының Коммунистлер партиясы, емин-еркин т. б.

Бул усылдың морфологиялық қам синтаксислик болыуының себеби: составындағы компонентлери дара турғанда мәнили лексикалық бирлик ретинде қаралған менен усы сөздің курылысында ол сөз емес, ал морфемаға айналған тутас бирликтің состав бөлеги деп танылады, екиншиден белгили бир синтаксислик қатнаста болған сөзлердің биригуі, қосылуы аркалы турақланыуынан жасалған.

Бул усыл аркалы қоспа сөзлер жасалады. Олардың өзлеринің характери бойынша дара сөзлерден, еркин сөз дизбегинен фразеологиялық бирликлерден ажыралады:

1. Қоспа сөз бир лексикалық бирлик ретинде сөзлик составтан орын алады. Сонлықтан аффикслер оның компонентлеринің қар бирине емес, ал тутас бирлик ретинде сол қоспа сөзге тийисли. Тилдеги функциясы бойынша дара сөз бенен бирдей, оннан тек морфологиялық курылысы жағынан ажыралады.

2. Компонентлери бекем байланысқан, кәлиплескен турақлы бирикпе болып есапланады, сонлықтан составындағы компонентлерди кәлеген сөзлер менен аумастыруға, формаларын өзгерте беріуге келмейди. Тилде бурыннан бар таяр материал ретинде бир түсиникти билдириу үшін жумсалады.

3. Лексикалық бир бирлик болғанлықтан тийкаргы бир пәтке бағынады.

Қоспа сөзлердің компонентлери арасындағы бурынғы синтаксислик байланыстың характери бәринде бирдей емес, бир топары синтаксислик дизбеклесіудің бағынуы усылы

менен байланышынан жасалған болса, ал екінші топары тең, гәрәзсиз байланысыуы аркалы келип шыккан. Усыған байланыслы қоспа сөзлер мынадай еки топарға бөлинеди: 1. Тең байланыстан жасалған сөзлер—жуп сөзлер 2. Бағыныуы жолы менен жасалған қоспа сөзлер: а) составлы сөзлер, б) бириккен сөз, в) қысқарған сөз.

§4 ЖУП СӨЗЛЕР

Жуп сөзлер деп семантикасы бойынша өзара мәнилик қатнасы бар, морфологиялық биргеликли сөзлердиң синтаксислик жақтан бағынбай байланысқан фонетикалық ықшамласыуы аркалы жасалған лексикалық бирлигине айтамыз.

Жуп сөзлер тийкарынан еки түрли жол менен жасалады: а) мәнили биргеликли сөзлердиң жупласыуы аркалы: қазан-табак, шыбын-ширкей, алыс-берис, асығып-албырап, тийип-қашып, күни-түни; б) мәнили сөз өзиниң сеслик өзгериске ушыраған „жаңғырық“ сөзи менен қоса айтылыуы аркалы жупласыуынан жасалады: нан-пан, жалт-жулт, ыйып-жыйып, апыл-тапыл, умбар-жумбар, қалған-қутқан.

Жуп сөзлер формаль жақтан гәптиң биргелкили ағзаларына усайды. Деген менен, олар арасындағы мәнилик айырмашылық анық көринеди: жуп сөз компонентлери турақлы орын тәртибиле ийе, пауза биргелкили ағзаларды айтқандағыдан қысқарақ биргелкили ағзалар хәр қыйлы сөз шақапларынан да дүзиле береді. Жуп сөзлердиң жасалуында биргелкили избе-излик, ызамлылықлар бар. Қәлеген сөз жуп сөздиң компоненти бола бермегениндей-ак, қәлеген еки сөздиң дизбеклесип келиуи жуп сөз пайда ете алмайды. Сөзлердиң жупласыуы ушын: а) компонентлериниң екеуи де бири-бирине мәнилик қатнаста болыуы; семантикалық жақтан сәйкеслениуи; б) семантика—фонетикалық жақтан ықшамласыуы; в) морфологиялық жақтан биргелки, синтаксислик тең хуқықлы болыуы, грамматикалық жағынан сәйкеслениуи тийис.

Жуп сөзлердиң семантикалық өзгешелиги:

а) Коррелятив (*сыбайлас*) сөзлер жупласады; Бизди қоршап алған объектив дүньядағы кубылыслар, хәрекетлер, затлар өзлериниң жекке өзгешеликлери менен бирге улыума белгилери аркалы бир группа, топар, класс составына кирип, хәммесине ортақ болған бир атама түсинигине ийе болады. Мысалы: қауын, ғарбыз, асқабак, палауқабак, (*палыз егинлери*): аға, ата, бала, қыз, ул, ини, әже, шеше, ана, синли, қарындас, баба, шаулық, ақлық, (*тууысқанлар топары*); арпа, бийдай, жазлық, гүзлик—(*көк егислер группасы*), ширкей, шыбын, кумырысқа (курт—жәнликлер класы). т. б. Коррелятив (*сыбайлас*) сөзлердиң жупласыуы қарақалпақ тилинде жиий ушырасады: ата-ана, бүгин, ертең айран-шалап, жақсы-жаман, өлип-өшип, кели-келсап, бес-алты, қыз-

келиншек. Бунда мәнилери тең сөзлер (*қой-ешки, көрпе-төсек, әке-шеше*) пүтин өзиниң бөлегі менен (*тау-тас, оқ-дәри, хат-хабар*) жупласады. Бірақ коррелятив сөзлердиң қәлегіни жуп сөз компоненті бола алмайды, олардың ишинен басқаларына салыстырғанда жетекшілик мәниске ийе, соның ушын қабатласқан түринде күнделikli сөйлеу процесинде жийи қолланылатуғын, соларды бирликте айтыўдың өзи қалғанларын өз ишине алатуғын мәни беріу дәрежесине жетискенлери ғана қатнасады; *қазан-табақ, табақ-қасық, қауын-ғарбыз, оқ-дәри*.

Бир группаға киретуғын сөзлер атқаратуғын хызмети, орны, уқсаслығы, қарым-қатнасы т. б. жағынан өз ишинде гейбир топарларды курайды, усы топарлар ғана өзара жупкерлесіу мүмкиншилигине ийе. Мысалы, семья-туўысқанлық терминлеринен ата-баба, ата-ана, әке-шеше, аға-ини, апа-синди, ул-қыз, аталы-балалы, абысын-ажын, ерли-зайып, ақлық-шаўлық, туўған-туўысқан, ағайын-туўған, дайылы-жийенли, тамыр-туўған. Бир группаға киргенлигине қарамастан „ата, ақлық“ сөзлери өзара жупласа алмайды.

б) Өзара синоним сөзлер жупласады; бул арқалы жәмлеу, улыўмаластырыу мәнисин беретуғын сөз жасалады. Мысалы; жөн-жосақ, ар-намыс, азап-ақырет, сын-сымбат, қатар-қурбы, т. б. Деген менен тилимиздеги ҳәр қандай еки синонимнен жуп сөз жасала бермейди, ал күнделikli сөйлеу процесинде бир-бириниң мәнисин толықтырыу максетинде қабатласып жийи қолланылатуғынлары ғана жупласады. Мысалы: келбети, пишини, түри, сыйқы, сыны, қәдди, сымбаты, қәўмети, түси—бир синонимлик қатарды курайды. Соның ишинен семантикалық мәниси, айтыўға ықшамлығы сәйкес келгенлери (*сын-сымбатлы, түр-түси, қәдди-қәўмети*) ғана жупласқан, тил-зибат, абай-сиясат, заң-закон дау-жәңжел. қәдир-қымбат, шийрин-шекер, ашна-яр-дос, асып-тасып, жақын-жуўық, қурал-жарақ—дара синонимлерден қуралған жуп сөзлер. Өз ара жуп синонимлер де бар: бирли-ярым, жеккесийрек, анда-санда, аш-жалаңаш, аш-әптада, күш-ғайрат, күш-қуўат, ер-турман, ер-жуўен, жақын-жуўық, тамыр-туўған т. б.

в) Өзара антоним сөзлер жупласады: ертели-кеш, артық-кем, жақсы-жаман, алыс-берис, жүрис-турыс, алды-арты, ашышы-душшы, өлип-тирилип, көгерилип-басылып, ойлы-бәлентли, азлы-көпли т. б. Антоним сөзлердиң жупласыўынан қарама-қарсы еки уғым арасындағы барлық қалатты өз ишине алатуғын жаңа лексикалық бирлик жасалады: „жатса-турса“, сөзи, жатса да, жүрсе де, отырса да, турса да“ түсиниклерин өз ишине алып „барлық уақытта“ дегенди билдиреди. Деген менен, қәлеген антонимлерден жуп сөз жасала бермейди, мәнилик өзгешелиги хәм қолланыу өриси тең күшли, айтылыуы бир-бирине сәйкес еки антоним қатар айтылса орталықтағы

калган түсиниклерди санап отырыу керек етилмейди. Мысалы, карама-карсы мәниге ийе болган мына еки синонимлик катарды алайык:

1. Үлкен, гидиман, нәхән, тайнапыр,

2. Гирттай, мийттай, кишкене, киши т. б.

Булардың ишинде „үлкен“ хәм „киши“ сөзи басқаларына салыстырғанда жетекши орынға ийе, сонлықтан „үлкен-киши“ жуп сөз.

§ 5. ЖУП СӨЗЛЕРДИҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИГИ

Жуп сөз жасалыуы ушын компонентлери морфологиялык биргелкили болады; атлық-атлық, келбетлик-келбетлик, санлык-санлык, фейил-фейил т. б. Мысалы: азык-түлик, акыл-ой, үлкен-киши, узынлы-келгели, бес-алгы, жети-сегиз, бүгин-ертен, ертели-кеш, ҳармай-талмай, көрип-билип, адыр-будыр, салдыр-гүлдир.

Жуп сөзлердиң компонентлери тутас алғанда түбир яки дөренди түбир деп ажыратыу талап етилмейди, себеби, оның түбир яки дөренди түбир болыуы сол сөзлер жупласқанға шекем-ақ қәлиплескен кубылыс, яғный тилде жуп сөзлер жасайтуғын арнаулы аффикслер жоқ. Соның ушын сөз составына талланғанда жуп сөздиң өзи тутас алынып, аффикслер ссапка алынады: ар-намыс, —ар-намыссы, ар-намысқа, ар-намыстан, аш-жалаңаш, аш-жалаңашлык, аш-жалаңашқа, ел-журт-ел-журтым, ел-журтыма, т. б. Ал дара компонентлериңиң қурылысы тийкарынан алғанда төмендегише болады:

1. Дара сөзлерден; а) түбир-түбир-ел-журт, от-шөп, чай-кант, той-тамаша, бала-шаға, азап-ақырет, ешки-ылақ, ийт-қус; б) түбир сөзлер сәйкеслендириуши жалғаулар, көбинесе тартым жалғауының III-бегиниң „ы, и“ формасы менен жупласалы: айы-күни, аты-жөни, ушы-қыры, еси-дәрти, үсти-басы, алды-арты, қысы-жазм, бет-аўзы, қас-қабағы, есап-саны, басаяғы т. б.

2. Дөренди түбирлер жуп сөздиң компоненти бола алады: алыс-берис, жыйын-герим, ун-усақ, ел-елат, жол-жөнөкей, артық-кем, т. б. Бул топарға сөзлердиң жупласыуы ушын семантикалык жақтан сәйкеслениуине себепши болатуғын „лы, ли“ формасын да киргизуіге болады: ертели-кеш, ертели-кешли, ерсили-қарсылы, үйли-жайлы, өтирикли-шынлы, қызыллы-жасыллы, барлы-жоқлы, аталы-бабалы, азлы-көпли, ирили-усақлы, бойлы-сынлы, етли-тәли, уйқылы-ояў, атлы-жаяў, есик-төрли, бурын-соңлы, ойлы-шуқырлы.

3. Бириккен сөзлерден болады: ояқ-буяқ, өйер-бүйер, аржақ-бержақ, өйттип-бүйттип, ақжүзли-абыройлы, бүгин-ертен, кели-келсап, болыс-ақсақал, т. б.

Сөзлик составтан белгили орын алатуғын болғанлықтан жуп сөзлер анаў яки мынаў сөз шақабы болып келеди.

§ 6. ЖУП СӨЗЛЕРДИҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Компонентлериниң өзара үйлесиүйи. Хәзирги каракалпак тилинде жуп сөз компонентлериниң үйлесиүйи рифма, аллитерация, ассонанс, диссонанс фэрмасында ушырасады.

Рифма—жуп сөз компонентлерин айтыўға қонымлы етип шөлкемлестириўде тийкарғы эвфониялық факторлардың бири. Жуп сөзлердеги рифма биринши компонентиниң ақырғы буўыны яки сеси екиншисиниң соңғы буўыны яки сеси менен уйқасыўынан ибарат: эке-шеше, емин-еркин, алым-берим, өткен-кеткен, жүрис-турыс, айўан-жайўан, унқыл-шунқыл т. б.

Аллитерация—биргелкили даўыссыз сеслердиң ҳәр бир компонентин басында қайталанып айтыўға қонымлылық, ықшамлытық береді: жәбир-жапа, жөл-жөнекей, жоқ-жуқа, жигит-желән, жаман-жәўтик, жора-жолдас, саз-сәўбет, заўқы-сапа, сыбай-салтан, сорпа-суўлық, кәде-кәўмет, қадир-қымбат, қасты-ғәрези, қайғы-ғам, ғарип-қәсир, қоңсы-қоба, қоракосы.

Ассонанс—биргелкили даўыссыз фонемалардың еки компонентинде де қайталаў арқалы уйқас пайда болады: таў-тас, ата-ана, емин-еркин, ашық-айдын. Бул арқалы жуп сөзлердиң өзиниң сеслик „жаңғырығы“ менен жупласыўы әмелге асады. Булар еки түрли болады: а) Биринши компонентти жасалматы жуп сөзлер: ыбыр-жыбыр, уўдыр-жуўдыр, ыйып-жыйып, ыпыр-шыпыр, убыр-шубыр, ыққын-тыққын, ырыл-тырыл; б) Екинши компоненти жасалмалы сөзлер; нан-пан, етикетак, чай-пай, ғарры-ғурры, сарт-сурт, жалт-жулт, ғабыр-ғубыр, шақыр-шукыр, жалақ-жулақ, қалған-қутқан, шарт-шурт т. б.

Жуп сөз компонентлериниң орын тәртиби.

Жуп сөз турақлы сөз бирикпесине киреди. Сөйлеў процессинде узақ дәўирлер даўамында қолланылғанлықтан белгилі орнына ийе болады. Бул, бириншиден, сөзлердиң семантикалық мәнисине, жумсалыў өрисине, екиншиден айтыўға ықшамлылыққа хәм фонетикалық сәйкеслениўине негизленеди.

1. Мәниси айқын, сөйлеў процессінде актив жумсалатуғын сөз биринши компонент, мәниси түсиникли болса да қолланылыўы жағынан екинши дәрежелі сөзлер кейыңги компонент болып келеди: ата-баба, ақлық-шаўлық, саз-сәўбет, шөп-шар, ойын-заўық, мереке-мейлис, бийлеп-төслеп т. б.

2. Мәнилери хәм жумсалыўы жағынан тең күшли сөзлер болғанда компонентлердиң орны ерикли болады: жаман-жақсы, жақсы-жаман, намыс-ар-намыс, қысы-жазы, жазы-қысы, қол-аяқ-қолы, қайғы-ғам, азап-ақырет, т. б.

3. Тәбиятынан изли-изинен келетуғын ҳәркетлерди, кубылысларды билдиретуғын сөзлер сол избе-излик тийкарында орналасады: бир-еки, еки-үш, бүгин-ертең, ертең-бүгин, бы-

йыл-жарын, күн-түн, айында-жылында, барып-келіп, келіп-кетіп т. б.

4. Фонетикалық жақтан сәйкесленетұғын болғанлықтан айтыуға қолайлы сөзлер айтылуы қыйы сөзлердің алдында келеді: а) аз буынлы сөзлер көп буынлы сөзлерден бұрын; жай-жайұат, қап-қанар, бағ-бағша, сау-саламағ, той-тамаша, жол-жөнекей, ақыл-парасат, кәсіп-техникалық, илимий-теориялық т. б. б) Дауыссыз сөзлерден басланған сөзлер дауыссызлардан басланатұғын сөзге қарағанда айтыуға жеңіл, сонылықтан буын санлары тең болса да дауыссыз сөзлерден басланған сөз дәлел келеді: ағы-жөни, азлы-көпли, иззет-құрмет, ушы-қыйры, ақ-қарасы, ақыл-хуушы, ел-жұрт.

§ 7. СОСТАВЛЫ СӨЗЛЕР

Составлы сөзлер-қоспа сөздің айрықша бір түрі. Булар бір түсінікті (белгі, қасиеті, қаракеті, заттың аты, саны т. б.) билдириуі үшін яки ямаса бирнеше компонентлердің бір мәни орайына биригип турақланыуынан жасалады: қара торғай, суу жылан, көк ала, он бес, құрмет ет, қол қой, жылт ет т. б. Составлы сөзлер өзіннің дүзилісі, мәнісі, компонентлерінің өзара қатнасы жағынан бириккен, жұп сөзлерден ажыралып турады.

1. Лексикалық бирлік ретінде бир мәни билдирсе де компоненттері өзлерінің жеке мәнілерінен пүткіллей алылап кетпейді: анау яки мынау сыңарының лексикалық мәнісі сақланады: сары май, қара май, ақ май, ақ тал, қара тал, тоғай тал, тез жәрдем т. б.

2. Айтыуда пауза бириккен сөзлерді айтыуға қарағанда узынырақ болады. Составлы сөзлер сөз дизбегінің қоспа сөзге айланыуының бирінші басқышы болып табылады. Сонылықтан бир жағынан еркин сөз дизбегіне усаса, екінші жағынан фразеологизмлерге бир қанша жақынласады. Деген менен олардың айтарлықтай өзгешеліктері бар; еркин сөз дизбегі — синтаксислік бирлік, составлы сөзлер-лексикалық бирлік, составлы сөзлер бирер ұғымды атау — номинативлік функцияда қолланылады, ал фразеологизмлер номинативлік функциясы үстінде идномаласып, экспрессивлік қасиет жүкленеді, сөйтип тилде бұрыннан бар сөздің эквиваленти болып келеді: дем алыу, қара қус, суу шигін, көзге түсіу, (көриніу), тисін қайрау (гигжиніу) т. б.

Составлы сөзлер де дара лексикалық бирліклер сыяқлы белгілі бир сөз шақабына тийіслі болып келеді хәм сол сөз шақабына тән болған өзгешеліктерді ийелейді, өзгереді, түрленеді, т. б.

Составлы атлықлар еки ямаса бирнеше сөзлердің дизбегінен турып, ұлыма бир түсініктің атын билдиреді: көк қутан, сүйір шыбын, ай балта, Орта Азия, Совет Социалисттик Республикалар Союзы, бес жыллык, ауыл хожалы-

ғы, кара мал, аяк кийим, күн тәртиби, кәрсетпели курал, тил билими, тас баўыр т. б.

Составлы келбетликлер. Дара компонентлерииниң мәнилери өз ара биригип, предметниң қоспалы белгилерин билдиреди: кара сур, қоныр салқын, ак куба, көк ала, кара торы, торы ала, ак боз, ҳаўа рен, кумай көз, қой көз, бадам кабак, қой көзли, ийт минезли, ис жақпас, жан күйер, хош жақпас, ҳазир жуўап, кем ақыл, басы бос, көзи ашык, аузы ашык, көрсе қызар, алып сатар т. б.

Составлы санлықлар—басқа сөз шақапларына салыстырғанда тилимизде кең таралған хәм айрықша дүзилiske ийе: он бес, бир жүз елли, бир мын тоғыз жүз сексен, бир мын бир жүз отыз бес, екиден бир, бестен еки, төрттиң бири, екинниң бири, бир кем отыз, еки кем алпыс т. б.

Составлы алмасықлардык саны онша көп емес, ҳәр ким, ҳәр бир, ҳәр қандай, ҳеш ким, ҳеш қандай, ҳеш кайсысы, ҳеш нәрсе, ҳеш бир, әлле ким, әлле не, әлле қандай, гей бир, бир нәрсе, әлле не нәрсе, ҳеш қайдан т. б.

Составлы фейиллер: қайыл болыў, жуўап берийў, тәсир ет, ҳайран болыў, ҳәлек болыў, ғайып болыў, еске алыў, қолға алыў, таяк жеў, ғамын жеў, алғыс айтыў, көз қысыў, көз алартыў, көз болыў, көзге түсиў, көзге сүртиў, көзге тартыў, көзине айтыў, көзин ашыў, көзге түртиў (бул кейингилер фразеологизмлик қәсийетке ийе болған составлы фейиллер).

Составлы рәуишлер; бир күни, ертенниң арғы күни, бир мәҳәли, бир мезгилде, бир заман, бир майдан, бир заматта, ҳәп заматта, бир қағымда, бир кәлипте, бир тегис, тал түсте, күни кеше, күнлерде бир күн, азаннан кешке шекем, алдын ала, күн бурын, тан ала геўгимде, т. б.

Халқымыздың экономикалық, мәдений хәм илимий дәрежесиниң күн сайын өсиўи, жаңа түсиниклердиң, уғымлардың көплеп қосылыўы, сөзлик составтың жаңа бирликлер менен байыўына тийкар болады. Қоспалы түсиниклерди аңлатыў ушын рус тилиниң үлгиси менен составлы сөзлерди пайда етиў хәм қолланыў сонғы ўақытта жүдә кең таралды: районлық атқарыў комитети, Социалистлик Мийнет Қаҳарманы, пахта териў машинасы, жокары оқыў орны, демалыс үйи, Нөкис мәмлекетлик университети, районлық комитет, өндирис қүшлери т. б.

§ 8. ҚЫСКАРҒАН СӨЗЛЕР

(*аббревиатура*)

Ҳәзирги тилимизде қоспа сөзлердиң айрықша бир топарын қыскарған сөзлер қурайды. Бул сөзлердиң қарақалпақ тилиниң лексикалық составында пайда болыўы хәм қолланылыўы рус тилиниң тиккелей пайдалы тәсиринен деп қаралады. Ре-

волюциядан кейин формасы ҳам мазмуны жағынан жаңа жәмийетлик шөлкемлер, уйымлар, мәкемелер пайда болды. Олардың атларын бирнеше сөзлерди дизбеклестириу аркалы беріу зэрүр еди. Айтыуда ҳам жазыуда қолайлылық болдырыу ушын усы бирнеше түбирлерден ибарат атамаларды—составлы сөзлерди қысқартыу нормасы белгиленген. Сонлықтан да еки ямаса бир неше тийкарлардың қысқарып биригиуине составлы сөзлер негизги дәрек болып табылады. Сөзлерди қысқартып қолланыудың мынадай үлгілери бар:

1. Рус тилиндеги формаларында өзгериссиз алынады: комсомол, колхоз, совхоз, райисполком, КПСС, СССР, истмат, местком, НГУ т. б.

2. Қарақалпақ тилиниң өзине тәл сөз дизбеклериниң нызамлылығына ылайық қысқартылған сөзлер: БМШ—Бирлескен Миллетләр Шөлкеми, Обком—областьлық комитет, пединститут—педагогикалық институт т. б.

3. Аралас қысқарған сөзлер: Қарақалпақирсовхозстрой, Өзсельхозтехника, ӨзТАГ т. б.

Булар төмендеги жоллар менен қысқарады. Қысқартатуғын хәр бир сөздин биринши хәриплери алынады: СССР, АҚШ, НГУ, ВХР, ГДР, КПСС, ВЛКСМ, ТАСС, ГАИ т. б.

Қысқартатуғын сөздин бириншисиниң дәслепки бөлеги, қалғанларының биринши хәриплери алынады: ТашМИ, КазПИ, ӨзССР, т. б.

3. Қысқартатуғын хәр бир сөздин дәслепки бөлеги алынады: партком, колхоз, совхоз, месгком, профком, универмаг, райком т. б.

4. Қысқартатуғын сөзлердин бириншисиниң дәслепки бөлеги, алынып, қалғанлары түбир түринде айтылыуынан жасалады: партконференция, пединститут, медтехникум.

Булардан басқа қысқарған сөзлер қатарына шәртли таңбаларды да киргизиуге болады: см—сантиметр, га—гектар, т—тонна, ц—центнер, мм—миллиметр, кв—киловатт, км—километр т. б.

§ 9. БИРИККЕН СӨЗЛЕР

Бул сөз дизбеклеринен қоспа сөз жасалыуының ең жоқары хәм сонғы басқышы. Бириккел сөзлердин составындағы компонентлериниң жеке лексикалық мәниси тарайып делексикаланады, олардың бирге қосылғандағы жаңа мәниси басым болады: Қызкеткен, түйесинир, басқур, байшешек, соқыртеке түйебасты, жезтырнак, Тайлақжеген, Тахтакөпир, Қараөзек Хожели, бузаўбас, асқатық т. б.

Бириккен қоспа сөзлер мынадай жоллар менен жасалады:

1. Компонентлери көбинесе еки сөзден ибарат болған хәр қыйлы синтаксислик байланыстағы сөз дизбеклери узақ ўақыт

даўамында тураклы түрдө бирге қолланыу нәтийжесинде бириккен сөзге айланады: айғабағар, атқаминер, беташар, қолғап, белбеу, екесли, гүдибузар, келинбармақ, жийдежапырақ т. б.

2. Гейбир сөзлер тәкирарланып қолланылып, тийкарғы лексикалык мәнисинде өзгерислер болып, бириккен сөзге айналады: сак-сак—сак сак (*тышқан*), тык-тык—тыктык (*куг*) бат-бат—батбат (*кишкене кесиртке*), шыж-пжж (жеңилірек аukat), мыжмыж, хорхор, мышмыш, кашқаш, лықлық, т. б.

3. Жуп сөз компонентлериниң мәнилик өзгериске ушырап, өзара биригип қетиуинен жасалады: қолғанат (*қол-қанат*) ағайин—(*аға-ини*) есерсок (*есерсоқ*) атланшап (*атлан—шап*) аумесер, (*аума—есер*) әриет (*ар-уял*) қазанаяк, әжептәуир т. б.

4. Сөз дизбеклерине айырым аффикслердиң қосылыуы арқалы жасалады: ала ауыз—алауызлық, ауыз бир—ауызбиршилик, бесжыллық, мойынтаулық, халықаралық, уақты-хошлық, ышқысталық, ашкөзлик, өзибилерменлик, хошжақ-паслық, көрсеқызарлық, т. б.

Бириккен сөзлер мына сөз шақапларында көбирек ушырасады.

1. Бириккен атлықлар: қарақалпақ, көзәйнек, өмирбаян атқулақ, қирпитикен, пышыққуйрық, түйесинир, шегара, асқазан т. б.

2. Бириккен келбетликлер: қатықулақ, аққуба, есерсок, жарымжан, жарымес, қаңғыбас, қәлемқас, ақаяқ, кишпәйил, гүдибузар, екесли, жалаңаяқ, жалаңбас, шаймий, қақбас, көзашық, есалан т. б.

3. Бириккен алмасықлар: базибир, бирпара, гейпара, ҳәрне, ҳештеме, әлленеткен, бирнеме, әлленеме, т. б.

4. Бириккен рәуишлер: бираз, арман, берман, ояқ, буюқ, оқара, буқара, соқара, мынақара, қайер, қаяқ, бирбеткей, биржөңкил, бирнәуийе, бирыңғай, бирсыпыра, билегөре, әстеақырын, жууғарада, кемсалыйқа, баспүкил, бирпәс, бираз, жайпарахат, базбаяғы, т. б.

5. Бириккен феийиллер: түргел, өйт, бүйт, сөйт, әкел, апар, т. б.

III. Лексика-семантикалык усыл. Бунда күнделикли сөйлеу процессинде айырым сөзлердиң дәслепки лексикалык мәнисинде өзгерислер болып, бир семантикалык категориядан еккиншисине ауысады.

1 Сөзлер ҳеш өзгериссиз-ақ басқа сөз шақабының орнына қолланылады, бара-бара сол сөз шақабының составына өтип кетеди. Мысалы, субстантивлесну нәтийжесинде көк (*шөп*), көк (*аспан*), көк (*керегениң көги*), қара (*зиян*), қара (*турқы қарасы көриниу*), гарры, жас, қақарман, ағарған, жансыз усаған сөзлер атлыққа айналған. Адъектилену қубылысы нәтийжесинде: көрмедик, биринши (*сорт*), алаған, жатаған,

байлаулы, кыстырыулы, сайланды (команда), өлөрмен, жыларман, усаған сөзлер келбетликке өтип кеткен. Алмасыкка (бир, биреу т. б.), рәуиш сөзлерге (кеш, шексиз, булжытпай, кайта, ақшам, есапсыз, жазықсыз, үзликсиз, илажсыз т. б.) көмекши сөзлерге (гөре, бери, бойынша, себеби, өйткени, сонлықтан, қарағанда, карай, соң, кейин) модаль сөзлерге (сөзсиз, шығар, шубхасыз, мәселен,) өтип кеткен.

2. Айырым сөзлер сеплик жалғауы формасында турақланып, лексикалық мәнісінде өзгерис болып, басқа семантикалық топарға өтип кетели. Буны аффиксациялық (морфологиялық) усылға жатқаруға болмайды, ал усы сеплик формасындағы сөздің семантикасындағы өзгеристің нәтижесі деп қаралады: бийкарға, босқа, демде, түнде, түннен, жылда, айында, күнлердің күнінде, билқастан, зордан, тум-тусқа, тум-тустан, шамаламайдан, өлдимазарда, әлимсақтан т. б.

3. Айырым байланыстырыушы элементлердің, сөзлердің тәкирарланыуына себепши болыуынан, олардың дәслепки лексикалық мәнісінде өзгерис болады, жаңа семантикалық мәністеги сөз жасалады: а) -*ма-ме-ба-бе-па-пе*- басқа түркий тиллери сыяқлы қарақалпақ тилинде де сөзлердің тәкирарланыуына актив қатнасады: *избе-из, жүзбе-жүз, бетпе-бет, колма-кол, атпа-ат, көзбе-көз, дәсме-дәс үйме-үй* т. б.. Булар аркалы көбинесе рәуиш сөзлер жасалады. б) -*да-хе-а-ә* элементлери аркалы тәкирарланып, компонентлериниң дара лексикалық мәнісінен өзгеше жаңа семантикалық мәнге ийе болған сөз жасалады: *урқа-ур, сүрхә-сүр, баса-бас, ише-иш, өлхә-өл, алқа-ал, ғажжа-ғаж*, т. б. Булар аркалы көбинесе келбетликлер жасалады.

в) *да-де-та-те* элементлери аркалы тәкирарланып, жаңа лексикалық бирлик жасалады: *кимде-ким, урда-тут, коярда-коймай*, т. б. Жоқарыдағы „*ма-ха-де*“ элементлерин сөз жасаушы аффикслер деп қарауға болмайды. Олар тек байланыстырыушы элементлер хызметин атқарады.

IV. **Фонетикалық-семантикалық усыл** Бул аркалы айырым сөзлердің қурылысында болған хәр қыйлы фонетикалық өзгерислердің нәтижесінде семантикалық жақтан өзара ажыралып, жаңа лексикалық бирлик жасалады. Фонетика—семантикалық усыл сөзлердің сөйлеу процессинде узақ қолланыуының барысында кем-кемнен әстелик пенен қәлиплеседи. Сөзлердеги қәлеген сеслик өзгерислер сөз жасауға тийкар бола бермейди. Ал сөзлердің мәнилик дифференциясына себепши болатуғын фонетикалық қубылыс усы тилдің ишки ызамшыларының көриниси деп қаралады. Сөздеги мынадай өзгерислер мәнилик дифференцияланыуына себеп болады:

1. Айырым сеслердің түсип қалыуы: *хәзир (жаңа ғана), әзир (таяр), хәмел (жумыс орны), әмел (әдис, усыл, жол), хәнер (қылық), өнер (бир зат ислеуге шеберлик), ғазап*

(ашыу), азап (жасап шегіу), қағыда (реже), қәде (тәртип, үрил-әдет).

2. Айырым сеслердің қосылыуы: ашы, жылы, душы, қат, — фейил, ыссы, ашшы, жыллы, қатты, душшы—келбетлик, неше (алмасық) -нешше (рәуиш), қашан (алмасық) қашшан (рәуиш), әйем (бурын), әйдем (көп бурын), маза (атлық) маза (таңлақ сөз) т. б.

3. Айырым сеслердің алмасуы: жақсы-яқшы, жаман-яман, жаса-яша, жоқ-жақ, жандыр-яндыр, дуры-тууры, ренш-ренж, т. б.

4. Сөздегі пәт орнының алмасуы. Белгілі тилши-илим-пазлардың айтуларына қарағанда, түркі тилдерінде сөздегі пәттің орны бұрынғы уақыттарда дәслепки бууындарда болған. Грамматикалық қурылыстың нызамлы рауажланыуының барысында пәттің орны өзгеріп, қазіргі уақытта кейінгі бууында көшкен. Ал айырымдарында пәттің орны бірінші бууында сақланып қалып, пәт кейінгі бууында көшкен сөзлер менен мәнилік дифференцияға ушыраған. Мысалы: айтыс, атыс, биліс, таныс, соғыс, сөгіс-атлық; айтыс, атыс, биліс таныс, соғыс, сөгіс — фейил сөзлер, аралас (келбетлик) аралас (фейил), қуры (келбетлик) қуры (фейил), тутас (келбетлик) тутас (фейил) т. б.

Изертлеушілер бул ұсылды тарихий сөз жасау деп қарайды. Буннан фонетика — семантикалық ұсыл арқалы сөз жасау тоқтатылды деген жуумақ шықпауы керек. Бул — жанлы қубылыс. Ол әсте-ақырын болса да сөзлік составымызды жаңа лексикалық бірліктер менен толықтырып барады.

§ 10. СӨЗ ШАҚАПЛАРЫ

Сөзлік составтағы хәр бир лексикалық бірліктің тәбиятына, дурыс, анығырақ түсініу үшін олардың лексика — семантикалық мәнісі, морфологиялық формасы, синтаксислік өзгешеліктері бойынша біргелікпен улуыма белгілерге ийе болған сөз топарларына бөліп қаралады. Бул топарлар сөз шақабы деп аталатуғын категорияны қурайды. Сөздің лексика — семантикалық мәнісі тийкарында, өзгеріу, түрленіу хәм сол жаңадан пайда болған формалық айрықшалықтарына байланысы хәр түрлі грамматикалық мәніс беретугын болғандықтан сөз шақаптары морфологияның изертлейтуғын объектісіне кіреді.

Сөз шақаптарын классификациялау традициясы өзінің ұзақ дауам еткен тарихына ийе. Еле эрамыздап бұрын IV әсирдегі белгілі грек алымы Аристотель үш сөз шақабын (атауыш сөзлер, фейилдер, көмекші сөзлер) ажыратып көрсеткен еді. Булай бөліу сөзлердің мәнілеріне анализ жасауды аңсағластырды. Бірақ соңғы дәуірде хәр бир тилдің өзине тән өзгешеліктерін үйреніу нәтижесінде сөзлерді сөз шақап-

рына бөліудің принциптері ісленіп шығылды. Бул принциптердің тийкарғылары мышалардан ибарат:

1. **Лексика-семантикалық принцип.** Хәр бир сөз өзиниң дара лексикалық мәніси жағынан басқа сөзлерден ажыралғаны менен семантикасы бойынша белгили бир топарды курайды: адам, терек, қағаз, нан, дәптер, китап—улыўма мәнісизатлардың атын билдириў; сары, көк, кызыл, ак сөзлериниң улыўма мәніси—заттың белгисин билдириў; бар, кел, жүр, айт сөзлериниң улыўма мәніси—хәрәкет процессин билдириў; еки, үш, он, елиў, жүз сөзлериниң улыўма мәніси—сан түсинигин ацлатыўдан ибарат т. б.

2. **Морфологиялық принцип.** Бул бойынша тилдеги хәр бир сөздин формалық өзгерислерге түсе алыў мүмкиншилиги тийкар етип алынады: қағаз, ини, бала, саат сөзлері сеиленеди, тартымланады, көплик жалғаўы менен түрлене алады, жаксы, жаман, ак, сары усаған сөзлер жокарыдағыдай сөз түрлендириўши аффикслер менен өзгермеўди, ал мәнилерине сәйкес дәреже көрсеткишлерине ийе бола алады: жаксы-жип-жаксы, жаман-жаман-лаў, жаманырак, жап-жаман, ақ-акшыл, сары-сарғыш, сап-сары, сарылаў, бар, жүр, көр усаған сөзлер аўыспалы—аўыспасызлық, болымлы-болымсызлық, маҳәл, түр (*вид*), дәреже, мейил хәм басқа функциональ формаларға ене алады; еки, он, елиў усаған сөзлер өзлерине гана тән болған формалық өзгерислерге түсе алады; еки—екинши, екеў, он—онлаған, оныншы—ондай—онларда, жүз—жүздеї, — жүзлеген т. б.

3. **Синтаксислик принцип.** Бул бойынша сөзлердин гәл ишинде өз ара байланысыў мүмкиншилиги хәм атқаратуғын синтаксислик хызмети тийкар етип алынады: феил топарына киретуғын сөзлер көбинесе баянлаўыш, пысыклаўыш, келбетлик сөзлер көбинесе аныклаўыш, рәўиш топарына киретуғын сөзлер көбинесе пысыклаўыш ағза болып келеди т. б.

Буннан басқа хәр бир топарды курайтуғын сөзлерге гана тән сөз жасаў системасы бар.

Сөз шақапларына бөлиў принциплериниң ишиндеги тийкарғысы лексика—семантикалық мәніси болады, себеби сөйлеўде гәлтеги позициясына қарап сөзлердин формалары да, синтаксислик хызмети де өзгере береді. Мысалы: Жаксының жаты болмас, жаманның уяты болмас. Жаксы нси менен жаксы. Жаманнан қаш, жаксыға жантас. Жаксы адамды хәмме хурметлейди. Алтын қасық, оқыған жигит, айтылған сөз, т. б.

Солай етип, лексика—семантикалық мәніси, морфологиялық формасы хәм синтаксислик хызмети жағынан улыўма биргелики белгилерге ийе болған сөзлердин топары сөз шақабы делінеди.

Өзлерине тән белгилерине қарай хәзирги қарақалпақ тилиндеги сөзлер мынадай сөз шақапларына бөлинеди:

I	Атауыш сөзлер	1.	Атлық
		2.	Келбетлік
		3.	Санлық
		4.	Алмасық
мәнилі сөзлер		5.	Фейил
		6.	Рәуиш
		7.	Еликлеуиш
II	Көмекші сөзлер	8.	Тиркеуиш
		9.	Дәнекерлер
		10.	Жаппайлар
III		11.	Таңлақ сөзлер
IV		12.	Модаль сөзлер

Толық лексикалық мәниге ийе болып, белгилі бір сорауға жууап бере алатуғын, дара турғанда гәп ишинде бирер ағза бола алатуғын сөзлер мәнилі сөз шақапларына киреди.

АТЛЫҚ—заттың, жанлы хәм жансыз нәрселердің ағын билдиреди, тийкарғы семантикасына қойылатуғын сораулары *ким? не?* Буннан басқа гәп ишинде кеңіслик, ұақыт усаған грамматикалық мәнилерди де аңлатады хәм *қайда? қайдан? қашан?* сорауларының бирине жууап береді. Мысалы: Еки көзи моторда (*қайда?*) Еккенде жоқ, тиккенде, жоқ, кырманда таяр (*қашан?*) Усы аңшылықтың қумарынан талай сапар гөр аузынан қалдым (*неликтен?*) (Ә. Шамуратов).

КЕЛБЕТЛІК—заттың хәр түрлі белгисин көрсетеди хәм тийкарғы семантикалық мәнисинде *қандай? қайсы? қашан? қайдағы?* деген сораулардың биреуине жууап береді. Булардың морфологиялық белгиси—өзиниң келбетлік мәнисинде сөз түрлендириуиш аффикслер менен өзгермейди. Тек усы сөз шақабына тән болған дәреже формаларын қабыл етеди. Гәп ишинде түрлі сөзлер менен байланысып, хәр кыйлы грамматикалық мәни бериу ушын жумсалады хәм соған сәйкес сораулардың биреуине жууап береді: Ериншекке (*кимге?*) ис буйырсаң, саған ақыл үйретеди (*Нақыл*). Жақсыдан (*кимнен?*) шарапат, жаманнан (*кимнен?*) кесапат. Қыздың көзи қызылда (*қайда?*). Жақсы (*қандай?*) бала жақсы (*қалай?*) оқыйды.

САНЛЫҚ—заттын санын, муғдарын, қатар тәртибин билдиреди хәм тийкарғы семантикалық мәнисинде *Неше? Қан-*

ша? Нешинши? Қаншідан? Нешеу? усаған сораулардың біреуіне жууап береді. Бул сөз шакабы өзінің форма жасаушы аффикслеріне ғана ие. Санлықлар заттың муғларын емес, ал математикалық атамасын билдирип келгенде сөз түрлендириуіши аффикслер жалғана алады.

Атлық, келбетлик, санлық—*атауыш* сөзлер топарын курайды.

А Л И М А С Ы Қ—бул атауыш сөзлердің өз алдына номинатив мәніси жоқ бир топары, атлық, санлық, келбетлик, орнына қолланылса, екінши бир топарлары баска сөз шакапларының (*фейил, рәуиш*) орнын алмастырады. Сонлықтан морфологиялық форма өзгешелиги де, гәптеги функциясы да ҳәр түрли. Сөз жасаушы хәм форма жасаушы аффикслеріне ие емес.

Ф Е Й И Л—заттың ис-хәрекетин, ҳалатын аңлатады хәм тийкарғы семантикалық мәнісинде *не қылады? не ислейди?* (*не қылып? не қылса? не ислеп атыр?* т. б.) деген сораулардың біреуіне жууап береді. Бул топарға киретуғын сөзлер ҳәр тәреплеме бай формаларға ие, соған сәйкес түрли грамматикалық мәнилерди беріу үшін жумсалады. Шешинген (*ким?*) суудан қайтпайды, (*не қылмайды?*). Қорыққанға (*кимге?*) кос көришеди (*Нақыл*). Сейтжан ағасына тығылып (*қәйтип?*) еки көзи мөлдиреп (*қәйтип?*) гә моллаға, гә балаларға қарайды. (*Ө. Шамуратов*) Ол—колхозға киргели (*қашаннан бері?*) пиллехананың баслығы.

Р Ә Ы И Ш—белгиниң белгисин (*уақты, орны, сыны*, т. б.) билдиреди хәм өзінің семантикалық мәнісинде қолланылғанда *Қалаи? Қашан? Қәйтип? Қайда? Қанша? Неликтен?* усаған сораулардың біреуіне жууап береді. Рәуиш мәнісинде жумсалғанда сөз түрлендириуіши аффикслер менен өзгермейди, көбинесе пысыклауыш хызметин атқарады.

Е Л И К Л Е Ы И Ш Л Е Р—тәбияттағы затлардың сесине яки олардың сыртқы көришисине еликлеу ұғымын билдиреди. Бул топарға киретуғын сөзлер өзінің семантикалық мәнісинде қолланылғанда сөз түрлендириуіши аффикслер менен өзгермейди. Буған жалт-жулт, тарс-турс, быж-быж, жыбыр-жыбыр, қалт-қалт усаған сөзлер киреди.

Өзлерине тән лексикалық мәнилери солғынланған, дара турып белгили бир сорауға жууап бере алмайтуғын, тек мәнили сөзлер менен дизбеклесип ҳәр қыйлы грамматикалық мәни беріу үшін жумсалатуғын сөзлерди көмекши сөзлер деймиз. Буған көмекши атлықлар, көмекши фейиллер хәм негизги көмекши сөзлер (*тиркеуиш, дәнекерлер, жанапай*) киреди.

Т И Р К Е Ы И Ш Л Е Р—гәптеги сөзлерди өз ара байланыстырыу хәм ҳәр қыйлы грамматикалық мәни беріу үшін хызмет етеди. Бул жағынан сеплик жалғауларына бираз жақын турады. Буған шекем, шейин, дейин, ушын, тууралы, жөһянде усаған сөзлер киреди.

ДӘНЕКЕРЛЕР—бір бирине бағынбай байланысатуғын ағзаларды ямаса жай гәптерди өз ара байланыстырыу хәм хәр түрли грамматикалык мәни беріу үшін жумсалады. Бундай сөзлер: **хәм, бирак, биресе, я, яки** т. б.

ЖАНАПАЙЛАР—айырым сөзлерге ямаса гәптеги айтылған тутас ой-пикирге базыбир мәни огтенкаларын беріу үшін қолланылады: **келди ме? барыпты мыс** т. б. Жанапай топарына мынадай сөзлер киреди: **ак, аў, ғой, дағы, мыш-мыш, тек, тек ғана, ма-ме, ше** т. б..

ТАҢЛАҚ сөзлер айрықша группаны курайды. Бирер угымды атап көрсетпей, тек адамның ишки сезимлерин (*кууаныу, өкиниу, таңланыу* т. б.) билдириу үшін қолланылады. Бул топарға киретуғын сөзлердің көпшилиги гәп ағзаларының хеш бири менен де синтаксислик байланысқа түспейди, сонлықтан гәп ағзасы хызметин атқара алмайды.

МОДАЛЬ сөзлер затты яки оның белгилерин билдирмейди, гәптеги айтылған ой-пикирге сөйлеушиниң хәр қыйлы қарымқатнасын көзқарасын билдириу үшін жумсалады. Буған: **әлбетте, бәлки, итимал, мүмкин, керек** усаған сөзлер киреди.

Тилдеги сөзлердің мәнилик өриси оғада кең. Олар тарийхий раўажланыудың барысында мудама өзгеристе болып турады. Сонлықтан шығыу дереги бир болса да хәзирги қарақалпақ тилинде хәр түрли сөз шақабына киретуғын омонимлер бар: **көк, той, тоң**—бирде атлық, бирде фейил: **тең, жарық, сынық**—бирде атлық бирде келбетлик: **басынан, шетинен**—бирде атлық, бирде рәуиш болып келеди т. б. Сөзлердің бир лексика—грамматикалық топардан екіншисине ауысыу мүмкиншилиги қалай болса солай бирден болмайды. Бул субстантивлесіу, адъективлесіу, прономинласыу, адвербилласыу кубылысларының сөйлеу моментинде узақ ўақыт жумсалыуының нәтийжеси болып табылады.

III. АТЛЫҚ.

§ 11. АТЛЫҚ ҲАҚҚЫНДА ТҮСИНІК.

Қайсы халықтың тилинің грамматикасын алып қарасак та, оларда атлық сөзлердің көп екенлигин көремиз. Қарақалпақ тилинде де атлықлар өзлериниң көлеми хэм қолланылыу хызмети жағынан белгили орынды ийелейди. Атлықлар-сан, тартым, сеплик хэм бетлик категорияларына ийе, гәпте кәлеген арзаньң хызметин атқара алатуғын, тәбиятгағы бизди қоршап турған жанлы-жансыз барлық предметлер менен затлардың, қубылыслар менен ўақыялардың атларын билдиретуғын, тилде кең хэм актив қолланылатуғын мәнили сөз шақапларының бири.

Мысаллар: адам, ана, ата, бала, қыз, қус, ғаз, балық, сазан, кумырысқа, шыбын, көйлек, шапан, стол, парта, жаўын, қар, күн, самал, жұмыс, уйқы, мухаббат, күш, сана, сезим, идея, революция, бахыт хэм басқалар.

Предметлик уғымды аңлағып, *ким? ямаса не?* сораўларына жуўап беретуғын сөз шақабына атлық делинеди.

Ким? сораўы адамларға бәйланыслы ғана қойылады, ал адамлардан басқа предметлердің хэммесине *не?* сораўы қойылады. Атлықлардың „ким?“ хэм „не?“ сораўларының қойылыўына қарай бундай еки группаға бөливиўи сөздің грамматикалық мәнисинен көринбейди. Сонлықтан қарақалпақ тилинде атлықлардың жанлы хэм жансызлық грамматикалық категориясы болмайды.

Жанлы предметлерди билдирип келетуғын атлықлардың бир қатары лексикалық усылда биологиялық жынысты билдирип келетуғынлары да болады: ата-ана, қыз бала, жигит, ер, киси, ҳаял, т. б.

Гейпара жанлы предметлердің тәбийий жынысын аңлатып келетуғын жеке сөзлер бар: еркек-урғашы; ал адамлардың жыныс айырмашылығын көрсетиўде де еркек сөзи қолланылады: русша үлгиде қолланылатуғын фамилияларда ушырасатуғын *ов,-ев,-ова,-ович-овна,-ка* формалары да бар. Деген менен, жынысты ажыратып көрсетиў грамматикалық әхмийетке ийе болмағанлықтан, қарақалпақ тилинде грамматикалық род категориясы да жоқ деп қаралады.

Грамматика илиминде предмет сөзи жүдә кең мәниде колланылады. Бул сөздиң уғымына тау, тас, дәрья, тениз, адам, мал усаған белгили бир формаға ийе, көз бенек көриўге болатуғын конкрет предметлер менен қатар, адамның ойында сана-сезиминде сәулеленетуғын ақыл, ой, сана, сезим, билли, илим, идея, теория, уўайым, қайғы, зийрекли, куўаныш бахыт усаған абстракт мәнили сөзлер де киреди. Сонлықтан грамматика илиминде атлықлар *конкрет* атлықлар ҳәм *абстрактлық* атлықлар болып екиге бөлинеди. Конкрет атлық деп затлардың ямаса предметлердиң конкрет атын билдиретуғын (көз бенен көриўге болатуғын, белгили бир формаға ийе) атлық сөзлерге айтылады. Ал абстракт атлықлар деп көз бенен көриўге ботмаїтуғын, затлық ямаса предметлик мәниси адамның ой-санасында сезилип аңлатылатуғын атлық сөзлерге айтылады (жоқарыдағы мысалларға қараң).

Атақлы тилши илимпазлардың хәммеси де атлықлардың предметлик уғым билдиретуғын сөз шақабы екенлигин атап көрсетеди ҳәм „предмет“ сөзин кең мәниде түсинеди. Атлықлар предметке қойылған ағ, ал предметлик аты бир ямаса бир-неше сөз бенен де билдириляўи мүмкин. Сонлықтан атлықлардан предметлик уғымды билдиретуғын тек дара сөзлерди ғана түсинип қойыўға болмайды, еки-үш ҳәм оннан да көп сөзлер дизбеклесип те бир предметлик уғымды билдириўи мүмкин. Мысалы: ақбас, атқулак, шай шөп, түйегауық, карақулак, гүлдирмама, Арал тенизи, Кара тау, Тахта көпир, Октябрь социалистлик революциясы, Совет Социалистлик Республикалар союзы, ТАСС, БМШ, т. б.

Гүлдән атлық сөзлер *меншикли* атлықлар ҳәм *ғалабалық* атлықлар болып екиге бөлинеди.

Ғалабалық атлықлар деп биргелкили предметлердиң, кубылыслардың, ўақыялардың ҳәм түсиниклердиң улыўмаласқан атамаларына айтылады. Мысалы: жер, аспан, көл, дәрья, тау, тас, ағаш, жаўын, самал, қыс, жаз, ой, пикир, қыз, бала, қала, район т. б.

Меншикли атлықлар деп белгили бир затқа, предметке арнап атап қойылған атлықларға айтылады. Мысалы: Нөкис, Москва, Волга, Эмиўдәрья, Хожакөл, Бахтыяр, Мақсет, Аялберген Муўсаев, Ленин совхозы, Мойнак районы, ВЛКСМ, СССР т. б. Бул атамалар усы предметлерди өзине усаған сондай басқа предметлерден айырып атап көрсетип турады. Былайынша айтқанда, меншикли атлықлар дегеннен ғалабалық атлықлардың үстине арнап, меншиклен қойылған атамаларды түсиниўге болады.

Меншикли атлықлар қатарына киретуғын сөзлер үш топарға бөлинеди:

I. Адам атларын, фамилияларды, ҳәр қыйлы лақап яки атакларды билдиретуғын сөзлер: Бердақ, Баҳадыр, Асан Бегимов.

2. Урыу хэм кәуим атамаларын билдиретуғын сөзлер; Қоңырат, Он төрт урыу, Қыят, Ашамайлы, Қытай, Қыпшақ, Қолдаулы, Мүйтен, Қәпдекли т. б.

3. Географиялық, административлик-территориялық орындардың, мәкемелердин, тарийхий ұақыялардың, китаптардың, газета-журналлардың, әдебий хэм илимий шығармалардың, жәмийетлик шөлкемлердин хэм тағы басқалардың атларын билдиретуғын сөзлер: Орта Азия, Арал теңизи, Әмиүдәрья, Аққала, Москва, Ташкент, Шымбай, Қарақалпақстан, Өзбекстан, „Ана“, „Қарақалпақ қызы“, „Совет Қарақалпақстаны“, „Жас Ленинши“, Қарақалпақстан билимлендириу министрлиги, Париж Коммунасы, Уллы Октябрь социалекстик революциясы т. б.

4. Астраханьлық атамаларды билдиретуғын сөзлер: Ай, Күн, Шөлпан, Темирказық, Үркер, Қус жолы т. б.

Меншикли атлықлар менен ғалабалық атлықлар арасында тилде ҳардайым өз ара аўмасыу болып турады: ғалабалық атлықлар меншикли атлықлар болыуы, ал керисинше, меншикли атлықлар ғалабалық атлықларға айланып кетиуи мүмкин. Мәселен, ғалабалық атлық сөз максет.—Максет деген адамның атын билдирсе, меншикли атлықлар қатарына өтеди хэм онда енди ол меншикли атлық деп есапланады. Сондай-ақ ғалабалық атлық сөз болып саналатуғын балықшының қызы сөз дизбегі А. Бегимовтың көркем әдебий шығармасы „Балықшының қызы“ романының атын билдирип келип, меншикли атлыққа айланып тур. М. Горькийдин „Ана“ романы да, Т. Жумамуратовтың „Макарья сулыу“ шығармасы да сондай.

Атлық сөзлер қатарына предметлер менен затлардың мынаңдай мәнилик хэм сематикалық группалары жатады:

1. Конкрет затлардың, нәрселердин атларын билдиретуғын сөзлер: тау, жер, суу, қала, жай, пахта, китап, отын, шөп, өсімлик, т. б.

2. Жанлы жәниўарлардың, қус—жәнликлердин атларын билдиретуғын сөзлер: арыслан, өгиз, түйе, жылқы, мал, сыйыр, сағал, қоян, қырғауыл, ғаз, үйрек, қумырысқа, гүбелек т. б.

3. Тәбият қубылысларының атын билдиретуғын сөзлер: самал, қуйын, қар, жамғыр, шакмақ, гүлдирмама, жаз, қыс, бәхәр т. б.

4. Жәмийетлик қубылыслардың, ұақыялардың атын билдиретуғын сөзлер: урыс, қағыс, женис, революция, социализм, коммунизм, т. б.

5. Хәрекет атларын билдиретуғын атлық сөзлер: жүрис, турыс, кирис, шығыс, айтыс, тартыс, жемис, отырыс, турмыс т. б.

Соның менен бирге, атлықлар өзлериниң мәнилері жағынан екиге бөлинеди: а) улыўмалаушы (мәнилик) атлықлар; б) жекелик (мәнилик) атлықлар. Улыўмалаушы атлықлар деп бирнеше атлықларды улыўмалап, жыйнақлап көрсететуғын

атлықтарға айтылады. Мысалы: мал, ағаш, жемис, қала, әс-имлик, т. б.

Жеккелик атлықлар деп тек жалғыз бір нәрсенің, бір предметтің атын билдиретуғын предметлик түрге бөлиңбейтуғын атлық сөзлерге айтылады. Мысалы: мал—сыйыр, қой, ешкі, жылқы, түйе, т. б; ағаш—қарағай, тораңғыл, жыңғыл, тал, ақ терек т. б; жемис—алма, ерик, шабдал, шийе, жүзим, алмұрт т. б; қала—Москва, Ленинград, Ташкент, Нөкис, Қоңырат, Шымбай т. б.

Демек, мал сөзи „сыйыр, қой, ешкі, жылқы, түйе“ хәм басқада кейинги сөзлер мәнилик қатнасы жағынан „мал“ сөзиниң жеке-жеке түрлерин билдирип келгенликтеп, жеккелик атлықлар қатарына киреди. „Қала“ сөзи де Москва, Ленинград, Ташкент, Нөкис, Қоңырат, Шымбай т. б. усындай сөзлерге мәнилик қатнасы жағынан жалбылаушы мағана ацлатып, улыўмалаушы атлық сөз болып табылады, ал кейинги сөзлер жеке-жеке конкрет қала атларын билдирип, жеккелик атлықлар болып тур. Улыўмалаушылық хәм жеккелик қатнасы жағынан „ағаш“ сөзи менен „қарағай, тораңғыл, жыңғыл, тал, ақ терек“ сөзлери де, „жемис“ сөзи менен „алма, ерик, шабдал, алмұрт, жүзим, шийе“ сөзлери де сондай.

§ 12. АТЛЫҚЛАРДЫҢ СИНТАКСИСЛИК ХЫЗМЕТИ

Қарақалпақ тилинде атлықлар өзлериниң формаларын хәм гәптеги келген орынларына қарай гәптиң хәрқыйлы ағзалары ұазыйпасында келе алады. Басқа да түркий тиллериндеги сыяқлы, қарақалпақ тилинде де атлық сөзлер гәп ишинде көбинесе гәптиң баслауыш хәм толықлауыш хызметлеринде келеди. Соның менен қатар, атлықлар гәпте анықлауышлар хәм хәр түрли пысықлауышлар хызметинде, сондай-ақ олар баянлауышлар ролинде хәм әсиресе қоспа ямаса составлы баянлауышлардың тийкарғы компоненти ұазыйпаларында да келе алады.

Гәпте атлықлар атау сеплигинде турып, баслауыш хызметинде көп қолланылады. Мысаллар: Балықшылар кварталлық хәм жыллық планларын арттырып әрышлады. Жерлер гүзде суўғарылып қойылады.

Табыс сеплигинде келип, атлықлар туўра толықлауышлар хызметинде кең қолланылады. Туўра толықлауышлар ұазыйпасында келген атлықлар табыс сеплигиниң формаларын ашық алыуы да ямаса онда жасырын турыуы да мүмкин. Мысаллар: Совет халқы партиямыз XXV съездиниң қарарларын турмысқа асыруу ушын аяйбай гүресип атыр. Марат көп китаплар оқыды.

Барыс, шығыс, орын сепликлеринде келген атлықлар *Кимге? Неге? Кимнен? Неден? Кимде? Неде?* сорауларына жууап берип келгенде, қыя толықлауышлар ұазыйпасын атқарып келеди. Мысаллар: Биңиң елимизде адам-адамға дос,

жолдас. Бизин елимизде социалистлик законлилыкты булжытпай саклау ҳәрбир совет адамынан талап етиледі. Ҳәрбир совет адамында өз халқына, өз ўатанына деген сүйиспеншлик туйғысы терең орнаған.

Қарақалпақ тилинде атлықлар изафетлик байланыстың үш түрінде байланысқа түсіп, анықлауышлар хызметин атқарып келеді:

1. Еки атлық қатар келеді, бириншиси атау сеплигинин бирлик сан формасында *қандай?* ямаса *қайсы?* сорауларына жууап бергенде, анықлауыш хызметин атқарады. Мысалы: Пахта егис басланды, салы егис басланыу алдында тур. Темир печь сатып алынды.

2. Қатар келген еки атлық сөздин дәслепкиси жасырын ийелик сеплигинде келгенде (кейинги атлық өзине тартым жалғауын қабыл етеди), оған *қандай?* *қайсы?* сораулары қойылып, анықлауыш хызметин атқарады. Мысалы: Совхоз орайынан жаңа мәдениет үйи салынды. Быйыл салы қырманы бәлент болды. Сабыр түби-сары алтын. Бизин елимизде адам ҳуқықы жүдә жоқары кәстерленген.

3. Еки атлық қатар келип, дәслепкиси ийелик сеплигинин ашық формасында турып (кейинги атлық тартым жалғауын қабыл етеди), киминиз? нециз? сорауларына жууап берип келгенде анықлауыш хызметин атқарады. Мысалы: Коммунистлик тәрбияның әһмийети оғада күшли. Студентлердин практикасы басланды.

Атлықлар барыс, шығыс, орын сепликлеринде тиркеуишлерсиз ямаса тиркеуишлер менен келип, *Қайда?* *Қайерге?* *Қайдан?* *Қайерден?* *Қай жерде?* сорауларына жууап берип келгенде, орын пысықлауышлар ўазыйпасында келеді. Мысалы: Жәмийла университетте оқып атыр. Абдикерим агрономия факультетинде оқыйды. Атау сеплигиндеги атлықлар менен түрли тиркеуишлер дизбеклесип келип, түрли толықлауыш хәм пысықлауышлар ўазыйпасында да кең қолланылады.

Атлықлар еки составлы ийели гәплердин ақырында келип атауыш баянлауыш хызметинде келеді. Мысалы: Бизин мақсетимиз—коммунизм. Денсаулық—терең байлық. Суу—пахтанын жаны, қаны. Тилеуберген Жумамуратов—халық шайыры. Абат—инженер т. б.

Атлықлар гәп ақырында түрли көмекши фейиллер менен дизбеклесип келип, қоспа ямаса составлы баянлауышлардың тийқарғы компоненти ролинде де кең хәм актив қолланылады. Мысалы: Аяпберген Муўсаев Совет хуқиметин, В. И. Ленинди биринши жырлаған қарақалпақ шайыры еди.

§ 13. АТЛЫҚТЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАРЫ.

Қарақалпақ тилинде атлықлар үш түрли грамматикалық категорияларға ийе: сан категориясы, тартым категориясы, хәм сеплик категориясы.

§ 14. САН КАТЕГОРИЯСЫ

Атлық сөзлер өзлеринин сыртқы формасы хэм ишки мәни-
си жағынан да бирлик ямаса көплик мәнини аңлатып келеди.
Атлықлардын бирлик хэм көплик формаларында қоллаңылы-
уы грамматикалық *сан категориясы* делинеди.

Атлықтың бирлик сан формасы болын өзлеринин мағанасы-
нан жеккелік, бирликлик (*жалғызлық*) мәнис аңласылатуғын
предмет, кубылыс, зат атамалары есапланады. Мысалы: қора,
ауыл, қала, совхоз, район, коян, қырғауыл хэм т. б. Соның
менен бирге бирликлик, жеккелік мағана отын, халық, шаш,
пада, қатық, сүт, жауын, күлкі, күрт-қумырысқа, бала-ша-
ға, қазан-табақ усаған жыйнақлық, жәмлик ямаса пүтинлик
мәни аңлатылатуғын биргелки, биртеклес предметлер менен
затлардың, кубылыс-хәдийселердің атамаларынан да көринс-
ди. Сонылықтан бундай сөзлер де форма жағынан бирлик сан
формасындағы атлықлар қатарына жатады. Бирақ бундай ат-
лық сөзлер грамматикалық жағынан бирлик сан деп қаралады
да, ал мәниси жағынан көп предметти билдиреди.

Улыўма, атлықтың бирлик саны оның айырым, жекке пред-
метти ямаса жеккелікке айырылмайтуғын предметлерди бил-
дириўи болып табылады. Басқа да түркий тиллериндеги
сыяқлы, қарақалпақ тилинде де атлықтың бирлик санын көр-
сететуғын арпаўлы аффикс жоқ.

Атлықларда көплик сан—*лар—лер* аффикси аркалы бил-
дириледі. Көплик мәниниң бундай арпаўлы аффикс пенен
билдирилиўи көплик санның морфологиялық усыл менен аңла-
сызыўы делинеди. Көпликтің морфологиялық усыл менен аң-
ласызыўы көп предметтиң жекке-жекке халда бар екенлигин
аңлатыўға негизленеди. Мысалы: адам-лар—адамлар, кисн-лер
—кисилер, аға-лар—ағалар, иик-лер—инилер, ай-лар—айлар,
күн-лер—күнлер, хат-лар—хатлар, ийт-лер—ийтлер, мал-лар
—мааллар, көл-лер—көллер, қол-лар—қоллар, құс-лар—қус-
лар, ис-лер—ислер, сан-лар—санлар, кән-лер—кәнлер, жыл-
лар—жыллар.

Усы аффиксиз шарааттың өзи бирлик деп қаралады.

Қарақалпақ тилинде атлықтың көплик категориясының ма-
териаллық (*морфологиялық*) көрсеткиши болып—*лар,—лер*
формалары есапланады. Көпликтің бул еки вариантлы аффик-
си жалғанатуғын сөздің ақырғы буўынының жуўан-жиңишке-
лигине қарап жалғана береді: сөздің ақырғы буўыны жуўан
буўынға пите—*лар* формасы, жиңишке буўынға тамамланса—
лер формасы жалғанады. Мысалы: адамлар, кисилер, айлар,
күнлер, қалалар, сәнелер.

Көплик форманың қолланылыўы:

Қарақалпақ тилинде көплик формалары—*лар-лер* атлық
сөзлердің көпшилигине жалғанып, көплик сан жасайды. Көп-

дикти билдиретуғын *лар-лер* аффикси сөзлерге жалғанып мынандай мәнилерди аңлатып келеді:

1. Жалғыз ғана, жекке предмет емес, ал көп предмет екенлігін аңлатады: *кой—койлар, түйе—түйелер, қауын—қауындар, мийұе—миұелер, т. б.*

2. Жәмлик, жыйынтықлық мәни аңлатып келеді: *Муғаллим—муғаллимдер, оқыұшы—оқыұшылар, комсомол—комсомоллар т. б.*

3. Даналап яки биримлеп санамайтуғын предметлердің атларына—*лар—лер* қосылғанда, олардан көплік мәни аңлануы менен бирге, предметлердің хәрқыйлы түрлері, хәрқыйлы сортлары аңласылады. Мысалы: *қус—қуслар (жыл қуслары), тас—таслар, май—майлар (хәрқыйлы майлар), суұ—суұлар (газлы хәрқыйлы суұлар), т. б.* Бунда, бириншіден, предметлердің көплігі, бирак, екіншіден, олардың биргелки емес, биртеклес емес екенлігі аңласылады.

4. Фамилиялардың, бир жәмийетлик басламаға, я бир урпаққа, урыұ—қәуімге жататуғын атамалардың кейніне жалғанып келеді. Мысалы: *Әбдіровлар, Дәукараевлар, қоныратлар, мүйтендер, стахановшылар, инатьевшылар т. б.*

5. Гейпара абстракт хәм конкрет мәнилі атлықларға, сондай-ак бәрха жекке-жалғыз халында келетуғын предмет атларына қосылғанда, улыұма сол гәптің мәнісін күшейтүү ушын да хызмет атқарады.

Мысаллар: *Жүзлерім сарғайды. Маңлайлары қурысын. Тандырлары шықсын, Қа, жүзлери қурысын. Аұызларының суұы қурыды. Денлери саұ, ұақытлары хош.*

6. Туұысқанлық қарым-қатнасты билдиретуғын атлық сөзлерге жалғанып келгенде—*лар-лер* туұысқанлық, ағайынлик жақтан онша жақын емесликте де аңлатып келеді. Мысалы: *бул ки си онын бир ағалары. Бир әмекелеримиз бар едн. Ол бир ашна -яр-дослары т. б.*

7. Белгили адамлардың ямаса шығарма қахарманларының атларына қосылып келгенде,—*лар-лер* аффикси меншикли атлықты жәмлеушн ғалабалық атлыққа айлендырады. Бунда меншикли ат улыұмаласады хәм ғалабалыққа айланады. Мысалы: *Гүлайымлар, Суртайшалар, т. б.*

§ 15. ТАРТЫМ КАТЕГОРИЯСЫ

Тартым категориясы тәнликте, яғный бир предметтің белгили бир предметке (анығырағы белгили бир бетке, яғный адамға) тийисли екенлігін аңлатады. Былайынша айтқанда тартым категориясы деп, бир ұақыттың өзінде хәм предметті, хәм сол предметтің биреўге тийисли екенлігін билдиретуғын грамматикалық категорияға айтылады. Мәселен, биз қарақалпақ тилиндеги „китабым“, „мектебим“ сөзлеринің хәр бирінде еки элементтің бар екенлігін көремиз. Меншиклениу-

ши затлары (*китап, мектеп*) түбір сөзлери менен билдирилген, ал сол затларды меншиклеуші ийеси тартым аффикслери *,-ым-им-*лер аркалы билдирилген.

„Китабым“, „мектебим“ формалары конкрет тартымды билдиреди, себеби ол қатнасық яки байланыстың өзі (*яғни менің*) туұралы ғана емес, ал сол қатнастың предмет түрінде де бар екенлігін аңлатады. Бул еки моментти бір сөз формасында жәмлестіріу конкрет тартымның морфологиялық категориясын жүзеге келтиреді.

Басқа да түркий тиллеріндегі сыяқлы, қарақалпақ тилинде де тартым туұралы түсиник тийкарынан морфологиялық жол менен аңласылады, яғни тийисли аффикслер менен формаласқан бір сөз рамкасында ғана (*китабым, мектебим* түрінде) бериледи.

Солай етип, предметтің белгилі бір адамға яки предметке тийисли екенлігін арнаулы тартым аффикслери көрсетип турады. Соның менен бирге ҳәр бир тартым аффиксинен бир уақыттың өзінде грамматикалық бет мағанасы ҳәм грамматикалық сан мағанасы аңтасылады. Ал қарақалпақ тилинде тек III бет тартым аффикслери ғана бирлик ҳәм көпликте парқланбайды.

Тартым аффикслериниң формалары:

Бетлер	Бирлик сан	Көплик сан:
I бет	-ым,-им,-м,	-мыз,-миз,-ымыз,-имиз,
II бет	-ың,-иң,-ң,	-ңыз,-ңиз,-ыңыз,-иңиз,
III бет	-ы,-и, сь-си	-ы-и, сы-си.

Тартым аффикслериниң жоқарыда көрсетилген бул формаларынан тек жалғыз дауыссыздан турғанлары *-м -и*, ҳәм сондай-ақ дауыссызлардан басланатуғын вариантлары *-мыз-миз, -ңыз-ңиз-сы-си* сөз ақыры дауыссыз сөзге питкен сөзлерден кейин, ал дауыслылардан басланатуғын вариантлары *-ым-им, -ың-иң,-ы-и,-ымыз-имиз, ыңыз-иңиз* сөз ақыры дауыссыз сөске питкен сөзлерден кейин жалғанады.

Қарақалпақ тилинде таңлай үнлеслиги нызамының бирнәўия жақсы сақланып қалыуына байланыслы тартым аффикслериниң жууан формалары *-ым,-ың, сы,-ы,-м,-и-мыз-ымыз -ңыз-ыңыз* сөздің ақыры жууан бууына тамамланған сөзлердің кейинне, ал жиңишке формалары *-им,-иң,-си-и,-м,-ң-имиз-иңиз* сөздің ақыры жиңишке бууына тамамланған сөзлердің кейинне жалғанады. Қарақалпақ тилинде тартым аффикслериниң сөзлерге жалғаныу үлгисин төмендеги таблицадан анық көриуге болады:

1 бет:	аға-м,	ини-м,	нан-ым,	тил-им,
2 бет:	аға-н	ини-ң	нан-ың	тил-иң
3 бет:	аға-сы,	ини-си,	нан-ы,	тил-и

Көпликте:

1 бет:	аға-мыз,	ини-миз,	нан-ымыз,	тил-имиз,
2 бет:	аға-ңыз,	ини-низ,	нан-ыңыз,	тил-иiniz
3 бет:	аға-сы,	ини-си,	нан-ы	тил-и.

Тәнлік—тартымлық мәни үш бетке хәм бирлик және көплик инларға бола ацлатылады. Зат та хәм сондай-ақ затты меншиклеуши де бирлик хәм көплик формаларында қолланғанлықтан төмендегише төрт түрли жағдай жүзеге келеди:

1. Зат та, сол затка ийе болыушы да бирлик сан формасында келеди: атым, кәлемим.

2. Зат бирлик түрінде, ал сол затка ийе болыушы көплик түрінде келеди: атымыз, кәлемимиз.

3. Зат көплик түрінде, ал сол затларды ийелеуши бирлик түрінде болып келеди: атларым, кәлемлерим.

4. Затлар хәм оларға ийе болыушылар—екеуи де көплик түрінде болып келеди: атларымыз, кәлемлеримиз.

Соның менен бирге тартым аффикслери жалғанғанда гей-пара сөзлерде (*қарақалмақ тилинде*) айрым фонетикалық қубылыслардың болатуғынлығын көремиз:

1. Ең ишши қамау бууынларда қысыңқы, *ы, и* дауыссылары келген сөзлерде барлық үш бетте де, бирак тек бирлик сан түрлеринде тартым аффиксинин формалары жалғанғанда жокарыдағы қысық *ы, и* дауыссылары түсип калады. Мысалы: орын. Тартымланғанда: орн-ым, ерн-им,

орның, ерниң,
орны, ерни.

2. Ақыры *п, қ, к* үнсиз дауыссыларға питкен сөзлерге барлық үш бетте де бирлик сан хәм шериклик тартым түрлеринде тартым аффиксинин формалары жалғанғанда жокарыдағы *п, қ, к* үнсиз дауыссылары үнли *б, ғ, г* дауыссыларына айланады хәм усы дауыссылар түрінде жазба әдебий тилимизде жазылады. Мысалы сабак, терек, китап, жип сөзлери тартымланғанда:

1 бет:	китабым,	жибим,	сабағым,	терегим,
2 бет:	китабың,	жибиң,	сабағын,	терегиң.
3 бет:	китабы,	жиби,	сабағы,	тереги

1 бет: китабымыз,	жибиңиз,	сабағымыз,	терегимиз
2 бет: китабыңыз,	жибимиз,	сабағыңыз,	терегиниз

Тартым аффикслери предметтин қайсы бетке тийибли екенлигин анық көрсетип туратуғынлығы себепли, ийелик сеплигиндеги бетлик алмасықларын гәпте келтирип айтыу гейде талап етилмейди. Мәселен: *қарындасым, үкем, қарындасың, үкең, қарындасы, үкеси, қарындасымыз, үкеміз, қарындасыңыз, үкеңіз* хәм т.б

Ал ийелик сеплигиндеги сөз бетлик алмасықлары болмай, атлық сөзлер болса, онда олардың гәпке толық келтирип айтылуы талап етиледі. Мәселен, „келбети“ деп те, „оның келбети“ деп те айта беріуіге болады: ол „ауылдың келбети“ дегенде „ауылдың“ сөзин түсирип қалдыруға болмайды. Улыұма алғанда, бул мәселелер практикалық стилистикаға (онда да грамматикалық стилистикаға) катнаслы мәселелер, сонда көбирек сөз етилгени мақұл.

§16. СЕПЛИК КАТЕГОРИЯСЫ

Сеплик категориясы сөз дизбегинде ямаса гәп ишинде атлықлардың басқа сөз шақапларына хәр қыйлы қарым-катнастарын билдирип туратуғын формасы болып есапланады. Сөзлердің сепликлер бойынша түрлениу системасы сеплениу делінеди.

Басқа да түркий тиллериндеги сыяқлы, қарақалпақ тилинде де сөзлердің сепликлер бойынша түрлениуінде басқа семьядағы тиллердей сеплениудің хәр қыйлы типлери (мәселен, сеплениудің рус тилиндегидей, I, II, III типлери) жоқ, ал барлық сөзлерде бир типте, бир тәртипте болады. Соның менен бирге көплик сандағы сөзлердің сепликлер бойынша түрлениуі менен бирлик сандағы сөзлердің сепликлер бойынша түрлениуінде де хеш қандай айырмашылық болмайды. Былайынша айтқанда, сепликлердің аффикслери еки санда да бир түрде, формалас болып келеди.

Сөзлердің тартымлы сеплениуі менен тартымсыз сеплениуінде үш сепликте — табыс, барыс, орын сепликлеринде шамалы айырмашылық жүзеге келеди. Бир семьядағы тууысқан жақын тиллердің арасын ажыратып таныуда бул сепликлер тарауындағы бундай айырмашылықларды, хәтте, әдеуір үлкен грамматикалық белгилер, критерийлер қатарына жағқаруға болады. (Бул тууралы алдағы темаларда тоқтап өтеміз).

Хәзирги қарақалпақ тилинде алты сеплик бар:

1. Атау сеплиги,	4. Табыс сеплиги,
2. Ийелик сеплиги,	5. Шығыс сеплиги,
3. Барыс сеплиги,	6. Орын сеплиги.

Илимпазлардың көрсетіуі бойынша тарихый жақтан ең соңғы пайда болған шығыс сеплиги деп қаралады. Шығыс сеплиги соңғы дәуірлерде—IX—XI әсирлерде классик ұйғыр әдебияты дәуірінде пайда болған. Шығыс сеплиги хәтте V—VII әсирлердеги Орхон—Енисей жазба естеликлеринде болмаған, болса да жекке-сыйрек гезлесетуғын болған; Илгери заманларда шығыс сеплигиниң функциясын көбинесе орын сеплиги атқарып келген. Хәзирги ұақытларда гейлара түркий тиллерде хәм сондай-ак карақалпақ тилинде де шығыс хәм орын сепликлери гейде бириниң хызметин бири атқарып та келе береди. Мәселен, „кроватьта жат“ хәм „кроватька жат“, „Төсекте отыр“ хәм „Төсекке отыр“ болып айтыла береди.

Грамматика илиминде сепликлерди „грамматикалық сепликлер“ хәм „кеңислик (*пространстволық*) сепликлер“ деп еки группаға бөлип карайды. Сепликлерди бундай етип еки группаға бөлиу сепликлердиң мәнилик хәм грамматикалық тәбиятын танып билип хәм олардың мағаналық және грамматикалық хызметлериниң өз ара айырмашылық хәм уқсаслық тәреплерин тереңирек уғып алыу мақсетинде исленеди. Грамматика илиминдеги усы традицияға бола карақалпақ тилиндеги сепликлерди екиге бөлгенимизде, 1) грамматикалық сепликлерге: атау: ийелик, табыс сепликлери; 2) пространстволық сепликлерге: барыс, шығыс, орын сепликлери жатады.

Грамматикалық сепликлер: *баслауыштын хал-жағдлын (Атау сеплиги)*, бир предметтин еккинши бир предметти хизмет етисли екенлигин (*Ийелик сеплиги*), ис-хәрәкеттин тиккелеу объектин (*Табыс сеплиги*) көрсетеди.

Кеңислик сепликлер: ис-хәрәкеттин шығуы пунктин (*Шығыс сеплиги*), ис-хәрәкеттин бағдарын, жөн алысын (*Барыс сеплиги*), ис-хәрәкеттин акырғы пунктин ямаса жоқлығын, ноль точкасындағы хәрәкетти яғный хәрәкетсизликти (*Орын сеплиги*), билдирип келеди. Солай етип пространстволық сепликлердиң екеуи (*Барыс хәм шығыс сепликлери*) динамикалық хәрәкетти аңлатса, ал *орын сеплиги* ис-хәрәкеттин акырғы точкасын, көрсетеди. Тийкарында кеңислик қатнастағы сепликлер группасы менен грамматикалық қатнастағы сепликлер группасы арасында үлкен бир айтарлықтай айырмашылықлар жок. Хәр еки группадағы сепликлердиң өз ара мәнилик тәбиятын хәм грамматикалық функцияларын теңирек билип алыу мақсетинде шәртли түрде еки группаға бөлемиз.

Грамматикалық илимий әдебиятларда (XIX әсирден яғный тап О. Бетлинг хәм В. Радлов заманларынан баслап хәзирге дейин) түркий тиллериндеги биринши сепликтин—атау сеплигин белгисиз сеплик (*Неопределенный падеж*) деп те атаған. Атау сеплигин бундай деп атау сыртқы жақтан да хәм ишкн жақтан да алып карағанда хәқыйқатлықка сәйкес келеди. Сыртқы жағынан карағанда бул сеплик баска сепликлердей қандай да болса өзине тийисли болған хеш бир аффиксинен

белгиленбейди, ол атлықтың тикке тийкарына туўра келеди (яғный атлықтың тийкары—атау сеплигинде болып келеди). Ал ишки жағынан яки мағанасы жағынан қарағанда белгисіз сеплик (*Атау сеплиги*) белгисізлікті яғный белгисізлік категориясын (*мәселен, рус тилинде жоқ*) көрсетеди, мысалға „хат жазыўға“ хәм „хатты жазыўға“ деген еки сөйлемшениң арасында айырма-парк хәм белгисізлікті, хәм белгилилікті аңлатып келеди. „Хат жазыўға“ дегенде айтыўшы қандай да бир белгили болмаған хатты нәзерде тутады да, ал „хатты жазыўға“ дегенде айтыўшы белгили бир хатты, тек сол хатты ғана нәзерде тутады.

Тап сондай-ақ „совхоз жери“ хәм „совхоздын жери“, „университет студентлери“ хәм „университеттин студентлери“ деген сөйлемшелер де сондай белгилилік хәм белгисізлік аңлатылады.

Сөз дизбегиндеги яки гәптеги сөзлерди бир-бирине байланыстырыў ушын сөз акырына жалғанатуғын аффикслер сеплик аффикслери ямаса сеплик жалғаўлары делинеди.

Түркий семьялас тиллерде сеплик жалғаўлары қандай сөз шақапларына ямаса қай сөз шақабына тән категория?—деген мәселеде түркий тиллерин изертлеўши илимпазлар арасында еки түрли көзқарас болып келди. Бир қатар тюрколог илимпазлар (мәселен, *И. А. Батманов, Н. П. Дыренкова* хәм т. б.) сеплик жалғаўлары атлыққа ғана тән категория емес, ал атлықтан басқа да сөз шақапларына тән категория, себеби түркий тиллеринде басқа сөз шақаплары да, мәселен, келбетлик, санлык, алмасык т. б сепленеди деп көрсетеди. Екинши бир қатар тюрколог илимпазлар, (*А. К. Боровков, Ф. Г. Исаков* хәм т.б) сеплик жалғаўлары тийкарынан атлыққа ғана тән категория, себеби басқа сөз шақаплары атлық функциясында қолланылса ғана сеплик аффикслерин қабыл етеди деп көрсетеди. Бул екинши топардағы илимпазлардың пикири әдеўир дурыслыққа жакын келеди. Академик В. В. Виноградов сеплик жалғаўларына мынандай анықлама—түсиник берген еди: „Сеплениў дегенимиз—бул атлықлардың гәпте басқа сөзлерге қарым-қатнасын билдиретуғын формалары“. Демек, сеплик жалғаўларын тек атлыққа ғана тән категория, атлықлар сеплик жалғаўлары арқалы гәпте басқа сөзтер менен қарым-қатнасқа түсе алады деп түсиниўимиз тийис. Бирақ буннан атлықтан басқа сөз шақабы сепленбейди деген надурис пикир келип шықпаўы тийис. Басқа сөз шақаплары атлық орнында (*функциясында*) қолланылса яғный басқа сөз шақабы субстантивленсе, олар да атлықларға усап сеплене береді деп түсиниўимиз керек.

Солай етип сеплик жалғаўлары тийкарынан алғанда сөзлердиң формасын өзгертетуғын аффикслер болып есапланады, Қандай бир атлық сөз болмасын, ол сепликтин биреўинде тұрып гәп ишиндеги басқа сөзлер менен грамматикалық байла-

ыска түседі хәм сөйтип гәптиң белгилі бир ағзасының хызметин атқарады. Басқа сөз шақапларындағы сөзлер белгилі бир сепликте турмай-ақ, гәп курылысында гәптин белгилі бир ағзасы болуы мүмкин. Ал атлық сөзлер гәп ишинде сепликтин биреуинде турмаса болмайды. Мәселен; „Студентлер партиямызды XXV съездинин тарийхый қарарларын үйренип атыр“ деген гәпте төрт атлық сөз бар. Солардан „студентлер“ деген атлық сөз атау сеплиги формасында турып (хәм усы гәптеги айтылажақ ой-пикирдин ийеси болып), „қимлер?“ деген сорауға жууап берип гәптин баслауышы ұазыйпасында; „партиямыздың“ деген атлық сөз ийелік сеплигинде турып „не-нің?“ деген сорауға жууап берип анықлауыш хызметинде; „съездинин“ сөзи ийелік формасында келип, бул да „ненин?“ сорауына жууап берип анықлауыш ұазыйпасында; „қарарларын“ деген атлық сөз табыс сеплигинин формасын қабыл етип, „нелерин?“ сорауына жууап берип толықлауыш „үйренип атыр“ фейил — баянлауыш) хызметлерин атқарып келген. Әне, атлықлар усы тақылетге гәп ишинде сепликлердин қандай да болса бир формасында қеледи, сөйтип гәптеги басқа сөзлер менен грамматикалық байланысқа түседі хәм гәптин белгилі бир синтаксислик хызметин атқарады. Сонылықтан да атлықтын грамматикалық белгилеринен бири, жоқарыда көрсетилип өтилгеніндей, усы сеплик жалғаулары болып есапланады.

Сөлай етип, сеплик жалғауының (*категориясының*) анықла-масы мынадай: гәп ишинде атлықтын басқа сөзлер менен қарым-қатнасын билдиретуғын грамматикалық формасына сеп-лик делинеди. Сеплик жалғаулары арқалы атлық сөзлер түр-ленип (*өзгерип*) отырады. Атлықтардың сепликлер бойынша түрлениуине сепленіуі делинеди.

Биз жоқарыда қарақалпақ тилинде атғы сеплик бар дедик. Атау сеплигинен басқаларының хәр қайысысының өзине тийис-ли формалары бар. Бул аффикслер жалғанатуғын сөзиниң ең ақырғы бууынының жууан-жишишкелигине, ең соңғы сесиниң қай сеске питиуине хәм егер дауыссыз сеске питсе, қандай дауыссыз сеске (үнилі дауыссызға ма ямаса үнсиз дауыссызға ма) питиуине байланыслы хәр қыйлы вариантларда жалғанады. Сеплик жалғауының хәр қыйлы форма хәм вариантларда бо-лып келиуі қарақалпақ тилинде, бириншиден, дауыссызлардың таңлау гармониясының толық сақланыуы менен хәм, екінши-ден, түбир менен аффикслердин шегарасында дауыссызлар-дың хәр қыйлы ассимиляциялық типлериниң жүзеге келиуі менен характерленеди.

Қарақалпақ тилинде сепликлер хәм олардың формалары.

1. Атау сеплиги—(бул сепликтин хеш қандай аффикси жоқ).

2. Ийелік сеплиги—*ның-нің, дың-диң, тың-тиң.*

3. Табыс сеплиги—*қа-ге, қа-ке, а е, на, не.*

4. Табыс сеплиги—*ны-ни, ды-ди, ты-ти.-н.*

5. Шығыс сеплиги-*да-де, та-те, нда-нде.*

6. Орын сеплиги-*да-де, та-те нда-нде.*

Булардан *табыс* сеплигинин—*н* формасы хэм орын сеплигинин-*нда-нде* формалары сөзлер тартымының тек III бетлерин қабыл алғаннан кейин, ал *барыс* сеплигиниң-*а-е, на-не* формалары сөзлер тартымның барлық I, II, III бет формаларын қабыл алғаннан кейин жалғаналды.

Қарақалпақ тилинде сепликлер тиркеуишсиз де хэм сондай-ак тиркеуишли де жумсала береди. Егер сепликлер тиркеуишлер менен келсе, онда хэр бир сепликтин өзине гана тийисли тиркеуишлерни болады. Бул тиркеуишлер өзлери тиркелетуғын сөзлерден белгили бир сеплик формасында турууды талап етеди хэм баскарып отырады. Тиркеуишлер сеплик жалғауларының мағаналарын толықтырып конкретлестиреди, қосымша грамматикалық қатнастарды билдиреди. Сеплик жалғаулары тилимизде актив хэм кең қолланылады. Олар гәптеги сөзлерди өзара байланыстырып, тилимиздиң грамматикалық қурылысының тийкаргы бир элементи болып саналады. Сепликлердиң хэр қайсысы тилде бирнешше мәнилерди аплатады хэм олардың атқаратуғын синтаксислик хызметлери де хэрқыйлы.

§17. АТАҰ СЕПЛИГИ

Атау сеплигин грамматика илиминде „тийкаргы сеплик“ („*основной падеж*“) деп те атайды. Буның себеби оған хеш қандай жалғау жалғанбайды. Былайынша айтқанда, атау сеплигинин хеш қандай морфологиялық көрсеткиши—аффикслери болмайды. Атау сеплигинде атлықлар *Ким? Не? Кимлер? Нелер?* усған сорауларға хэм соның менен бирге еки атлық қатар келгенде алдыңғы *қайсы?* сорауына жууап берип келеди.

Атау сеплигиниң синтаксислик хызметлери:

1. Атлықлар атау сеплигинде турып (хэм айтылажақ ойникирдин ийеси болып келип), *ким?* ямаса *не?* сорауларына жууап берип, гәпте көпшилик жағдайла баслауыш болады. Мысалы: Бердақ азатлықты эрман еткен шайыр болған.

2. Атау сеплигиндеги сөз гәптин ең ақырында келип, баянлауыш хызметин аткарып та келеди. Мысалы: Қарақалпақ әдебиятының классик шайырларынан бири—Бердақ.

3. Еки атлық қатар келип, алдыңғы атлық сөз атау сеплигинде келгенде *қандай?* ямаса *қайсы?* сорауларына жууап берип, анықлауыш хызметин атқарады. Мысалы: Алтын (*қандай*) саат сыйлыққа берилди. Салы (*қандай?*) атызларын аралат маған. (Т. Қабулов).

4. Атау сеплигиндеги атлық сөз айқыңлауыш—баслауыш хызметинде келеди. Мысалы: Бердақ—шайыр көп халық намаларын дөреткен.

Атаў сеплигиндеги атлық сөз гәп ақырында келип баянлауыш — айкыналауыш хызметинде де келеди. Мысалы; XIX әсирдеги карақалпақ классик әдебиятының көрнекли ўәкилеринен бири — Әжинияз — шайыр.

6. „Жыл, ай, күн, саат, қыс, жаз, хәпте, сутка“ усаған ўақыт мәнисин билдиретуғын атаў сеплигиндеги атлықлар өзлеринен алдыңғы санлық сөзлер менен бир сөз дизбегинде фейил сөзлердин алдында келгенде, хәммеси қосылып ўақыт пысықлауышлары хызметин атқарыўы да мүмкин. Мысалы: Досжан Москвада бир қыс, бир жаз болды. Мен Ташкенттеги оқытыўшылардың квалификациясын көтеріў курсында 4 ай болып кайттым. Нөкистен Ташкентке келгенше поезд еки сутка жүредди.

7. Атаў сеплигинде атлық сөзлер гәпте синтаксислик жақтан қысқа сөз ўазыйпасында да жиий қолланылады. Мысалы: Советлер қазынын мийнеткешлери! Оныншы бес жыллықтың тапсырмаларын арттырып орыналаңыз! Пионерлер! Ленин исине садық болыңыз!

§18. ИЙЕЛИК СЕПЛИГИ

Ийелик сеплигиндеги атлық сөз меншиклик, тәйлик, ийеликлик уғымын билдирип келеди, Ийелик сеплигиндеги сөзлер „кииниң“, „нениң“ хәм үйлесимине карай „қайсы?“ сорауларына жуўап берип келеди.

Улыўма, ийелик сеплигиниң тийкарғы хызмети сөздин кең мағанасында бир предметтиң екинши бир предметке тийисли екенлигин аңлатып келиў болып табылады. Мәселен: қыздың кийими, мектептиң жайы, оқыўшының сумкасы, баланың ойыншығы хәм т.б. Бирақта бир предметтиң екинши бир предметке тәйлиги тилде бәри бирдей болып келе бермейди. Тәйлик, меншиклик, ийеликлик мағаналардың өзи хәр түрли мәнилик парықларда ушырасады. Атап айтқанда:

а) ийелик сеплигиниң мағанасынан бир адамның белгили бир коллективке, белгили бир шөлкемге, жәмийетке тийисли екенлигин аңлау мүмкин: партияның ағзасы, колхоздың баслығы, қурылысшының баласы, комиссияның секретары хәм т.б.

б) ийелик сеплигиниң мағанасы биргелки бир топар предметлерден биреўиниң ямаса бир нешшесиниң жеке бөлинип шыққанлығын да аңлатады; жаслардың бири, студентлердин көбиси, адамлардың биркатары т.б.

в) сондай-ақ ийелик сеплиги пүтинниң бөлеклерге болған қатнасын көрсетип келиўи мүмкин: ағаштын путағы, пахтаның гүли, жайдың бөлмеси, кітаптын бети, адамның қолы нанның жартысы т.б.

г) ийелик сеплиги белгиниң ямаса сапаның ийесин билдирип те келеди, яғнай былайынша айтқанда, сол нәрседе белгили бир предметте, қубылыста қандайда бир қәсийеттиң бар

екенлигин көрсетеди: адамың көрки, жигиттин ерлиги, кыздын сулуулығы, Советлер Союзынын абырапы, т.б.

Қарақалпақ тилинде ийеликтеги атлық сөзге ийелик сеплигинің формалары ашық жалғанбай—жасырын туруы да мүмкин. *Бәрибир, ийеликтеги сөз гәпте анықлауыш хызметин атқарады. Улыұма ийелик конструкциясы ушын характерли жағдай мынау: ийеликтеги сөз ашық ямаса жасырын формада туруына қарамастан, анықлануышы (оннан кейинги сөз) тартым аффиксин алып етеди хәм сөйтип, тартым аффиксин (а.т.ыңғы сөз) менен анықлануышынын (кейинги сөздин) жүйин (арасым) бириктирип, гәпте байланыслы турады. Мәселен: „бала тәрбиясы“ хәм „(сол) баланың тәрбиясы“ болып айтыла береді.*

Ийелик жалғауы сөзлерге бирде ашық жалғанады, бирде жалғанбай, жасырын турады.

Ийелик сеплигинин ашық жалғанатуғын орынлары:

1. Айтыушы ушын (*сондай-ақ тыңлаушы ушын да*) бурын белгили болған атлық сөзлерге ийелик сеплигинин жалғауы ашық жалғанады. Мысаллар: университеттин жайы салынып болуы алдында тур. Студентлердин жатақханасы салынып болынды.

Бул гәплердеги „университеттин, студентлердин“ деген сөзлерде *-тиң, -дин*, аффикслерин ийелик сеплигиндеги сөзлердин бурын айтыушыға да хәм тыңлаушыға да „белгили университет, белгили студентлер“ ұғымларын аңлатып, мәнилик, ийелик мәнисин айрықша күшейтип тур. Мысалларлы салыстырып:

а. Бердақ көшесинин бойына жақсы ғашлар егилген.

б. Бердақтың „Ахмақ патша“ шығармасы басқа халықларға да кеңнен мәлим болып атыр. Бул еки гәптин бириншисинде ийелик сеплиги жасырын („Бердақ“ туринде) тур, оған ийеликтің жалғауын ашық жалғау да керек емес. Себеби көше Бердақтың атына ғана қойылған-болғаны, ал Бердақтың тәнхә өзиники (Бердақтың өзи жасап, өзи дүзеткен көшеси) емес. Сонлықтан бундай жағдайларда ийеликтеги сөзге оның жалғауын ашық жалғап, биреуге тәнлик, меншиклик, ийеликлик ұғымды айрықша нықлап көрсетиуди тил практикасы көтермейди. Ал екінши гәпте болса ийеликтің жалғауы ашық („Бердақтың“ түринде) жалғанған. Себеби „Ахмақ патша“ шығармасы Бердақтың тәнхә өзиниң дәрәтпеси, оның ийесі—Бердақ.

Солай етип, егер ийелик сеплигиндеги атлық сөз анықлаушының тәнхә ийесі болып келсе, онда анықлауышқа (яғнай алдыңғы атлыққа) ийеликтің формасы ашық жалғанады хәм оған қарақалпақ тилинде логикалық (*фразалық*) пәт түседі (яғнай ол сөз хәм ондағы ийеликтің аффиксин көтеринки тон менен нығарланыңқырап айтылады). Егерде ийеликтеги сөз әдеттегише улыұмалық мәниде айтылса (*сөйтип анықлауыш*

болса), онда оған ийеликтің жалғауы анық жалғанбайды (хәм ол сөзге логикалық пәт түспейди де).

2. Меншикли атлықларға, онда да көбінесе адам атларына ийелик сеплигиниң жалғауы ашық жалғанады. Бирақ бул жағдайда меншикли атлықлар гәпте конкрет предметти меншик-леп турууы керек. Мысалы: Төрткүл районының ауыл хожалық планлары өткен жылы асырып орынланды. Қарақалпақстанның орайлық қаласы—Нөкис. Ерназардың үйі—Халқабал көшесиниң бойында.

3. Ийеликтеги атлық сөздиң алдында басқа анықлауышлар келгенде, ийелик сеплигиниң жалғауы ашық жалғанады. Мысалы: Бизиң студентлеримиздиң илимий кружоги бәрхә ислеп турды. Усы баланын минез-кулқы жүдә жақсы. Кешегі лекцияның мазмуны көпшиликти жүдә таң қалдырды.

4. Соның менен бирге ийеликтеги сөздиң кейиндеги „асты, үсти, арты, алды, жаны, қасы, ортасы, иши, сырты“ - усаған көмекши атлықлар келгенде, ийелик сеплигиниң жалғауы ашық жалғанады. Мысалы: Крогатын астында, столдың үстінде, совхоздың ишинде, қаланың сыртында үйдің алдында хәм т. б.

„Столдың үстінде“—қарақалпақ тилиндеги бундай дизбеклерге тутас бир сорау қойылып, гәптиң бир ағзасы деп қаралады.

5. Ийелик сеплиги ис-хәрекеттин ийесин, нәтийжесин билдирип те келеди; егистин басланыуы, пахтаның гүллеуи, қонақлардың келиуи, делегатлардың кетиуи.

Ийелик сеплигиниң ашық жалғанбайтуғын орынлары: а) ийеликтеги атлық сөз айырым конкрет предметти емес, ал әдеттегише, жай, улыұмалық кәсийетке ийе болған предметти аңлатып келгенде, ийеликтің жалғауы ашық жалғанбайды. Мысалы: студентлер коллектири, комсомол билети, өндирис алдынгылары, илим кандидаты, илимлер академиясы т. б.

б) ийелик сеплигиндеги атлықлардың қабатласып (*дизбеклесил*) келетуғын жағдайларында, стильлик жағдайларға бола, ийелик сеплигиниң жалғауы ашық жалғанбай, түсирилип қалдырылады. Мысалы: Университеттин студентлери көшеге жыйналды. Университет студентлериң жәмийетлик жұмысларға қатнасы жақсарды. Бул соңғы гәпте „университет студентлериң қатнасы“ болып, „университет“ сөзиндеги ийеликтің *тиң* аффиксиниң түсирилип айтылыуы ықшамлы болып тұр. Бул жағдай қарақалпақ тилинде, оның ауызекі хәм жазба формаларында кең актив ушырасады. Улыұма, қарақалпақ тилинде „Бердақ шығармалары, кітап мазмуну, суу ағысы“ усаған сөз дизбеклеринде ийелик сеплигиниң жалғауы жалғанып та, жалғанбай да қолланыла береді. Бирақ бундай дизбеклерде ийелик сеплигиниң формалары ашық жалғанып, „Бердақтың шығармалары, кітаптың мазмуну, суудың ағысы“ түринде

қолланылғаны мақсатта болады. Ал „мәл саўдасы, китап базары, пахта майы, алмамай шәҳәри, Нөкис қаласы, Хожели районы“ усаған дизбеклерде усылай болатуғыны ийеликтеги сөзлерге оның жалғануының ашық жалғанбай, жасырын келиўи қолайлылығы өзинен-өзи белгили болып тур. Себеби „китаптың базары“ болып айтыўды тил нормасы көтермейди. Себеби бул дизбеклерде, жоқарыда көрсетилип өгилгениндей, белгилиликке қарағанда белгисизлик (*улыўмалық, яғный конкретсизлик*) биринши орында турады.

§ 9. БАРЫС СЕПЛИГИ

Мағанасы жағынан бул сеплик тийкарынан ис-хәрекет бағдарланған объектти (яғный адамды, орынды ямаса басқа да предметлерди) билдиреди. Барыс сеплиги *кимге? неге?* сораўларына жуўап берип келип, гәпте тийкарынан қыя толықлаўышлар хызметин атқарады. Соның менен бирге барыс сеплигиндеги атлықлар *қайда? қаяққа?* сораўларына жуўап берип, хәрқыйлы пысықлаўышлардын (орын, ўақыт, себеп, мақсет) хызметин атқарып келиўи мүмкин.

Барыс сеплигиндеги сөзлердин атқаратуғын мәнилери хәм синтаксислик хызметлери мыналардан ибарат:

а) Барыс сеплигиндеги атлық сөз хәрекет бағдарланған объектти (адамды ямаса басқа предметлерди) билдирип, *кимге? я неге?* сораўларына жуўап берип келип, толықлаўышлар хызметин атқарады. Мысалы: „Атқа (*неге*) жем берилди. Перзент керекдур жигитке (*кимге?*)“

Алынбай санға — есапқа (*неге*),
Шыдай алмай көп азапқа (*неге*),
Нәлет айтып бийнисапқа (*кимге*),
Шуўлағанлар өткен екен (*Бердақ*),

б) *Қайда? яки қаяққа?, қай жерге?* сораўларына жуўап берип келип, хәрекет бағдарланған меканды, белгили бир орынды билдиреди хәм бундай жағдайларда барыс сеплигиндеги атлықлар орын пысықлаўышлар функциясын атқарады. Мысалы: Совхозларға (*қайда?, ўақ. пыс.*) аўылхожалық машиналары жөнеп кетти. Университеттин акт залына (*қайсы?*) студентлер жыйналады. Аўылға (*қаяққа?*) баратырмыз, Поезд станцияға (*қай жерге?*) жақынлады.

в) Барыс сеплигиндеги атлық сөз ис-хәрекеттин мақсетин аялатып келип, *неге? не ушын? не мақсетке бола?* дегенге усаған сораўларға жуўап берип, гәпте мақсет пысықлаўышлар хызметин атқарып келеди. Мысалы, ол университетке оқыўға (*не мақсетке бола?*) келген. Отынға бола (*не ушын?*) тоғайға тележка жиберилди. Қаншайым бир жумысқа (*не*

мақсет пенен) келген-ғой. Совхозларға жәрдемге? (не ушын?) келдик.

г) Ұақытлық ұғым билдиретуғын атлық сөзлер барыс сеплигинде келгенде, белгили бир мәўлетти, белгили бир ұақыт кесиндисин аңлатып, қашан? қанша ұақытқа? усаған сораўларға жуўап берип, ұақыт пысықлаўышлар хызметин де атқарады. Мыс: Бир айға (қанша ұақытқа?) командировкаға жиберилди. Практика еки ҳәптеге (қанша ұақытқа?) қысқарылды. Ушыў 6 саатқа (қаншаға?) тоқтатылды.

д) Барыс сеплигиндеги атлықлар уқсаслықты, эквивалентликти, предметтиң баҳасын да аңлатып келеди. Мысалы: Нәрсеге (кимге?) усаған адам. Көмекбай дайысына (кимге?) усап тура қалған. Пахта алтынға (неге?) барабар. Гарнитур мың сомға (қаншаға?) алынды.

е) Барыс сеплиги жалғанған сөз сол предметтиң мол, бай ямаса кемис, аз екенлигин де аңлатып келеди. Мысалы: Бизиң елимиз пахтаға бай. Район көп жер ресурсларына ийе. Көп ғана капиталистлик еллер нефтьке жарлы. Революциядан бурын мийнеткеш халық азатлықка зар болған.

§ 20. ТАБЫС СЕПЛИГИ

Табыс сеплигиниң мағанасы ис-хәрекеттиң тиккелей объектин аңлатады. Сонлықтан табыс сеплигиндеги сөзлер *кимди? ненди?* сораўларына жуўап берип, гәпте тийқарынан туўра толықлаўыш хызметин атқарады. Табыс сеплигинде турған толықлаўыштың баянлаўышлары бәрхә дерлик аўыспалы феиниллер болып келеди. Мысалы: Республикамызда биринши болып егисти Елликкала районы баслады. Отынды шапқанға жақтыр, малды тапқанға бақтыр т. б.

Табыс сеплигиниң тийқарғы мәнилери мыналар:

Табыс сеплигиндеги атлықлар хәрекет бағдарланған адамды, предметти ямаса басқа да объектти билдиреди. Мысалы: факультеттиң комсомолецлери Маратты (*кимди?*) секретарь етип сайлады. Достынды (*кимди?*) еглеме, жолдан қалмасын.

Үйелик сеплигиндеги атлық сөзлерге усап, табыс сеплигиндеги сөзлерге де оның жалғаўы гейде ашық жалғанады, гейде жалғанбай, жасырын турады. Мәселен:

Бизлер экзамен тапсырлық. Бизлер экзаменди тапсырдық.

Егер предмет сөйлеўшилерге (хәм сондай-ақ тыңлаўшыларға да) бурын белгили болса, онда табыс сеплигиниң жалғаўы ол сөзге ашық жалғанады. Ал, егер айтыўшы улыўма предмет ҳаққында жалпы айтса, яғный оның „тап қайсы предмет“ екенлигине итибар бермей айтқан жағдайда, оның жалғаўы ашық жалғанбай жасырын турады. Мысалы: Бизлер машина көрдик—Бизлер машинаны көрдик. Биринши гәпте сөз қандай болмасын жалпы машина ҳаққында болып тур, айтыў-

шыға (хәм тыңлаушыға да) бул машина белгисиз. Ал екннши гәптеги „машинаны“ болып айтылыуы—бунда айтыушыға (хәм тыңлаушыға да) бурын белгили, конкрет „тап сол машинаны“ атып отыр.

Солай етип карақалпақ тилинде табыс сеплигиниң жалғауы төмендеги жағдайларда ашық түрде жалғанады:

а) Меншикли алықлар ямаса беллик алмасықлары табыс сеплигинде келгенде, оның жалғауы жалғанады. Мысалы. Әбдикеримди университетке қабыл етти. Сени университет инженер-экономист етип таярлайды.

б) Табыс сеплигиндеги сөздің алдында басқа сөз шақаларынан болған анықлауышлар келгенде, оның жалғауы ашық жалғанады. Мысалы: Мен бул кисини бурыннан таныйман. Бүгинги жұмысты ертеңге қалдырма. Кешеге китапты жақсылап оқып шығыу керек.

в) Гәп ишинде табыс сеплигиндеги сөз бенен фейилден болған баянлауыштың аралығында басқа сөз келгенде, оның жалғауы ашық жалғанады. Мысалы: Малды тапқанға бақтыр, отынды шапқанға жактыр.

г) Сондай-ақ табыс сеплигиндеги сөздің алдында келбетлик фейиллерден болған анықлауышлар қатар айтылғанда, оның жалғауы ашық жалғанады. Мысалы;

Өткизбей ушқан құстарды,
Қорғап езилген досларды.
Бирге урынған душпанларды
Пыт-шыт қылған Клим-батыр. (С. Нурымбетов)

д) Табыс сеплигинде турған сөз тартым формасында келгенде, оның жалғауы ашық жалғанады. Мысалы:

Советтиң бузбакшы әдил нызамын,
Қулыққа салмақшы еркин адамын,
Урынған елиме жауыз гитлердин,
Бир аяусыз қурытамыз тамамын (С. Нурымбетов).

е) Сөздің өзи қайталап айтылып, алдыңғысы атау сеплигинде, кейингиси табыс сеплигинде келгенде ямаса тууры толықлауышты баслауыштан айырып таныу зәрүр болған жағдайда, табыс сеплигиниң жалғауы сөзлерге ашық жалғанады. Мысалы: Балықшы балықшыны алыстан көреді. Жүкти түйеге я түйени жүкке әкелмейди. Түйени жел ушырса, ешкини аспанда көр (Халық мақаллары). Чайды апам ишти. „Ақ алтынды алтын қоллар дөретеди“.

ж) Гәп ишинде табыс сеплигиниң формасында бирнеше биргелкили толықлауышлар келсе ямаса еки биргелки толықлауышлар-ақ „хәм“ „менен“ дәнекерлери менен байланысып қолданылған жағдайларда, табыс сеплигиниң жалғауы дәслеп-

килерине жалғанбай, тек соңғысына ғана жалғана қояды. Мысалы: Әуезмурат пенен Бегдулланы алып, тоғайға отынға кетти.

§ 21. ШЫҒЫС СЕПЛИГИ

Шығыс сеплигиндегі сөзлер *кимнен? неден? қайдан? қай жақтан?* сорауларына жууап беріп, ис-хәрекеттің шыққан предметін, орнын билдиреди. Шығыс сеплигинің тийкаргы мағанасы — усы. Соның менен бирге шығыс сеплиги басқа да мағаналарды аңлатып келе алады. Шығыс сеплигинің гәптегі аңлататуғын мағаналары хәм тийкаргы аткаратуғын синтаксислик хызметлери тәмендегилерден ибарат:

а) Шығыс сеплигиндегі сөзлер *кимнен? неден?* сорауларына жууап беріп, хәрекет шыққан предметти билдиреди хәм бундай жағдайда қыя толықлауыш хызметин атқарады. Мысалы: Синтетикадан (*неден?*) хәркыйлы затлар өндириледи. Жауластырмақ жаушыдан (*кимнен?*), достластырмақ елшиден (*кимнен?*) (*халық мақалы*).

б) Шығыс сеплигиндегі атлык сөзлер *қайдан?* сорауына жууап беріп келгенде, ис-хәрекеттің шыққан орнын билдиреди хәм гәпте орын пысықлауышлар хызметин атқарады. Мысалы: Ауылдан (*қайдан?*) киятырмаыз. Стадионнан (*қайдан?*) кайттык.

в) Бир предмет екнши бир предмет пенен салыстырылған сөз (*предмет*) шығыс сеплигинде турлды хәм *кимнен? неден?* сорауларына жууап беріп, гәпте қыя толықлауышлар хызметин атқарады. Мысалы: Пахта алтыннан қадирли. Сынап шойыннан ауыр. Шийрип сөз палдан татлы г. б.

г) Шығыс сеплиги предметлердиң неден исленгенин билдиреди ямаса басқа биргелки предметлердиң шығыу дереги шығыс сеплигиндегі сөз болып табылады хәм ол неден? сорауына жууап беріп, гәпте толықлауыш хызметин атқарады. Мысалы: Пахтадан гезлеме, май, жем өндириледи. Жай пискен гербиштен салынды, фундамент бетоннан куйылды.

д) Шығыс сеплигиндегі сөз предметтің жекеленген баҳасын билдирип те келеди хәм *неден?* ямаса *қаншадан?* сорауларының биреуине жууап беріп, гәпте сан-мөлшер пысықлауыш хызметин атқарып келеди. Мысалы: Тауықлар бес сомнан (*нешеден?*) алынды. Ағашлар он сомнан сатылды.

е) Шығыс сеплигиндегі сөз путин предметтің үлесин де билдирип келеди хәм гәпте туўра толықлауыш ұазыйпасын атқарады. Себеби бундай жағдайда толықлауышларды (шығыс сеплигиндегі сөзлерди) басқарып келетуғын фейиллер ауыспаты фейиллер болып келеди. Мысалы: Наннан жеңиз, чайдан ишиниз. Оғчинан жағыңыз. (Бунда „панның, чайдың, отынның бәрин емес, ял белгилі бир бөлегин „жеу-ишиў, жағыў“ нәзерде тутылады).

Орын сеплигиндегі сөзлер *кимде? неде? қайда? қай жерде?* сорауларына жууап бере келип, ис-хәрекеттің орнын, мәканын билдиреди, гәпте түрли синтаксислик хызметлер атқарады.

Орын сеплигиниң аңлататуғын тийкарғы мәнилери хәм синтаксислик хызметлери мынадан ибарат:

а) Орын сеплигиндегі атлық сөзлер *кимде? неде?* сорауларына жууап берип, хәрекет бағдарланған қыя объект ямаса белгилі бір предметтің, қубылыстың турған яки жайласқан орнын билдиреди хәм гәпте олар қыя толықлауышлар хызметін атқарып келеди. Мысалы. Бахтиярда (*кимде*) қызықлы кітаптар көп. Бул шығармада (*неден?*) заманластарымыздың турмысы хәр тәреплеме қызықлы сүүретленген. Алтын отта, адам мийнетте белгилі.

б) *Қайда? қай жерде?* усаған сорауларға жууап берип келип, орын сеплигиндегі сөзлер ис-хәрекеттің орнын билдиреди хәм гәпте орын пысықлауышлар хызметін атқарады. Мысалы: Киоскте (*қайда?*) жаңа кітаптар сатылып атыр. Университетте (*қайда?*) хәуескерлер кружоги, джаз оркестри ислеп тур.

в) „Арасында, қасында, жанында, ишинде, үстинде, астында, бойында“ усаған орын сеплиги формасында келген көмекши атлық сөзлер өзнен алдыңғы ийелік сеплиги формасындағы (ийеліктің ашық хәм жасырын формаларында да) сөз бенен қосылып ис-хәрекеттің белгилі бір орнын, мәқан-жайын билдиреди хәм гәпте хәммесине бір сорау (*қайда? қай жерде?*) қойылып, гәптің бір ағзасы (*орын пысықлауыш*) етип қаралады. Мысалы: Мийәе ағашларының арасында алманың бір неше жаңа сортлары бар. Жолдың бойында декоратив ағашлар ыргалысып өсип тур. Ауыл арасында (*қайда?*), ел ишинде (*қайда*) ауыз әдебиятының хәрқыйлы түрлери көптеп ушырасады. „Правда“ совхозының көпшилик бөлім хәм бригадалары тау етегинде (*қай жерде?*) жайласқан.

4. „Күн, түн, хәпте, ай, жыл, саат“ усаған уақытлық ұғым аңлататуғын атлық сөзлер орын сеплигинде уақытлық қатнастарды билдиреди хәм *қашан? қай уақытта?* усаған сорауларға жууап берип, гәпте уақыт пысықлауышлар хызметін атқарады. Мысалы: Хәптеде бір мәртебе семинар болады. Өткен айда (*қашан?*) студентлердің жәмийетлик жұмысларға қатнасы айрықша болды т. б.

§ 23. СЕПЛИКЛЕРДІҢ ТИРКЕУИШЛЕР МЕНЕН ҚОЛЛАНЫЛУЫ

Атлықлардың грамматикалық қатнастары хәм синтаксислик хызметлери тек сеплик жалғауларының формалары менен ғана емес, соның менен бирге тиркеуишлер де атлықларға тирке-

лип келип, хәркыйлы грамматикалык қатнастарды билдиреди бир неше синтаксислик хызметлерди атқарады. Тиркеуишлер тек сепликлер менен ғана қолланылады.

Тиркеуишлер сеплик жалғауларының кейиннен тиркелип келип, олар сепликлердің мәнилери толықтырады, оларға үстеме мәни жүклейди, сеплик жалғауларының мәнилерин анықлайды, конкретлестиреди. Сепликлер сан жағынан аз емес хәм олар хәр қыйлы грамматикалык қатнастарды билдиреди. Қарақалпақ тилинде тиркеуишлер атауыш сөзлердің кейинне тиркелип, көбинше бәлек жазылады хәм өзлери тиркелген алдындағы сөз бенен қосылып, гәпте бир ағза деп қаралады хәм бир сорауға жууап береди.

Қарақалпақ тилинде тийкарынан атау, бзыс, шығыс сепликлериниң өзлери тийисли тиркеуишлери болады.

Атау сеплигиниң тиркеуишлери: *ушын, арқалы, ҳаққында, жеринде, тууралы, салын, бойынша, менен, бенен, пенен*. Бул тиркеуишлер атау сеплигиндеги сөзлерге тиркелип келип, хәркыйлы грамматикалык қатнастарды (мақсетлик-биргелик, бир нәрсе жәниде хәм т. б.) билдиреди.

Атау сеплигиндеги сөзлер менен тиркеуишлердиң шығаратуғын мәнилери хәм атқаратуғын синтаксислик хызметлери хәртүрли:

1. Атау сеплигиндеги адам атларының кейинне *„менен, бенен, пенен“* тиркеуишлери тиркелип, *ким менен?* сорауына жууап берип, адам ҳаққында айтылған биргеликлик уғым билдириледи хәм гәпте толықлауыш хызметни атқарады. Мысалы: Ректор студентлер менен (*кимлер менен?*) гүрриңлести. Мугаллим оқушылар менен (*кимлер менен*) сәлемлести. Басшы адамлар менен (*кимлер менен*) ислеседи. Адам-адам менен (*ким менен?*) адам

2. Атау сеплигиндеги басқа предмет атамаларының кейинне *не менен, бенен, пенен* тиркеуишлери тиркелип келип, *не менен?* сорауына жууап бергенде, хәрекет исленген күрал, әсбап аңласылады, яғни хәрекеттиң не менен исленгенлиги билдириледи. Мысалы; Пахта машина менен (*не менен?*) терип алынды. Айдалған жерлер мала менен (*не менен?*) еки рет басылды. Доклад қәлем менен (*не менен?*) жазылды.

АТЛЫҚЛАРДЫҢ ЖАСАЛЫҰЫ

Қарақалпақ тилинде атлык сөз шақабы яғни атлықлар топарына киреуғын сөзлер жаңа сөзлер есабынан толығып, тез байып отырады. Бул жағдай, тийкарынан, атлык сөзлердиң өзлеринен хәм атлықтан басқа сөз шақапларына жататуғын сөзлерден атлык-жасалыу есабынан болады.

Атлықлардың жасалыуы да, басқа да сөз шақапларындай, тилимизде бурыннан бир кәлиплескен сөз жасау усыларының жәрдеми арқалы жүзеге асады. Басқа да түркий тиллери сыя-

лы, қарақалпақ тилинде атлықлар, тийкарынан, еки усыл арқаты жасалады.

1. Аффиксация усылы яғный сөз түбирине атлық мәни келтирип шығарыушы аффикслер жалғау усылы. Бул усылды тил илиминде морфологиялық ямаса синтетикалық усыл деп те ағайды.

2. Синтаксислик усыл яғный сөзлердиң биригиүйи ямаса сөзлердиң қосылыуы арқалы атлықлардың жасалыуы усылы. Бул усылды тил илиминде аналитикалық ямаса синтаксислик усыл деп те жүргизеди.

§ 24. АТЛЫҚЛАРДЫҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ УСЫЛ АРҚАЛЫ ЖАСАЛЫҰЫ

Қарақалпақ тилинде, басқа да түркий тиллериндеги сыяқлы, жаңа сөз жасаудың ең тийкаргы усылларынан бири морфологиялық усыл болып табылады. Морфологиялық усыл менен яғный аффиксация усылы менен атлықлар жасалғанда, сөз түбирине ямаса дөренди түбирге атлық жасаушы арнаулы суффикс жалғау арқалы жаңа дөренди атлық сөзлер пайда болады.

Атлық жасаушы аффикслер қарақалпақ тилинде де сан жағынан оғада көп, олар тилимизде қолланылыуы жағынан бәри бирдей емес: биреулері жүдә актив хәм кең қолланылады; ал гейпаралары сийрек хәм тар көлемде ушырасады. Атлық жасаушы аффикслер усы жақларына қарап, „өнимли аффикслер“ хәм „өнимсиз аффикслер“ болып екиге бөлинеди.

Қарақалпақ тилинде атлық жасаушы суффикслердиң бирқатары атауыш сөзлерден (яғный атлық сөзлердиң өзлеринен, келбетлик, санлық, алмасық хәм сондай-ақ еликлеуиш, модалы сөзлерден де) атлық жасаушы суффикслер болып келсе, бирқатары фейиллерден атлық жасайтуғын суффикслер болып келеди. Суффикслердиң усындай қасийетлерине қарап, атлықлардың суффикслер арқалы жасалыуын „атауыш сөзлерден жасалған атлықлар“ хәм „фейиллерден жасалған атлықлар“ деп екиге бөлип қарауға да болады. Фейиллерден атлық жасалғанда атлық жасаушы суффикслер тиккелей фейиллердиң буйрық мейил формасына ғана жалғанады. Себеби фейиллерде буйрық мейил формасы түбирге ямаса дөренди түбирлердиң өзлерине сай—тең келеди. Ал басқа сөз шақаларынан атлықлар жасалғанда суффикслер түбир сөзлерге де хәм сондай-ақ дөренди түбирлерге де жалғана береді. Соның менен бирге бир түбир сөзге дөренди атлық жасаушы тек бир суффикс жалғаныуы да хәм сондай-ақ бирнешше суффикслер жалғаныуы да мүмкин.

Солай етип қарақалпақ тилинде түрли атлықлар жасаушы суффикслер арқалы бир түбирден бирнешше жаңа сөз пайда

етнүге болады. Мысалы: Жаз—жазыў, жазыўшы, жазыўшы-лық, жазба, жазыспа; бас—басшы, басшылық, баслаўыш, бас—баспа, басқыш, басыў, басым. Егерде сөз көп суффиксли болып келсе онда түбир сөзге суффикслердиң жалғаныўында белгили бир избе-излик—занлылық сақланады. Мәселен, аңшы, аңшы-лық, оқы-ў-шы-лық сыяқлы болады. Бул еки мысалда да конкрет кәсип ийесин билдириўши—„шы“ суффикси сөзлерге дәслеп жалғанған, ал жалпылаўшы, улыўма кәсипти билдириўши абстракт мәни келтирип шығарыўшы—„лық“ суффикси оннан кейин жалғанып келген.

Аффикслер жалғаў арқалы атлықлар жасаўда қолланылатуғын атлық дәретиўши суффикслердиң өзлериниң бирқанша лексика—семантикалық белги—қәсийетлерине қарай үш группаға бөлинеди:

1. Конкрет атлықлар жасаўшы аффикслер;
2. Абстракт мәнили атлықлар жасаўшы аффикслер;
3. „Субъектив мағана“ аңлатыўшы яғнай киширейтиўши ямаса еркелетиўши мағана аңлатыўшы формалар.

§ 25. КОНКРЕТ АТЛЫҚЛАР ЖАСАҰШЫ АФФИКСЛЕР.

Хәзирги қарақалнақ тилинде конкрет атлықлар жасаўшы бир неше аффикслер бар. Бундай аффикслердиң жәрдеми менен жасалған атлықларды өзлериниң семантикалық белгилерине қарай мынандай түрлерге бөлиўге болады: а) Адамды, белгили бир бетти (*кәсип ийесин*) билдиретуғын атлықлар жасаўшы аффикслер; б) Предметлердиң, курал-сайманларды, өлшемлердиң атларын аңлатыўшы атлықлар жасаўшы аффикслер; в) Белгили бир орынды ямаса мекән—жайды билдиретуғын атлықлар жасаўшы аффикслер.

а) Бул группаға киретуғын аффикслердиң ишинде тилимизде жүдә актив хәм кең қолланылатуғын өнімли аффикс болыпшы-ши аффикси саналады. Бул аффикс арқалы, тийкарынан, шуғылланыўшы (*адам*) мәниси аңлатылады. Бул аффикс атаўыш сөзлерге хәм сондай-ақ феийлдиң дөрэнди формаларына жалғанып:

Түбир сөз аңлатқан предмет яки ис пенен шуғылланыўшы адамды аңлатады: аңшы, балықшы, суўшы, етикши, темирши, тракторшы; т. б.

Түбир сөз аңлатқан предметке, иске, жәмийетлик шөлкемге тийнсли, соған жататуғын адамды аңлатады: Ленинши, колхозшы, бозшы, стахановшы, көпмыныншы, Мойнақшы, т. б.

Түбир сөз аңлатқан сапа—қәсийетке, минез—қулыққа ийе болған адамды аңлатады: ойыншы, тамашашы, урлықшы, өтирикши, өсекши, тәуекелши, прогулшы, т. б.

Ис-хәрекет мәнисин билдиретуғын ямаса мазмуны жағынан ис-хәрекет пенен байланыслы болған сөзлердиң кейинге жал-

ғаып, ис-хәрекетти яки ўазыйпаны атқарыўшы адамды аңлатады: оқытыўшы, теримши, бояўшы, қаралаўшы, ақлаўшы, жарысыўшы, барлаўшы, т. б.

Бул аффикс айырым жағдайларда тиккелей фейил түбирлерине жалғанғанда белгили бир адамды емес, ал предметти де аңлатып турады: тамшы, сүйинши;

-кер-гер-кеш аффикслери мәнилери жағынан жоқарыдағы *-шы-ши* аффиксиниң аңлатқан мәнилерине жақын. Бул аффикслер арқалы жасалған атлықлар да көбинесе белгили бир кәсип пенен шугылланыўшы адамды билдирип келеди: хызметкер, зергер, пидакер-(лик), арбакеш, салыкеш, насыбайкеш, қәлемкеш: т. б.

-ман бан аффикслери түбир ямаса дөренди түбирден аңлатылған предметти сақлаўшы яки сол объектке қараўшы адамда аңлатады: қаразбан, бағман, жылқыман, дәрүазаман, қалтаман, т. б.

-паз аффикси түбир ямаса дөренди түбирден аңласылған предмет пенен көп шугылланыўшы яки сол предметти дөретийши, сол предметти сүйийши адамды аңлатады: аспаз, билмпаз, масқарапаз, өнерпаз, ойыппаз, кумарпаз; т. б.

-дас, -дес, -лас-лес аффикслери. Бул аффикслер өзлериниң шығаратуғын мәнилери жағынан бирдей, яғный булардың хәммеси де ортақлық, шериклик, биргеликлик мәнилерин аңлатып келеди. *-дас дес* формалары хәзирги қарақалпақ тилинде белгили сандағы сөзлерде ғана ушырасады: жолдас, қарындас, құрдас, күндес. Қатған жағдайларда *-лас-лес* формалары жалғанады. аўыллас, ұатанлас, қонсылас, заманлас, құрбылас, кеўиллес, пикирлес, идеялас, сырлас, құрдас т. б.

-дау аффикси түбир сөзде аңласылған предметке ийе болған адамды аңлатады: Әмелдар, белдар, өнимдар, өлимдар, қасылдар, қарыздар т.б.

-пурыш аффикси түбир сөз арқалы аңласылған предметти сатыў менен шугылланыўшы адамды билдиреди: чайпурыш, отынпурыш.

-хор аффикси түбирден яғи дөренди түбирден аңласылған предметти (азық-аўқат хәм басқа предметлерди) зыят муғдарда жумсаўшы адамды яки сол предметлер менен шугылланыўға бейимликти аңлатып келеди: чайхор, жемхор, жалахор, парохор, қанхор, арақхор, т. б.

Жоқарыда атап өтилген *-гер-кер, -кеш-дар, -пурыш, -хор* аффикслери тийқарынан шығысы жағынан парсы тиллеринен кирген жеке түбир сөзлер (*көпшилиги фэйиллер*) болып, олар хәзирги қарақалпақ тилинде жана сөзлер жасаўшы аффикслер қатарына келип қосылып отыр.

Соның менен бирге қарақалпақ әдебий тилинде совет-интернациональ сөзлер составында қолланылып, адамды, белгили бир кәсип ийесин аңлатыўшы атлықлар жасайтуғын аффикслер де ушырасады. Олар мыналар:

Исп аффикси түбирден яки дөрөнди түбирден аңласылган предметке, шөлкөмгө, ағымга байланысы, қарым-қатнасы болған адамды, кәсіп ийесін аңлататуғын атлықлар жасайды: марксист, гуманист, машинист, материалист, коммунист, социалист, журналист, активист т. б.

-ик аффикси түбирден яки дөрөнди түбирден аңласылган предметке, белги—қасиетке қатнасы бар адамды аңлататуғын атлықлар жасайды: академик, химик, ботаник, лирик, критик т. б.

-ор аффикси түбирден яки дөрөнди түбирден аңласылган предметке байланысы болған адамды аңлататуғын дөрөнди түбирден атлықлар жасайды: агитатор, оператор, сенатор, губернатор, комментатор, т. б.

-ион-ер аффикси түбирден яки дөрөнди түбирден аңласылган предметке байланысты болған кәсіп ийесін ямаса адамның ұақыя яки предметке болған қатнасын билдиретуғын атлықлар жасайды: революционер, селекционер, коллекционер, милиционер т. б.

-ант-ент аффикслери түбирден яки дөрөнди түбирден аңласылган предметке қатнасы бар атлықлар жасайды: аспирант, ассистент, диссертант, оккупант, докторант, т. б.

Кейинги—*ист, ик, ор, ион, ер, ант-ент* аффикслерине байланысты мына жағдайды айрықша көрсетип кетіуге туўра келеди. Бул аффикслер өзлери қолланылған совет—интернациональ сөзлердин составында ғана келеди, қарақалпақ тилиндеги бурынан киятырған түпкиликли сөзлердин де кейинине жалғанып, жаңа мәнили атлық сөзлер жасай алмайды. Сонықтан бул аффикслерди сол баска тиллерден кирип келгенде тиллердин (*анығы, рус тилинин*) көз қарасынан сол өзлери келген сөзлердин ғана мәнили бөлеклери деп қарап, сол өзлери келген сөзлердин составында ғана жеке аффикслер болып есапланғаны мақул болады.

б) Предметлердин, курал-саїманлардин, буйымлардин атларын аңлатыўшы атлықтар жасайўшы аффикслер:

Бул топарға жататуғын аффикслер фейил түбирине жалғанып, курал-жарақ, инструмент атларын аңлататуғын атлықлар жасайды: сызғыш, сүзгиш, қырғыш, тутқыш, қысқыш, басқыш, тартқыш, шөккиш, көрсеткиш, т. б.

ма-ме, ба-бе, па-пе аффикслери фейил түбирлерине жалғанып, фейиллерден аңлатылған ис-хәрекет пенен байланысты болған предмет ағамаларып жасайды. Бул аффикслердин жәрдеми менен ҳәр қыйлы мәнидеги атлықлар жасалады:

а) белгили бир орынды, белгили бир предмет жайласқан мақанды билдиретуғын атлықлар жасайды: басғырма, айланба, салма, бөлме, көргизбе; б) азық-аўқат ағамаларын билдиретуғын атлықлар жасайды: жарма, сүзбе, қатлама, кеспе, қуўырма (*сорпа*), туўрама; в) буйым атларын аңлататуғын атлықлар жасайды: түйме, дизбе, илме, тиркеме; г) ауырыў ат-

ларын аңлататуғын атлықтар жасайды: терлетпе, ысыгна, кышыма, бөртпе, тутлықпа, ушпа, жаманлатпа; д) белгили бир уйым, жәмийетлик шөлкем атамаларын аңлататуғын атлықтар жасайды: басқарма, бирлеспе, отырыспа т. б.

-**м-ым-им** аффикси түбир яки дөрөнди түбирден аңласылған ис-хәрекет процессин ямаса ис-хәрекет нәтийжесинде пайда болған предметти аңлататуғын атлықтар жасайды: басым, өрим, жутым, жем, тутым, билим, пишим, келисим, дизим, шақырым, сүрим, кашырым.

-**н-ның-иң** аффикси түбир яки дөрөнди түбирден аңласылған ис-хәрекет нәтийжесинде пайда болған ямаса сол ис-хәрекет пенен байланыслы болған предметти ямаса хәрекет процессинин атларын билдиретуғын атлықтар жасайды: жыйын, жауын егин, төгин, сауын түйин т. б.

-**ғы-ги-қы-ки** аффикси. Бул аффикс феил түбирлерине жалғанып, буйым, курал-жарақ атамаларын жасайды: жоңғы, сүрги, уйтқы, тепки, түрки, керги, тартқы, баскы, шанышқы.

-**қ-к-ық-ик. ақ-ек** аффикси феил түбирлерине жалғанып: а) буйым-қурал атларын аңлататуғын атлықтар жасайды: орақ курақ, отақ, тарақ, гүрек, төсәк т. б.

б) мөкан-жай, орын мәнисин аңлатыушы атлықтар жасалады: қонық, қонақ, пугақ, жатақ, тесик, в) бул аффикстин жәрдеми менен: атақ, тилек, салық, көрик усаған абстракт мәнили атлықтар да жасалады.

-**д-лқ-дек** аффикси феил түбирлерине сондай-ақ еликлеуиш сөзлик дөрөнди түбирлерге жалғанып предметти яки адамнын анатомиялық мүшесин билдиретуғын атлықтар жасайды: қууырдақ, кегирик, торсылдақ т. б.

-**уыш-уиш** аффикси шығысы жағынан—**у+ыш, у+иш** түриндеги қоспа аффикс болып, феил түбирлерине жалғанып, феилден аңласылған хәрекетти иске асырушы курал-әсбап атларын билдиретуғын атлықтар жасайды: былғауыш, түйреуиш, желпиуиш, т. б.

-**уыл-** аффикси: қарауыл, жасауыл усаған бирли-ярым сөзлерде ушырасатуғын ески және өнимсиз аффикслерден есапланып, белгили бир кәсип ийесин билдиретуғын атлықтарды аңлатып келеди.

-**мыс-мис-миш** аффикси феил түбирлерине жалғанып, түбирде аңласылған ис-хәрекеттин нәтийжесинде пайда болған уғымлардын атларын билдирип келеди: турмыс, қылмыс, болмыс, өтмиш т. б.

-**а-е** аффикслери феил түбирлерине жалғанып, хәрекет процессинин нәтийжесинде жүзеге келген предмет атамаларын билдиреди: жара, жыра, күйе.

-**мақ-мек, бақ-бек, пақ-пек** аффикслери шығысында „ма+қ" формасындағы қоспа аффикслер болып есапланып, олар феил түбирлерине жалғаныу арқалы конкрет предмет-

дөренди атлары белдирип келеди: жазбак, оймақ, куйтақ, пиләк, батпақ, дизбек, ермек, т. б.

-**ынды, -инди** аффикслери де шығысында „ын-ды“ формаларынан пайда болған қоспа аффикслер болып, ис-қәрекет нәтижесинде пайда болған дөренди атлықлар жасайды: жуўынды, кесинди, шегинди, келгинди, қосынды, тасланды қыйынды, т. б.

в) Белгилі бір орынды, мекән—жайды белдиретуғын атлықлар жасаўшы аффикслер:

Бул группаға киретуғын аффикслер түбир атлықларының кейинне жалғанып, түбирлерде аңласылған предметлер турған ямаса оларға мол болған, сол предметлер өсетуғын яки жасайтуғын мекән—жай атларын аңлататуғын атлықлар жасайды. Бундай аффикслер қатарына мынадай аффикслер жатады.

-**стан**-аффикси. Бул аффикс белгилі бір халықтың, миллеттин атамасын белдиретуғын, сондай-ақ басқа да бирли-ары атлық сөзлердин кейинне жалғанып, сол халықтың, миллеттин жасайтуғын яки өсетуғын орнын, территориясын аңлататуғын атлықлар жасайды. Қарақалпақстан, Қазақстан, Түркменстан, Өзбекжстан, шөлистан, гүлистан, т. б.

-**хана**-аффикси шығысы жағынан парсы тиллериндеги лексикалық мәниси бар жеке сөз болуўына қарамастан (айырым жағдайларда қарақалпақ ауызекі сөйлеу тилинде де бул „хана“ сөзи өз алдына жеке мәниси бар сөз ретинде қолланылады: Мәселен: „ханасы пүтин, төрт ханалы сан“, „он ханалы саўсақ“ дегенлерде) ҳәзирги жазба әдебиә тилимизде бәрқә дерлик аффикс хызметинде қолланылады. Бул аффикс бир қатар атлық сөзлерге жалғанып, сол предмет бар, сол нәрсе туратуғын мекән-жайды аңлататуғын дөренди атлықлар жасалады: асхана, отынхана, тауықхана, тойхана, кеселхана, китапхана т. б.

-**лық-лик, лқ** аффикслери де бир қатар атлық сөзлердин кейинне жатғаны келип, сол предметлердин сол жерде мол, көп экенлигин аңлататуғын дөренди атлықлар жасайды: таулық, торағыллық, шаталық, тоғайлық, камыслық, пахталық, жүзтәлик, отлақ, қумлақ, таслақ, т. б.

Соны менен бирге сонғы ўақытларда тилимизде актив хәм кең қолланылып баратуғын „гүлзар, алмазар, пахтазар, лалазар“ саған сөзлердеги сол предметлерге сай орынлық мәни аңласылатуғын дәреәди атлықтардың составында да атлық жатқаны **зар** аффиксин көриўге болады.

§ 26. АБСТРАКТ МӘНИЛИ ДӨРЕНДИ АТЛЫҚЛАР ЖАСАЎШЫ АФФИКСЛЕР

Абстракт мәнили атлықлар жасаўшы аффикслер атлық, келбетлик, санлық, алмасық, рәўиш, елклеўиш, фейил, сондай-ақ модаль сөзлердин түбир ямаса дөренди түбир формаларына

жалғанып, олардан абстракт мәнилі дөренди атлықлар жасайды.

Хәзирги қарақалпақ тилинде абстракт мәнилі атлықлар тийкарынан алғанда, қарақалпақ тилинің өзиниң бурыннан бар сөз жасаушы аффикслери арқалы жасалады.

Хәзирги қарақалпақ тилинде абстракт мәнилі дөренди атлықлар жасаушы аффикслер мыналар:

-лық-лик- аффикси. Бул аффикс, хәзирги қарақалпақ тилинде ең актив хәм қолланыу өриси кең аффикслерден бири болып табылады. Бул аффикстин жәрдеми менен атлықлардың өзлеринен, келбетликлерден хәм сийрегирек жағдайда санлық, алмасық хәм модаль сөзлерден дөренди атлықлар жасалады. Бул аффикс арқалы қурал-сайман, буйым атларын, адамның орнын, мәкаи—жайын, дәрегин билдиретуғын конкрет мәнилі атлықлар менен қатар, моллық, бир нәрсеге бейимлик я тәнлик усаған абстракт мәнилі атлық сөзлер де жасала береді. Мысаллар: **аталық, аналық, балалық, батырлық** байлық, гедейлик, дузлық, суулық, дәрьялық, атлық, келбетлик, көплик, шөплик, жазлық, гүзлик, шынлық, жыллылық, тынышлық, тегислик, үлкенлик, кишилик, бирлик, үшлик, онлық, жүзлик, азлық, жоқлық, барлық, кереклик, зәрүрлик, т. б.

-шылық-шилик- аффикси. Бул аффикс арқалы, жоқарыдағы **-лық-лик** аффикслери сыяклы, түбир сөзден аңласылған предметтиң моллығы, сол предметтиң дәреже—муғдары, шама—өлшеми аңласылатуғын дөренди атлықлар жасалады. Бирақ бул аффикслер дүзлиси жағынан—қоспа аффикс. „Шылық“ түриндеги еки аффикстен қуралған. Шығысы жағынан еки аффикстен куралыуына қарамастан, хәзирги тилимизде бирқатар сөзлерге тек бир пүтин аффикс есабында ғана жалғанады. Мысалы: шаруашылық, дийқаншылық, бағшылық, пахташылық, егиншилик, молшылық, т. б. **-шылық-шилик** аффикси жөинде мына нәрсени айрықша айтып кетиуге туўра келеди: егер **шылық-шилик** аффикси жалғанатуғын сөзлер тек ғана „шы“ ямаса „ши“ формасы жалғаныу менен қолланыла алмайтуғын болса (мәселен: **адамшылық, барханшылық**, усаған сөзлердей) әне онда усындай жағдайда оны пүтин бир қоспа аффикс деп қарауымыз керек, ал **аңшылық, етикшилик**, усаған сөзлерде **аншы, етикши** сөзлери тек **шы-ши** аффикслерин кабыл алып, усы қәддинде-ақ тилде қолланыла алатуғын болса, онда бул сөзлердеги **шы** менен **ши** өз алдына, **лық** пенен **лик** аффикслерин өз алдына бөлек-бөлек аффикслер деп қарауымыз керек.

-гершилик- аффикси. Бул қоспа аффикс болып, тийкарынан алғанда қал-жағдай, сапа—қәсийег атамаларын аялататуғын дөренди атлықлар жасайды. Мысалы: жаўгершилик, адамгершилик, жаўынгершилик, ләмгершилик, т. б.

-ш-ыш-иш- аффикси. Бул аффикс өзлик дәрежеди феял

формаларының кейинге жалғанып, адамның ишкі эмоциялық сезімлерінің атамаларын аңлататуғын дөренди атлықлар жасады. Мысалы: кууаныш, сүйініш, өтініш, қорқыныш, күйініш, сүйеініш, таяныш, т. б.

-с-ыс-ис аффикслері түбір фейиллерге ямаса дөренди фейиллерге жалғанып, түбір яки дөренди түбірден аңласылған ис-хәрекет, хал-жағдай, орын, предмет ямаса хәдіссе мағаналарын билдиретуғын абстракт мәнилі дөренди атлықлар жасайды. Мысалы: айтыс, талас, жүрис, турыс, утыс, батыс, кирис, шығыс, табыс, урыс, женис, т. б.

-у-ыу-уў-аффикслері фейил түбірлеріне жалғанып, ис-хәрекет, процесс атларын аңлататуғын дөренди атлықлар жасады. Мысалы: бояу, жамау, сөйлеу, сайлау, жазуу, қазуу, безеу, егеу, т. б.

Жоқарыда көрсетилип өтилген аффикслер менен бирге хәзирги жазба әдеби тилимизде көп ғана совет—интернациональ сөзлердің составында келип, түбірден яки дөренди түбірден аңласылған предмет түсінігі менен байланысly болған абстракт мәнилерди билдирип келетуғын атлықлар жасайтуғын мына төмендегі (*интернациональ*) аффикслерди де көрсетип өтиўимиз лазым.

-изм-тура, аффикслері. Бул аффикслер предмет яки хәдіссе түсінігі менен байланысly болған атамаларды—белгилі бир тәлиймат атын, жәмийетлик, сиясий, илимий ағымлар, ис-хәрекет, хал—жағдай, ўақия—хәдіссе усаған мағаналардағы абстракт атлықлар жасайды. Мысалы: марксизм, коммунизм, дарвинизм, материализм, демократизм, реализм, т. б.

„Субъектив мағана“ аңлатыўшы, яғный киширейтиўши мағана ямаса еркелетиўши мағана аңлатыўшы формалар.

„Субъектив мағана“ билдириўши формалар атлық сөзлерди кейинге жалғаныў, субъектив басқа адамға яки предметке болған хәр қыйлы қарым-қатнасын билдириў ушын хызмет атқарады хәм „субъектив мағана“ билдириўши формалар сөз өзгертиўши хәм сөз жасаўшы аффикслерден өзлеріне тән өзгешеликлері менен айрылып турады. Әдетте, сөз жасаўшы аффикслер сөздің хәқыйқат (*реаль*) мәнісин пүткиллей өзгерттип жибереди, ал „субъектив мағана“ билдириўши формалар болса жаңа лексикалық мәнісин бар таза сөз жасамайды, ал сол сөзге қандай да бир қосымша субъектив мағана береді. Анығырақ айтқанда, субъектив мағана билдириўши формалар өзлері жалғанған сөзге эмоциональлық—экспрессивлик түс береді, сонлықтан олар сөйлеўдің көркем хәм тәсірлі болыўы ушын хызмет етеди.

Улыўма, „субъектив мағана“ билдириўши формалар тек атлық сөзлерге жалғанып келиўи менен хәм өзлері жалғанған сөзлердің тийкарғы лексикалық мәнісин пүткиллей өзгерттип жибермеўи менен жоқарыда көрсетип өтилген атлық жасаўшы аффикслерден айрылып турады.

Бирақта, „субъектив мағана“ мәнісін билдириүши форманы өзіне жалған алған атлық сөз көлеми хәм турпаты жағынан сондай форманы алмаған атлық сөзге карағанда паркы болған предметти билдиргенде гана, бул сөзлер өзара мағаналық жағынан парк етиледі. Мысалы: төбе-төбешик, китап-китапша дегендей.

Қарақалпақ тилинде „субъектив мағана“ мәнісін билдириүши формалардан характерлилері болып киширейтиүши хәм еркелетиүши мағаналар билдириүши аффикслер есапланады.

Киширейтиүши хәм еркелетиүши мағана билдириүши аффикслер жалғанған сөзлер хәр қайсысы өз лексикалық мәнілеріне қарай қосымша рәуиште кишиликті де билдирели,

ша-ше формасы. Бул форма түбир атлықларға жалғанып, предметтің әуелгисіне қарағанда кишкене екеплегін аңлатады: майдан-майданша, сандық-сандықша, таяқ-таяқша, қуты-қутыша, дәптер-дәптерше, жулдыз-жулдызша, т. б.

Гейде-*ша-ше*, аффиксін жалғанған сөзлер киширейтиү мағанасын жойытып, семантикалық жақтан өзгеріуи нәтижесинде жаңа лексикалық мәні билдиріп кетиүи де мүмкин: „қызылша, найша, гүлше, айша, („Айша“ деген меншикли адам аты да усы „айша“ деген ғалабалық атлықтан келип шыққан). Бул сөзлердеги *-ша-ше* формалары өзлериниң сөз жасаушылық (*аффикслик*) кәсіетин жойытқан хәм сонлықтан бундай атлықлар түбир хәм аффикслерге ажыралмай, усы турысында пүтин бир сөз (*атлық*) деп қаралады.

шақ-шек-шық-шик формалары жанлы предметлерге де сондай-ақ жансыз предметлерге де жалғанып тилқарынан алғанда, киширейтиү мәнілерин, соныц менен бирге гейде еркелетиү мәнілерин де билдиреди. Мысалы: қулын-қулыншақ, тай-тайыншақ, гүди-гүдишек, илме-илмешек, қап-қапшық, үй-үйшик, көл-көлшик, төбе-төбешик, үйин-түйиншик т. б.

Жоқарыдағы-*ша-ше* формасына усап, *шақ-шек, шық-шик* формалары жалғанған сөзлердиң ишинде де өзлериниң киширейтиү ямаса еркелетиүши мағаналарын жойтын, семантикалық өзгеріске ушырауы нәтижесинде жаңа лексикалық мәнге ийе болып кеткенлері де ушырасады. Ондай сөзлердиң қатарына: жутқыншақ, тулымшақ, келиншек, ойыншық, дегершик, көпшик, усаған сөзлерди жатқарыуға болады. Бул сөзлердеги *шақ-шек-шық-шик* формаларын да сөз мәнісін киширейтиүши ямаса еркелетиүши мағаналарын билдириүши кәсіетлерин жойытқан хәм сонлықтан түбир және аффикслерге ажыралмайтуғын, усы қәддине пүтин сөз деп қаралатуғын сөзлерден есаплаған макул.

алақ-лақ, формасы жанлы предметлерди (*қобинесе жанлы-жанлыларды*) билдиретуғын атлық сөзлердиң кейинне жалғанып келип, киширейтиү хәм еркелетиү мағаналарын билдиреди. „Қыз-қызалақ, бота-боталақ, тай-тайлақ. „Қызыл

шакалақ, дегендегі „шакалақ“ тың составындағы—лақ формасы жүдә кишкене, жүдә жас дегенди аңлатады.

А-ай-ей формасы, тийкарынан алғанда, туўысқанлық қарым-қатнасты билдиретуғын бирли-ярым атлық сөзлердің кейинине жалғанып, еркелетиў мағанасын аңлатып келеди: аға-ағай, апа-апай, шеше-шешей, баба-бабай, ата-атай.

Қарақалпақ тилинде бул форманың қолланылыў өриси тар, ол жоқарыда мысалға келтирилген белгилі муғдардағы сөзлерде ғана ушырасады. Гейпара тюркологлар бул форманы ерте замандағы „шакырыў сеплигинин“ қалдығы деп қарайды. Усыған байланыслы айырым тилши илимпазлар бул форманы „шакырыў формасы“ („Звательная форма“) деп те атайды.

Гейпара жағдайларда еркелетиў мағанасы адамның қәдили анатомиялық мүшелерин билдиретуғын сөзлердің кейинине тартым аффикслери (*эдette I бетиниң формасы*) жалғанып, ыннан да аңласылады. Мысалы: баўырым, жаным, қарар көзим, шырағым, қарағым т. б. Бул сөзлердегі *ым-и* формасын ҳақыйқат тартым мәнисин билдирип турған тартым формасы деп қарамай, еркелетиў мағанасын аңлатып турған „субъект-мағана“ формасы деп қараған мақул.

Соның менен қатар қарақалпақ тилинде гейпара жағдайларда адам атларын қысқартып айтыў арқалы да хәм сондай-ақ адамның толық аттарын қысқартып яки тек дәслепке буўынынын кейинине ҳәзирги тилимизде аффикс ҳалына түсин қалған „эке“ сөзин қосып айтыў арқалы да еркелетиў мағаналары аңласылады. Мәселен: Бийбихатша, Бийбижамал, деген атларды „Бийбиш“ деп қысқартып айтып еркелетиў мағанасын билдиреди: Атамуратты—Атеке, Тазагүлди—Тазаш, Жығагүлди—Жығаш деп айтыўда усы адамлардың толық атларын қысқартыў арқалы оған еркелетиў мағанасын беріў ушын исленген.

§ 27. АТЛЫҚЛАРДЫҢ СИНТАКСИСЛИК УСЫЛ АРҚАЛЫ ЖАСАЛУЫ

Еки ямаса оннан да артық сөзлердің бир мәнилик кәлипке бириктирилип бир предметлик мағананы аңлатып келиўине атлықлардың синтаксислик усыл арқалы жасалуы деллинеди. Синтаксислик усыл арқалы қоспа, составлы, жуп хәм қысқарған атлықлар жасалады.

§ 28. ҚОСПА АТЛЫҚЛАР

Еки хәм оннан да артық сөзлердің мәнилик хәм грамматикалық жақтап өз ара бир-бирине органикалық тығыз қосылыўы арқалы жасалған атлықлар қоспа-атлықлар деллинеди. Қоспа атлықты пайда етиўшн компонентлер арасындағы синтаксислик байланыс хәлсиреген болып, олар бир тийкаргы (*бүс*) пәт пәлен айтылады.

Қоспа атлық составындағы сөзлердің дәслепкиси көбінесе кейингисин түсиндирип (*анықлап*) келеди. Бунда мынадай мағаналық қарым-қатнастар жүзеге келеди:

1. Биринши компонентке екннши компоненттиң қараслы екенлиги, оған тийисли, оның бир түри екенлиги билдириледі: аяк кийим, қол орамал, астақта, малқора, т. б.

2. Екинши компоненттиң бириншиден аңласылған орынға, мақан, ұақытқа қарым-қатнасы, оның теги, жынысы, недеп исленгенлиги билдириледі: атқулақ, мерез шөп, мысқуман, белбеу, суўжылау, курбақа, т. б.

3. Биринши компонентте аңласылған предметке екннши-синиң уқасалығы билдириледі: тасбақа, оқ жылан, жийде қапырақ, түйе мойын, алақус, т. б.

Қоспа атлықлардың компонентлери төмендегише грамматикалық байланысқа түсип дизбеклеседи:

1. Еки атлық түбирлериниң өз ара мәнилик жақтан бириги-йи арқалы жасалады. Бундай қоспа атлықлар улыўма алғанда анықлауыш—анықланыуышы типинде келеди. Сөйтсе де бунда қоспа атлықлар өзлериниң сөз шақапларына қатнасы хәм иш-ки формалық дүзилиси жақларынан бир неше түрде болып келеди: а) компонентлериниң екеуи де жалғаусыз, жалаң формада (изафетлик байланыстың I типинде) болып келеди: темир жол, тас көпир, көз әйнек, т. б. Бундай қоспа атлықлардың ишинде өзлериниң формалары (айтылыуы хәм хәзирги тилимизде жазылыуы) жағынан да биригип кеткенлери ушырасады: белбеу, ашыўдас, жарғанат, тасбақа, атқулақ, т. б.

б) тек екннши компонентине тартым жалғауы (*III бети*) жалғанып келеди (*буну изафетлик байланыстың II тип* дейди): Арал тенизи, Совет хукимети, сөз басы, т. б.

2. Келбетлик пенен атлықтың дизбегинен жасалады: ақсақал, ақтерек, қара куйрық, гөртышқан, көк кутан, ақ қуу, Қара тау, Қызыл кум, Ақтөбе т. б.

3. Санлық пенен атлықтың дизбегинен жасалады: Бестөбе, жети асырым, (*намасы*) Қырық қыз (*дәстани*), Жеті суўмын басы, қырық буўын, қырық аяк, бес жыллық, т. б.

4. Қоспа атлықлар баслауыш-баянлауыш типиндеги сөз бирикпесинен де қуралады. Бунда қоспа атлықлардың биринши компоненти атлық, екннши компоненти анықлық мейил ямаса келбетлик феииллерден болып келеди: Қызкеткен, Бөрибасар, Күн шығар, күн батар, бой өсер, Узбосын, көз қарас т. б.

5. Қоспа атлықлар толықлауыш—баянлауыш типинде де келеди. Бунда көбінесе атлықлар менен келбетлик феииллер өз ара дизбеклеседи: орынбасар, айғабағар, Тенгешашқан, жер тесер, т. б.

6. Қоспа атлықлар пысықлауыш—баянлауыш типинде де дүзиледи. Булар көбінесе хал феиил менен анықлық мейил феи-

иллернинг сондай-ақ санлық пенен келбетлик дизбегинен қура-
лады: Сатып алды, тауып алды, алып сатар, Барса келмес,
бесатар, алты атар, т. б.

§ 29. СОСТАВЛЫ АТЛЫҚЛАР

Составлы атлықлар ең кеминде үш хәм оннан да артық бирнеше сөзлерден қуралып, олар мәкеме, мәмлекет атамаларын, жәмийетлик шөлкемлердин, сиясий ағымлардың атларын билдирип келеди: Советлер Союзынын Коммунистлик партиясы, Қарақалпақ Автономиялы Совет Социалистлик республикасы, Нөкис мәмлекетлик университети, Бирлескен Миллетлер шөлкеми, Өзбекстан Илимлер Академиясынын Ү рақалпақстан филиалы, Н. Дәўкараев атындағы тарих, т. б. хәм әдебият институты. Составлы атлықлардың бирнеше сөзден қуралған хәр қыйлы қоспалы конструкциялары қарақалпақ тилинде әсиресе уллы Октябрь революциясынан кейинги дәўирде әдеўир көбейди.

§ 30. ЖУП АТЛЫҚЛАР

△ Атлықлар жасаў усылларынан бирдей грамматикалық формада келген еки сөзди өз ара тең праволық тийкарында бирлестириў усылы менен пайда болған атлық сөз жуп атлық деп жүргизиледи. Мысалы: ата-ана, ер-жүўен қазан-табақ, нан-пан, чай-суў т. б. △

Жуп атлықлар мәнилик жақтан улыўмаластырыўшы, жәмлик—жыйнақлаў мағаналарын билдирип келеди.

Жупланыўшы компонентлер арасындағы теңлик қатнасы хәзирги орфографиямызда дефис (-) арқалы белгиленеди. Ал аўызекки сөйлеўде бул компонентлер теңдей фонетикалық белгиге ийе болады, яғный екеўи де бир лексикалық пәт тийкарында жуп сөз (*лексема*) болып жәмлеседи.

Жуп атлық болып бирлесиўши компонентлер, әдетте, бир сөз шакабына жататуғын бир грамматикалық формадағы сөзлер (*лексемалар*) болады. Көпшилик ўақытта еки атлық сөз жупласады. Бундай жағдайда хәр бир компонент бирлик сан хәм атаў сеплиги формасындағы сөз ҳалында келеди. Сол турысында ол бир сөзге (*лексемаға*) тең болады. Ал көплик сан, тартым, сеплик категорияларының формалары усы жуп атлыққа (*лексемаға*) сөйлеўде конкрет түрде жалғанады. Мәселен: ата-ана-мыз-дың, ағайын—туў-ған-лар-ымыз-дан дегендей.

Жуплаў семантикаға тийкарланады. Дус келген еки сөз жупласып, жуп сөз пайда ете бермейди. Жупласыўшы сөзлер (*компонентлер*) семантикалық жақтан өз ара байланыссы, жақын болып келиўи керек. Сонлықтан жупласыўшы компонентлер семантикалық мағанаға ийе болыўы жағынан хәр түрли болады:

1. Өз ара байланысы, жақын предметлердің, ұақыя—хәдийселердің атларын билдиретуғын сөзлер жупласады, аяқ-қол, бет-ауыз, қас-кирпик, ишек-қарын, қазан-табақ, чайник-кесе, арпа-бидай. т. б.

2. Пүтін менен бөлшек арасындағы қарым-қатнасты билдириуішн сөзлер жупласады: ай-күн, әнгиме-гәп, гәп-сөз, тау-тас, шөп-шар, т. б.

3. Синоним сөзлер жупласады: ар-намыс, ақыл-хууыш, хаял-қызлар, қатар-қурбы, той-мереке, яр-дос, жақын-жууық т. б.

4. Антоним сөзлер жупласады: аға-үке, ғарры-жас, еркек-қатын, үлкен-киши, ашшы-душшы, сорау-жууап, дос-душпан, алды-арты, асты-үсти т. б.

Лексикалық мәнісн бар жеке сөз бенен сол сөздің „фонетикалық жаңғырығы“ сыпатында болып келетуғын екінши бир сөздің дизбеклесиуи арқалы жуп атлықлардың жасалыуы да тилимизде жиий ушырасады. Бул жол менен атлықлар жасалғанда жуп сөз компонентлериниң биреуиндеги бир сеси екіншисинде баска бир сеске аумасады, я бир компонентине қандай болмасын бир сес қосылады.

Қарақалпак тилинде бундай жуп сөзлердің жасалыуының бурыннан кәлиплескен бир канша фонетикалық заңдылықлары бар:

1. Егер жуп сөздің биринши компоненти дауыссыз сестен басланса, онда оның фонетикалық жаңғырығы болып келетуғын екінши компонентиниң алдына қандай болмасын бир сес (*дауыссыз*) келип қосылады: ағаш-пағаш, ауқат-пауқат, отын-потын, ун-пун, ешки-пешки, еп-сеп т. б.

2. Егер жуп сөздің биринши компоненти дауыссыз сестен басланса, онда оның фонетикалық жаңғырығы болып келетуғын екінши компонентиниң дәслепки дауыссыз сеси баска дауыссызға аумасады: нан-пан, чай-пай, мал-сал, мийуе-сийуе, шаш-паш, т. б.

Жоқарыда келтирилген мысалларға хәм улыуға қарақалпак тилиндеги басқа да фактлерге сер салып карасақ, бунда мынандай бир фонетикалық кубылыстардың жүз беретугындығы байқалады: дауыссыздан басланатуғын ямаса дауыссыздан басланатуғын болсын, биринши сөздің составында егер еринлик дауыссызлар (*п, б, м, у* еринлик дауыссызларынан биреуи) болмаса, онда жаңғырық сыпатында келетуғын екінши компонентиниң а) алдына бәрхә қандай болмасын бир еринлик дауыссыз (көбинесе *п* сеси) келип қосылады; б) Я екінши компонентиниң дәслепки дауыссызы қандай болмасын бир еринлик дауыссыз сеске аумасады; егер биринши сөздің составында еринлик дауыссыз (*п, б, м, у* сеслеринен биреуи) болса, онда жаңғырық сыпатында келетуғын екінши компонентиниң дәслепки сеси баска (*еринлик емес*) сеске (көбинесе *с, ш* сеслерине) аумасады.

Жоқарыда көрсетилип өтилгендей, жуп атлықлар ұлғауластырыушы, жуумақтаушы мағана билдириу үшін хызмет атқарады. Жуп атлықлардың түрлерине қарап бундай жуумақтаушы, жәмлеуши мәнилери де хәр қыйлы болып келеди.

1. Хәр еки компоненти жеке мәнили сөзлерден куралған жуп атлықларда:

а) жуп атлықтың мағанасы сол еки компонент аңлататуғын мәнилериның жыйынтығына тең болады, жуплык аңласылады: ата-ана, геуиш-маси, чай-қант, асты-үсти, иши-сырты т. б.

б) сол еки компонент аңлатқан предмет пенен соған усаған басқа да предметлер мағанасын билдирип келеди: қазантабак, гешир-пияз, қауын-ғарбыз, жийде-жемис, темир-терсек, т. б. Бундай жуп атлықлардың мағанасы компонентлердің мағанасының жыйынтығынан кеп болады, яғни сол предметлер хәм сол предметлерге усаған тағы да басқалары деген мағананы аңлатады.

2. Биринши компоненти жеке мәнили, екинши компонентлери соның фонетикалық жаңғырығы сыпатында болып келетуғын жуп атлықларда жәмликтин, жыйнақтаушылықтын анық емеслиги аңласылып турады: чай-пай, ауқат-пауқат, ағаш-пағаш т. б.

§31. ҚЫСҚАРҒАН ҚОСПА АТЛЫҚЛАР

— Сөз дизбеклериның хәм қоспа сөзлердің қысқарыуынан да жаңа сөз пайда етиледи. Бундай сөзлерди аббревиатура деп атайды. Себеби бундай сөзлердің жасалуы жолы аббревиация яғни, қысқарыу болып табылады. Бундай жол менен сөз жасау қарақалпақ тилинің совет дәуириндеги ерискен табысларынан бири болып сапалады. Рус тилинің тийгизген тәсири арқалы сөз жасаудың рус тилинен алынған бул жолы ықшам хәм қолайлык пенен харақтерленеди: яғни қысқартыу усылы ауызша сөйлегенде-уақытты, жазыуды, орынды үнемлеу максәтинде пайда болған. Ол экономия принципине жүдә сай келеди. Оның аты да рус тилинен калька жасау жолы менен жасалған (яғни русша: *сложносокращенные слова*—қарақалпақша: *қысқарған қоспа сөз*).

Сөз жасаудың бул түри тек атлық сөз шақабына ғана тән. Қысқарған сөзлер қоспа сөздің қысқартып бириктириу жолы арқалы жасалған бир көриниси болып табылады. Ол ен кеминде еки хәм оннан да артық түбир сөзлердің қысқартылып биригиуинен жасалады. Қысқарған сөзлердің жасалуында составты атлықлар тийкаргы дерек болып есапланады. Мысалы: Бирлескен Миллетлер Шөлкеми—БМШ, Карақалпақстан Автономиялы Совет Социалистик республикасы—ҚКАССР т. б.

Қарақалпақ тилинде қысқарған сөзлердің көпшилиги рус тилинен тиккелей өзлестирілген, тек айрымлары ғана қара-

калпақша үлги менен жасалганлары да тийкарынан калька жасау нәтижесинде жүзеге келгенлигин көремиз.

Қарақалпақ тилиндеги қолланылып жүрген қысқарған қоспа сөзлер өзлериниң жасалуы хәм ишки дүзилеслери жағынан хәр түрли болып келеди. Оларды рус тилиндеги сыяқлы үш типке бөлуге болады:

1. Инициаллық қысқарған қоспа сөзлер: Булар үш түрли усылда жасалады. Сөзлердин тек дәслепки хәриплеринен қуралған қысқарған сөзлер: СССР, КПСС, ВЛКСМ, АТС, БМШ, ККАССР т. б. Бундай сөзлер аўызекен сөйлеуде хәр бир хәрипниң алфавиттеги аталуы бойынша айтылады: кэ-пэ-эс-эс—КПСС, эс-эс-эс-эр—СССР, вэ-эль-ка-эс-эм,—ВЛКСМ, қа-ка-эс-эс-эр—ККАССР.

2. Сөзлердин дәслепки сеслерин алыу аркалы жасалған қысқарған сөзлер: ТАСС, ГАИ, ГРЭС, ЗАГС, БАМ, ЗИЛ, ВУЗ, т. б. Бундай қысқарған сөзлер ишинде дауыссыз сөзлерин болғанлықтан, тап бир сөз сыяқлы болып айтылады.

3. Хәрип хәм сеслерден қуралған қысқарған қоспа сөзлер: ЦСКА (цэ-эс-ка,) ДРСУ (д-эр-су) РСУ (эр су), ШУ (эи-гу) т. б.

Инициаллық қысқарған қоспа сөзлер тил практикасында өзиниң жоқарыдағыдай қысқарған түринде де хәм қысқармай, толық атамасы менен, дағытылып та айтыла береди. Мәселен, БМШ—Бирлескен Миллетлер шөлкеми, БАМ—Байкал—Амур магистралы т. б.

Бууынлық қысқарған қоспа сөзлер. Булар еки түрли жол менен жасалады. а) хәр бир сөздиң дәслепки бууыныларынан ямаса басқа бөлеклеринен қуралған қысқарған қоспа сөзлер: колхоз, совхоз, обком, комсомол, горисполком, райкомхоз, Ташсельмаш, т. б.

б) дәслепки сөздиң бас бууыны, кейинги сөздиң толық алынуынан жасалған қысқарған сөзлер: автобаза, санавиация, санчасть, педучилище, педсовет, медсестра, партбилет т. б.

4. Аралас усыл менен жасалған қысқарған қоспа сөзлер. Булар ишки дүзилеси жағынан хәр түрли болып келеди. а) дәслепки сөздиң бас бөлеги хәм кейинги сөзлердиң дәслепки сеслерин алыу аркалы жасалады: райОНО, ТашМИ, ТуркВО

б) биринши бөлеги сөз яки сөз дизбеклериниң қысқарғаны болып, екынши бөлеги цифрлар менен айтылатуғын қысқарған қоспа сөзлер: АН-24, ЯК-4), ИЛ-18, ГАЗ-51, ГАЗ-59, КС-6 т. б.

в) хәр қыйлы жол менен аралас қысқарған қоспа сөзлер: ККирсовхозстрой, Узпэлиграфкомбинат, ККзаготскот, т. б.

Рус тилинен сол турысында айнытпай алынған қысқарған сөзлер болсын ямаса калька усылы менен қарақалпақша үлги-де жасалғанлары болсын—қысқарған сөзлердиң барлық түр-

лері де қарақалпақ тилинде бир пүтін қоспа сөз деп қаралады, басқа да атлықлар сыяқлы, олар өзлеріне көплік, тартым, сеплік, бетлік аффикстерни қабыл ете береді.

III. КЕЛБЕТЛІК

§32. КЕЛБЕТЛІК ҲАҚҚЫНДА УЛЫҒМА ТҮСІНИК.

Қарақалпақ тилиндеги сөз шақапларының ишинде өзінгі тийісли орнына ийе категориялардың бири болған келбетлік затлардың сынын, сыпатын, сапасын, қасийетин, көлемин, салмағын, түр-түсин, т. б. қубылысларын билдиретуғын лексика-грамматикалық хызметке ийе сөз шақабы болып табылады.

Морфологиялық сыпаты жағынан келбетлік көбинесе атлық сөзлерди анықлап келеди.

Келбетлік анықлауыш хызметинде келгенде ҳеш ўақытта да тартымланбайды, оған көплік жалғауы қосылмайды ҳәм сепленбейди. Келбетлік дәреже категориясына ийе. Бул өзгешелік оны атлықтан бөлеклеп көрсететуғын белгилер болып есаптаналы.

Синтаксислик хызмети жағынан келбетлік атлық сөзлерди анықлап, анықлауыш хызметинде келеди.

Келбетлік сөзлер—өзлериниң атқаратуғын функциясына қарай лексика—семантикалық, морфологиялық ҳәм синтаксислик өзгешелік белгилерине ийе сөз шақабы.

§33. КЕЛБЕТЛИКТИҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛІКЛЕРИ

Келбетлік түрди, түсти, ҳәр қыйлы көлемге байланысly белгилерди билдиреди. Усындай белгилерине қосымша келбетликлер семантикалық мәнилери менен грамматикалық өзгешеліклерине қарай формалық жағынан сапалық ҳәм қатнасылық келбетликлери болып бөлинеди.

а) Сапалық келбетликлер ҳеш қандай аффикслердин жәрдемсиз-ақ жасалып, мәніси жағынан заттың түрни (*сулығу гөззал, қыйқаш, сүмбил, қырмызы* т. б.), дәмин (*ашшы, душшы*), ренни (*ақ, қара, қызыл, көк, сары, ала, қоқыр, тарғыл*), сапасын (*жаңа, гөне, қатты, жақсы, жаман*), көлемин менен мөлшерин (*үлкен, киши, ауыр, жеңил*), сондай-ақ адамлардың ҳәрқыйлы психологиялық жағдайы, кеуил хошына т. б. байланысly бирқанша белгилерди аңлатады, олардың сапасын кеңирек көлемде анықлайды. Аталған топардағы келбетликлер басқа топардағы келбетликлер сыяқлы контекст ишинде келгенде *қандай? қайсы?* деген сораўларға жуўап береді.

Мыслы: Ақ сақал, қара сақал, ақ жаўлық, қызыл жаўлық, айдарлы бала, тулымшақты қыз—ҳәммеси дәрья жағ-

сында сап тартып тур (К. Султанов). Өзиң жетим баласаң; (Т. Қайыпбергенов). Майып, қорқақ, ақсақ деп бақыратуғың еди (Н. Тихонов). Үлкен столдың дөгерегинде, бетине бірден ыссы хәуір урды (Т. Қайыпбергенов).

б) Қатнасылық келбетликлер бір затқа тән белгини тиккелей емес, ял аффикслердің жалғаныуы арқалы басқа сөз шақаптарынан (атауыш хәм фейил сөзлерден) жасалады. Олар заттың түрин, түсин, келбетин, көлемин, мұғдарын, шамасын хәм басқа затларға қатнасын билдиреди. Мысалы:...үйимнен ырақлы келетуғын едим. (Ө. Айжанов) Ержап ызалы көкжалдай қабағы түнерип, өзін гүреске сазлады (К. Султанов). Ол қаққан қазықтай қатып турып калған (Н. Тихонов). Жаз басланып киятырғаны менен азанғы хәуа бираз салқыпшау еди (Т. Қайыпбергенов). Қатнасылық келбетликлер аффикслердің жалғаныуы арқалы атлық, фейил, рәуиш т. б. сөзлерден пайда болып, соларға байланыслы болған хәр қандай сынды, белгини тиккелей аплата береди.

§31. КЕЛБЕТЛИКЛЕРДІҢ ЖАСАЛЫҰ УСЫЛЛАРЫ

Келбетликлер морфологиялық (синтетикалық) синтаксислик (аналитикалық), семантикалық усыллар арқалы жасалады.

Морфологиялық усыл

Бул усыл арқалы келбетлик сөз хәрқыйлы сөз шақаптарынан (әсиресе, атлық, фейил, рәуиштен) аффикслердің жәрдеми менен пайда болады.

§35. АТАУЫШ СӨЗЛЕРДЕН КЕЛБЕТЛИК ЖАСАЙТУҒЫН АФФИКСЛЕР

1. —лы-ли: а) Атлық сөзлердің тийкарына жалғанып, адамның жағдайына, ойына, характерине, истиң ауыр я жеңиллигине байланыслы түсиниклерди аплатады. Мысалы: ақыллы, ойлы, ғайратлы, кеуилли, қууанышлы, салтанатлы, қанлы, шадлы, шарапатлы, жапырақлы, бойлы, сынылы, назлы, көз-ли, аяқлы, тилли, куглы, сорлы, дәулетли, дәртли, зарлы, қайғылы, сауатлы, кәдирли.

—Ол пен?—деди қызғанышлы ашыуға буулығып (Т. Қайыпбергенов). Қыстаулы исим бар сенде. Жалынышлы түри менен: Тутыңыздан алыуға мүмкинбе?— деп сорады (Ө. Айжанов).

б) Атлыққа жалғанып, объекттин сыртқы пишимин, түрин, түсин, сыпатын аплатады. Мысалы:... ақ жаулықлы, хасалы ана... қызыл тежили кейуаны хаял... (Т. Қайыпбергенов). Атадан айырылды гулақлы уғлан...(Әжинияз), т. б.

Ғаилн, каскаллақлы, көли өрдекти,
Гүл мурғызарлы көллерн бардур,

(Әжинияз)

Бунағайлы, қарлы боран түлерде..

(Т. Жумамуратов).

2. —**лық-лик, -лы-ли** аффикси-**лық-лик** аффикси менен улығымалық белгилерге ийе емес, себеби ғөне естеликлерде бұл еки морфема да бир ўақытта қолланылып, мәнаси жағынан да өзара парқы бар.

-**лық-лик**-аффикси, тарийхый жағынан алғанда, биринши тоғардағы-**лы-ли** аффикслериниң толық түри болып есапланады, себеби, ески түркий жазбаларында, Махмуд Кашғарийниң сөзлингиңде тек-**лыр-лық-лик** формаларында ғана ушырасады.

-**лық-лик** аффикси атлық сөзлерге жалғанып, ҳәрқыйлы шәқыяларға байланыслы сынды, сыпатты билдиреди. Мысалы: **Ал жаслық шағым еди...** (Ө. Айжанов) Қияметлик дос ушынды, кушақласып жол сорағлап (Әжинияз). Еткинлек бол ашқан дүнья жүзине, Ленин көсем көрингенде көзиме... (Т. Жумамуратов).

3.-**сыз-сиз** аффикси **лы-ли, лық-лик** аффикслерине қаршына-қарсы мазмунды билдиреди ҳәм атлық, келбетлик, алмаслық ҳ. т. б. сөз шақяларына еркин түрде жалғанады: қәдирсиз, жассыз, сансыз, жарамсыз, опасыз, мәдениетсыз, жүресиз, есапсыз, руқсатсыз, жазықсыз, айсыз, елатсыз, жайлысыз, жерсиз, малсыз, көлсиз, қарсыз, тилсиз, әдепсиз, үлесиз, билимсиз, минсиз, биреўсиз, ҳешкимсиз т. б. Мысалы: Таң сорған жалғанысыз көзлерин жерге қадап... пошшаны болып жүресине отырды (К. Султанов). Болмаса, онын қалыныша, ылақ сойў **орынсыз** сыяқлы (Т. Қайыпбергенов). Сораўсыз жән ба еди? (К. Султанов). Сәнем ҳеш ўақытта милайын жыбырып, жөнсиз тоңқылдамайды (Т. Қайыпбергенов). Дөгсректе шексиз аспан менен қумнан басқа ҳеш нәрсе көринбейди (Н. Тихонов).

4.-**дай-дей, тай-тей** аффикси объекттеги истиң түр-түсин, сымбатып т. б. белгилерин билдиреди ҳәм атлық, келбетлик, феил, алмасық және санлықтын тийкарына жалғанады. Мысалы: Муздай, урадай, қазандай, дәрьядай, қаўымдай, Зүлейхадай, жамылгандай, алғандай, шыққандай, мездей, әдегендей, сәўкеледей, какпақтай, пәлаттай, талжастай, тастастай т. б. Арбап алдай алмаған жыландай таўланып, ағымниң нуры түнерди (К. Султанов). Оны найза менен қарсон қазайдай шаншып өлтирди. Қорыққан адамдай үнсиз қалып қалды (Ө. Айжанов)... үстинде бақаншақтай жылғырағай май бар еди (Т. Қайыпбергенов). Таңның тастай қараңғысында... қыз түўе қырға шығыў бас қайғы болды. (К. Султанов).

Өткен әсирлердеги классик шайырлардың (әсиресе, Әжи-

нияз) шығармаларында бул аффикстин-дәк,-дек формалары да ушырасады.

Аталған аффикслер көбінесе атлыққа, келбетликке, феяилге хәм тийкар келбетликке жалғана отырып, дөренди келбетликлерди пайда етеди. Мысалы: Юсипдәк, дәрьядәк, пәрийдек, гүлдек, Зийфардек т. б.

Юсипдәк Мысыр елинде.
Калыбман аңдан ишпиде..
Пәрийдек кыз шоры болып сатылды..
Текиннің ишинде өзгендек болар..

(Әжинияз)

б.-шыл-шил аффикси атлық, келбетлик т. б. сөздердің түбирлерине жалғанып, белгили бир нәрсеге адамның тигедей қатнасын, қумарлылығын, жақын тәбиялылығын билдиреди. Мысалы: ағайын—ағайыншил адам, гүррин—гүрриншил ғарры, туұысқан—туұысқаншыл жигит, қапа—қапашыл уақыя т. б. Ол жалаңбас, үстине ақшыл кофта менен кара юбка киіпшти (А. Әлийев) Меннің бурынғы хәзилкеш—ойыншыл минезимнен хәш белги қалмады (А. Әлийев). Кем-кем бул кызыл.., қойыу, көкшил дөнген аспаннан жымыңлаған шым-шытыр жулдызлар „тесип“ шықты (И. Курбанбаев).

б.-Бий,-на,-на префикслери қарақалпақ тилине иран тиллеринен өзлескен. Олар атлық сөзлерге қосылып, бир нәрсенің який түсінниктің жоқ екенлигин аңлатады. Функциясы бойынша тилимиздеги атлық хәм басқа да сөз шақалларыған дөренди келбетлик пайда етиўши-сиз аффиксине сәйкес келеди. Мысалы: бийқайғы, бийнышан, найынсап, наколай, нәмәрт, нәүмит т. б.

...Мына бийәдебиқ тынышына жүреме, жоқ па?—деди тисленип (Т. Қайыпбергенов). Кетермиз бе биз бийнышан... (Бердақ). Бирақ наколайлық бир жағдай будкамды орнынзи көшириўге мәжбүрледи (Т. Қайыпбергенов). Нәүмит бенделер келгенин билмес... (Күнхожа).

7.-ый-ий аффикси қарақалпақ тилине араб тилинен өзлесип, тилдеги атлық сөзлерге жалғанады хәм затқа тән өз-ара байланыс мәнилерин аңлатады. Мысалы: ҳақыйқый, нәлетий, ләғнәтий, әскерий т. б.

Ғақыйқый бир жулдыз жарк етти (Т. Қайыпбергенов).

—Ғымбатлы әфенди, мен илимий адамман (Н. Тихонов). Олардың қасында әскерий киім киіген суймырықтай сымбатлы өзимдей бир солдат жигит тур (И. Курбанбаев).

-ы,-и аффикслери мәниси жағынан—ый—ий аффикслерине жақын болғанлықтан солардың қысқа вариантлары деп қараўға болады. Олар предметтің неге тийисли екенлигин ямаса оны шығысы жағынан анықтайды: қазақы (ат), қалмақы (ар) хәм т. б. Мысалы: Отаўдың төрғи жағына аз-маз ғана

тутушган түркмени такыр гилемди узынына жая салып, оны үстине пағышлы хакыймет төсөлген (*Г. Изимбетов*).

8.-*қы-ки, ғы-ги* аффикслери предметтиң орынга ямаса уақытқа байланыслы белгисин билдиреди: бүгинги, бағанағы, кыска, жазғы, түски, сыртқы, ишки т. б.

Орынлык белгини билдиргенге *-ғы, -ги* аффикслери көбинесе экин сеплеуиндеги атауыш сөзлерге жалғанады: үйдеги, классы, каладағы, оқуыдағы, сендеги, бесиншидеги т. б. Мысалы: *түн сорғанда еки қабағы қалжыңқы, қийтар көзден шығуы семпи, жийек етлери қанталасқан* (*К. Султанов*). Бешге гүздин ақырғы аязларын писент етпей, гейде аялмай ортасын гезип жүрип қыдыратуғынбыз (*И. Қурбанбаев*). Үйге келип, жайғасып отырған соң атам ақшамғы шауқымды сорады (*К. Султанов*).

9.-*шаң-шең* аффикси атлықларға жалғанып, предметтиң айрықша бир белгиге ие екенлигин билдиреди: бойшаң, сөзшен, көйлекшен хәм т. б. Мысалы: Болмаса, жалаңаш тулағи мына шийшен үйде жалаңаш-жалпы отырған балалардан хәм кудай менен (*К. Султанов*).

10.-*гәй* аффикси атлыққа жалғанып, предметтиң белгилі бир нәрсеге бейимдигин аңлатады: ақыл—ақылгәй, арза—арзагәй т. б.

11.-*әр*-аффикси предметтиң бир белгиге ийелигин билдиреди: жардар, хәмелдар, хабардар хәм т. б.

12.-*хор* аффикси атлық сөзлерге жалғанып, бир нәрсеге қызықты, бейимдиги аңлатады: жемхор, жалахор, қызықхор т. б.

13. ФЕЙИЛЛЕРДЕН КЕЛБЕТЛИК ЖАСАЙТУҒЫН АФФИКСЛЕР

1.-*Малы-мели, палы-пели, балы-бели* аффикси феиллердин түбирлерине жалғанып, сынға, сыпатқа байланыслы белгилерди аңлатыушы доренди келбетликлерди пайда етеди. Мысалы: айнымалы, кеширмели, аўмалы, төкпели, серипмези т. б.

2.-*ынды-инди, нды-нди* аффикси феиллердин тийкарлауына қосылып, белгилі бир ис-хәрекеттиң нәтижесинен пайда болған сынға, сыпатқа байланыслы түсиниктиң белгисин билдиреди. Бул аффикс басқа аффикслерге салыстырғанда өңимсиз болып табылады. Мысалы: Бул меңиреў, таслауыс гәне жайдың этирапы жүдә кеўилли... (*Т. Қайыпбеков*).

3.-*ын-ин* аффикси феиллердин тийкарына жалғанып, доренди келбетликлерди пайда етеди. Мысалы: Ағын суў, қызыл мәселе.

4.-*ың-ыңи* аффикси феиллердеги белгилі ис-хәрекетте қызықтануға қызықтануға аңлатады. Мы-

салы: Шығынқы (*ийин*), пытыранқы (*хожалық, санаат*), көтерілкі (*кеуіл, қиял*) т. б.

5. *-ғыр-гир, қыр-кир* аффиксін кейбір сөздердің тийкарына жалғанып, белгилі бір іске жақындықты, уқыптылықты, т. б. білдіреді. Бұл аффикс *ғыш-гүш, қыш-киш* аффиксімен синонимдік болып келеді: алғыр (*алғыш*) қус, сезгир (*сезгіш*) қиял, ушқыр (*ушқыш*) т. б.

Жан партия гүл өмірдің куааты,
Шарыстан түр елдің ушқыр қанаты

(Т. Жұмамұратов).

Менің биліуімше, шайыр тили қармақтай өткір (К. Султанов).

6. *-ққ-кек, ғақ-гек, ақ-ек, ық-ик, қ* аффикстері көбінесе кейбір сөздердің тийкарына жалғанып, сол сөздердің лексикалық мәнісіне тикелей байланысты болған көптеген сынлық, сапалық түсініктерді пайда етеді. Мысалы: урысқақ, тайғақ, қорқақ, үркек, қыйық, ысық, кесік, жарық т. б. Оның оңы, қыйық көздерінен ашы жас мөлт етіп, шалқама жатырған менің бетіме тамды (Т. Қайыпбергенов).

Койдың кейніне салыға,
Қулағы кесік қул керек

(Әжинияз)

Ж. ең сөзді айтқан анау Теңел жарғақ па? (К. Султанов).

7. *-ыл-ыл* аффиксін кейбір сөздердің түбіріне жалғанып, сынға, сынға, іс-хәрекетке байланысты болған дәреңді келбетліктерді пайда етеді. Мысалы:

Тири түүе, батыл болған Бердақты,
Бизнің заман алып шықты жарыққа.

(Т. Жұмамұратов).

— Ө, сорама!— деді оның қасында отырған Теңел жалақ деген шийкіл сары... (К. Султанов).

8. *-уық-уик, ауық-еуик* аффикстері белгилі бір затқа тән болған сынға, сыпатты апаратын дәреңді келбетліктерді пайда етеді: шақырауық, сүзеуік, тебеуік, гүркиреуік т. б. Мысалы: Шақырауық ғаздай зарлайды да отырады... (К. Султанов).

9. *-ғыш-гүш, қыш-киш, қаш-кеш* аффикстері де кейбір сөздердің тийкарына жалғанып, сынға, сыпатқа тән белгілерді білдіреді. Мысалы: қызғыш (*тау*), ергіш (*адам*), қыйқаш (*қу*), атқыш (*жерген*), көшкіш (*мылтық*), т. б.

— Мен жууырғышпан ғой...

— Бизін апам сеннен де жууырғыш, қуып жетеді (Ө. Айсаинов). Сарғыш тартар қызғыш таудың баслары... (К. Мәңгізов). Қызтардың ашына қыз қызқаш кәс өзін... (Ө. Тәжичу-

рапов). От жаккыш болып отырған да сол Дәлихан (К. Султаныч 8).

10.-асы-еси аффикси феиял сөзлерге жалғанып, сынды сымбатты билдиреді. Бул аффикс басқаларға салыстырғанда еңімсізлеу болып табылады. Мысалы: сатасы (мулк), тұтасы (товар), өлесі (көлік) т. б.

11.-ығлы-исли аффикси бір нәрсеге қағнаслы сын, сымбатты алатады: байланғыслы, бекниңисли т. б. Мысалы: ұсы жағдайға байланғыслы Мешің менен ойласпақшы екең (А. Әлиев).

12.-да-қ-де-к аффикси феиял сөзлерге жалғанып сынды, сымбатты билдиреді; шырпылдақ (толқын), иркілдек (хаял), шінкілдек (киси), үлпілдек (кыз) т. б. Мысалы: Көл менен дәрьядағы шырпылдақ толқынлар сарғыш сағымның сөзлесі менен шайқалады (Ж. Аймурзаев).

§ 37. КЕЛБЕТЛИКТИҢ ҚҰРЫЛЫСЫНА ҚАРАЙ ТҮРЛЕРІ

Келбетлик сөзлер басқа сөз шакаплары сыяклы өзлериниң өзгөчеликлерине ийе. Олар тийкарынан алғанда төртке бөлінеді: жай, қоспа, жуп хәм тәкирар келбетликлер.

1. Жай келбетликлер өз составы жағынан: а) тийкар келбетликлерден ибарат болады: қызыл, ала, көк, үлкен, киши, тәмен, бийик, аласа т. б.

б) Аффикслердиң жәрдеми арқалы пайда болған дөренди келбетликлер: кеуилли, ушқыш, сөнгиш, мақтаншақ, сиясий, қыялай, елсиз, күнсіз т. б.

2. Қоспа келбетликлер бір ямаса ҳәрқыйлы сөз шакабының дизбеклесіуи нәтижесинде сынды, саланы билдиретүгін сөзлерден ибарат. Мысалы: сары ала, ақ куба, гүрен көк, кара көк, ай жүзли, еки этажлы, т. б.

Қоспа келбетликлер дөренди келбетликлерди пайда етиўге қатнаштуғын аффикслердиң жәрдеми менен де жасалады. Сондай-ақ бундай келбетликлердиң қатарына бір ямаса ҳәрқыйлы сөз шакабының биригиўинен жасалған сөзлерди жатқартиўға болады. Олар тийкарынан мынадай ызамлылықларға ийе:

а) келбетлик+келбетлик: ала көк, гүрен қасқа, қырмызы-қызыл, т. б.

б) келбетлик+атлык: ҳақ кеуил, ер жүрек, қоян жүрек, шала-жансар, қайын қаптал т. б.

в) келбетлик+атлык+келбетликти пайда етиўши аффикс: қызыл шырайлы, ақ сақаллы, ала көйлекли, суқ коллы, сулыў сымбатлы т. б.

г) атлык+атлык: арыслан жүрек, тас баўыр, қундыз кирлик, писте мурын т. б.

д) атлык+атлык+келбетлик жасаўшы аффикс: терн гонлы, пышық көзли т. б.

е) санлык + атлык + келбетлик жасаушы аффикслер: он балы, еки дегершикли, төрт айналы, бес тилли т. б.

ж) атлык + аффикс + „бар“, „жок“ сөзлери: акылы бар, еси жок (адам), бахасы жоқ, тени-тайы жоқ (жигит, қыз, товар т. б).

3. Жуп келбетликлер. Келбетликлердин бул түри баскылары сыякы заттың түр-түсин, сыпатын, хәр қыйлы сынга байланыслы белгилерин аңлатып келип, төмендеги усыллар аркалы пайда болады:

а) еки келбетликтің жупласыуынан: әдетте бундай усыл менен пайда болған келбетликлер жуп келбетликлер деп есапланады. Мысалы: сау-саламат, таулы-таслы, шады-қуррам т. б.

б) бири-бирине синонимлес мәнидеги еки келбетлик жупласалы: қатар-қурбы, қырмызы-қызыл, жетим-жесир т. б.

в) бир-бирине қарама-қарсы антонимлик мәнидеги келбетликлер жупласады: үлкен-киши, ғарры-жас, узын-қысқа, ойлы-бәлент, ақ-қара т. б.

4. Тәкир ар келбетликлер. Бундай келбетликлер гәп ишинде келгенде хәм жекке қолланылғанда тийкарынан бири екіншисин тәкирарлап келип, заттың сын-сымбатына, түр-түсине, көлеми, мөлшерине тиккелей байланыслы хәрқыйлы белгилерди билдирип келип, төмендеги жоллар менен жасалады:

а) бир түрли формадағы еки келбетлик сөз қатарласып келеди: киши-киши, қызыл-қызыл, жаңа-жаңа, әлуан-әлуан, кең-кең т. б.

б) еки келбетлик сөз қайталанып келип, олардан биришисин *дан-ден*, *тан-тен* сыякы аффикслерди қабыл етип, тәкир ар келбетликлер жасалады. Мысалы: жаңадан-жаңа, қойыудан-қойыу, суйықтан-суйық, аяздан-аяз т. б.

§ 39. КЕЛБЕТЛИКТИҢ ДӘРЕЖЕЛЕРИ

Келбетликлер гәп ишинде келгенде тийкарынан белгиниң, сапаның түрин, артық я кемлигин салыстырма планда билдиреди. Келбетликтің усындай белгини функцияда қолланылыуын оның дәрежелери белгилейди.

Қарақалпақ тилиндеги келбетликлердин дәрежелери үшке бөлинеди: жай дәреже, салыстырма дәреже хәм арттырыу дәрежеси.

1. Жай дәреже. Затқа тийисли белгиниң түрин, түсин, сымбатын т. б. хәр қыйлы сыпатларын хеш нәрсеге салыстырмай ямаса күшейтпей жай түрде көрсететуғын келбетликтің түрине жай дәреже делинеди. Ол басқа дәрежелерге салыстырғанда өзине тән өзгешеликлерге ийе, яғни аффикслердиң жәрдемисиз-ақ қолланыла береди. Мысалы: ақ қағаз, қара сыя, көк китап, қызыл байрақ, жасыл лента, ала көлемге, гүрән ат т. б.

2. Салыстырма дәреже. а) Әдетте бір зат екінші зат пайыз салыстырғанда салыстырылуға тийісін зяттың сыны, сөзін, дәлелін т. б. әпшұайы қалындағыға қарағанда өзгешелік белгілеріне иіе болады. Келбетліктің бундай дөрөнді сөзінен салыстырма дәреже болып есапланады. Оның жасауында бір қанша аффикслердің қатнасы бар: *рақ-рек-ырақ-ирек, лау леу, ғылт-гилт, шыл-шил, ғылым-гилым, ғыш-гилш*. Мысалы: қаттырақ жер, қолайлырақ жұмыс ақшыл гезлеме, т. б. Сыртқы шапаны өзіне сәл қысқалау болуына ең келлеу. Сақалы шықпаған сүмпекеу жағына күтө көрмелі (*Т. Айыпбергенов*). Аспандағы ақшыл бултлар...усы шығалдың алдына түседі (*Ө. Айжанов*).

Бұл аффикслердің ишінде келбетліктің салыстырма дәрежесін пайда етүүде көбірек *рақ-рек, ырқ-ирек* аффикслері ыңғайлы қолданылады.

б) Салыстырыуға тийісін зат я қубылыс шығыс сеплігінде тұрып, оннан кейін келбетліктің айтылуы арқалы аналитикалық жол менен де салыстырма дәрежесінің мәнісін аңлатылады. Мысалы: Әлімнен күшлі, әкеннен үлкен, қойдан жұуас, бастап қатты т. б.

3. Арттырыу дәрежесі. Бұл дәрежесінің басқаларға қарағандағы өзгешелігі оның салыстырыуға тийісін заттың артықтан екенлігі болып саналады. Бұл басқа дәрежелер сыяқты белгілі өзгешелігіне иіе.

Арттырыу дәреже дәзіргі қарақалпақ тилинде тууысқан тілдердегі сыяқты екі түрлі—морфологиялық қәм синтаксислік усул менен пайда болады.

Морфологиялық усул менен төмендегіше жасалады: сынды сипатты қәм т. б. белгілерді билдіріуші сөздің бирінші бұрынғының соңғы дәрібі алмасып, оның орнына „п“ дауыссыз сөзін қолданылады: ып-ысық, сап-сары, кып-кышкене, жап-жақсы, кып-кызыл т. б.

Синтаксислік усул арқалы келбетліктің арттырыу дәрежесі төмендегіше жасалады:

а) келбетлік сөздің алдында оның мәнісін күшейтіп, арттырыушы сөзлер дізбеклесіп келеді: ең уаллы, жүдә сулуу, дүл көркем т. б.

б) келбетлік сөзлердің тақирарланып келіуі нәтижесінде де арттырыу дәрежесі пайда болады. Мысалы: қат-қат (*ет*) шып шып (*тер*), белес-белес (*қыр*) т. б.

Бундай тақирар келбетліктің бирінші компоненти шығыс сеплігінде, ал екіншісін атау сеплігінде тұрып та арттырыу дәрежесі жасалады. Мысалы: көптен-көп, молдан-мол, жаңадан-жаңа т. б.

1 Қазақ тилинің грамматикасы, I, Морфология. „Ғылым“ баспасы, Алматы, 1977, 1-б.

§ 39. КЕЛБЕТЛИКТИҢ СУБСТАНТИВЛЕНИҢ

Келбетликтің хәм басқа да сөз шақапларының атлық формасына аўысып, оның функциясында қолланылуы субстантивлениў процесси деп аталады.

Гейпара жағдайларда сынлық, сапалық т. б. белгилерди аңлатыўшы келбетликлер белгили заттың атамасы хызметинде де жумсалады. Бундай жағдайда қолланылуға тийисли атлық сөз түсирилип айтылады да келбетлик усы түсип қалған атлық сөздің хызметине өтеди, яғный еки түрли функцияны-биреўи өзиниң тийкаргы хызметин, екиншиси атлыққа тийисли болған затлық хызметин атқарады. Мысалы: Жалқаўға ис буйырсаң, өзиңе ақыл үйретеди (*нақыл*). Соқырдың тилегени еки көзи (*нақыл*). Жақсының үйине адам көп келер, жаман болса оның көзи жеп келер (*Бердақ*).

Келтирилген мысаллардағы субстантивленген сөзлерге анықланыўшы сөзлерни қойған жағдайда (жалқаўға — *жалқаў адамға*, соқырдың — *соқыр адамның*, жақсы — *жақсы жигиттиң*) олар өзлериниң дәслепки ҳалында келбетликтің орнында қолланылады.

§ 40. КЕЛБЕТЛИКТИҢ ГӘПТЕГИ ХЫЗМЕТИ

Келбетлик контекстеги сөзлердиң синтаксислик байланысына қарай баслаўыш, толықлаўыш, анықлаўыш т. б. гәп ағзалары болады. Мысалы: Наўқас қалай екен? — деп сорады Сабуров Улмекеннен (*Т. Жумамуратов*). Қорқакка қос керинеди (*нақыл*). Жақсыдан шарапат, жаманнан кесапат (*нақыл*). Ақсақтың әрманы аттың басындай, жүрип кетсе таяғына асылмай (*Ә. Тәжимуратов*).

Келтирилген мысаллардағы: наўқас (*атаў сеплиги — баслаўыш*), қорқакка (*барыс сеплиги — толықлаўыш*), жақсыдан, жаманнан (*шығыс сеплиги — толықлаўыш*), ақсақтың (*ийелик сеплиги — анықлаўыш*) келбетликлери хәр қыйлы гәп ағзалары хызметинде қолланылып тур.

Демек, басқа сөз шақаплары сыяқлы келбетликтің гәптеги хызметин де түрлише болып келеди.

IV. САНЛЫҚ

§ 41. САНЛЫҚТЫҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ МӘНИЛЕРИ

Санлық — улыўма сан мәнісин ямаса предметниң, кубылыстың санын, шамасын, қатарлық тәрғибин билдириўши айрықша сөз шақабы.

Санлық айырым сөз сытағындү жекке қолланылғанда улыўма абстракт түсиникти аңлатады. Бирақ тилде олар көбинесе предмет ямаса кубылысты саны жағынан анықлап келеди. Сол уақытта ғана олардың мәнісин конкретлеседи. Мысалы; отыз десек, ол пенниң саны екеини белгисиз, конкрет емес түсиник. Ал отыз оқыўшы десек отыз санының мәнісин конкретлеседи, яғний ол оқыўшылардың санын билдиреди.

Санлық предметлердин сан белгисин билдиретуғын бөлғанлықтан келбетликке жақынырақ турады. Бирақ келбетлик — предметниң сапалық белгисин, санлық — оның сан муғдарын билдиреди, „бул еки сөз шақабының семантикасында сан ұәм сапа деген еки категорияның философиялық қатнасына байланысты айырмашылық сақланған¹. Сондай-ақ, егер келбетлик предметке бурыннан тап болған белгини билдиретуғын болса (мәселен, *қызық китап, бийик жай*), санлық предметниң ондай турақлы белгисин аңлатпайды, тек ғана оның санын, муғдарын билдиреди.

Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилинде санлық мәнісинде қолланылатуғын сөзлердин саны шекленген, олар тийкаргы 20 түбир сөзден ибарат: бир, еки, үш, төрт, бес, алты, жети, сегиз тоғыз (*бирликлер*); он, жигирма, отыз, қырк, елиў, алпыс, жетпис, сексен, тоқсан (*онлықлар*), жүз, мың.

¹ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.—Л. 1918, 81-бет.

Санлықтар турақлы сөзлер болып есептеледі, олар кез келген уақытта да басқа сөз шақаларынан жасалады.

Санлық өзіннің спецификалық форма жасаушы аффикстеріне ийе. Бул аффикстер арқалы санақ сәулелерден санлықтың басқа мәнилік түрлері жасалады: *инши-инши* арқалы қатарлық санлықтар, *ау-еу* арқалы (бір менен жеті арасындағы санақ санлықтардан) жыйнақлау санлықтары жасалады. Басқа сөз шақаларына тән болған айырым аффикстер санлыққа жалғанып қолданылғанда оларға өзгеше мәни береді. Мысалы, келбеглік жасаушы—*дай-дей, тап-жей* аффикстерінің санақ санлықтарға жалғаныуы арқалы шамалық санлықтар жасалады: алпыстай адам, жүздеп китап хәм т. б.

Санлықтар қурылысы жағынан жай хәм қоспа болып бөлінеді:

1. Жай санлықтар. Олар екіге бөлінеді: а) түбір санлықтар. Олар тек түбір морфемадан ибарат болып, қурылысы жағынан ажыратылмайды: үш, төрт, жеті, он, жигирма, қырк хәм т. б.

Тек, алпыс, жетпіс, сексен, тоқсан санлықтары ғана тарихий-этимологиялық көз қарастан алты, жеті, сегіз, тоғыз, сөздеріне—*пыс-пыс* (бұрын *он* деген мәниін аңлатқан сөз) хәм фонетикалық өзгеріске ұшыраған „он“ сөзін (*сегіз+он тоғыз+он*) қосыудан пайда болған бириккен санлықтар болып есептеледі; б) дөр енді санлықтар. Олар түбір санлықтарға хәр қыйлы аффикстердің жалғаныуы арқалы жасалады. Мысалы: үшеу, жигирмалаған, жетінші хәм т. б.

2. Қоспа санлықтар составы жуп хәм тақирарий болып келеді. Составлы санлықтар төмендегі ұсыллар менен жасалады: а) екі санды бири-бирине қосыу арқалы пайда болған составлы санлықтар. Бұндай санлықтарда алды менен үлкен сан, оннан соң киши сан айтылады: он екі, қырк бес хәм т. б. Ал ески түркий тилдерде составлы санлықтардың бул түрі басқаша қолданылатуғын болған: алды менен бірлік, соннан кейін онлық айтылған; мысалы, „беш отуз“—жигирма бесін билдирген. Санаудың усы түрі менен бірқатарда басқаша екинші бір түрі де тең қолданылған. Бұнда алды менен онлықтар, кейнінен бірліктер айтылып, олар арасында „артық“ сөзі турған. Мысалы: *қырк артуқы уч*—қырк үшти билдиреді. Соңғы дәуірде артық сөзі де айтылмай, хәзіргіше санау системасы қәлиплескен; б) составлы санлықтардың екинші түрі екі санды бири-бирине математикалық ұсылда көбейту арқалы жасалады. Бұнда киши санлар алдына, үлкен санлар оның кейнінде айтылады. 1 ден 10 ға шекемгі санлар 100 дң алдында турып, жүзліктер қатарын дүзеді: екі жүз (2x100), бес жүз (5x100), тоғыз жүз (9x100) хәм т. б. 1 ден 1000 ға шекемгі санлар 1000 ның алдында турып мыңдық-

лар қатарын дүзеди. Мысалы: бес мың (5x1000) сегіз жүз елді бес мың (855x1000) хәм т. б. Санауда составлы санлықлардың еки түри де араласып айтыла береді: бир мың тоғыз жүз отыз сегіз; в) бөлшек санлықлар да еки ямаса бир немесе санлар арқалы адалатылатғын болғанлықтан, составлы санлықлар қатарына киреди. Мысалы, үштен бир, он алтыдан бес, хәм т. б.

Жуп санлықлар муғдары жағынан бири-бирине жақын болған еки санның жупласуынан жасатады. Жуп санлықлардың екінши компоненти муғдары жағынан екінши компоненти-нен кинши болып келеди: бес-алты, он-он бес, қырк-еліу хәм т. б.

Ғажирарий санлықлар бар санның еки мәртебе тәжірарлашыуынан жасалады: бир-бир, үш-үштен, он-оннан.

§ 43. САНЛЫҚТЫҢ СИНТАКСИСЛИК ХЫЗМЕТЛЕРИ

Санлық сөзлер ҳеш ўақытта өзине анықлауыш сөзлерди аздап етпейди яғниў олар басқа сөзлер менен анықланбайды. Санлық предметти сан жағынан анықлап, гәпте, тийқарынан, анықлауыш болып келеди. Анықлауыш хызметинде санақ, қарама-қарсық, шамалық санлықлар көбирек ушырасады. Мысаллар: Үш қазық, еки жип, тоғыз нокта теңселди тербетеди шешен сөзге, шешен тил сөзге жүйрик болған менен пайдасыз, үше-қойди адам жоқта (жумбақ).

Бизлер далалық пенен бир үйир жылқыны айдап киятыр едик (Х. Сейитов). Мине балық аўлаўдың екінши мәўесини келип қалды (А. Бегимов). Бир айдан аслам ўақыт өтти (А. Бекимбетов).

Баслауыш хызметинде санлықтың субстантивлескен түри (әлиресе, жыйнақлау санлықлары) қолланылады. Мысаллар: Үшеуи нанды бөлсип жеди (К. Султанов). Биреўден скеў тәкис, бұтам (С. Салиев). Келди енди отыз тоқкыз (Бер-нақ). Ракеталардың бир топары екіншисивен, екіншиси үшіншисинен қызық көринди (Қ. Досанов). Мыпаў баккан қойымның үштен бири сүйинши („Аллаһис“).

Топлау санлықларынан басқа санлықтың барлық түртери де предметти санын тастыйықлап, баянлауыш хызметин атқарады. Мысаллар:

Бир жүз де елдіур хожалық саны,
Алты жүз де елдіур ұйиши жаны.

(А. Муссаев)

Барлығымыз жигирма бес едик (Н. Дәўқараев). Қыздың та-нымайтуғынлары—үшеу (Т. Қайыпбергенов). Биз екеўміз (Н. Дәўқараев). Оған барынатуғын атлылар он онбес—жигир-мадан аслам (Т. Қайыпбергенов).

Сағак, жыйнақлау, бөлшек, қатарлық хәм шамалық санлықлар субстантивлесип, толықлауыш хызметинде қолланылады. Мысаллар: Биз бирди бергенде, хукимет мынды берди (Ө. Айжанов). Сержант хә демей-ақ биреуин атып үлгерди (И. Дәжқараев). Еле бизиң колхоз буўдай жериниң үштен бирин де жыйнап алған жоқ (С. Салиев). Төрт түлик жыйған малым бар, төрттин бирин берейин. („Шәрәяр“). Сен де мендей тоғызыншыны питкерип демалысқа шыққан екен-сен (Т. Халмуратов).

Санлықлар гәптеги фейил-баянлауышлардын алдында келгенде пысықлауыш хызметин атқарады: Мысалы:

Бестен, оннан кеседилер
Исфиҳаны қылышлары

(„Мәспәтшә“)

Бес жыл орды буўдайынды (Өтеп). Сәрсенбай мектепке үш күннен кейин келди (Т. Қайыпбергенов). Еки хәптеден үнне бир келип кетиўине болады (Т. Қайыпбергенов). Бул ой оған биринши күни-ақ келгеп еди (Т. Қайыпбергенов). Ол гаррының үйинде мен де бир жола азанда чай алқас қылып едим (Т. Қайыпбергенов). Екинши мен де еситпейтуғын болайын (Ө. Айжанов). Жыйналыс саат жетиде басланды (Х. Сейтов).

Жыйнақлау санлықлары гәпте биргелкиди ағзалардың улыўма санын тастыйықлап, улыўмаластырыўшы сөз хызметинде қолланылады: Гүлайым, Нарбай, Алланияз—үшеуи көрпешениң үстинде қатарласып отырды (Х. Сейтов).

Қатарлық санлықлар шығыс сеплигинде турып, гәпте кирис сөз ұазыйпасын атқарады (қатарлық санлықтан сөз жақтан, жағынан сөзлери турыўы да мүмкин). Мысаллар: Ержан қарындасына қарап мыйғын тартты, онысы бириншиден, тапқырлыгы менен төрелигине сүйинсе, екиншиден мәртлигине тәсийн қалып, үшіншиден; бағанағыдан бери еки ийнинен басқан ауырлықты түсирип, бойы жеңиллескепине куўанды (К. Султанов). Егер мектептен комсомол шөлкемин дүзсек, биринши жағынан, мектебимиз ушын, екинши жағынан колхозымызға жәрдем беріу ушын пайдалы (Т. Қайыпбергенов).

§ 44. САНЛЫҚТЫҢ МӘНИСИ БОЙЫНША ТҮРЛЕРИ

Санлық сөзлер санды ямаса предмет санын хәр қыйлы түрде билдиреди. Мәселен, предметтиң анық санын, қатар тәртибин, бир бөлегин ямаса бир топарын хәм т. б. Соған байланыслы оның түрлери де хәр қыйлы болады. Билдиретуғын мәнисине хәм грамматикалық өзгешеликлерине қарай санлықлар санақ, қатарлық, жыйнақлау, топлау, шамалық хәм бөлшек болып алтыға бөлинеди.

Саһаҡ саңлыҡлар улыўма саң атамасын ямаса предметтин аңык саңын билдирип, *қанша? неше?* деген сораўларға жуўап береди. Олар әзлериниң материаллыҡ таңбаларына да ийе: 5-бес, 8-сегиз, 30-отыз, 100-жүз хәм т. б.

Саңлыҡтын басқа мәнилик түрлериниң барлығы да усы сөзлерден жасалады. Бул сөзлер барлық ўақытта тек бир мәнилик сөзлер, сонлықтан олар бири бирине хеш ўақытта синоним болы алмайды.

Қарақалпақ тилиндеги тек 3, әсиресе 7, 40 саңлары ғана ғейде айрықша мәниге ийе болып, белгилик бир түсиниклерге, халық дәстүри, ырым хәм қәделерине байланыслы қолланылады. Бул ўақытта олар тийқарғы саң, муғдар мәнисине қосымша күшейтиў мәнисин ямаса предметлик мәни аңлатып келеди. Мысаллар: Ер қәдеси үш, үштен қалса пуш. Бала жетиге шыққанша жерден таяқ жейди. Бир күн дуз ишкенге қырқ күн сәлем. Қырққа келмей нырққа келмейди („Қарақалпақ нақыл хәм мақаллары“). Қараңа қос өгиз, жетиге жети өгиз, қырқына ғунан, жүзиге, жылына жақсы жүдә семиз еки өгиз сояман („Қарақалпақ халық ертеклери“).

Қырқ, тоқсан, жүз, мың саңлары ғейде өзиниң конкрет саң муғдарын аңлатпай, көп сонша деген мәниде де қолланылады. Мысаллар: Қырқ жарылған қара табан (Ж. Аймурзаев). Тоқсан түрлик толғанып, жүз түрлик таўланды (К. Султанов). Мың айтсаң да елдиң етеги кең деген усы дә (К. Султанов).

Саһаҡ саңлыҡлар фразеологиялық дизбеклер составында да көплеп ушырасады. Мысаллар: Сизди қашан қайтар деп, еки көзимиз төрт болды (А. Оразов). Қолынан келсе, Ержан мени еки шайнап бир жутпақшы (М. Дәрибаев). Ол төрт уйықлағанда түсине енген емес (Ө. Айжанов). Бул сөзлер Арысланниң жети жүйресинен өтти (А. Дабылов). Жети түнде түн уйқысын төрт бөлип машина менен таласып жүрген ким сен? (Ж. Аймурзаев).

Саңлыҡлар предметтин саңын анықлап келгенде, предметтиң атын билдириўши сөзлер хеш ўақытта көплик аффиксини қабылламайды, себеби „саңлыҡлардың өзи предметти саң жағынан характерлейтуғын болғанлықтан, сол жағдайды көпликтин формаль көрсеткишлери менен (яғный-лер аффикси хәм оның фонетикалық вариантлары арқалы) тағы да белгилеп өтиўди тил артық деп есаплагандай көринеди“¹

Субстантивлесип келгенде саһаҡ саңлыҡларға хәр қыйлы сөз өзгертиўши аффикслер жалғана береди. Мысаллар: Булардың жигирма сегизи коммунист, сегизи комсомол ағзасы („Арал балықшысы“ газетасы). Мынның түсин билгенше

1. Н. К. Дмитриев, Грамматика башқырского языка, М.-Л., 1948, 89-бет

бирдин атын бил („Қарақалпақ халық нақыл хәм мақаллары“).

Санақ санлыққа көплик аффикси жалғанғанда ол сөз шамалық санлыққа айналады: Жасы қырқ беслерге келип қалған орта бойлы, тапалтас қара сақаллыдан келген адам (Т. Қайыпбергенов).

Санақ санлықлардан хәр қыйлы сөз шақаплары жасала береді. Мысаллар: бесинши, сегизинши, онлық, елиўлик, үшлеў, үш мүйешлик, бесатар, қырқаяқ, жүз басы, Қырқбай, Алпысбай, Бестөбе т. б. Мысаллар: Қолымдағы алтыатар менен аяқасқан баспашылардың баслығын атып жибердим. (Ж. Аймурзаев). Бул қәтелик екиленбейди, жолдас секретарь (Ө. Айжанов).

Бир санлығының өзгешеликлері. Санақ санлықлар өзиниң анық сан мәнісінде қолланылғанда бирдейине тек бир мәнили сөзлер болып келеди. Мысалы: Бир үйде бир бала болғанлықтан ол ерке өсти (М. Дәрибаев).

Бирақ қарақалпақ тилинде „бир“ санлығы гейде өзиниң тийқарғы сан мәнісіннен басқа да хәр қыйлы түсниклерди ацлатады:

1. **Бир** сөзи сан мәнісін биротала жойтып, көмекши хәм күшейткиш сөзлерге айналып кетеди:

а) предмет айтыўшы менен тыңлаўшыға еле анық болмағанда **бир** сөзи оның алдында турып анықсызлықты билдириўши артикль хызметин атқарады. Бул жағдайда „бир“ сөзиндеги пәт оның кейниндеги атлық сөзге көшеди. Мысалы: Сен бир булақ едиң туншығып жатқан (И. Юсупов);

б) „бир“ сөзи күшейткиш сөз мәнісінде келгенде, оған пәт түседі хәм ол бираз созылықы айтылады. Мысалы: Өзи бир биймаза адам еди (Ө. Айжанов).

в) гезеклес хәм ауыспалы дәнекерлердиң хызметин атқарады. Мысаллар: Серкебай бир қызарды, бир бозарды (Т. Қайыпбергенов). Бир қорыққан, бир куўанған жылайды (А. Дабылов);

г) шәртлик дәнекериниң хызметінде келеди: Мысалы: Кейилим хошдур, турқына бир қарасам (Бердақ). Бир билсе, ол хажыны бизиң Мухаммед фана биледи (К. Султанов).

д) „тек“ жанапайы менен синоним болады: Мен соған бир сениң ушын қыйналаман („Қарақалпақ халық ертеклери“).

2. **Бир** сөзи гейде басқа сөз шақапларына өтип кетеди, Мысалы: Усыны бир ойламадың ғой, Аймереке-аў (Ө. Хожаниязов). Мысалдағы „бир“ сөзи болымсызлық алмасығыпың мәнісін билдирип тур.

2. **Бир** санлығы фразеологиялық сөз дизбеклериниң составында да көплен ушырасады. Бул жағдайда да ол өзиниң сан мәнісін жойтып, басқа сөзлер менен бирге бир мәни ацлатады. Мысаллар: Дүньяны суў алса да, үйрекке бир пул („Қарақалпақ нақыл хәм мақаллары“). Бэй жанбасына бир урып

калды. (Ш. Сейитов). Хәммени бир шыбық пенен айдағысы келеди (Т. Қайыпбергенов). Ийттен бир сүйек қарыздар, гилең жалқаў жан аяр, қалада қырк самсам бар еди („Бозуғлан“). Көзнициден бир-бир ушып баратырса, үйиңизге апарын (Т. Қайыпбергенов) Еки жарты бир пүтин болып екеўмиз балық аўлайық (К. Султанов).

3. **Бир** санлығына гейде хәр қыйлы аффикслер жалғаныўы арқалы да оның мәниси өзгерип келеди:

а) бир санлығына-ақ-есе морфемалары жалғаныўы арқалы оған дәнекерлер жасалады. Мысаллар: Бирақ бул жерде техника күши толығы менен жеткиликли („Совет Қарақалпақстаны“). Жумабайдың ажары биресе сурланып, биресе қызарды (К. Султанов);

б) **Бир** сөзиниң бирге, бирден формалары рәуиш болып қолланылады. Мысалы: Он сегиз жигит боп шығып тек бирге (Омар). Кешке қарай қаўа райы бирден бузылды (А. Бекимбетов);

в) **бир** санлығына-дей аффикси жалғанғанда, омонимлес келбетлик хәм рәуишлер жасалады: Ал екеўимиздиң машиналарымыз бирдей (Х. Сейитов)—келбетлик. Баласы Сырлыбай оның есинен шықпайды, бирдей елеслеп көринип жүрипти. (Б. Бекниязова)—рәуиш;

г) -лик-аффиксиниң жалғаныўы арқалы **бир** санлығынан атлық жасалады. „Бирлик бар жерде тирилик бар“ („Қарақалпақ нақыл хәм мақаллары“). Душпанды бирлиги бекем ерлер жеңеди (К. Султанов).

д) -ле,-ик аффикслери арқалы **бир** санлығынан феийл сөзлер жасалады. Мысаллар: Хаяллар бирлескен екен (Бердақ); Кооперативлик хожалықта биригиў, оны бириктириў, дийқанларға түсиник бериў—хәммениң жумысы (Т. Қайыпбергенов).

4. **Бир** сөзиниң мәниси ол гейде басқа сөзлер менен дизбеклескенде де өзгерип келеди:

а) ўақытлық мәнидеги сөзлер менен дизбеклескенде „бир“ санлығы ўақыттың анық емес екенлигин билдиреди. Мысаллар: Сонлықтан бир күни қалаға барып қайттым (М. Церибаев). Бир мәхәлде Артық аўыр гүрсинди (Ж. Аймурзаев). Бир ўақытта ағам кирип келди (Т. Қайыпбергенов). Бир гезде жедел сөзлер еситилди. (Ө. Айжақов);

б) **бир** санлығының хәр қыйлы сөзлер менен дизбеклесиўнен рәуиш хәм келбетликлер де жасалады. Мысаллар: Халықтың барлығы бир аўыздан мениң өтинишимди мақуллади (Ж. Аймурзаев). Зийбагул малқораларды бир қатар көзден өткерди (Ө. Айжанов). Қәдир өзин бир беткей алып, қамыс шалының тасасында турып, қулағын салды (К. Султанов). Қуиш онша өткир емес, бир қәлипте ғана жыллы еди (Т. Қайыпбергенов). Күнлер биргелки өте берди (Т. Қайыпбергенов). Бир қанша ўақытқа шекем тым-тырыс болды. (Х. Сейитов).

тов). Арадан бир неше жыллар өткенде, бизлер тағы да Москвада ушырастық (Ж. Аймурзаев);

в) „пара“, „нәрсе“ сөзлеринин алдында хәм „хәр“, „хеш“, „гей“, „не“, „элле“, „базы“, „қандай“, „қалай“, „қайсы“, „қайдағы“, „қайдан“ сөзлеринин кейиннен дизбеклескенде, бир сөзинен алмасықлар жасалады. Мысаллар: Және бир паралар кеўлим хошлайдур (Әжинияз). Оның хәр бир сорауы гүманлыдай болып көринди (Т. Қайыпбергенев). Хеш бир адамда хеш қандай үн жоқ (Ж. Аймурзаев). Гей биреўлери бир нәрселерди айтысып күлседи. (Н. Дәуқараев). Не бир жолдан шыққан иймам да болар (Өтеш). Көпшилликтин арасынан элле биреўдин дауысы айрықша шықты (Ө. Хожаниязов). Баласының базы бир пәмсизлигине наразылық билдирип шағынады, кеңес сораиды (Т. Қайыпбергенев). Оразбайдың көккирегине қандай да бир эндийше пайда болды (А. Бекибетов). Қалай да бир илаж ислеў керек болды (Н. Дәуқараев). Қайсы бирин айтаман, қай бири ядымда бар (Ө. Айжанов). Минне кызық, қайдағы бир жоқ адам көзине елеслейди (Т. Қайыпбергенев);

г) бир-бир, бирим-бирим, бирте-бирте, бирим-биримлеп, бирме-бир, бир-бирлеп усаған жуп санлықлар шығысы жағынан санлық болғаны менен олар рәўишлик мәниде қолланылады. Мысалы: Бир-бир баян етейин, тыңла менни сөзимди („Қырққыз“), Сейитхан аға хәм мемизге бирим-бирим қарап шықты („Совет Қарақалпақстаны“). Қайғы—ууайымды бирте-бирте умыта басладым. (Ж. Аймурзаев). Бирим-биримлеп қатты сықтым (Ж. Аймурзаев). Фарры өз өмириндеги куўанышты оған бирме-бир айтып берди (Қ. Досанов). Бул хәдийселер Айқыздың көзиниң алдынан бир-бирлеп өтип жатты (А. Бегимов);

д) бир санлығы гейде тәкирарланып, қосарланып қолланылады хәм белгилі бир турақлы сөз дизбегин дүзеди. Бул дизбеклер хәр қыйлы мәни аңлатады. Егер бир-бири менен тартым аффикслерисиз дизбеклесип, олардың биришин компонентти барыс, орын хәм шығыс сепликлеринде турса, олардан бир мәни аңлататуғын турақлы сөз дизбегин пайда болады. Мысаллар: Шорланған жерди шайып суўғарыўдың бирден-бир усылы—хәр ағызға бөлек суў бериў (Қ. Досанов). Бирақ Жумагүлдинц бузылғанын көрген бирде бир адам жоқ (Ө. Айжанов). Егер бундай дизбектин еки компонентине де тартым аффикслери жалғанса, олар мәнисин жағынан алмасықларға жақынласады. Мысалы: Екеўи бирден базда бири бирине қарасып қояды. (Ж. Аймурзаев).

Қарақалпақ тилинде мәнисин жағынан муғдарды аңлатып, санлыққа жақын туратуғын сөзлер ушырасады. Олар көбинесе санақ санлықлары менен бирге қолланылады.

Бул сөзлердин мәнисин санлыққа жақын болғаны менен, олар предметтин анық санын көрсетпейди хәм басқа санлық

ларға синоним бола алмайды. Оларды цифрлар менен көрсетиү де мүмкин емес. Сондай-ақ бул сөзлер санлыктын форма жасушы аффикслерин де қабылламайды.

Сат мәнисиндеги бундай сөзлер ушке бөлинеди:

1. Белгили бир санға жақын муғдарды билдириүши сөзлери: *жалғыз, жеке, тақ* сөзлери— „*бир*“ санына, *егиз, қос, жуп, пар* сөзлери— „*еки*“ санына мәниси жағынан жақын турады. Деген менен бул сөзлердин сан мәнисинде қолланылыу өриси санлыкқа қарағанда бир қанша тар хәм оларда саналық мәни басымрақ келеди. Мысаллар: Өжирениң ортасында *жалғыз* кроват тур. (Х. Сейитов). Дүйсенбай *жекке* келди (Т. Қайыпбергенов). Ерге шықпай дүньядан тақ өтетүгын ол қайдағы Шийрин еди? (Ө. Айжанов). Дос *егиз* болса, душпан сегиз („*Алламыс*“). Қыран қуслар көрсе *ушмаслар* ағы, туу қуйрығы, қос қанаты болмаса (Әжинияз). Қолтығыма қарасам тағы *жуп* наным бар (Т. Қайыпбергенов).

Қос, жуп пар сөзлери санақ санлыктан кейин турғанда, оны еки есе көбейтип көрсетиү ушып қолланылады: Мысалы: Чайға салып ишетугын *еки пар* лимон, *ярым* килограмм мандарин алды (Ө. Айжанов) Мысалдағы „*еки пар лимон*“ сөзлери „*төрт лимонды*“ билдиреди.

2. Есаплық (*нумератив*) сөзлер, Булар хәр қыйлы *узнылық, ауырлық, көлем, уақыт өлшемлерин* билдирип, санлык пенен предмет атамасынын арасында қолланылатугын сөзлер. Олардын бир қаншаларынын өлшемлик мәниси анық болып келеди. Мысаллар: Таян елиу метр жерге барып тоқтады (Қ. Досанов). Хәр гектардан бес центнер пайта алған (С. Нурымбетов). Он аршын мәлле жиптен бөз, бес қоса, бир батпан жүөери, бир қадақ май, он еки мысқал көк чай, бес тилла пул, төрт терек, он қада,—деди де бай моллага қарап көзин қысты (А. Бекимбетов). Ал гейпара есаплық сөзлердин өлшемлик, муғдарлық мәниси онша анық хәм конкрет болмайды. Мысалы: Алдындағы алты адым жердеги нәрсе анық көринбейди (М. Дәрибаев). Хәр күнги қылатугын жумысы бир арқа отын алып келеди (А. Бегимов).

3. Сан муғдарын билдириүши турақлы сөз дизбеклери. Бул дизбеклер мәни жағынан санлыкқа жақылап, муғдары онша анық емес *өлшем бирликлерин* аңлатады. Мысаллар: Қара гөрим жер жүргенше Ажар иазне бурылып еки-үш мәртебе қарады (К. Сутанов). Ақыр соны Бағдагүлди шақырып келип те бир уйқыға иекем сөйлесип отырды (Т. Қайыпбергенов). Бир гөш писиримдей уақыт өткеннен кейин Наташа менен алам да келди (Т. Халмуратов).

§ 46. КАТАРЛЫҚ САНЛЫҚЛАР

Қатарлық санлықлар предметлердин хәм хәр қыйлы кубылыслардык ізбе-із қатар тәртинин, ретлик санын билдиреди. Олар санақ санлықтарға *-(ы) нши: -(и) нши* аффиксин жал-

гаў арқалы жасалады хәм „нәшинши?“ деген сораўға жуўап береди. Мысалы:—Қәне, нешинши бетинде?—деди Александр үңилип. Хә, екинши бетинде екен (*Т. Қайыпбергенов*).

-**ынши-ынши** аффикси составлы санлықлардың ең кейчигисине жалғанады: бир мың тоғыз жүз қырық бесинши жыл.

Қатарлық санақлар қарақалпақ тилинде бұрынғы Ұақытларда-**ланшы-ленши** аффикси арқалы да жасалатуғын болған. Мысаллар: Екиленши тартып сөйле тилинди (Аяпберген) Сегбир болып Бозуғлан алтыншы күнниде ат жуплығын тизеди („*Бозуғлан*“). Бул аффикс хәзирги әдебий тилде онша еңимли қолланылмайды, ол тек жигирмаланшы санлығының (жигирманшы емес) жасалыўында қолланылады.

Предметлердин белгилі бир қатар тәртібин, ретин билдиретуғын болғанлықтан қатарлық санлықлар конкрет мәниге ийе болады. Санақ санлықлар бирліклердин суммасын (*бес дәптер*), ал қатарлық санлықлар санаўдың келип тоқтаған бирлигин (*бесинши дәптер*) билдиреди¹. Мәселен, бес дәптер барлық дәптердин суммасын, ал бесинши дәптер дегенде *бесинши сөзи дәптердин санаўдағы ретин, қатарын, номерин* аңдатады.

„**Биринши**“ санлығы тийкаргы мәнисинен басқа төмендеги мәнилерди билдиреди: а) алдыңғы, үлгили деген сапалық мәниши аңлатады. Мысалы: Урыс жыллары Гулайым район бойынша ең биринши теримши болды (*Х. Сейтов*); б) „дәслепки“, „әуелги“, „туңғыш“, „баслапқы“, „әдепки“ келбетликтерине синоним болады. Салыстырың: биринши—дәслепки—әдепки-әуелги (жыллар).

Қатарлық санлықлар субстантивлесип қолланылғанда хәр айылы сөз өзгертиўши аффикслерди қабыл етеди. Мысаллар: Биреўи кетсе, екиншиси келеди... Төртиншиси ... Оныншысы (*Т. Қайыпбергенов*). Зияда оныншыны питкерди (*Т. Қайыпбергенов*).

Қатарлық санлықлар гейде предметти тек қатарын ғана емес, ал оның сапасын, размерин де билдиреди: жетинши шыра, он алтыншы мылтық хәм т. б.

Фейл сөзлердин алдында турғанда, сондай-ақ „рет“, мәрте“ хәм Ұақытлық мәнидеги сөзлер менен дизбеклесип келгенде қатарлық санлықлар белгилі бир Ұақытты билдиреди. Мысаллар: Екинши бундай сөзди айта (*„Қарақалпақ легендалары хәм анекдотлары“*). Усы жерде Гүлсәнем биринши рет звеносының қолхозшылары менен мәжилис өткерди (*Ж. Санапов*). Бизлер көп адамлар болып үшінши күни аянда изтеп кеттик (*Ә. Шамуратов*). Екинши хәптеде-ақ пьеса таяр

¹ В. А. Богородицкий. Общий курс русской грамматики. Соцэкгиз, 1935, 159-бет.

Б/С/С

болды (Т. Қайыпберенов) Мын тоғыз жүз отызыншы жылда дәрьяның суулары тасты, яранлар (Аяпберген).

„Биринши“ санлығына „лик“ аффиксиниң жалғаныуы арқалы атлық сөз жасалады. Мысалы: Енди жас шашка ойнаушылар район бириншилигине қатнасууы ушын пионерлер үйине жыйналды („Жеткиншек“ газетасынан).

§ 47. ЖЫЙНАҚЛАҰ САНЛЫҚЛАРЫ

Предмет яки кубылыстың санын жыйнақлап, тек 1 менен 7 арасындағы санақ санлықтардан *-иу -еу* аффикси арқалы жасалатуғын санлықтар жыйнақлау санлықтары деп аталады. Еки, алты, жети, санлықтарына *-ау -еу* аффикслери жалғанғанда, олардың кейиндеги дауыссы сес түсіп қалады: ек(и) -еу, алт (ы)-ау

Жыйнақлау санлықтары мәніси жағынан санақ санлықтарға жақын турып: 7 ге шекемги ауызша санауда солардың орнында қолланыла береді: биреу, екеу, үшеу хәм т. б. Бірақ санақ санлықтар предмет яки кубылыстың тек ғана санын көрсететуғын болса, жыйнақлау санлықтары предметтиң өзін де, санын да қоса билдиреди, яғный бир сөз арқалы биз предметти хәм оның санын түсинемиз: Еки баласы бар, екеуи де ержетип княтыр (Н. Дәуқараев). Мысалдағы екеуи сөзи балаларды хәм олардың санын билдирип тур. Усындай өзгешеликлериңе байланыссы жыйнақлау санлықтары хеш уақытта атлық сөзлердин алдында турып, оларды анықтап қолланылмайды.

Жыйнақлау санлықтары составлы санлықтардан жасалмайды (он екеу емес, тек он еки деп айтылады), сондай-ақ олар уақыт хәм жас мәнісин билдиретуғын сөзлер менен де қолланылмайды (саат бесеуде ямаса жасы жетеуде деп айтылмайды).

Жыйнақлау санлықтары предметтиң санын жыйнақлау менен бирге шеклеп те көрсетеди. Мысалы: „Балалар бесеу“ деген гәпте „бесеу“ сөзи балалардың санын шеклеп, олардың тек ғана бесеу екенлигин көрсетип тур.

Биреу санлығы көбинесе белгисизлик алмасығы мәнісинде қолланылады. Мысалы: Соның арасында биреу қолын былғап шақырды (М. Қарибаев).

Жыйнақлау санлықтары көбинесе субстантивлесип қолланылатуғын болғанлықтан хәр қыйлы сөз өзгертиуши аффикслерди қабыллай алады.

Көплик аффикси тек ғана биреу санлығына ол белгисизлик алмасығы мәнісинде келгенде жалғанады. Мысалы: Биреулер ауларын тарап, биреулер кемениң ишинде уйықтап жатыр (К. Султанов).

I хәм II беттиң бетлик аффикслериниң көбинесе тек көплик түри

жалғанады: үшеўмиз, үшеўсиз; ал бирлик сан формалары тек *биреу* санлығына жалғанады: *биреўмен, биреўсен*.

Тартым аффикслери жыйнаклау санлықларына өнімли (тек I-беттиц бирлик түринен басқа) жалғана алады: *бесеўмиз, бесеўин, бесеўиниз, бесеўи*.

Сеплик аффикслери белгисизлик алмасығы мәнисиндеги *биреу* санлығына еркин жалғанады да, ал қалған санлықлар көбинесе субстантивлескен жағдайларда ғана сепленеди. Мысалы: Биреўден екеў жақсы екеўден үшеў жақсы, төртеўдин несиң айтасаң? (*Т. Қайыпбергенов*). Сеплик аффикслери жыйнаклау санлықларының көбинесе тартымланған түрине өнімли жалғанады. Мысалы: алтаўына, алтаўынан, алтаўында, алтаўын хәм т. б. Мысалы: Екеўимизде де үн жоқ (*Г. Изимбетов*).

Жуп сөз түринде тәкирарланып қолланылғанда, жыйнаклау санлықлары қосымша топлау мәнисине ийе болады. Мысалы: Екеў-екеў әңгиме (*Н. Дәуқараев*). Бундай жуп сөздин биринши компонентини шығыс сеплигинде келгенде, жыйнаклау санлығы қосымша шеклеў мәнисин де аңлатады. Мысалы: Сөйтп бираз ўақыт екеўден-екеў ўақыт өткерди (*М. Дәрибаев*).

§ 48 ТОПЛАУ САНЛЫҚЛАРЫ

Топлау санлықлары предметлерди сан жағынан бирдей топларға бөлип топлап көрсетеди. Олар санақ хәм жыйнаклау санлықларынан жасалып, *қаншадан? нешеден?* деген сораўларға жуўап береди. Топлау санлықлары төмендегине жасалады:

Санақ хәм жыйнаклау санлықларына, сондай-ақ жуп хәм тәкирарий санлықларға шығыс сеплигиниң аффиксин жалғанады.

Мысалдар:

Кызыл әскер еки жүз,
Жигирмадан бөлинип,
Он отаўға тарады (*А. Дабылов*).

Екеўден я үшеўден
Участкаларға тарады (*А. Дабылов*).

Барлық жақтан бирим-бирим екеў-үшеўден Ешимбеттиң үйине жигитлер келе баслады (*А. Бекимбетов*).

Төрт бөлинип от-оннал
Жау болып бағқа тийеди „(*Қырыққыз*)“.

Қыз күнинде қос билекте
Бес-бестен алтып жүзик (*А. Дабылов*).

Шығыс сеплигиниң аффиксин санақ санлықтан кейин келген атауыш сөзге жалғанып та топлау мәни аңлатылады. Мы-

саллар: Еки жас жигит мылтықларын жерге сүйеп, жапалан өте баслағанларға карап үш октап атты (К. Досанов). Мине, быйыл әкем менен екеуимиз бес тоннадан дәи ялдык (С. Хожаниязов). Хүкиметтиң қарары бойынша жан басына еки танаптан жер тийисли (Т. Кайыпбергенов).

Топлау санлықлары -лап-леп аффикси аркалы да жасалады. Ондай санлықлар топлау хәм жыйнаклау мәнилерине ийе болады. Мысаллар: Ол қойларды гә жерден онлап, гә жерден жигирмалап курастырды (Ө. Хожаниязов). Қарақалпақтың қызлары бизиң институтқа биримлеп емес, ал онлап, жүзлеп келетуғын болсын («Жас ленинши») Гейде -лап-леп аффикси санлықтан кейинги атауыш сөзге жалғанып та топлау мәнисин билдиреди: Адамлар узақ жерге жүре алмай, хәр жерде бир адамлап, еки адамлап қала баслады (К. Ирманов)

Топлау санлықлары сөз өзгертиуши аффикслерди кабыл етпейди хәм өз формасында өзгериссиз қолланыла береди.

§ 49. ШАМАЛЫҚ САНЛЫҚЛАР

Шамалық санлықлар предметтиң санын, муғдарын шама менен белгилеу ушып қолланылады.

Шамалық санлықлар хәр қыйлы аффикслер аркалы жасалады: Санақ, жыйнаклау хәм бөлшек санлықларына -дай -дей, -тай, -тей, аффикслери жалғанады. Мысаллар: Кейинде еллидей жылкы, еки жүздей түйеси де бар дейди. (К. Ирманов). Көтерилген еки мындай халықтың қолында бирден хәр қыйлы қурал-жарақлар пайда болды, (А. Бекимбетов). Бул аффикслер санлықтан кейинги атауыш сөзлерге жалғанып қолланылғанда да шамалық мәни билдириледи: Бир сааттай уақыт өткеннен соң Айнахан келди. (Х. Сейтов). Сержант бизлерден он метрдей алда (Н. Дәуқараев).

Санақ санлықларға -лаған -леген аффиксиниң жалғаныуынан шамалық санлық жасалады. Бундай шамалық санлықларда қосымша жыйнаклау мәниде болады. Мысаллар: Ол байдың онлаған дийқаны бар (А. Бекимбетов). Мәтекеге жууыр, үш жылым, жүзлеген ау таярласын (К. Султанов)

Санақ санлықларға -лар -лер аффиксиниң жалғаныуы аркалы уақыт ямаса адам жасының шама менен айтылғанлығы аңлағылады: Тек азанғы саат онларда ғана Айнахан кеңсеге келди (Х. Сейтов) Оның қасында жасы жигирма беслерге келген ферғананың пахтакеши Шарийпахан бар (Ө. Айжанов).

Муғдары жағынан бир-бирине жақын болған еки санақ санлықтың өз ара жупласуынан шамалық сан жасалады. Үш-төрт, жети-сегиз хәм т. б. Бундай жуп сөз составында киши сан хәмме уақыт биринши орында, ал үлкен сан оның кейинде турады. Қарақалпақ тилинде бул айтылғанға тек қырық-отыз сөзи сәйкес келмейди. Бирақ, хәзирги тилде қырық-отыз хәм отыз-қырық формаларының параллель колла-

нылып жургенин байкаўға болады. Усы колхозда гей бир үйлерде үш-төрт сыйыр, еки-үш баспак, қырк-отыз қой-жанлықлары бар (С. Хожаниязов). Ояк-буяғы отыз-қырк минуттың ишинде келиўге тийисли адамлардың төрттен үштейн колхоз кеңсесине жыйналды (Қ. Досанов). Шамалық санлықлар жұпласыў аркалы санлықтың барлық түрлеринен де (топлаў санлықларынан басқа) жасала береди. Мысаллар: Бир мың тоғыз жүз он бесинши—бир мың тоғыз жүз он алтыншы жыллар (А. Бекимбетов)—катарлық санлық, —Екеў-үшеўи Аняның альбомына үңилип карасып отыр. (А. Оразов) жыйнақлаў санлығы. Бул звенода колхозшылардың көпшилиги нормасын еки-үш ярым есе орынлаған ғой (Ж. Сапаров).—пүттин ҳам бөлшек санлықлар.

Үлкен муғдарды аңлатыўшы гейбир санлар тәкирарий сөз түринде келип те шамалақ мәни аңлатады, бирақ олар конкрет сан мәнисинен алыслап, улыўма көпликти билдиреди: Ол қымбатлы устазына миллион-миллион алғыс айтыў менен өзиниң фронттағы жетискенликлери туўралы жазыпты. (Т. Қайыпбергенов).

Мым-мын түрли машиналар.
Пахта атызда қызмет еткен.

(Ж. Аймурзаев)

Санақ санлықлардың гейпара сөзлер менен дизбеклесип келиўинен де шамалық санлықлар жасалады: а) *бир* санлығы гейде санақ санлықлардың алдында турып, оған шамалық мәни береди. Мысалы: *Бир* онды жығамыз, бизлер *бир* урсақ (А. Дабылов) *Бир* бес жүз адам жағадан *бир* жүз километр арыда жүзип жүрген мұз үстинде қалды („Жеткиншек“):

б) санақ санлықлар ямаса оннан сонғы атаўыш сөзлер шығыс сеплигинде турып; арғық, аслам, көбирек, азырақ сөзлери менен дизбеклеседи: Мен өзим быйыл он мың тоннадан артық пахта терип мәмлекетке тапсырдым (Ө. Айжанов). Оның изише жигирмадан аслам автоматчиклер (Қ. Досанов) Еки үкиге үңилген Әбдирейим менен Шамурат *бир* асымнан көбирек балық услады (Қ. Досанов).

в) санақ санлықлар ямаса оның анықлайтуғын атаўыш сөзлери барыс сеплигинде турып, жақын, шамалас сөзлери дизбеклеседи: Хәммеси отыз беске жақын адам жыйналды. (А. Бекимбетов).

г) санақ санлықлар ямаса оның анықлайтуғын атаўыш сөзлери ийелик сеплигинде турып, шамасы, ояк-буяғында сөзлери менен дизбеклеседи. Мысаллар: Есен қазы отыз бес шамасындағы киши еди (Қ. Султанов). Жасы да жигирманын ояк-буяғында (Т. Қайыпбергенов).

Гейде, жүз, мың, миллион санлықларынын алдында бирне-

ше, нешше сан, (тек мың санлығының алдында) сөзлери тұрыуы мүмкін. Бундай дизбеклер предметтин жүдә көп екенни хәм онын санын анықлауға болмайтуғынлығын көрсетеди. Мысаллар: Зарлап жүрген бир неше мың халық бар (*Ж. Аймурзаев*).

Неше жүз, нешше мың топар аламан,
Косып бириктирип кайтпас кууатын,
Кумды, тауды, тасты коймай коларып,
Көрсетти ерликтиң өшпес сыпатын.

(*Ж. Аймурзаев.*)

Каза тапты сан мың палуан.

(*Мәспәтша*)

§ 50 БӨЛШЕК САНЛЫҚЛАР

Бөлшек санлықлар пүтинниң бөлегин, үлесин билдирип, санақ санлықлардың белгиси бир формада дизбеклесиўи аркалы жасалады. Бөлшек санлықлар еки түрли формада жасалады:

1. Бөлшектің бөлими—шығыс сеплигиндеги, ал алымы—атаў сеплигиндеги (*көбинесе тартымланған*) санлық: жүзден он жети, бестен төрти хәм т. б. Сөз өзгертиўши аффикслер бөлшектің тек алымына ғана жалғанады, ал бөлими өзгериссиз қалады. Мысалы: Жарымшылар жерди төрттен бирине, үштен бирине алады (*Н. Дәуқараев*). Гейде бундай бөлшеклерге бөлек, үлес сөзлери қосылып та айтылады, ол ўақытта бөлшектің алымы тартымланбаған атаў сеплигинде турады. Мысалы: Суў, атыздың төрттен бир бөлегин қаралап ўлгереди (*К. Досанов*).

2. Бөлими ийелик сеплигинде, алымы III—беттеги тартым аффиксин қабыллайды. Бөлшек санын бул түри атаўыш сөзлердин алдында келмейди, барлық ўақытта субстантив ҳалда қолланылып, хәр қыйлы сөз өзгертиўши аффикслерди қабыллай алады. Мысалы: „Төрттин бирине дийқан турар, тең бөл“—деди Айдос баба. (*Бердақ*).

Пүтинниң тең екиден бир бөлегин билдириў ушын ярым (*жарым, жарты, жары, жарпы*) сөзлери қолланылады. Бул сөзлер атлық хәм санлықтың алдында да, кейинде де айтыла береді: а) жүз, мың хәм басқа да үлкен мұғдардағы санлардың алдында тұрып, ярым сөзи олардын екиден бир бөлегин билдиреди: ярым мың—мыңның екиден бир бөлеги, яғни—бес жүз; б) атлықтың алдында келгенде, ол предметтин екиден бир бөлегин билдиреди; ярым жыл қалып еди. (*Т. Қайыпбергенов*). Апам дастурханнан жарты зағараны алып, қойныма тықты. (*Ә. Шамуратов*) Машина жарты жолға келгенде пат-патлап, адым жерде турағуын әдегин тағы да баслады. (*Ж. Аймурзаев*) Жарпы сөзи атлықтың да, санлықтың да алдында қолланылмайды.

Сөздің кейинінде турғанда ярым сөзі: а) пүтін санлардан кейін турып, санның ярымын емес, ал оның кейиніндегі өлшем бірлігінің ярымын аңлатады. Бул күни Мырзалы аға үш ярым тонна пахта терген еди. (С. Салиев) Мысалдағы "ярым" сөзі тоннаның екиден бирин (ямаса 500 кг) билдиреди; б) пүтін сан ямаса предмет аты ийелик сеплигинде, ал ярым, жартым, жарты, жары, жарпы сөзлери III-бет тартым аффиксин қабыллағанда, олар пүтін санның ямаса предметтиң екиден бир бөлегин билдиреди. Мысаллар: Айдың ярымы питти, (С. Хожаниязов.) Сонда адамлардың жарымы "билемиз", жарымы "билмеймиз" деп бақырысыпты. (*Қарақалпақ халық легендалары хәм анекдотлары.*)

Есапсыз жайған малынның,
Ахшахандай ханыма.
Жартысын неге бермедің? (*Қоблан.*)

Пүтиннің төрттен бир бөлегин ямаса жартының ярымын билдириу үшін қарақалпақ тилинде шерек сөзи қолланылады; Шерек әсирден аслам ұақыттан берли Кудайберген аға бир кәсипте киятыр (*Совет Қарақалпақстаны.*) Гейде шерек сөзи субстантивлесип, ұақытлық мәнидеги атлық болып та қолланылады: Оқыу жылының екинши шереги.

V. АЛМАСЫҚ

§51. АЛМАСЫҚ ҲАҚҚЫНДА УЛЫҰМА ТҮСИНИК. АЛМАСЫҚТЫҢ БАСҚА СӨЗ ШАҚАПЛАРЫ МЕНЕН ҚАРЫМ-ҚАТНАСЫ.

Алмасық атауыш сөз шақапларының ишинде айрықша орын тутады. Ол предметти ямаса оның келбетин, сынын, санын хәм т. б. белгилерин тикелей ашық атамай, оларды тек силтеу арқалы көрсетеди. Оның конкрет мәниси тек контексте ғана анықланады. Мысалы: Өтегенди излесем, ол да бир кемени миниюге қолайласып атыр екен (Ө. Айжанов). Мысалдағы "ол" алмасығының конкрет ким екенлиги "Өтегенди" атлығы арқалы анықланып тур.

Басқа сөз шақапларынан алмасық тек өзинин семантикасы арқалы ғана ажыралып турады. Алмасық жекке турғанда хәм-ме ұақытта абстракт түсиникти аңлатады: ол, бул, сол, өзи, ҳәр, бил, әлле ким, ҳеш қандай хәм т. б. Оның мәниси гәптеги басқа сөзлер арқалы ғана конкретлеседи, себеби алмасықлар гәпте көбинесе атлық, келбетлик, санлық хәм рәуишлердин орнында қолланылады. Бул жағынан, алмасықлар атауыш сөзлердин орнында қолланыла алатуғын хәм сонлықтан да ҳәр кийли стилистикалық хызметлерди атқара алагуғын сөзлер болып есапланады. Мысаллар: Мен Степановты шақырған едим, ол да ҳәзир келип қалар (Г. Нұзимбетов). Балықшылар өзлеринин участкаларына келип қоны: басты. Булар

орналаскан. „Таслак“ кең көлемди бир өзи алып жаткан белгили жер еди (Ө. Айжанов.) Сырымбет байдың таандай бир ийги бар... Сол ийтти қолға түсирмей, байды қолға түсириу қыйын (К. Султанов). Неше адамды айдап кетти? Жигирмалаған киши бар қусайды (К. Султанов). Қашан кетейин?—дедим ақырын оған,—Ертен. (Г. Изимбетов). Мысаллардағы „ол“ алмасығы „Степанов“, атлығының, булар алмасығы „балықшылар“ атлығының сол алмасығы „танадай“, келбетлигинин, неше алмасығы „жигирмалаған“ санлығының, қайша алмасығы „ертен“ рәуишиниң орынларында қолланылып, солар арқалы алмасықлардың мәнилери конкретлесип тур. Алмасық усындай басқа сөз шақапларына қарым-қатнасына қарай төмендеги түрлерге бөлинеди.

а) атлықты алмастырыушы алмасықлар: мен, сен, ол, биз. өзим, өзін, өзи. ким? не? хәр ким, әлле ким, хеш ким хәм т. б

б) келбетликти алмастырыушы алмасықлар: өз, бул, ана, мына, усы, сол, кандай, қайсы, хәр бир, гей бир, барлық, гүллән, хеш бир.

в) санлықты алмастырыушы алмасықлар: неше? қанша? нешинши? нешеу?

г) рәуишти алмастырыушы алмасықлар: қашан? қайда?

д) фейилди алмастырыушы алмасықлар: сөйтиу, өйтиу, бүйтиу хәм т. б.

§52. АЛМАСЫҚТЫҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Алмасықлардың өзине тән формалық көрсеткишлери жоқ. Бирақ солай болса да, олар бир қатар морфологиялық өзгешеліклерге ийе.

Алмасық қандай сөз шақабының орнында қолланылса, сол сөз шақабына тән болған форма жасаушы хәм сөз өзгертиуши аффикслерди қабыл ете береді. Усындай қәсийетине байланыслы алмасықлар үлкен еки топарға; 1, предметлик (субстантивлик): 2, предметия белгисин билдириуши (атрибутивлик) алмасықлар болып бөлинеди.¹

Субстантивлик алмасықлар (бетлеу, белгилеу), белгисизлик, өзлик алмасықлары) атлықлар сыяқлы атлықтың сөз өзгертиуши категорияларының аффикслерин қабыллап алады. Ал атрибутивлик алмасықлар (силтеу алмасықлары, айырым сорау хәм белгилеу алмасықлары) келбетлик, санлық хәм рәуишлер сыяқлы хеш өзгерисиз қолланыла береді, олар тек субстантивлескенде ғана хәр қыйлы сөз өзгертиуши аффикслерди қабыллауы мүмкин: Бұған инсан қулағы үйренген (К.

¹ Н. А. Баскәков. Каракалпакский язык, П. М. 1952, 260-бет.

Султанов). Усыларды төгип болып дем аламыз (Ө. Хожаниязов).

Субстантивлик алмасықлар сөз өзгериўде атлықка уқсас болса да, олар өзине тән айырмашылықларға ийе. Мысалы, бетлеў алмасықларының түбирлери бирлик санның барыс сеплигинде фонетикалық өзгерислерге ушырайды; маған, саған, оған. Мысалы: Күлме, маған, күлким келер саған („Қарақалпақ халық нақыя хәм мақалалары“).

Бетлеў алмасықларының I хәм II бетлериниң көплик түри супплетивлик усыл менен яғный басқа түбирлерден жасалады; мен—биз, сен—сиз. Ал „сенлер“ формасы сөйлеў тилинде хәм қарақалпақ тилиниң диалектлеринде „сеннер“ ғана ушырасады; Мениң мақсетим сенлерге баслық болыў емес (К. Ирманов). Сондай-ақ „биз“ алмасығын семантикалық жақтан тек мен алмасығының көплик түри деп яғный биз дегенди—мен, мен, мен... деп қараўға болмайды, себеби биз сөзи арқалы үш беттеги адамлар да түсинилиўи мүмкин. Мысалы: биз деп сөйлеўшилер еки адам болса, олардың бири—мен, екіншиси—сен болады, ал үш хәм оннан да көп адам болса, биреўи—мен (I—бет), екеўи—сизлер (II—бет) ямаса сиз (II—бет) хәм ол (III—бет) болады.

Алмасықлар аффикслер арқалы басқа да сөз шақапларынан өнимли жасалмайды. Олардан басқа сөз шақаплары да онша көп жасала бермейди. Хәзирги тилде бетлеў, силтеў алмасықларынан жасалған айырым сөзлер ғана ушырасады; меншик, менмен, менсинбеў, өзимшил хәм т. б.

Басқа жағдайларда алмасықларға хәр қандай сөз жасаўшы аффикслер жалғанған менен де, олар басқа сөз шақапларына биротала өтип кетпейди. Бул алмасықлардың жүдә абстракт мәнге ийе сөзлер болыўына байланысly қасийет.

§ 53. АЛМАСЫҚЛАРДЫҢ СИНТАКСИСЛИК ХЫЗМЕТИ

Алмасықлар қоспа гәплерди дүзиўде хәм оларды стильлик жақтан жетилистириўде тийкарғы хызметлерди атқарады. Мысалы: Балық қайсы участкадан шықса, сол жерге барлық күшин топлаў керек (Ө. Айжанов.)

Жәмлеў алмасықлары гәпте биргелкили ағзалар менен қолланылып улыўмалыстырыўшы сөз хызметин атқарады. Бунда пахтадан баслап, жоңышқа, Арал балығы, Бирунийдиң ширеси тил үйирген секерпарасы, Мойнақтың қундызы менен консервасы, Тахтакөпирдиң камарысы—бәри де бар (Ө. Хожаниязов.)

Субстантивлик алмасықлар гәпте көбинесе баслаўыш хәм толықлаўыш болады да, атрибутивлик алмасықлар, тийкарғаннан, *внякляўыш* (гәйде *пысықлаўыш* хәм *баянлаўыш*) хызметин атқарады.

Бетлеу алмасықлары, субстантивлик сорау — қатнас алмасықлары, белгилеу, белгисизлік хәм болымсызлық алмасықлары, сондай-ақ субстантивлескен басқа алмасықлар да атау сеплигинде турғанда гәптиң баслауышы бола алады. Мысаллар: Олар Бегжанның изинен жеткенде, оны адам танығысыз еди. (Ө. Айжанов) Буны ким ислеуи мүмкин? (Ә. Хожаниязов). Хешкимге тағыс емес сүүрет туұралы хәр киси өз сорауын айтып отыр (Ө. Айжанов). Адам баласының өмиринде мийнет қууанышына шақ келетуғын бөтен бир нәрсе бар ма екен? (Ө. Хожаниязов) Бизге хеш ким келген де жоқ (Ө. Хожаниязов) Бәри де түүел екен (Ө. Айжанов). Усыған жууапты қайсыларын бересиз? (Ө. Айжанов). Улым, мынау— Мойнақ балықшыларының сизлерге арнаған сағғасы (Ө. Айжанов). Өзим хабар берермен (Ө. Хожаниязов).

Бул алмасықлар қия сепликлерде келгенде толықлауыш хызметин атқарады; Мен оған бир нәрсе айтар едим (Ө. Айжанов). Онда мол тәжрийбелер бар (Ө. Айжанов). Буған қалай карайсаң, Жәдигер (Г. Изимбетов). Өтебай, сен мынаны тыңла (Ө. Айжанов). Қыз усыны ойлап, қамығайын деди. (Ө. Айжанов). Бирақта ол қандай да себеплер менен хештеме сорамады (Ө. Хожаниязов).

Атрибутивлик алмасықлардың көпшилиги гәпте анықлауыш болады; Ол қыз бенен мениң хеш қандай байланысым жоқ (Г. Изимбетов). Бегжан өз буйрығын қайталай берди. (Ө. Айжанов). Сол арқалы сениң гүллән досларын таныс-биліс болып қалды. (О. Бекбаулов). Ана сарқум менен шелекті далаға алып шығыңыз. (Н. Дәуқараев). Қызым, Айсәнем, анау кұрдасына түсиндирип қой. (Ө. Айжанов) Басы мең-зең болып әлле қандай қыяллар менен ойлар бийлеп алды. (Ө. Хожаниязов).

Қашан? қайда? қайдан? қалай? сорау-қатнас алмасықлары хәм солар арқалы жасалған белгисизлік, белгилеу хәм болымсызлық алмасықлары рәуишлер сыяқлы гәптиң пысықлауышы болып қолланылады; Теңіз әлле қашан сирескен муздан айрылды (Ө. Айжанов) Сүйинши хеш қайда қашпайды (Ө. Хожаниязов).

Айырым кеңіслик сепликлериндеги силтеу алмасықлары да пысықлауышлық хызметте қолланылады. Балықшылардың бәрин де бунда әкеліу керек. (Ө. Айжанов).

Жаксы адамның кейинне ер,
Сонда жолын болар балам.

(Бердақ).

Алмасықлар гәпте баянлауыш хызметин де атқара алады; Хәзирги ауҳалы мынау (Ө. Айжанов). Ол сизің киминиз еди? (Г. Изимбетов). Питкерген ислерин не? (Ө. Айжанов). Қызлардың ишинде сенсен сәрұары (Әжинияз).

§ 54. АЛМАСЫҚТЫҢ МӘНИСИ БОЙЫНША ТҮРЛЕРІ

Алмасықлар өзінне тәңи грамматикалық формаларға ие емес. олар бир-биринен тек өзіннің аңлататуғын мәнилери арқалы ажыратылады.

Алмасықлардың билдиретуғын мәнилери жүдә кең, сонлықтан да оның семантикалық түрлери де хәр түрлі. Қарақалпақ тилиндеги алмасықлар өзлериннің улыўма мәнилерине қарай 8 ге бөлинеди.

1. Бетлеў алмасықлары: мен, сен, ол, биз, сиз, олар.

2. Өзли: алмасығы: өз.

3. Силтеў алмасықлары: бул, мине, эне, ол, мына, усы, сол, анаў, мынаў.

4. Жәмлеў алмасықлары: барлық, гүллән, пүткил, хәмме.

5. Сораў-қатнас алмасықлары: ким? не? қандай? қайсы? хәм т. б.

6. Белгилеў алмасықлары: хәр, хәр бир, хәр ким.

7. Белгисизлик алмасықлары: биреў, әлле ким, гей бир.

8. Болымсызлық алмасықлары: хеш, хеш бир, хеш ким

Алмасықтың бүр түрлери хәр қыйлы сөз жасаўшы хәм сөз өзгертиўши аффикслерди қабыллағанда да бир-биринен айтарлықтай өзгешеликлерге ие болады.

§ 55. БЕТЛЕЎ АЛМАСЫҚЛАРЫ

Бетлеў алмасықлары белгили бир бетти билдиреди, сонлықтан да олар (*әсиресе I хәм II бетте*) адамды билдириўши атлықлардың орнында колланылады.

Бетлеў алмасықлары: I бет: мен, биз, сизлер алмасықлары. Олар сөйлеўшини билдиреди: I—бет: сен, сиз, сизлер алмасықлары. Олар тыңлаўшы адамларды билдиреди: III—бет: ол, олар алмасықлары. Олар сөйлеўши хәм тыңлаўшыдан да басқа бетлерди (адамларды, сондай-ақ басқа да жанлы хәм жансыз предметлерди билдиреди.

Сыпайылап сөйлеўде мен, алмасығының орнына биз, деп, ал сен алмасығының орнына сиз деп те айтыла береді.

I хәм II беттиң алмасықлары хәмме ўақытта адамларды билдириў ушын колланылатуғын болғанлықтан тек *ким? кимлер?* сораўларына жуўап береді, ал III беттиң алмасықлары контекстке қарай *ким? кимлер?* хәм *не? нелер?* сораўларына жуўап берип келеди.

III беттиң ол алмасығы форма жағынан ол силтеў алмасығы менен бирдей. Оның анық мәніси тек контекстте колланыўына қарай аңғарылады: а) Егерде ол сөзи атаўыш сөзлердиң алдында атрибутивлик ҳалда келсе, ол силтеў алмасығы болады: Ол киши менен жүрген адамды меннен де көре өзич жақсы билесең ғой (Ө. Айжанов). б) Егер ол сөзи субстан-

тивлесип, белгили бир бетти ямаса предметти билдирсе, бетлеу алмасығы болады: Ол көп жыллардан берли биз бенен зәнгилес жора (*А. Бекимбетов*). Ол сөзи бетлеу алмасығы болып қолланылғанда гәпте баслауыш болады, ал силтеу алмасығы болып келгенде анықлауыш хызметин атқарады.

Көпшилик түркологлардың пикирлери бойынша: мен сен, алмасықтарындағы *н* элементи тартым категориясының ески көрсеткіши, ал биз, сиз, алмасықтарындағы—*з* элементи ески көпшилик аффикси болып есапланады.

Бетлеу алмасықлары атлықлар сыяқлы ҳәр қыйлы сөз өзгертиуши хәм сөз жасауыш аффикслерди қабыллайды хәм бул жағдайда олардың өзлерине тән өзгешеликтери бар.

Көпшик аффикси тек биз, сиз, ол алмасықларына жалғанады: бизлер, сизлер. Бул аффикс ол алмасығына жалғанганда бир-л түсип қалады: Ол-лар олар Көпшик аффикси сондай-ақ сен алмасығына да жалғанады. Бирақ, сенлер формасы көбнесе тек сөйлеу тили ушын тән форма.

Тартым аффикслери бетлеу алмасықларына жалғанбайды. Бетлеу алмасықлары тартым категориясының тек абстракт түрин: *ныки-ники, дыки-дыки* аффикслерин қабыллай алады. Көрсетилген аффикслер алмасықтың барлық түрлерине де жалғана береді. Бул жағдайда мен, мен алмасықтарындағы хәм ол алмасығындағы-л сеслери түсип қалады. (меники, сеники, оныки): Сеники дурыс, Перяйза (*Ө. Айжанов*) Меники тек өмирлик жол (*Ө. Айжанов*). Бул аффикслер биз, сиз алмасықтарына жалғанганда, аффикстин биринши сеси түсип қалады: бизики, сизики. Мысалы: Бизикинде жүре берсең-о (*Н. Дәуқараев*). Шеше, почтальон сизикине де қайырылып еди ғой (*Ө. Айжанов*).

Бетлеу алмасықтарының түбирлери сеплениуде де, әсиресе бирлик санда, бир қанша фонетикалық өзгерислерге ушырайды.

Бетлеу алмасықтарының сеплениуі таблицасы.

Бирлик	Көпшик
А. мен, сен, ол	биз, сиз, олар
И. мен-иң, сен-иң, он-ың.	бизиң, сизиң, бизлердиң, олардың
Б. ма-ған, са-ған, о-ған	бизге, сизге, бизлерге, оларға
Т. мен-и, сен-и, он-ы.	бизди, сизди, бизлерди, оларды,
О. мен-де, сен-де, о-нда	бизде, сизде, бизлерде, оларда,
Ш. мен-нен, сен-нен, он-нан	бизден, сизден, бизлерден, олардан.

Мен, сен, ол алмасықлары барыс сеплигинде *маған, саған, оған* формаларына ийе болды. Заман маған зиндан киби

көринди (Бердак) Оннан келетуғын саған аман жок. (Ө. Айжанов). Оған ишимнен мыйрман болғансып отырдым (К. Султанов).

Мен, сен, ол, биз, сиз, алмасықлары иялик сеплигинде ҳам мен, сен, ол алмасықлары табыс септигинде келгенде сеплик аффикслериниң биринши сеслери түсип қалады: мени, сен-иң, оның, биз-иң, сиз-иң, мен-и, сен-и, он-ы. Мысалы: Сен келдиң, тасады мениң ғайратым („*Ер Зайуар*“) Тек оның қара күши болған (*Т. Қайыпбергенов*). Сенде тарийх та бар, сенде байлық та бар, оны бизлер билеміз (*Н. Дәуқараев*). Ол алмасығындағы л сеси барыс сеплигише басқа қыя сепликтерде и сеси менен орын алмасады (*таблицаны қараңыз*). Сөйлеу тилинде шығыс сеплигиндеги ол алмасығы „одан“ түрінде де айтылады. Басқа жағдайларда бетлеу алмасықлары атлықлар сыяқлы сеплене береді.

Бетлеу алмасықларына бетлеу аффикслери жалғанғанда олар өзін-өзи қайталап келеді: мен-мен, биз-биз—(*I бет*) сенсен, сизсиз, (*II бет*), себеби бетлеу аффикслериниң өзлери шығысы жағынан дәслеп бетлеу алмасықлары болып, кейиннен I ҳам II беттиң аффикслерине айналып кеткен.¹

Бетлеу алмасықлары басқа сөз шақапларына онша өнімлі өте бермейді: менмен, меншик, менсинбеу, мендей, сендей, мениңше, сенинше, бизинше, биздей, сиздей, менлик, сенлик сизбизлик ҳам т. б. Мысалы: Ол өзін менмен услайды (Ө. Айжанов). Бирақ үйдеги меншик сыйырымыз ауырып, бүгін пададан да қалып қойды (*Г. Изимбетов*). Мына қыз менсинбейди екен ғой (Ө. Айжанов).

Басқа сөз шақапларына өткен бетлеу алмасықларының биразы өзиниң белгили бир бет пенен байланысын биротала жойтып жибермейді, яғнай олар басқа сөз шақабына толық өтип кетпейді. Мысаллар: Мендей бакты кара әкесине рехимин түсирип, саясын салсын (*Т. Қайыпбергенов*). Сениңше, мениң, қолыма услағаным ким? (Ө. Айжанов). Сеп менликсен (*К. Султанов*). Тутас түсине билген адам-сенлик азамат (*И. Юсупов*).

§ 55. ӨЗЛИК АЛМАСЫҒЫ.

Өзлик алмасығына қарақалпақ тилинде „өз“ деген бир сөз жатады. Өзлик алмасығы субъектти басқа адамлардан ямаса предметлерден ажыратып, ямаса оны белгили бир бетке меншиклеп көрсетіу үшін қолланылады. Сонлықтан да ол көбинесе бетлеу алмасықлары менен бирге белгили бир бетте тартымланып қолланылады. Өзлик алмасығының алды-

¹ А. Н. Коченов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, 173-бет.

дағы бетлеу алмасықлары бул жағдайда ашық ямаса жасырын ийелик сеплигинде турады хэм олар санда хэм бетте келисiу аркалы дизбеклеседи:

I. мен(иң) өзим

II. сен(иң) өзиң

III. ол(оның) өзи

биз(иң) өзимиз

сиз(иң) өзиниз

олар(оның) өзлери

Мысалы: Мейли, ақша жағын мениң өзим сорастырып көремен. (А. Бекимбетов). Биз өзимиз колхоздан шыққанбыз. (Ө. Хожаниязов) Белгили бир бетти айрықша атап көрсетиу керек болғанда өзлик алмасығынын алдындағы бетлеу алмасықлары айтылмауы да мүмкин¹. Мысалы: Ериазар жөнинде барлык хабарды оннан өзим сорадым. (А. Бекимбетов).

Өзлик алмасығы силтеу алмасықлары менен де дизбеклесип қолланылады, бул ўақытта олар бирдейине тартымның III бетинин аффиксин қабыллайды: бул өзи, усының өзи, солардын өзлери хэм т. б.

Өзлик алмасығы хэм аффиксиз қолланылып, тартымланған атлық сөзлерди анықлапта келеди. Бул жағдайда ол атлық тәрепинен билдирилген предметтин белгили бир беткейтийсли екенлигин айрықша белгилеп көрсетеди. Мысалы: Ол өз плаңынын қунлы екенлигине исенеди. (Ө. Айжанов). Хожаназар да соқпаққа түсип өз үйине қарай кетти (А. Бекимбетов). Биз оны өз қолларымыз бенен қурамыз (Ө. Хожаниязов).

Ийелик сеплигиндеги атлық ямаса субстантивлескен басқа сөз шақаптарынан келин III бетте тартымланып келгенде өзлик алмасығы белгили бир бетти ямаса предметти айрықша атап көрсетеди; Мысалы: Министрдин өзи де менин бул исимди мақуллады (Г. Изимбетов). Қалалық басшылардың өзлериниң жигирмаға шамалас қызлары бар еди (Т. Кайылбергенов).

Тартымның III бетиндеги өзлик алмасығы орын сеплигинде турып, ўақытлық мәнидеги атлықтан кейин келгенде атлық тәрепинен билдирилген ўақытты шеклеп көрсетеди: Сөйтип ақсақал болған адам бир жылдың өзинде байып, мал дүңьясы көбейеди (А. Бекимбетов).

Өзлик алмасығы көплик аффиксин қабыл еткенде оның соңынан тартым аффикси жалғанады: Өзлериң билиң (Ө. Айжанов).

Сеплеу хэм бетлеу аффикслери өзлик алмасығына тек тар-

¹ А. Н Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, 180-бет

тым аффикслеринен соң ғана жалғанады. Сонлықтан да өзлик алмасығы үш бетте сепленеди.

I—бет	II—бет	III—бет
А. өзим	өзиң	өзи
И. өзимниң	өзинниң	өзиниң
Б. өзиме	өзиңе	өзине
Т. өзимди	өзинди	өзин
О. өзимде	өзинде	өзинде
Ш. өзимнен	өзиңнен	өзинен

Бетлеу аффикслери ҳәр бетке сәйкес жалғана береди; өзимнен, өзимиз биз (I—бет:) өзинсен, өзинизсиз (II—бет)

Өзлик алмасығы тәкирарланып келип, жуп сөз ямаса сөз дизбегин түринде қолланылғанда рәуишлик қәсийетке ийе болады; өзли өзи, өз өзине, өз өзинен, өзине, өзине өзи, өзинен, өзи, өзи менен өзи Мысалы: Ол дәрқал өз өзинен шоршығандай болып, ғырра кейинне қайтты (Ө. Айжанов) Жемпир бир нәрселерди айтып, өзинен өзи гүбирледи (Ө. Айжанов). Жәмийла өзи менен өзи болып атыр (Ө. Айжанов).

Өзлик алмасығы ҳәр қыйлы аффикслерди қабыллап, гейде, ҳәр қыйлы сөзлер менен косылып, басқа сөз шақапларына өтеди; өзлик, өзге, өзиндей, өзинше, өзлигинен, өз бетинше өзи, боладылык, өз биледилик, хәм т. б. Мысалы: Секретарь өзгеше кийинипти (Ө. Айжанов). Мен де өзиндеймен (Т. Кайыпбергенев) Ҳәр бир адам өзинше ақыллы (Ө. Айжанов). Менниңше, бундай өжетликке, өзи биледиликке ырық бермеу керек. (Ө. Хожаниязов) Оларда қандай да бир немқурайдылык, өзи боладылык бар (Ө. Хожаниязов). Өз бетинше Күтекең басқа да бир косықты салдырып тур (Ө. Айжанов).

§56. СИЛТЕУ АЛМАСЫҚЛАРЫ

Силтеу алмасықлары бир неше предметлердиң ямаса қубылыслардың ишинен сөйлеуши менен тыңлаушыға белгили болған бир топарын силтеп, айырып көрсетиу ушын хызмет етеди. Бирақ силтеу алмасықлары бетлеу алмасықлары сыяқты белгили бир бетти ямаса предметти аңлатпайды. Олар предметтиң сөйлеуши хәм тыңлаушыға алыслық ямаса жақынлық белгилерин, сондай-ақ предметтиң оларға анық ямаса анық емеслигин билдиреди. Сонлықтан да силтеу алмасықлары, тийкарынан, атрибутивлик қәсийетке ийе.

Силтеу алмасықлары төмендеги сөзлерден ибарат: бул, усы, мына, мынау, мине, ол, ана, анау, эне, сол.

Силтеу алмасықлары түркий тиллердеги алмасықлардың ишиндеги ең ески хәм ең кең таралған группасы болып есапла-

нады.¹ Көпшиллик түркологлардың пикирлері бойынша, силтеу алмасықлары ертеде дәслеп тийкарғы үш сөзден (*бу, у, шу*.) ибарат болған, ал оның басқа формаларының хәммеси де усы үш сөзден рауажланған.²

Алмасықтың бул түри атлықлардың алдынан дизбеклесип келип, келбетликтің, санлық хәм айырым рәуишлердин орнында қолланыла береді; Мысалы: Турмыс қурыў мәселеси адамзат өмириниң ишиндеги ең бир қызықлы, қыйын мәселе. Бул мәселеге хәзирги бизиң жасларымыз хәр түрли көз карас пенен қарайды. (*Г. Изимбетов*). Екиншиси биийик ми-наралы бир қала еди. Сол қалаға душпан басып кирмекши болды (*Ө. Айжанов*). Аспан жийеги Мырзабекке бир жол сыяқлы болып көринеди. Бул жол келешек бахытқа апарар еди (*Ө. Айжанов*).

Силтеу алмасықларынан *тек, әне*, мине алмасықлары ғана атлықлар менен дизбеклеседи. Олар хеш қандай сөз өзгертиўши аффикслерди қабылламай, хәмме уақытта тек силтеу мәнисин билдирип, өз алдына жекке қолланылады.

Силтеу алмасықларының улыўма абстрактлық мәниси бирдей болып, силтеуді билдирген менен хәр бир силтеу алмасығының өзине тән мәнилик өзгешелиги болады.

а) *Бул, мына, мынау, мине*, усы алмасықлары сөйлеўши менен тыңлаўшыға жақын аралықтағы ямаса анық хәм белгили предметлерди билдириў ушын қолланылады. Мысаллар: Бул Наймыттың қарасы өзи менен кете ме? (*К. Султанов*). Сенни мына сөзин жарамайды (*Ө. Айжанов*). Мынау отқараз (*Н. Дәуқараев*) Мине, бир топ атлылар түсип атыр (*Н. Дәуқараев*) Бул хабарға күтә қуғанғанымнан усы ўаққа шекем уйықламай жатқаным ғой (*А. Бекимбетов*).

б) *Ана, анаў, әне* алмасықлары сөйлеўши менен тыңлаўшыға онша жақын емес хәм оларға еле толық анық емес предметлерди көрсетеди. Мысалы: Ана келиншеклердин изиле: жүрейк (*Ө. Айжанов*). Анаў қалалық бағдың ағашлары (*Н. Дәуқараев*). Әне, аласың бастырманын астында тур (*А. Бекимбетов*). Әне ушайын деп атыр (*Н. Дәуқараев*).

в) *Ол, сол* алмасықлары сөйлеўши менен тыңлаўшыдан бир қанша алыс жердеги, бирақ оларға белгили болған предметлерди силтеп көрсетеди. Мысалы: Ол сыйырдың да изиле кара ермейди. (*К. Султанов*). Ерполат сол жол менен жүреді (*М. Дәрибаев*).

¹ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, II., 270-бет

² А. Н. Коконев. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.—Л., 1956, 171-бет; Ф. Г. Исхаков Местоймения—. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков., II, морфология. М., 1956, 248-бет; Ф. Д. Ашина, Принципы дифференциации турецких указательных местоимений.— Вопросы языкознания., 1958. №2, 101-103-бет.

Н. А. Васкаков қарақалпақ тилиндегі силтеу алмасықлары алыслық ямаса жақынлық мәнілеріне қарап классификациялағаннан гөре, олардың сөйлеуші менен тыңдаушыға анық (*конкрет*) болыу-болмау белгілеріне қарап бөлген дурыс деп есаплайды хәм силтеу алмасықларын усы белгілеріне қарай тийкаргы еки топарға бөледі: 1) белгісиз хәм конкрет емес предметлерди көрсетиуши алмасықлар: *бул, ол*, 2) анық конкрет предметлерди усудан, усуннан формаларына ике болады. Бирақ әдебий тилде көбинесе олардың екинши формалары қолланылады; Ерполатлар үш айдан бермаған усунда жатыр (*М. Дәрибаев*).

Сеплик аффикслери анау, мынау алмасықларына көбинесе тартым аффикслеринен кейин өнимли жалғанады: *Мынау семиз, анауынын ебиндей сорпалығы бар.* (*Ө. Айжанов*).

Силтеу алмасықлары хәр қыйлы сөз жасаушы аффикслерди қабыл ете алады.

а) *Ол, бул, сол, усы* алмасықларына—*ша, шама, -дай* аффикслери жалғанады, бул жағдайда *ол, бул, сол* сөзлериндеги *л* сесине орын алмасады, ая усы сөздин түбиринде *н* сеси пайда болады. Мысаллар: Азатты табыу онша қыйын болған жоқ (*Ө. Айжанов*). Сизин буншама қорқатуғыныңыз не? (*Ө. Айжанов*) Соншама шыдамсыз болғаны неси екен? (*Ө. Айжанов*). Баска жерде биреу хәкқында ондай сөз етпе (*А. Бекимбетов*). Баяғыда үйиңе Жийемурат орналасқаннан кейин усундай шешен болып едия (*Т. Қайыпбергенов*):

б) *Ол, бул, сол, усы* алмасықларына—*лай* аффикси жалғанғанда олардың түбириндеги—*л* сеси түсип қалады: Бирақ олай болып шықпады (*Г. Изимбетов*). Мениң булай етиуге хәкым жоқ. (*Ө. Хожаниязов*):

в) *Әне, мине* алмасықларынан энекей, минекей формалары жасалады. Мысалы: Энекей журт та билип отыр (*Ө. Айжанов*). Усы отын дауам еткели минекей бир саатқа жақынлап қалды. (*Ө. Айжанов*).

Силтеу алмасықлары қоспа сөзлердин составында да хәр қыйлы формада ушыраса береді. Мысаллар; Айпарша әдеуирақ толысып, баяғысынан анағурлым өзгерип, көркемленип кетипти (*Г. Изимбетов*). Хәр билеги анау-мынау адамның санындай палұан денели жигит (*Т. Қайыпбергенов*). Ояғын өзін билесең, достым (*Г. Изимбетов*). Онсын сеннен үлкен бир тилегим, Ханзада менен сырласып сөйлесип тур (*К. Султанов*.) Ояқ-буяғы төрт-бес күннен аспасын (*Г. Изимбетов*.) Мен әрмансыз болып едим сол манда (*Өтеш*). Сол карада шубар атты дус етти (*Аяпберген*). Сөйтп өз нийетин иске асырыуға Мәлпейдин батылы бармады (*Ө. Хожаниязов*).

Қарақалпақ тилиндеги турақлы сөз дизбеклеринде де силтеу алмасықлары кең орын ийелейди. Мысаллар: Не десен о де, мен өз жолымдағы, сен өз жолыңдағы адамсаң (*К. Ирманов*.) Не болса о болсын, әйтеуір той жесек болар (*Ө. Айжа-*

нов) О заманнан бу заманға нашар бала жаўра тийди деп еситкенимиз жоқ (К. Ирманов) Эне-мине дегенше күн де кеш болды (О. Бекбаулов). Ол мине деген бригаданы баскарады (Ө. Айжанов).

Сол алмасығы бағыныңқы гәплерде басгәпте турып, бағыныңқы гәптеги катнас алмасығының мәнисин түсиндирип келеди: Кимди айтсаң, сол келеди (Ө. Айжанов).

§57. ЖӘМЛЕҰ АЛМАСЫҚЛАРЫ

Қандай да бир предметлерди, олардың белгилерин ямаса кубылысларды белгисиз муғдарда улыўмаластырып, жыйнақлап, топлап көрсететуғын алмасықлар жәмлеу алмасықлары деп аталады. Жәмлеу алмасықларына қарақалпақ тилинде төмендеги сөзлер киреди: бар, барлық, бәри, бәрше, пүткил, дуйым, сөзлери, араб тилинен кирген тамам (ы), жәми, гүлли, гүллән, әҳли сөзлери хәм тәжик парсы тиллеринен кирген „хәмме“ сөзи. Олардың мәнилери бири-бирине күтә жақын, синонимлес болып келеди, Бәрше, тамам (ы), —, гүлли әҳли сөзлердиң колланылыу өриси басқа алмасықларға қарағанда хәзирги тилде бирқанша тар.

Көпшилик илимпазлардың анықлауы бойынша, бар, бәри, барлық, бәрше алмасықлары „бар“ түбиринен, ал пүткил алмасығы „пит“—фейилинен келип шыққан.

Жәмлеу алмасықларының өзлери улыўмалықты, жыйнақлауды билдиретуғын болғанлықтан оларға көплик аффикси жалғанбайды.

Бар, пүткил, тамам (ы), гүлли, әҳли, дуйым алмасықлары өзлериниң туўра мәнисиде хәмме ўақытта хеш өзгериссиз қолланылады. Мысаллар: Ол Бекимбеттиң басындағы аўхалды сезип, оған жәрдемлесуў ушын бар күшин салғысы келди (Ө. Айжанов.) Пүткил Хорезминиң толысын төгип, ортасын шайқаған 1912—жылғы „Ақ қапшық“ жылы еди (М. Дәрибаев), Аласат табылса, барлық ел көшер (Күнхожа). Бәрше адам хүкиметтиң жолында (Аялберген). Бийбижан үйиниң гүллән жұмысын өзн ислеп, кеткен-кемтилген жерлерин питеу менеп болды (Ө. Айжанов). Бул ўақияға бир мен емес хәмме халық хайран қалды (Ә Шамуратов). Тамамы жарлы бирлесип тур шериктей (А. Пабылов). Тамам қарақалпақ жыйылсын дедим (Т. Қайыпбергенев.) Қоразбек Қайып ханниң гүлли ықтыярын өз қолына өткерген есабында еди (К. Ирманов). Әҳли карақалпаққа мәлим болғанды (Аялберген). Оның жылап кетип баратырғанын дуйым журт көрди (Ө. Айжанов).

Тартым хәм сеплик аффикслери көбинесе субстантивлескен жәмлеу алмасықларына жалғана алады. Мысаллар: Қызының алдында барлығын да айттым (А. Бекимбетов). Бул сөзди бәри де мақулламақта (Ө. Айжанов). Ол бәрине инанды.

(Ө. Айжанов). Дүньяда бәршесин көрдим (Өтеш). Перизаға хәмменин пәзери аўды (Ө. Айжанов). Хәммениз мени тыңлаң (Г. Исизбетов).

Бәри, жәми алмасықлары атлық сөзлердин алдында анықлаўышлық хызметте келмейди, олар көбинесе жекке қолданылады, ямаса ийелик сеплигиндеги сөзлерден кейин турады.

Жәмлеў алмасықлары гәпте биргелкили ағзалардан кейин келип, улыўмаластырыўшы сөз хызметин атқарады:

Тараклы, балғалы—гүллан қыятқа

Орынлы кәтқуда болдың, Зәкарья (Аяпберген).

Жәмлеў алмасықларынан басқа сөз шақаплары онша көп жасалмайды. **Бәри** алмасығы „бир“ санлығы менен дизбеклескенде модальлик әҳмийетке ийе болады: Бәри бир, экспедиция художниксиз жолға шықпайды. (О. Бекбаулов).

Жәми алмасығына-ла (с) аффикси жалғанып, феийл сөзлер, ал **пүткил** алмасығына-лей аффикси жалғаныўы арқалы рәуиш жасалады: Колхоздағы барлық жан жәмлесип жұмыскә шығыўы дәркар. (Ө. Айжанов) Аңлап қарасаң турмыс баяғыдай емес, пүткиллей өзгерип кеткен (Ө. Хожаниязов)

§ 58. СОРАҰ-ҚАТНАС АЛМАСЫҚЛАРЫ

Сораў алмасығы да, қатнас алмасығы да түбирлери бир сөзлер Олардын сораў ямаса қатнастық мәниде қолланылыўы гәптиң улыўма мазмунына байланыслы болады.

Сораў алмасықлары. Атлық келбетлик, санлық, алмасық хәм гейпара рәуишлердин орнына қолланылып сораў мәнисин билдириўши *ким? не? қандай? қай (сы)? қанша? неше? нешинши? қашан? қалай? қәйтип? неге? неликтен?* сөзлери сораў алмасықлары деп аталады. Олар предметти ямаса оның белгисин көрсете алмайды. Предмет хәм оның белгисин сораў алмасықларына жуўап ретинде қолланылатуғын басқа сөз шақапларынан аңлатылады. Мысаллар:

—Бул ким болар екен?—деди Айдана жүрип қиятырған кәддин бузбай Несибелиге.

— Я райкомның секретары, ямаса райисполкомның председатели деди Несибели жанаса барып (Ө. Хожаниязов). Ғарры таңланған пишин менен:

— Аўа, сен қай баласаң?—деп едирейип қарады.

—Мен Нуржанның баласыман,

—Қайсы Нуржан?

— Бағман Нуржан (Г. Исизбетов).

— Неше күннен тапқа келер екен?—деди ол

— Артық кетсе үш-төрт күн шыдарсаң (Ө. Хожаниязов).

Бир қатар тюркологлардың болжаўына қарағанда, сораў алмасықларынан тек *ким? не? қай?* алмасықлары ғана негиз

ги түбир сөзлер болып, қатгянлары кейинги дәуірлерде *не?* хәм *қай?* алмасықларынан жасалған¹.

Сорау алмасықлары өзлерине тән болған морфологиялық я синтаксислик өзгешеликлерге ийе емес. Олар қайсы сөз шакабының орнына қолланылса, сол сөз шакабының формаларын қабыллай алады.

Ким? алмасығы белгили бір бетти, адамды, ал *не?* алмасығы басқа жанлы хәм жансыз предметлерди билдиреди. Олар атлықлар сыяқлы көплик, тартым, сеплеу хәм бетлеу аффикслери менен өзгере алады хәм гәпте тийкарынан баслауыш пенен толықлауыштың хызметлерин атқарады. Мысаллар: Оның неси қызык? (Ө. Айжанов). Тағы кимлерге айтты? (Ө. Айжанов). Кимди айтып отырсаң. Оразғалий? (Г. Изимбетов).

Не? алмасығы хәмме уақытта субстантивлик мәниде болмай, гейде ол атрибутивлик хызметте де қолланыла береді. Мысаллар: Тағы басқа не хабар? (Ө. Айжанов). Токтаң, Ерызардың сизия алдыңызда не гүнайы болды? (А. Бекимбетов).

Қандай? қай (сы)? қанша? неше? нешинши? алмасықлары келбетлик хәм санлықлар сыяқлы сөз өзгертиуши аффикслерди тек субстантивлескенде ғана қабыллай алады. Ал атрибутивлик хызметте қолланылғанда олар көбинесе өзгерисиз қолланылады. Мысаллар: Шыныбай, булар қай балалар? (Н. Дәуқараев). Айта бер, қандай кенес? (Г. Изимбетов). Жети жыл ишинде сиз қанша пахта сериуиміз керек? (Ө. Хожаниязов).

Қашан? қалай?, қайда? қандай? қайтип? алмасықлары рәуишлер сыяқлы хеш өзгерисиз қолланылады. Мысаллар: Қашан кетейин?— дедим ақыры мен (Г. Изимбетов). Буны қайдан таптыңлар? (Ө. Хожаниязов). Апа, ағам қайда кетти? (Г. Изимбетов). Бул қалай-калай болып баратыр? (Ө. Айжанов). Сорау алмасықларынан тек *қашан?* алмасығы гейде тиркеушилер менен қолланылып тек барыс хәм шығыс сепликлеринде турыуы мүмкин: Ол да қашаққа дейин шыдар екен? (Ө. Айжанов).

Сорау алмасықларына аффикслер жалғанса да, олар басқа сөз шакапларына өтип кетпейди, олар бирдейине сорау мәнисинде қолланылады: *кимдей?, қайдағы?, қалайынша?, қаншалар?* хәм т. б. Тек III бетте тартымланған *ким?* алмасығы ғана гейде белгисизлик алмасығына өтип кетеди. Мысаллар: Ким түнерип, кими гижинип (Ө. Айжанов).

Сорау алмасықлары айырым контекстлерде гәптиң улыўма мәнисине қарай өзиниң тийкаргы сорау мәнисин пәсейтип, үндеу сүрен мәнисинде күшейткиш сөз болып та қолланылады. Мысаллар: Қандай ысық туўған жердиң кушағы!

1. А. Н. Кононов, Грамматика современного узбекского литературного языка М.—Л., 1960, 182-183—бетлер; Н. А. Баскаков, Каракалпакский язык, II, 295-301—бетлер.

(И. Юсупов). Ондағы радиоприемниктин жоқлыгы қандай өкиишлі! (Ө. Айжанов). Мен қайсындай сүүретлерде көрмедім сени! (И. Юсупов).

Қатнас алмасықлары. Сорау алмасықлары айырым контекстлерде (турақлы сөз дизбеклеринде, әсиресе бағыныңқылы қоспа гәплерде) өзиниң сорау мәнісінен алыслап, тек ғана грамматикалық қатнасты билдириу үшін қолланылады. Бундай алмасықлар қатнас алмасықлары деп аталады. Мысалы: „Ким ислемесе, сол жемейди“. Не десең о де, шырағым (Ө. Айжанов). Не болса да келдик ғой (Н. Дәуқараев). Қалай болмасын планды орынлаймыз (Ө. Айжанов). Не ислеу керек, қалай ислеу керек екенлигин бизге турмыс үйретип отыр (Ө. Айжанов). Роза қанша сулуу, көркем, сауатлы қыз болғаны менен хожалық жумысына жүдә шорқақ екен (Г. Изимбетов). Гүлайым онын нени айтқысы қелип турғанына еле түсине алмады (Ө. Айжанов).

Қайсы жердин қырын басып жүрсем де
Қашан, қайда, қайтип дәуран сүрсем де,
Қайсы жерде қани гүллерин көрсем де,
Сағынамай, алтын дельта еллерин (И. Юсупов),

Бағыныңқылы қоспа гәплерде қатнас алмасықлары бағыныңқы гәптиң составында келеди, ал бас гәпте қатнас алмасықларына тиккелей қатнаслы болған силтеу алмасықлары турады. Олардың бағыныңқылы қоспа гәплердеги қатнастары көбинесе төмендеги формаларда болады: ким—сол, не—сол, қандай—сондай, қалай—солай, қанша—сонша, қашан—сонда хәм т. б. Мысаллар: Ким дәужүрек болса, сол бара берсин (Ө. Хожаниязов). Ал, Ереке онын аржағында, Бийбижан не айтса, сонын айтқанына көниуге хәзир еди (Ө. Айжанов). Баласынын ислеген ерликлери ғаррыға қандай унаған болса, Айсанемге де сондай унады (Ө. Айжанов.)

§ 59 БЕЛГИЛЕУ АЛМАСЫҚЛАРЫ

Белгилеу алмасықлары қандай да бир бетти, предметти ямаса онын белгисин басқаларынан ажыратып, белгилеп көрсетеди. Белгилеу алмасығына қарақалпақ тилинде, тийкарынан, „хәр“ (бул сөз тәжик—парсы тиллеринен кирген) деген бир сөз келеди. Бул сөз атлықлардың алдынан атрибутивлик хызметте қолланылады. Мысалы: Хәр жылы усы сөзди айтамыз (Ө. Айжанов).

Қалған белгилеу алмасықлары „хәр“ сөзинин басқа сөзлер менен дизбеклесийүннен жасалады. Бул жағдайда хәр сөзи:

а) сорау-қатнас алмасықлары менен дизбеклеседи: хәр ким, хәр қандай, хәр қайсы (сы). Мысалы: Хәр кимнин кәдирдан анасы өзине жақсы (Г. Изимбетов). Усы қолдың өзи

Әйтеңге ҳәр қандай баҳалы сыйлықтан артық болды (Ө. Айжанов).

Ҳәр ким алмасығы адамларды билдириу ушын колланылады, сонлықтан да ол сөз өзгертиуши аффикслерди кабыллай алады. Мысалы: Ҳәр кимдики өзине әй көринер көзине („Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары“). Ҳәр кимнин өзлерине дем алғаны да еситилип турды (Т. Қайыпбергенев). Ал енди себейин десек, ҳәр кимлер карсылық көрсетеди (Ө. Хожаниязов).

Ҳәр қайсы (сы) алмасығы да тек атлықлардын орнына колланылып, сөз өзгертиуши аффикслер менен өзгере береди. Мысалар: Ҳәр қайсысынын қолында бир кушак ақ қағаз (Ө. Айжанов). Ҳәр қайсымыз бир кууыска тығылдық (И. Юсупов).

Ҳәр қандай алмасығы көбинесе атрибутивлик хызметте келеди. Сонлықтан оларға сөз өзгертиуши аффикслер жалғанбайды.

б) „ҳәр“ сөзи нәрсе, бир сөзлери менен де дизбеклесип, белгилеу алмасығын жасайды: ҳәр нәрсе, ҳәр бир.

Ҳәр нәрсе алмасығы атлықлар сыяқлы сөз өзгертиуши аффикслерди еркин кабыллай алады: Қыял алып кашады, ҳәр нәрелерди ойлатады. (Н. Дәуқараев).

Ҳәр бир алмасығы атрибутивлик хызметте колланылады:

Ҳәр бир түп пахта ушын гүресиу керек (К. Досанов). Бул алмасық субстантивлесип колланылғанда ғана сөз өзгертиуши аффикслерди кабыллай алады.

Гейде белгилеу алмасықлары сорау—қатнас алмасықларынын жуп сөз түринде тақирарланыуынан да жасалады: Ҳақыйқат совет адамының қай-қайсысы да усындай қәсийетке ийе (Ө. Айжанов).

Белгилеу алмасықларынын ҳеш қайсысына да бетлеу аффикслери өнимли жалғанбайды.

§ 60. БЕЛГИСИЗЛИК АЛМАСЫҚЛАРЫ

Қандай да бир беттин, предметтин, кубылыстың ямаса олардың белгилеринин сөйлеуши менен тыңлаушыға еле белгисиз екеплигин көрсететуғын алмасықлар белгисизлик алмасықлары деп аталады.

Белгисизлик алмасықлары жасалуы ҳәм составы жағынан ҳәр қыйлы болып келеди:

1. Бир, биреу, санлықлары айырым жағдайларда өзлеринин сан мәнисин жойтып, белгисизлик алмасығы болып колланылады. Бул жағдайда бир санлығы атрибутивлик хызметте, ал биреу санлығы адамды билдириу ушын айтылады. Мысалы: Тап ауылдың арасы бир апағка ушырағандай (Ө. Шамуратов). Мен жөнинде биреу бир нәрсе деген гой (Ө. Айжанов).

Бир санлыгы арқалы жасалған биреу-миреу, бирек-саран, бирли-ярым жуп сөзлери де белгизлік алмасығы болып қолланылады. Мысалы: Сонлықтан бүгін уйықламай шығып азданда атызда қалғып отырса, биреу-миреудің сезікленетуғынын түсінди. (Т. Қайыпбергенов). Бизің немизди алады деген бирли-ярым жарлы-жақыбай үйлер қалыпты (А. Әлиев). Әкесі биреу-миреуден сыйлыққа сарпай алып тұрғандай құуанып кетті (Ө. Айжанов). Деген менен де бирек-саран хош жақпастар да табылады (Ө. Хожаниязов).

Бир санлығынын „пара“, „қатар“, „нәрсе“, „қанша“ сөзлери менен дизбеклесіуінен хәм-неме,-дене,-деме элементлери менен биригиуінен де белгисизлік алмасықлары жасалады.

Бир нәрсе, бирнеме, бирдеме алмасықлары предметлик мәниде қолланылады. Мысаллар: Болмаса мен хәкқында биреу бир нәрсе деди ме? (Ө. Айжанов). Жоталы сары киіс қағазға бирнемелерди жазып отыр екен (К. Султанов). Буның менен қасында тұрған сегіз жасар баланың иси болмай күлімсіреп, бирдемелерди айтып тұр (Ө. Айжанов). Быйыл бирдеме болар (Н. Дәуқараев).

Бир қанша, бір пара, бір қатар алмасықлары, тиіқарынап, атрибутивлик хызметте келеди. Мысалы: Бир қанша хожалықлар көшип келди (Г. Изилбетов). Зайыров та бір қатар пайдалы көрсетпелер берип кетті (Ө. Хожаниязов).

3. Белгисизлік алмасықлары „әлле“ сөзінің сорау-қатнас алмасықлары менен дизбеклесіуінен де жасалады. Бундай белгисизлік алмасықларының субстантивлик ямаса атрибутивлик мәниде болыуы олардың кейиндеги сорау-қатнас алмасықларына байланыслы болып келеди. Мысаллар: Бурын телеграф болған менен оны әлле кимлер бузып кеткен (М. Дәрибаев). Хәтте сени әлле кимге шырамытып турман, балам (И. Юсупов). Әлле не ұақта хаял ошақтың орнындай жерди қазып болды. (Н. Дәуқараев) Әлле неден сетем алып оянса, бәхәргі қара сууықтан денеси музлап, қалтырап атыр екен (К. Султанов). Әлле қандай бир дауыс оның кулағына шалынды. (Ө. Айжанов). Әлле қайда бөденелер пыт-пытлап жатты (И. Юсупов). Әлле қаяқтағы ойлар биринен соң бири дизбеклесип, көз алдынан кетпейди (Н. Дәуқараев). Дауыт әлле қаяқтан қойу қара бултларды көширип әкелди (Ө. Хожаниязов). Бул типтеги белгисизлік алмасықларынан кейин гейле „бир“ сөзи қолланылып, белгисизликті күшейтип көрсетеди: Айданада әлле қандай бир ренжиу пайда болады (Ө. Хожаниязов).

„Әлле“ сөзінің бир, биреу, нәрсе, неме, сөзлери менен дизбеклесіуінен де белгисизлік алмасықлары жасалады. Олардан тек „әлле бир“ алмасығы атрибутивлик хызметте қолланылады: Қыз терезеден басып шығарып, әлле бир жаққа тигилип қарайды (Г. Изилбетов). Қалған алмасықлардың хәммеси де предметлик мәниде қолланылып, сөз өзгертіуіши

аффикслерди кабыл ете алады. Мысалы: Аўылдың арқасындағы жап бетте әлле биреўлердин қарасы көринеди (И. Курбанбаев). Әлле биреўиниң аяғының тықырлысы еситилди (Ө. Айжанов). Әлле нәрсе есине түсти ме, Бийбихан орнынан аўнап түсип жатты (Н. Дәўқараев). Сэрдар қапталдағы атқосшы хәмелдарына қарап, әлле нени ымласып мақулласқандай болды (К. Султанов).

Әлле нәрсе, әлле неме алмасықларындағы „әлле“ сөзинен кейин айырым ўақытларда „бир“ сөзи турып, ол белгисизликти арттырып күшейтип көрсетеди: Жылгелди муртлаш, тунжырап, әлле бир нәрселерди ойлап отырғандай еди (Ө. Хожаниязов).

„Әллен“ сөзи ҳәзирги карақалпақ тилинде жеке түринде қолланылмайды, ол тек айырым атлық сөзлердин алдында „әллен“ формасында атрибутивлик хызметте келиўи мүмкин. Әллен ўақыттан кейин „Энгельс“ колхозының кеңсеси менен бйланыстым (Г. Изимбетов).

4. Белгисизлик алмасықларының биразы „гей“ сөзиниң „пара“, „бир“, „биреў“ сөзлери менен дизбеклесиўинен жасалады. Мысаллар:

Ал бирақта музлап қайтса гей пара жүрек,
Айтық кәне, оны кәйтип еритпек керек? (И. Юсупов).

Мен хайранман гей бир шайыр досларға... (И. Юсупов).

Гей биреўлери шертектиң астына келип, чайлардан ишип атыр (Н. Дәўқараев).

5. Базы белгисизлик алмасығы жеке түрин де хәм „бир“, „биреў“ сөзлери менен дизбеклесип те колланыла береди. Мысалы:

Базы нақәслерге берән корәкин,
Күнинде бир пулша миннети болмас (Әжинияз).

Дәслепки күнлери оның базы бир предметлерден де жаман бақа алған күнлери болды (Ж. Сейтназаров). Базы биреўлер әйнек жайда қаўын жеп отыр (Т. Қайыпбергенев).

6. Бир санлығы сораў-қатнас алмасықларынан (ким алмасығынан басқа) кейин дизбеклесип келип, белгисизлик алмасықларынан жасай алады: Кемпир де жөнине отырмай қайдағы бир бәлелерди тапты (Ө. Хожаниязов). Қай биреўлери хошаметти көтере алмады (Ө. Хожаниязов). Қайсы бирин айттайын, қай мәниге тартайын (Қырық қыз) Нешше бир палўан киятыр, колларында айбалтасы, не бир палўан жүрипти („Коблан“).

Кызларға жуўап айтсаң,
Не биреўин мунайтасаң. (Есбоғак).

Гейде бундай алмасықлардың жасалыуы ушын айырым сорау-қатнас алмасықларынан кейин да жанапайы қолланылады: Қалайда бир илаж ислеу керек болады (*Н. Дәуқараев*). Оның қандай да бир жоқары оқу орнына кириуге де шамасы бар еди (*Ө. Хожаниязов*).

Ким алмасығы ким де ким түринде тақирарланып келип, белгисизлик алмасығы болып қолланылады хәм белгисиз бетти (*адамды*) билдиреди: Ким де ким берген үдесинде тура алмаса, оның дузсыз, пәтиұасыз адам болғаны (*Б. Айжанов*).

Белгисизлик алмасықларының қатарына пәлен (*араб тилинен кирген сөз*) „пәленше“ хәм „төлен“, „төленше“ сөзлери де жатады. „Пәлен“, „төлен“ сөзлери атрибутивлик мәнде қолланылады, ал *пәленше, төленше* алмасықлары қандай да бир бетти (*адамды*) билдиреди. Мысаллар: Пәлен кәлден балық шығыпты, пәленше жормалдан балықты қырып салыпты* десе, байлардың ергенегі тайғандай қуты қашты (*К. Султанов*). Мынау жийделиктин сырты пәленше ағамның журты (*И. Юсупов*). Пәленшенин көмеги болды, төленше қол ушын тийгизди (*Ө. Хожаниязов*).

Белгисизлик алмасықларынан басқа сөз шақаптары жасалмайды.

§61. БОЛЫМСЫЗЛЫҚ АЛМАСЫҚЛАРЫ

Болымсызлық алмасықлары қандай да бир беттин (*адамның*) предметтин, оның белгисинин ямаса құбылыстың айтылажак, нәрсеге, ис-хәрекетке қатнасының жоқ екенлигин көрсетеди. Сонлықтан да олар гәпте көбинесе „жоқ“ сөзи менен ямаса болымсыз фейиллер менен бирге қолланылады хәм соларға қатнаслы болады.

1. Болымсызлық алмасықлары қатарына төмендеги сөзлер киреди: „хеш“ (*парсы тилинен кирген сөз*), „дым“, „хасла“ (*н*): Ал халық алдында оннан кеширим сорағандай хеш гүнайым жоқ (*А. Бекимбетов*). Ақыры сеннен дым хат келмегеннен кейин бизлер де жазғанды койдық (*Г. Изимбетов*). Байлықтан хасла минци жоқ (*Өтеш*). Шынтлап сүйген кеуил хаслан айнымас (*И. Юсупов*).

Бул алмасықларға сөз өзгертиуши аффикслер жалғанбайды. 2. Болымсызлық алмасықларының көпшилиги „хеш“ сөзиниң сорау-қатнас алмасықлары менен дизбеклесуинен жасалады: Үйде апамнан басқа хеш ким жоқ (*А. Бекимбетов*.) Оның бетинде хеш қандай жасырын сыр жоқ (*Ө. Айжанов*). Шычкымыз бир айтқанын хеш қашан тақирарламас еди (*Т. Кайыпбергенов*). Иштеги балық хеш қайда кашпайды (*Ө. Айжанов*). Хеш қайсысы ужыбатлы хештеңе айта алмады (*Т. Кайыпбергенов*).

3. „Хеш“ сөзи нәрсе, бир, биреу, гәп сөзлери менен лизбеклескенде де хәм тене-теме элементтеги менен бири-көнде

де болымсызлык алмасықлары жасалады: Ол дәрежеде болса, мен сеннен *қеш нәрсе* сорамас едм (*Ө. Айжанов*). Саған *қеш бир сунқар пәнже сала алмас* (*И. Юсупов*). Маған *қеш гәп, ешегим бар* (*Бердақ*). *Қеш биреу не қылып тұрсаң, маған талапкер керек еди демейди* („Қарақалпақ халық ерте-тектери.“). *Қеш ким, қештене демеди* (*Т. Қайырбергенов*). Сораған жоқпан *қәм қештеме еситпедим* (*Ө. Хожаниязов*).
 Болымсызлық мәнидеги гәптерде келген „бир“, „бир де“, „бир де бир“ сөзлери арқалы да болымсызлық алмасығының мәниси аңлатылады. Мысаллар:

Не қылсын олар қыйланбай,
 Жұмыс истейди бир тынбай. (Күнхожа).

Бирақ мени күтетуғын *бир де адам жоқ* (*Ө. Айжанов*). Ал сен булардың *бир де биреуине түсинбейсен* (*Ө. Айжанов*).

Субстантивлик *қеш ким, қеш қайсысы, қеш нәрсе, қеш биреу, қештене, қештеме* болымсызлық алмасықлары атлық-лар сыяқлы тартым *қәм сеплик аффикслерин қабыллай* алады: Мениң *қәзир жалғыз баламнан басқа қешкимим жоқ* (*А. Бекимбетов*). Ол пайлы жұмысын *қеш кимге ислетпейди* (*Н. Дәуқараев*). Ерназар болса есиктен кирген жерде иштеги тастай түнек қараңғыдан көзлери *қеш нәрсени көрмей қалды* (*А. Бекимбетов*). Мен қаншама көз тигіп қарағаным менен олардың *қеш қайсысын Айпаршаға уқсата алмадым* (*Г. Изимбетов*).

Болымсызлық алмасықларынан басқа сөз шақаптары өнім-ли жасалмайды. Олардан тек *дым* алмасырынан *дымсыз* келбетлиги жасалады.

§ 62. БАСҚА СӨЗ ШАҚАПЛАРЫНЫҢ АЛМАСЫҚҚА ӨТІҮІ (ПРОНОМИНАЛИЗАЦИЯ)

Басқа сөз шақаптарының өзіннің реаль мәнисин жойытып, алмасықлық мәниге өтiуi прономинализация делiнедi.

Лексика—семантикалық усыл менен төмендеги сөз шақап-лары алмасыққа өтеди:

1. Бир, биреу санлықлары белгисизлик алмасығы болып қолланылады: Соннан соң бул менен бир жәрдем күтип отырғой деп түсіндим де, орнымнан тура басладым (*Ө. Шамуратов*). Катерден биреу түскендей болды (*Ө. Айжанов*).

2. Адам, пенде, киши, зат, жан атлықлары „жоқ“ сөзіннің алдында ямаса болымсыз феяиллер менен қолланылғанда болымсызлық алмасығының мәнисин билдиреди. Мысаллар:

Пәндим әлсін, тезирек кәлге кете гөр,
 Адам бармас бир атауға өте гөр.

(А Мұсаев).

Балық түнде тап алдында жүреді. Күндіз пендеге көрінбей-
ди (Ө. Айжанов). Киси көрмей бизлер тезирек жөнелі (Аял-
берген). Турымбетте жалғыз ылашықтан басқа зат жоқ (Т. Ка-
йыпберген). „Адам“, „зат“, „жан“, „ис“ хәм сондай-ақ,
„жер“, „жак“, сөзлери белгисизлик хәм болымсызлақ алмасы-
ғы мәнисинде келгенде көбинесе бир сөзи менен дизбеклесе-
ди¹.

Мысаллар: Бир жеринде мүлтиги жоқ (Ө. Айжанов). Таўму-
рат келеди де, қалтасынан қағазға оралған бир затты алып,
от-шөплерге себе баслайды (Г. Изимбетов). Сабыр жұмыс
пепен бир жакка кеткен екен (Г. Изимбетов). Бас көгерип
сөйлемейли бир адам (А. Дабылов). Жан-жағына қараса қы-
бырлаган бир жан жоқ („Қачшайым“). Усыдан бир ис болса,
жуўапты өзін бересен (Ө. Айжанов).

К3. Бир санлығы тартым аффикси арқалы субстантивлесип
қолланылғанда да өзиниң реаль мәнисин жойытып, белгисиз-
лик алмасығының мәнисин аңлатады.² Мысалы:

Үйинде бар екен бир-еки қызы,
Бири-қызыл гүлдур, бири-қырмызы

(Әжинияз).

4. Гейде тартымланған *бир* санлығы сөз дизбегі болып
тәкирарланып, алмасықлық қәсийетке ийе болады. Мысалы:
Қыз бенен жигит үндеместен бири бирине қарасты (Ө. Ай-
жанов).

VI ФЕЙИЛ.

§ 63. УЛЫҰМА ТҮСИНИК

Фейил—тилимиздің сөзлик составының көпшилик бөлегин
курайтуғын хәм тилде барынша жиий және актив қолланыла-
туғын үлкен сөз шакабы. Мына мысалды алып қарайық: Бә-
хәр күни ағаш жана көгерип, жан енип киятырғанда, жас пу-
тақтың ушын кесип, қабығын суўырып аласан да, екінши пу-
тақтың ушын кесип, қабығын алып, соған ана путақты кий-
гизесен. (Н. Дәуқараев.)—Усы мысалдың өзинен-ақ фейилдің
грамматикалық дүзилісін жағынап хәр түрли, биреўлери дара
сөзлерден (көгерип, кесип, алып кийгизесең). биреўлери еки
үш сөзден (жан енип киятырғанда) жасалып және гәп ку-
рап, өз ара пикир алысуўда айрықша әһмийетке ийе екенли-

¹ А. Н. Кононов. О прономинализации в турецком языке.—Сб. „Воп-
росы грамматики и истории восточных языков“, М.—Л., 1956, 170-бет.

² А. Н. Кононов. О прономинализации в турецком языке. Сборник
„Вопросы грамматики и истории восточных языков“, М.—Л., 1958. 177-178-
беттер.

гин көриуге болады. Хәзирги қарақалпақ тилинде бир қанша (ат, той, аш, түр сыяқлы түбир, сондай-ак қосыу, бөлиу, жазыу, жарма, кеспе, көргизбе, көрмедик, табыс, айтыс усаған дөрөнди) сөзлер (омонимлер) фейил мәнисинде де, басқа атауыш сөзлер мәнисинде де келе береди, сонлықтанда фейилдиң басқа сөзлерден өзине тән лексика—семантикалық ҳам грамматикалық өзгешелик белгилери бар олар қысқаша төмендегилерден ибарат!

1. Лексика—семантикалық мәниси бойынша фейил сөзлер.

а) эпиуайы түрдеги ҳәрәкетлер (алыу, сөйлесиу, ҳ.т.б.)

б) Түрли қыймыл қозғалыслары, (барыу, келиу, кириу, шығыу, ҳ.т.б.)

в) Психологиялық процесслерди (ойлау, қууаныу, сескениу ҳ. б.)

г) Хәр қыйлы ҳалатларды (уйықлау, қалғыу, дем алыу)

Бир топары хәр қыйлы биологиялық кубылысларды (көриу, гүллеу, жасау т.б.) аңлатады. Фейилдиң бундай хәр қыйлы мәнилери бир термин менен „хәрәкет“ деп жүритемиз. Солай етип хәр қыйлы хәрәкет мәнисин билдиретуғын сөзлер фейил деп аталады. Хәрәкетти билдириу—бул фейилге ғана тән қәсийет, соның менен ол басқа сөз шақапларынан ажыралады.

2. Фейилдиң грамматикалық (морфологиялық, синтаксислик) белгилери бар. Морфологиялық жақтан фейил мәхәл, мейил, түр (дауамлы дауамсыз түрлери), бет, сан, дәреже, категорияларына, сондай-ак ауыспалы ауыспасыз, болымлы-болымсыз, келбетлик фейил, ҳәл фейил, атауыш фейил болып бир қанша түрге бөлинеди. Бул категорияларды, түрлерди билдиреди, соларға қатнасы фейилдиң грамматикалық (морфологиялық) мәнилери деллинеди. Мысалы: „бул“ фейилиниң хәрәкетти аңлатыуы—оның лексика—семантикалық мәниси болса буйрык мейил, II бет, бирлик сан, келер мәхәлди аңлатыуы оның—грамматикалық мәнилери. Фейилдиң лексика—семантикалық ҳам грамматикалық мәнилери органикалық байланыста болады. Бир фейил сөздиң өзинде еки я бир неше грамматикалық мәни синтезленип келеди.

Синтаксислик жақтан гәп ишинде хәрәкетти билдиретуғын баянлауыш болыу, сондай-ак сөйлеуде (гәпте, сөз дизбеклериңде) басқа сөзлерди басқарыу, өзине бағындырыуда—булар тек фейил ушын характерли. Мысалы: Қамысты бос уласаң, қолыңды қыады (нақыл).

Фейил өзиниң лексика—грамматикалық белгилери менен басқа сөз шақапларынан парықланып, соның ишинде сондай-ак бирде фейил, бирде атлык, келбетлик болып келетуғын омоним сөзлерден де ажыралып турады. Салыстырайық: 1. Сени көптен бери көрмедик, Турымбет иним, (Т. Қайыпбергенов). Өзиң бай болсаң да, көрмедик екенсең (Т. Қайыпбергенов).

Көрмедик сөзи мысаллардык биришишинде фейил, екнишинде атлык екенлигин айырып таныу кыйын емес.

Мейил категориясына катнасына, бетлениу, бетленбеу кәсийетине, грамматикалык формаларына қарай барлык фейил сөзлер мейилдар фейиллер хәм хәртәреп фейиллер болып үлкен еки топарға бөлинеди;

1. Мейилдар фейиллер хәм онын түрлери: 1. Буйрык мейил (*тур, ислесин*); 2. Аныклык мейил (*гулледди, мийуеледи*). 3. Шәрт мейил (*билсе, көрсек*), 4. Тилек мейил (*сауалғай, исләсек еди, отырғысы келди*). Мейилдар фейиллердин хәммеси бир ортак кәсийетлерге ийе: а) хәммесиде үш бетте, бирлик, көшлик санларда бетленеди, хәр бири бетлик формада қолланылады; б) хәммеси де гәпте баянлауыш функциясын атқарады. Мысалы: Көзин ауырса, қолынды тый (*нақыл*).

2. Хәр тәреп фейиллер хәм онын түрлери: 1. Атауыш фейил (*танысуу үйретуу*). 2. Хал фейил (*оқыл, сау-биле, үйренгели, көргенше*) 3. Келбетлик фейил (*билген, көрер, ала-туғын*). Бул фейиллер бир жағынан фейиллик кәсийетлерге ийе болса, екниши жағынан атлыкқа усап сепленеди (*атауыш фейил*) келбетикке усап предметтиң сын-келбетин билдирип, гәпте аныклауыш болып та келеди (*келбетлик фейил*), рәуишке усап хәрекеттин сынын аңлатып, гәпте пысыклауыш болып келеди (*хал фейил*).

Мейилдар фейиллер менен хәр тәреп фейиллердин тийкаргы морфологиялык көрсеткиши—олардык формалары (*аффикслери*). Формалары өзгеріу менен олар бир-бирине өтеди. Мәселен, хал фейилге, келбетлик фейилге бетлик формалар жалғаныу менен олар мейилдар фейиллерге айланады: ислеп (*хал фейил*)—ислепти (*мейилдар фейил*), билген (*келбетлик фейил*)—билгенбиз (*мейилдар фейил*), бара (*хал фейил*) бара-жақ, бармақшы (*мейилдар фейиллер*) т.б.

§ 64. ФЕЙИЛДИҢ БЕТЛИК ФОРМАЛАРЫ ХӘМ ОЛАРДЫҢ СИНТЕТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ АНАЛИТИКАЛЫҚ ТҮРЛЕРИ.

Фейил грамматикалык формаларға бай. Бирак сол формалардык бетлик категорияны билдиретуғынлары да, билдире алмайтуғынлары да бар. Мәселен: көрип, отырыу, барғанша, кеткени, көре-сала, келер-келместен усаған формалы фейиллер өзлигинен I, II я III бетти билдире алмайды. Шақырып атыр, барайын, келемен фейиллери болса хәр қайсысы белгилі бир бетти аңлатады. Мысалы:—Апам шақырып атыр. Жылдам барайын. Дәрниу келемен (*Н. Дәуқараев*) Көмекши фейил атыр III бетти (*хәм хәзирги мәхәлди*)—йын.-мен аффикслери I бетти (*хәм бирлик санды, келер мәхәлди*) билдирип тур. Бул жағдай фейилдиң бетлик формалары делинеди. *Өз-ара сөйлесіуде, айтажак пикирди тыянаклы түрде баян етіуде фейилдиң бетлик формалары айрықша әҳмиетке ийе.*

Фейилден аңланатуғын ҳәрекеттиң ийесин, оны ислеўши-
ниң ким я не екенин билдиретуғын аффикслер ҳәм көмекши
фейиллер бетлик форма (*вербум финитум*) делинсе, фейилге
косылып жазылып I, II я III бетти билдиретуғын аффикслерди
синтетикалық бетлик форма деп атаймыз. Алды, жазылса, тә-
уір болғай, қайтсын, көрисейик, усаған фейиллердеги *-ды,-*
-са,-ғай,-сын,-ийик синтетикалық бетлик формаларға жатады.
Фейилге бир неше бетлик форма қабатласып жалғана береді:
оқы-ды-қ, айт-қай-сыз ҳ. б.

Фейилге тиркелип, I, II, я III бетти аңлататуғын ҳәм фейил-
ден бөлек жазылатуғын көмекши фейиллер аналитикалық бет-
лик формалар делинеди. Еди (*едим, едик, едиң, едиңиз*) жүр.
(*жүрипти*) екен (*екенсиз, екенмен* т.б.) тур (*турыпты,*) оты-
рыпты т.б көмекши фейиллер ҳәртәреп фейиллерге, әсиресе—
II формалы қал фейилге тиркелип, бетлик мәни аңлатса, фе-
йилдин аналитикалық формалары деп қаралады. Мысалы: кө-
рип еди (*III бет, өткен мәҳәл*) көрип един (*II бет, өткен*
мәҳәл) ойнап жүр, ислеп жүр, дем алып атырыпты. (*III бет,*
хәзирги мәҳәл). Сондай-ақ шәрт мейилге еди, екен көмекши
фейиллери тиркеліу менен олардың бирлигинен тилек мейил
пайда болады: келсе (*шәрт мейил*)—келсе еди, келсе екен
(*тилек мейил*). Биз буннан тилек мейил фейилдиң аналитика-
лық бетлик формасы арқалы жасалатуғынын көреміз. Фейил-
диң синтетикалық ҳәм аналитикалық бетлик формаларының
бир-биринен мәнилик айырмашылықлары да бар. Салыстырың:
1. Қонақлар киятыр. 2. Қонақлар келип атыр.—Киятыр—фе-
йилдиң синтетикалық бетлик формасы, келип атыр бетлик
аналитикалық формасы.

§ 65. ФЕЙИЛДИҢ ЖАЙ, КОСПА ҲӘМ ҚУРАМА ТҮРЛЕРИ.

Фейил сөзлериниң мәнилери дара Feyил арқалы да, еки я
бир неше сөздин бирикпелери арқалы да билдирилиуи мүм-
кин. Усы жағынан Feyил сөзлер тилимизде жай Feyиллер,
қоспа Feyиллер ҳәм қурама Feyиллер (*составлы Feyиллер*)
болып үш түрде ушырасады.

1. Жай Feyиллер: излеу, қууаныу, орынлау, электрлес-
тириу т.б. Бул сөзлер әр қайсысы бөлек турып-ақ мәлим
бир ҳәрекетти билдире алады.

2. Қоспа Feyил. Бул Feyил емес сөз бенен Feyил сөздин
бирикпесинен жасалып, белгили ҳәрекетти билдиреди. Мысал-
лар: ғайрат салыу, ҳайран болыу, кеуил бөлиу, таяк жеу,
пәнт жеу т.б. Булардан аңланатуғын ис-ҳәрекетлерди жай фе-
йиллер арқалы билдириу қыйын, ҳәттеки мүмкин емес. Усы
себептен тилде усындай қоспа Feyиллердин пайда болға: көп-
шилиги тилимизде атлық пенен Feyилдиң бирикпесинен жаса-
лады. Сондай-ақ, келбетлик Feyил, еликлеуиш Feyил схема-
сында ҳ.т.б усыларда жасалатуғын түрлери де ушырасады:

жақсы көриу, жаман көриу, жарқ етиу, шырт етиу, тырп етпеу т.б. Жай фейиллер қалай бетленсе, қоспа фейиллер де солай бетленеді, бірақ бетлик, мәхәллик, мейиллик формалары қоспа фейилдің кейинги компонентине қосылады: ғайрат салыу-ғайрат салса, ғайрат салған екен.

3. Қурама фейил еки түрли схемада жасалады: а). Қоспа фейилге (*п,-а,-е,-й,-ған* х.б. формаларда турады) бир я бир неше көмекши фейиллер тиркелип: ғайрат салып жиберіу, ғайрат сала баслау, пәнт жеп қала жазлап қалыу; б). Жай фейилге (*-п,-а,-ған* т.б формаларда) бир я бир неше көмекши фейилге тиркелип: ислеи алыу, ислеп таслау, жығылып кете жазлап қалыу, қайтайын деп отырыу; биринши компонентлери жай яки жетекши фейил, қалғанлары—көмекши фейиллер. Қоспа фейил мәлим хәрекетти аңлату менен шекленсе (*қосық айтыу*), ал қурама фейил сол хәрекет пенен қоса оның ислепе алыу я ислепе алмау мүмкиншилгин (*қосық айта алыу, қосық айта алмау*), бәрхә дауам ете беріуин (*қосық айта беруи*) т.б үстеме мәнилери билдиреди. Усындай өзінше өзгешеликлерине байланыслы қоспа хәм қурама фейиллер бир-биринен дифференцияланады.

Тек жай фейиллер ғана емес, соның менен бирге қоспа хәм қурама фейиллердің екеуи де синтетикалық хәм аналитикалық формаларда қолланыла береді (бетленген жағдайда) Мысаллар: дем алыу (*қоспа фейил*)—дем алмақшы (*синтетикалық формасы*)—дем алмақшы еді (*аналитикалық формасы*); дем ала баслау (*қурама фейил*)—дем ала баслапты (*синтетикалық формасы*), дем ала баслаған еді (*аналитикалық формасы*), сөз алысып қала жазлау (*қурама фейил*) сөз алысып қала жазлады (*синтетикалық формасы*), сөз алысып қала жазлаған екен (*аналитикалық формасы*).

§ 66. ФЕЙИЛДИҢ ТИЙКАРЫ

Фейилдің барлық дөренди түрлерин, формаларын жасауда оларға негиз болатуғын бөлеги фейилдің тийкары ямаса тийкар фейил деп аталады. Мысалы: ал, бол, исле, сана, нәзер сал, хұрмет ет. Басқа түркий тиллери сыяқлы, қарақалпақ тилинде де тийкар фейил II бет, бирлик сан формасында турады, буйрық мәнили хәрекетти билдиреди. Тийкар фейиллерди „ноль—формалы“ фейил деп атайды, себеби оларда көринеип турған аффикси жоқ.

Тийкар фейилге тийисли аффикслер жалғаныу менен мынадай фейиллер жасалады; бетлик формалы фейиллер: көрсет-син, көрсет-ти, көрсет-се т.б; атауыш фейил: көрсетиу, келбетлик фейил: көрсет-кен, көрсет-ер, ҳал фейил: көрсетип, көрсет-кели, болымсыз түри: көрсет-пе.

Жасалыуы, грамматикалық қурылысы бойынша тийкар фе-

йиллер үш түрдө—түбир, дөрөндү хэм қоспа түрлерде ушырасады:

1. Түбир фейиллер: же, иш, өс, таны, оқы, айда, т.б фонетикалық қурылысы бойынша түбир фейиллер көбинше бир я еки буўынлы болып келеди, морфологиялық жақтан бир мәнили бөлекшеден—морфемадан ибарат болады. Түбир фейиллер барлық дөрөндү фейиллерди жасаўда база болады. Фейил дәрежелери де түбир фейилдин негизинде жасалады: көр—көрсет, көрис, көрин. Соны да айтыў керек: қалжыра, бежирей, танаўсыра усаған үш-төрт буўынлы сөзлерде түбир фейилге киреди, себеби хәзирги қарақалпақ тилинде олар морфемаларға бөлинебейди, сонлықтан хәр қайсысы бир түбир деп қаралады. Жарыс, оян, оят түбир фейиллери де солай қаралады.

2. Дөрөндү тийкар фейил Аффиксация усылы менен тәмендегише жасалады: а) атаўыш я басқа сөзге (*фейил емес сөз*) фейил жасаўшы аффикс қосылып: ис-ле, ақ-ла, ағар, ақ-ар, қар-ай, ун-ле, жоқары-ла, бир-ле, жуғыр-ла т.б. б) фейил-аффикс: қозға-л, ойла-с, үйрен-ис, узай-т. Айырым тийкар фейиллер фонетикалық өзгериске ушыраған хэм тилде сол өзгерген түринде қолланылады: сөйле (*сөз-ле*).

3. Қоспа тийкар фейиллер. Булардың барлығы дерлик аналитикалық усыл менен жасалып, компонентлери бир-биринен бөлек жазылады: бел байла, тил ал, бек бол (*сақ бол* мәнисинде)—айтып бар, жазып ал, берип қой, сөйлеп бер. Кейинги компонентлери II бет бирлик санда я ноль—„формада“ турады. Қоспа тийкар фейилдин синтетикалық усылда биргип жазылатуғын айырым түрлери де ушырасады: апар, әкел, әпер, булар қарапайым сөйлеў стили ушына характерли.

§ 67. ФЕЙИЛДИҢ БОЛЫМЛЫ ХӘМ БОЛЫМСЫЗ ТҮРЛЕРИ

Хәрекеттиң иске асыўы я аспаўы, болыў-болмаўы жағынан фейил сөзлер мәниси бир-бирине қарама-қарсы болып, еки түрде қолланылады: а) болымлы түри, б) болымсыз түри.

Фейилдиң болымлы түри ис—хәрекеттиң болғанын, болып атырғанын, болатуғынын билдиреди: ислеген, ислепти, киятыр, жүреди, таныўтуғын т.б. Болымлылық мәни билдиретуғын арнаўлы аффикс жоқ, сонлықтан болымлылық фейилдиң семантикалық мәнисинен аңлаў керек.

Фейилдиң болымсыз түри ис-хәрекеттиң болғанын, болмай атырғанын я болмайтуғынын билдиреди хэм арнаўлы аффикс-тиң я басқа арнаўлы сөздиң жәрдеми менен жасалады. Болымсызлық мәни билдиретуғын аффикс-ма (фонетикалық вариантлары—*ме, ба, па, бе, пе*). Буны болымсызлық аффикс яманса болымсызлық форма деп атайды. Болымсызлық аффикс бәрхә фейилдиң тийкарына түбирине жалғанады, оннан кейин басқа фейил формалары қосылады. Дара фейиллерде болым-

сызлык аффиксти қолланыуы былайынша иске асады: тийкар яки түбир фейилге болымсызлык аффикс-*ма*, бетлик формалар я басқа формалар—*ған*, *-у,т*-қосылып жазылады. Мысаллар: Қозғама-ды, шар-шат-па-ңыз, келтир-ме-се, айт-па-ған-ша, көр-ме-гели.

Қурама фейиллерде *-ма* болымсызлык аффикси түрліше қолланылып, хәр қыйлы мәни аңлатады. Қурама фейилдин аңлататуғын мәнісине қарай *-ма* аффикси бирде тийкаргы фейилге (*аңла-май қалды*, *бил-ме-й жүрди*) бирде көмекши фейилге (*биліп қой-ма-ды*, *жазып бол-ма-ды*) жалғанады. Салыстырың: қарап отыр-ма-ды, „тыным таппады“ деген мәніде, қарамай отырды—„нәзер аудармады“, „мәнісінде. Егер аффикси қурама фейилдин кейінги компонентине жалғанса, онда қоспа фейил турысы менен болымсызлык мәни аңлатады, яғный көмекши фейилдин болымсызлык тәсири тийкаргы фейилге де өтеди: қайтып айлан-ба-ды, жазып ал-ма-дық, Егер-*ма* аффикси көмекши фейилге жалғанбай, тек тийкаргы фейилге жалғанса, болымсызлык мәни тек тийкаргы фейилдин өзине ғана тән болады, көмекши фейилге өтпейди. Мысалы: көрмей турыпты.

Қурама фейиллерде *-ма* аффикси барлык компонентлерине тийкаргы хәм көмекши фейиллерине теңдей жалғаныуы да мүмкин: айт-пай бол-ма-ды, келмей жүр-ме-син. Бундай қоспа фейиллер керисінше, болымлылык мәни билдиреди, Мысалы: билмей қоймайды—ақыры билди деген мәніде, келмей жүрмесин зинхәр келсин мәніде, алмай келмейик—калай болса да алып келейик мәнісінде т. б.

Жуп фейиллерде *-ма* аффиксинин қолланылыуы, мәніси жокарғылардан басқашарак. Әдетте, жуп фейилдин биришши компоненти болымлы түрде, екиншиси болымсыз түрде қолланылады. Мысалы: билинер-билинбес қар жаўды. Ол отырар-отырмастан, Мәтекелер кирип келди (*К. Султанов*). Билинер-бидин-бес, „тегараң“ „азмаз“ деген мәніни аңлатады. Демек *-ма* аффикси тийкарынан болымсызлык мәни аңлатады. Сонын менен қатар қурама фейиллерде оның жәрдеми менен тилде хәр түрлі нәзик мәнілер де хәрекеттин түрлі реңлерин де баһян етiledи.

Фейил сөзлерде болымсызлык мәни жалғыз-*ма* аффикси арқалы билдирилместен, соның менен қатар оның эквиваленти ретінде „емес“, „жок“ сөзлери де қолланылады. Бирак бул сөзлер көбише келбетлик фейил хәм атауыш фейилге тир-келіп, болымсызлык мәни аңлатады. Мысалы: 1. Бул дүнья—дүнья болғалы, патша әдил болған емес, шайырлар қәлем алғалы, хатқа дуўры салған емес (*Бердақ*). 2. Адамды кемситу-хәзиллесит емес. 3. Жаўын болған жок. Рети келгенде *-ма* аффикси менен „емес“ қабатласып та келеди: қара-ма-ған емес. Бундай жағдайда *-ма* болымсызлык мәни билдиреди, бирак оны „емес“ сөзи бийкарлайды, айланып келгенде екеуи

қосылып, болымлы мәни аңлатады. Мысалы: бил-ме-ген емес—билген, деген мәниде, көр-ме-й жүрген емес—көріп жүрген мәнісінде.

§ 68. АҰЫСПАЛЫ ХӘМ АҰЫСПАСЫЗ ФЕЙИЛЛЕР

Сөйлеуде—гәпте, сөз дизбеклерінде табыс сеплигиндегі туўра толықлаўышларды басқарыу—басқармау қәсийетине қарай фейиллер аўыспалы хәм аўыспасыз болып еки толарға бөлинеди: Көпшилик фейиллер ашық хәм жасырып, табыс сеплигинде турып *кимди? нени? не? қайсысын? қандай?* сораўларына жуўап беретугын туўра толықлаўышларды басқарады, солар менен дизбеклесип келеди: Мысалы: баланы жубатыу, бала жубатыу—бунда „бала“ туўра толықлаўыш, жасырып табыс сеплигинде тур, китапты (*китап*) излеу, ертең айтыу, нама тынлау, ата-ананы құрметлеу, бағ егиу, мийеу териу, баланы хошеметлеу т. б. Бундай фейиллерди аўыспалы фейил деп атайды. Билиу, таныу, есаплау, онлау, ремонт қылыу, ашыу, табыу, көтериу, тийеу, түсириу т. б. буларда аўыспалы фейиллер, себеби *кимди? нени? не?* сораўына жуўап беретугын туўра толықлаўышларды басқарады яки сондай сөзлерди басқарыуды талап етип, тилеп турады. Мысалы: Таныдың ба?—Сени шырамытып турман-ау, бирәк атынды ұмытыңқыраппан, соны есиме түсире алмай турман (*Н. Дәуқараев*).

Аўыспалы фейиллер еки түрде ушырасады: 1. туўра толықлаўыш көринип турады яғный соның менен дизбеклесип келеди: „Қыз Жийреншеге жалғыз буўаз ешқисин сойып, оны конлырады. Қыздың: „тапқан биреўин сояды, таппаған екеўин сояды“ дегенинің мәніси сол екен („Қарақалпақ халық легендалары хәм анекдотлары“). 2. Аўыспалы фейиллердің жанында туўра толықлаўыш болмауы мүмкин, бирәк оның ким я не зат екені контексттен я сөйлеу жағдайынан билинип турады:—Алып кетти ме?—Ашып кетти ғой! Қызым бийшара залымның қолында жылап кетти ғой... (*С. Хожаниязов*) Бул мысаллардан көрингендей, аўыспалы фейиллерден аңлатылған ҳәрәкетлерге тиккелей туўры объектке, яғный туўра толықлаўышқа өткенін яки аўысқанын көремиз.

Аўыспасыз фейиллер. Фейил сөзлердің табыс сеплигиндеги сөзлер менен үйлеспейтуғынлары да бар. Меселен, суўға үңилиу дизбегин „суўды үңилиу“ деп айтыуға болмайды, себеби, үңилиу—аўыспасыз фейил. Табыс сеплигиндеги туўра толықлаўышларды басқара алмайтуғын хәм оларды талап та етпейтуғын фейиллер аўыспасыз фейил делинеди. Олар табыс сеплигинен басқа сепликлердеги сөзлерди басқара бериуи мүмкин. Мысаллар: адамға исениу, рабочийларға жолығыу, жасаўышларға сәлем бериу, дослар менен кеңескиу т. б. Бары, келиу, қайтыу, кириу, қатнау барып қайтыу, келип кетиу т. б. қыймыл қозғалыс мәнли ҳәрәкетлерди билдирету-

ғын фейиллер ауыспасыз мәниге ие болады. Олар *қаяққа? қаяқтан?* сорауларына жууап беретугын сөзлерди басқарады: үйге қайтыу, жұмысқа қатнау, ауылдан келиу, мектепке бару т. б.

Фейил сөзлердиң биразлары бирде ауыспалы, бирде ауыспасыз мәнилерде келе беріуи де мүмкин. Мысаллар: 1. Жолды өт (*ауыспасыз фейил*) — жолды кесип өт (*ауыспалы*). 2. Бала еле жас, мектепте оқыйды (*ауыспасыз*). Бала китапты оқыйды (*ауыспалы*). 3. Ол қалада жүрди. — Ол шахмат ойынында атты жүрди. „Жүрди“ фейил алдыңғы гәпте — ауыспасыз, кейинги де — ауыспалы мәниде келген. Ауыспасыз фейиллер басқа сөзлерди басқармай-ақ тек субъекттиң ҳәрекетин билдириуи мүмкин, бул жағдай тилде жүдә көп ушырасады. Мысалы: Қонақлар келди. Той басланажақ болып ағыр. Ауқат тартылды.

Фейилдиң ауыспалылық ҳәм ауыспасызлық қәсийетлери оның дәреже жасаушы аффикслерине, олардың характерине байланыслы болады. Басқалы айтқанда ауыспасыз фейиллердиң *дир, гиз, -т* т. б. дәреже аффикслери жатғаны менен ауыспалы фейилге айланады. Мысалы: Бала кийинди (*ауыспасыз фейил*). Анасы баласын кийиндирди (*ауыспалы*). Төрге шығын (*ауыспасыз*) Қонақты төрге шығарың (*ауыспалы*). Керисинше *-л, -н, -с* дәреже аффикслери жалғаныу менен ауыспалы фейиллер ауыспасыз фейилге айланады: Табақ-қасықты жуу (*ауыспалы*), жууыч (*ауыспасыз*).

Жоқарыдағыларды жууамаклап айтқанда, фейилдиң табыс сеплигиндеги туура толықлауышты басқаратуғынлары яки сондай толықлауышты талап ететуғынлары ауыспалы фейиллер, ал қалғанлары — ауыспасыз фейиллер деп қаралады. Оның менен қатар баянлауыш ауыспалы фейилден жасалған гәптерде тек туура толықлауыштың бир өзи болмастан, оның менен бирге қия толықлауышлар да қабатлауып келе береди: Малды тапқанға бақтыр, отынды шапқанға жақтыр (*нақыл*). Ауыспалы фейил тийкарында жасалған сөз дизбеклеринде де сондай: баланы кигал оқытуға үйрету, жасларды жарамсыз қылғалардан сақлау т. б. Бундай грамматикалық қубылыслар тилде көптеп ушырасады. Демек, ауыспалы фейиллер тек *кимди? нени? сорауларына жууап беретугын* сөзлерди басқару менен бирге „*нени-кимге*“ (*отынды шапқанға*) „*кимдинеге*“ (*блғаны китап оқыуға*) усаған ҳәм сол сыяқлы комплекс түрдеги сорауларға жууап беретугын сөзлерди де басқара алады. Бирақ ауыспасыз фейиллерде бундай қәсийетлер байқалмайды.

§ 69. ФЕЙИЛДИҢ ДӘРЕЖЕ КАТЕГОРИЯСЫ

Дәреже категориясы *-н, -л, -с, -т, -дыр, -ғыз, -сет*, ҳәм басқа да аффикслердиң жәрдеми менен жасалады. Буларды „дәреже аффикслери“ деп жүргизеди. Басқа түркий тиллери сы-

яклы, каракалпак тилинде дәреже аффикси тиккелей тийкар (*түбир*) фейилге жалғанады: көр-ин, көр-ис, көр-сет, жаз-ыл жаз-ыс, жаз-дыр, жаз-ғыз. Айырым жағдайда мәселен, басқа бир дәрежені билдириү зәрүр болғанда, еки дәреже аффикс катарынан жалғануы да мүмкин: кий-ин-дир, көр-сет-киз. Дәреже аффиксинен кейин фейилдің басқа дәрелди түрлерин жасайтуғын аффикслери ретине қарай жалғанады: көрин-ди көрис-се, көрсет-пе-генше, кийин-дир-нү т. б.

Фейил сөзлерге дәреже аффикслери жалғанғанда, олардан алынған ис—хәрекеттин мәниси, бағдары өзгерип, хәр түрлі кубылысқа ушырайды. Фейилдің дәреже категориясында усындай түрлі хәрекетлик кубылыслар тексериледи. Мысалы: Бала кийинди. „Кий“, фейилинің аффикси жалғануы менен „киинди“ фейил жасалады. Енди „киинди“ фейили субъекттин (хәрекетти ислеушиниң яки хәрекет ийесиниң) өзине бағдарланған хәрекеттин билдиреди: бала өзи кийинди—мәнисинде. Ана баласын кийиндирди дегенде „кииндирди“ фейил субъекттин өзине (*ана*) емес, ал басқа предметке бағдарланған хәрекетти билдирип тур. Жаслар жарысты, деген мысалдағы „жарысты“ фейили болса бир неше субъекттин қатнасы менен исленген хәрекетти аңлатады. Сөйтип, фейил дәрежелери фейилден аңлатылған ис-хәрекеттин субъектке я объектке болған хәр қыйлы қатнасларын билдиреди.

Түркий тиллердің илимий—норматив грамматикаларында фейил дәрежелерине түрлише характеристика берилип жүр. Түркий тиллерин изертлеуши илимпазлардың бир топары фейил дәрежелерин „сөз жасаушы категория“ деп қараса, екіншиси топары—сөз жасаушы емес, фейилдің формасын өзгертиуши ямаса тек түрин өзгертиуши категория деп түсиндиреди. Каракалпак тилинин материалына қарғанда, фейил дәрежелеринде сөз жасаушылық қасиет те хәм форма жасаушылық—сөздің грамматикалық формасын билдириү қасиет те бағдарланады. Мәселен, тилде ең көп ушырасатуғын *-дир-тир* деген дәреже аффиксин алайык. Ол еки түрлі хызмет атқара алады: бириншиден; хәр түрлі жаңа семантикалық мәнили фейиллер жасайды: *айттырыу*—қыз айттырыу, косык айттырыу хәм сөйлетиу деген мәнилерде, *болдырыу*—шаршау, хәлсиреу, питкеруу деген үш мәнини аңлатады. Екиншиден: болдыр, айттыр өзлиннен II бет, бирлик санды хәзирги—келер мәхәлди билдирип, фейилдің грамматикалық формасы хызметин атқарады. Сөйлес, жәрдемлес фейиллериниң *-с, -лес* аффикслери

А. А. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. 79 бет.

Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, т. 2, 333 бет. Қазирги казак тили, Алматы, 1954-жыл „Етистик“ бөлими.

А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского языка, изд. АН СССР Москва 1960 г. 197 бет

екни функцияда колланылады: I. шериклик дэреже аффикси, 2. II бет бирлик сан, хэзирги—келер мэхэлди, буйрык мейлиди —билдиреди.

Фейил сөзлер өзлик дэреже, өзгелюк дэреже, шериклик дэреже хэм белгисиз дэреже болып төрт дэрежеге бөлшеди. Олардын хэр бириниң өзине тэн аффикслери, мәнилери хэм жасалыу өзгешеликлери бар.

§ 70. ӨЗЛИК ДЭРЕЖЕ

Фейилдин өзлик дэреже аффикслери: *-н, -ын, -ин-л, -ыт-ил*. Булар тийкар я түбир фейилге жалғакады да оннан кейиниң фейилдин басқа тийисли фармалары тиркеледи: мактан-ыу, ирк-ил-ди, кештир-ин-ген т. б.

Өзлик дэреже фейиллеринде олардан аңланған ис—хэркет тиккелей субъекттин—хэркет ийесиниң өзине өтеди, басқа объектке ауыспайды. Мысалы: Қыркағары гөш байлап, семирдин деп мактанба (*халық қосығы*). Бул гәптеги „мактанба“ сөз—өзлик дэреже фейили, дэреже көрсеткиши *-н* аффикси, ол „өзинди өзін мактама“ деген мәни аңлатады. Ауы томарға илинип, жигит бираз иркилди, жағаға шығып, курғак кийимлерине оранды, отқа жылынды. Илинип, иркилди, оранды, жылынды—булар да өзлик дэреже фейиллери.

Өзлик дэреже аффикслери жалғанған фейиллер, әдетте, ауыспасызлық қасиетке ие болады яғни сөйлеуде табыс сеплигиндеги сөзди басқара алмайды. Себеби олардың билдиретуғын хэркети субъекттин өзине тийисли болады (*жоқарғы мысалларды қараңыз*). Сол себептен де ауыспасыз фейиллерден (*уйықла, отыр, дөч ал, тиниқ* т. б.) өзлик дэреже жасалмайды. Мәселен, „уйықла“ сөзине *-н, -л* аффикслери жалғанбайды. Сөйтип өзлик дэреже барлық фейиллерден жасала бермейди екен. Онын тийкарғы жасалыу усыллары хэм тилде колланылыу жағдайлары кысқаша төмендегилерден ибарат:

I. Ауыспалы фейиллерге *-н, -л* аффикслери жалғанса, олар өзлик дэреже фейиллерине айналып кетеди Мысалы:

ауыспалы фейиллер	өзлик дэреже
мақта, сүйе, дүзе, сазла, жаз, ирк, қамты, тара, ойла,	мақтан, сүйен, дүзел, сазлан, жазыл, иркил, қамтан, тарап, ойлан.

Бундай жағдайларда ауыспалы фейиллер *-н, -л* аффикслери менен келгенде ауыспалылық қасиетин жоғалтады.

Өзлик дэреже фейиллериниң биреулерин *-н* аффикси менен (*сүйе-н*) екнишилери *-л* аффикси менен үйлесип келеди (*дүзе-л*)

Солай етип: аўыспалы фейил „ж, н, қ,“ сеслерине пйтсе я онын кейинги буўынында усундай сес болса, л аффикси жалғанады: жыйна—жыйналыў, тене—тенлеў, таны—танылды, жен—женилди. Керисинше, фейилдиң соңғы буўынында л сеси болса, оған-н аффикси жалғанады: тикле—тикленеди, бүкле—бүкленди.

2. Өзлик дәреже аффикси фейил түбирине қосылып, биригип кеткен бир топар фейиллер ушырасады: сағыныў, жалғаныў, ийбениў, уялыў, өкиниў, өткиниў т. б. Бирақ-н-аффикслерин олардың түбиринен айырыў мүмкин емес, айырсақ мәниси бузылады, мәселен: уял—бир түбир, бир морфема ҳәм өзлик дәреже фейили.

3. Биз жоқарыда-н,-л, аффикслерин өзлик дәрежениң „тийкарғы форманты“ деп едик. Сонын менен қатар айырым жағдайларда -лан,-лен, аффиксинин жәрдеми менен де өзлик дәреже жасалыўы мүмкин: Мысалы: аўқатланыў, ҳәллениў, ҳәўижалениў, магнитлениў, екилениў, сырқасланыў, тынышсызланыў х. б. Булар да мәниси ҳәм жасалыўы бойынша өзлик дәреже фейиллерине жатады. Тек айырмасы: -лан аффикси бириншиден: атаўыш сөзге жалғанады, еккиншиден: ол (лан) бирден еки хызмет атқарады: а) атаўыш сөзлерден фейил жасайды, б) өзлик дәреже жасайды. Бала жуўынды, аўқатланды дегенде жуўынды фейилиниң ҳәрекетти субъектке қандай қатнаста болса, аўқатланды фейили де сондай қатнаста.

4. Өзлик дәреже аффикси қурама фейиллердиң (ылғий фейиллерден жасалғанда) жетекши (алдыңғы) компонентине жалғанады: Бала жуўынды болды. Душпан жеңилип қалды.

Өзлик дәреже фейиллеринин гейпара семантикалық стильлик мәнилери жөниде мыналарды айтыўға болады. Салланыў, долланыў, қыялланыў, назланыў т. б. фейиллер әдебий тилди барлық тараўларында қолланыла бериўи мүмкин, сөйтсе де олар көркем әдебиятта персонажды тәрийплеўде көп ушырасады. Мысалы, халық қосықларында, Бердақ, Әжинияз ҳәм басқа да шайырларда „қаршығадай қыялланып“, „таўыстай таранып“ „доланып“ формалары бар.

Сондай-ақ сөйлениў, айтыныў, толғаныў буўырқаныў, бастырыныў т. б. психикалық сезимлерине байланыслы ҳәрекетлерди билдиреди. Сондай-ақ өзлик дәреже фейиллеринин көпчилиги адам менен бирге басқа да жанлы-жансыз затларға тән ҳәрекетлерди айлатады.

Өзлик дәреже аффикслери VIII әсирден берги жағындағы түркий жазба нускаларда ушырасады, оннан бурынғы жазба нускалар бизге еле белгисиз. Мысалы: *Узә көк теңди эсра йағиз йир қылымдукда, эркин ара киси оглы қылымсы*¹⁷.

¹⁷ С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, изд. АН СССР, М.—Л. 1951, 28-бет.

(Бул мысал VIII әсирге жағатуғын жазба руникалық нұсхадан алынды). Ондағы „қылындукла“ (*жаратылғанда*) „қылыныс“ (*жаратылды*)—өзлік дәреже фейиллери, аффикси-ын. Бундай фейиллер Махмуд Қашғарийдің „Дивану лугатит түркіде“ Юсуб қос Хажибтин „Кудатгу билит“ мийнетінде хәм басқа да ески жазба нұсқаларда жиіні ушырасады. Усыған қарағанда хәзирги өзлик дәреже фейиллери түркий тиллерде, соның ишинде каракалпақ тилинде де илгери дәуірлерден бар грамматикалық кубылыс деп айтыўға болады.

§ 71. ШЕРИКЛИК ДӘРЕЖЕ

Фейилдің шериклик дәрежеси бир неше субъекттин өз-ара бирлесип ислеитүғын ис-хәрекетин аңлатады. Тийкарғы аффикс *с*, сөйле-с, тая-ы-с. Кейини дауыссызға иткен фейил тийкарғына *ыс, -ис* түринде жалғанады: көр-ис, айт-ыс. жаз-ыс.. Соның менен қатар шериклик дәреже-лас-лес-дас аффиксиниң жәрдеми менен де жасалыўы мүмкин. Мысалы: сәлем-лес, ўәде-лес, қол-лас, ортақ-лас, дос-лас, қош-лас-ыс, истиккелей фейилге жалғанады (*түбир фейилге*) қатнас-ыў, кел-ис-иў, *-лас, -лес-дас* аффикс болса атаўыш сөзлерге: сәлем-лес-иў, ақыл-лас-ыў, бир-ле-сиў, ўәде-ле-сиў. Уқяс-лығы—аффикс қандай шериклик, биргелик мәни аңлатса, *-лас, лес*, аффикс де сондай мәни аңлатады, Салыстырып: Еки дос қушақласып көристи. Еки дос хәзиллести.

Тилимизде-лас-лес аффиксиниң жәрдеми менен жасалатуғын шериклик дәреже фейиллери жүдә көп. Соны да айтыў керек: *-лас -лес*, аффикс көп мәнили. Оның жәрдеми менен атаўыш сөзлер де жасалады. аўыллас, сырлас, жерлес. Фейил аффикс ретинде *-лас -лес*, бир ўақытта үш түрли хызмет атқарады: а) атаўыш сөзден фейил жасайды хәм де б) шериклик дәреже аффиксиниң ўазыйласып атқарады, в) II бет, буйрық мейил, бирлик сәп, келер мәхәл—усы төрт грамматикалық мәнини аңлатады (*бөлек-дара турғанда*;) хошлас, шерилес, беллес, (*гурес*) жарнақлас ҳ. б.

Авырым фейиллерде *лас* аффикси-„дас“ түринде ушырасады: қол-дас-ыў, қап қолдасыў (қап қоллесыў емес) Демек, шериклик дәреже *с-ыс-ис-лас, лес* аффикслериниң жәрдеми менен жасалады.

Бир топар фейиллер бәрхә шериклик дәреже аффикси-с-пенен бирге келеди, онысыз, әдетте қолланылмады: жарысыў, кенесиў, шекинисиў т. б.

Шериклик дәреже фейиллериниң биреўлери гәпте туўра толықлаўышты басқарып, аўыспалы кәснйетке ийе болады, екншилери аўыспасыз мәниде келеди.

1. Шериклик дәреже биргелик мәнидеги ис-хәрекетти билдиреди: Мысалы: сөйлесиў, сәлемлесиў, хошласыў, табысыў, қушақласып көрисиў т. б. Бул сыяқлы фейиллер еки я бир

кеше субъекттиң тиккелей катнасы менен исленетуғын ис — хәрекетти аятады. Мысалы: Келиң, дослар, сөйлесейик, пикир алысайык, ойласайык („Эмударья“ журналы), Ашығым атқа минипсиз, көрисейик, колыңды бер (Алпамыс“ пьессасы).

Жууырыу, шабысыу, айтысуу, беллесуу, таласыу, усаған шериклик дәреже феиллери жарыс—бәсеки мәнисиндеги биргелик хәрекетти аятады. Жаслар жарысты. Қосык айтысты. Балалар жууырысты. Жарыспаққа жумбақ айтысты. Биргелик хәрекетти билдириуши бундай феиллер аұыспасыз харақтерге ийе болады, себеби олардың хәрекети сол хәрекетти ислеуши субъектлерге тийисли болады, басқа предметке аұыспайды.

2. -с-ис аффикси излеу, сүйеу, тийеу, писириу, тигиу, ойлау усаған аұыспалы феиллерге жалғанғанда, ондай феиллер биреуге „жәрдемлесуу“ мәнисин аятады: излеу, сүйису, писириу т. б. Мысалы: Қыз анасына аұқат писиристи (писириуге жәрдемлести деген мәниде). „Жәрдемлесуу“ мәнисинде өзлик дәреже феиллери гәпте табыс сеплигиндеги туура толықлауышты басқарып, аұыспалы харақтерге ийе болады: Бала атасына қауын егисти, суу ашысты. (қауын, суу—туура толықлауыш). Бундай феиллерде басқа субъект бары сеплигиндеги толықлауышқа айлаып кетеди (анасына, ата сына), ал жәрдемлесууши (қыз бала) атау сеплигинде турып, грамматикалық баслауыш хызметин атқарады. Гейде шериклик дәреже феиллери гәпте биргелик мәнидеги ис-хәрекетте де „жәрдемлесуу“ мәнисинде де келиуи мүмкин. Бала жолдасы менен сөйлести. (биргелик мәниде)—Бала жолдасына есап шығарысты. (жәрдемлести мәнисинде).

Ески түркий жазба нұсқаларда—VIII әсирдеги хәм оннан сонғыларда шериклик дәреже аффикси көплен ушырасады. Бирақ қарақалпақша -с-ыс-ис аффикси ески жазба нұсқаларда ш-иш,-уш түринде гезлеседи. Мысалы: Эништи кутлағанда эдиэ бирле сунуш димиз¹. Мәниси: „екинши рет кушлақта эдизлер менек урыстық“. Және бир мысал:

Ей киш
Билэ қарышти
Ардам есин күрүшти
Чирик тутуб қорушти.²

Шериклик дәреже аффиксинин этимологиясы, неден хәм қалай келип шыққаны тууралы айырым изертлеуши тюркологлар -с аффиксин монгол тилиндеги -ча аффикси менен теклес болууы керек деп болжайды (Рамstedт, Введение в алтайское языковедение, Москва, 1957, 83). Айырым тюркологлар оны көплик жыйнақтау мәнисиндеги-з аффикси менен

¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 32-бет.

² М. Кашгарий. Дивану лугатит турк, т. 1. 142-бет.

(түркий тиллердеги) байланыслы пайда болған шығар дейди. (Ряснян, фонетика, 158). Бизинше, шериклик дәреже аффиксин (-с-), оның этимологиясын аўыллас, курдас, сырлас, усаған атауыш сөзлердеги -лас, дас, аффикслери менен байланыслы тексеріу керек болар деймиз. Балки ол (-с усы аффикслер менен ертеректе төркилес шығар, себеби олардын улыўмалық мәнилери бир-бирине жақын, шерикликти билдиреди. Оның үстине „сырлас“, муилас“ усаған омонимлер ҳазирги каракалпақ тилинде атауыш сөз ҳам феил мәнилеринде қолланыла береді. Мысалы: „сырлас“ сөзи. Сен оның менен сөйлес, сырлас, дегенде феил балса Садық—Аббаздың сырлас досты еди. Бул жерде атауыш сөз.

§ 72. ӨЗГЕЛИК ДӘРЕЖЕ

Өзгелик дәреже жасаушы аффикслери (-дир, -гиз, -т, -ир, -ал, -кер, -из, дар, -гит, -сет, -гир) фонетикалық вариантлары менен қосып есапланғанда жүдә көп. Мысаллар: жаз-дыр-ды, сана-т-ты, отыр-ғыз-ыў, бат-ыр-ыў, пят-кер-иў, ем-из-иў. т. б.

Феил дәрежелеринин ишинде аффиклерге ең байы-өзгелик дәреже. Бул дәреженің мәнилери де ҳәр түрли. Бирақ олардың барлығы аўыспалы қәсийетке ийе болады, сөйлеуде кимди?, нени? сораўларына жуўап беретугын туўра толықлауышты басқарады.

Өзгелик дәреже аўыспасыз феиллерден де, аўыспалы феиллерден де жасала бериўи мүмкин. Оның аўыспалы феилден жасалғандағы мәниси менен аўыспасыз феилден жасалғандағы мәнисиниң арасында әдеўир айырмашылық сезиледи. Сыған қарап өзгелик дәреже еки түрли мәни аңлатады.

Биринши мәниси: егер өзгелик дәреже аффикслери аўыспасыз феиллерге, сонын ишинде өзлик шериклик дәрежелерге жалғанса, ол субъекттиң өзи бежеретугын ҳәрекетти аңлатады. Мысалы: Бала үкесни ойнатты. Ойна—аўыспасыз феил, ойнат—өзгелик дәреже, аўыспалы феил. Ойнатты феили субъекттиң (бала) тиккелей өзи бежерген ҳәрекетти аңлатады.

Екинши мәниси: аўыспалы феиллерден жасалған өзгелик дәреже феиллеринде субъект тек ис—ҳәрекетти буйырыушы ямәса ислетіуши ролин атқарады, ал ҳәрекетти бежертиуши, орындаушы басқа предмет болады. Мысалы: Муғаллим оқыўшыларға нәшелер ектирди. Бригадир рабочийларға суў аштырды, төгин тасытты, отақ отатты. Мысаллардағы грамматикалық субъект муғаллим, бригадир ҳәрекетти ислетіуши ролин атқарады да, ал ҳәрекетти бежертиушилер барыс сеплигиндеги сөзлер (оқыўшыларға, рабочийларға). Өзлик дәреже мысалларда „ек“, „аш“, „тасы“, „шығар“ деген аўыспалы феиллер тийкарында жасалған. Ҳәрекетти бежертиуши барыс сеп

лигиндеги сөз белгилі себеплер менен сөйлесіуіші оның ким екенін билемесе я оны ашып айтқысы келмесе, гәпте айтылыуы мүмкін. Мысалы: Усы хатлардың бәрін бүгін почтаға салдыр: (*биреу арқалы сал* мәнісінде, бірақ сол „*биреу*“ гәпте аталмаған).

Өзгелік дәреже фейиллерінде грамматикалық субъект бирде хәрекетті тиккелей бежеріуіші, бирде тек буйырыуышы, ислетіуіші болып та келеди. Бир фейилдің өзи контекстте жоқарғы еки мәніде де жумсала беріуі мүмкін. Мысалы: Ғарры арқанды жаздырды (жаздырыуышы ғаррының өзи). Ғарры баласына хат жаздырды. (Хатты өзи жазбай, басқа биреуіге жаздырды). Булар—омоним фейиллер.

Грамматикалық субъекттиң хәрекетті өзи бежермеі, биреуіге ислеткенін анығырақ көрсетіу керек болған жағдайда— өзгелік дәреженің еки аффикси фейилге қабатласып жалғанады: Командыр өргшилерге отты өширтти (өш-ир-т-ти).

Өзгелік дәреже аффикслері өзлерінің актив хәм пассив қолланылыуына қарай өнімлі хәм өнімсіз болып екиге бөлінеди. Өзгелік дәреже аффикслерінің хәзиргі тилде актив қолланылатуғын өнімлі түрлеріне төмендегі аффикслер жалғанады: *-дыр, -т, -ғыз, -қар, -ир* (фонетикалық вариантлары менсі). Ал өнімсізлері: *-сет, -дар, -ар, -гит, -из* аффикслерінен ибарат. Мәселен: көрсет (*сет*), аудар (*-дар*), илгит (*гит*), еміз (*-из*) усаған жеккз-сийрек ушырасатуғын фейиллерге жалғанады.

Өзгелік дәреженің өнімлі аффикслері хәр бирі өз алдына фейиллерге жалғанып, жаңа сөзлер пайда етіуін бир кеше топарға бөліуіге болады:

1. *-дыр, -тыр, -дир, -тир*. Хәзиргі қарақалпақ тилинде бул аффикслер өзгелік дәреже жасауда барынша актив қолланылады. Кейін дауыссызға пиккен көпшилік фейиллерге жалғанып, олардан аұыспалы фейиллер дөретеди. Мысалы: алдыр, билдир, арттыр, кептир. Мысалларда көрингендей, *-дыр-дир* үнлі дауыссызға пиккен тийкар түбір фейилге (*ал-дыр, бил-дир*) *-тыр-тир* үнсіз дауыссызға пиккен тийкар фейиллерге (*кеп-тир, арт-тыр*) жалғанады. Бірақ „кел“ фейилі бул қағыйдаға бағынбайды. Кейін үнлі дауыссыз болыуына қарамастан оған *-тир* аффикси жалғанады: кел-тир (*кел-тир*) емес.

Түркий тиллерін изертлеушілер арасында *дир-тир* аффиксинің этимологиясы жөнінде қәлиплескен бир пикир жоқ. Пикирлер хәр түрлі. Айырым изертлеушілер *-дир-тир* аффиксин еки аффикстин, атап айтқанда *т-ир* ямаса *ти-р* дин қосындысынан пайда болған деп есаплайды¹. Мүмкін, усылай

¹ Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание, Москва, 1957, 75—83-параграфар, Закончковский А., Суффиксы... Краков, 1932, 110—129-бетлер.

да болыуы. Бирақ ески түркий жазба нускаларда *-дир-тир* аффикси „тур“ түрінде ушырасады. Мысалы: *башлығыг йукунтурмыс ...*, *Темир қалығқа таки контурмыс*¹. Йукунтурмыс (*жүгиндирди*), контурмыс (*қондырды*) — фейилдің өзгелик дәрежеси, аффикс-*тур*, усыған карағанда хәзирги *-дир-тир*, суффикслери бурынғы „тур“ дән келип шығуы да итимал. Хәзирги „алдыр“, „келтир“, фейиллери бурынғы „ал“ хәм „тур“ „кел“ „тур“ түріндеги қоспа фейиллерден „тур“ фейили аффикске (*тир*) айланып, басқаша мәниге ийе болмадыма деген болжаулар да бар.

2. *-т-ыт-ит-*. Буның этимологиясы жөнинде де тюркологларда түрли пикирлер бар. Мәселен, Н. А. Баскаков-т аффиксин „илгит“ сыяқлы фейиллердеги —гит формантынан келип шыққан² дейди. Гейпара тюркологлар *т-эт (ет)* көмекши фейилинен (*Банг*), биреулер „те“ (*де*) фейилинен (*Котлянич*) жасалған деген болжаулар айтады. А. Н. Кононов оның шығысын *-тыр* суффикси менен байланыстырады³. Кейинги пикир бираз дурыслыққа келеди. Аффикс-*т* өзгелик дәрежениң *-тыр* формантының баска сесинен қысқарған варианты болуы мүмкин: Илгері уақытларда, сөйле, исле, үрк, усағар, фейиллер сөйле-с-тир, ислет-тир, үрк-тир түрінде жумсалып, келе-келе белгили фонетикалық өзгериске ушырап, қысқарып, сон хәзирги сөйле-т, исле-т, үрк-ит түрінде қалипlesi кеткен болуы итимал.

Хәзирги каракалпак тилинде *-т* төмендегише колланылады:
а) дауыссыз сеске питкен көп бууынлы түбир хәм дөренд буйрық мейилге (II бет бирлик сан) жалғанады да, онак ауыспалы мәнили буйрық мейил жасайды. Кур-т, дүзе-т, орынла-т, бийле-т, оқы-т, ери-т, сазла-т, айда-т т. б..

б) кейин рк, рк, кос дауыссызларға питкен бир хәм көп бууынлы түбир фейиллерге-т аффикси *-ыт,-ит* түрінде жалғанады, сөйтип олардан ауыспалы фейил яғный өзгелик дәреже пайда болады: үрк-ит, қорқ-ыт хәм т. б.

в) кейин и, р, л, сеслерине питкен ауыспалы фейиллерге (түбирине) *-т* аффикси жалғанса, олардан ауыспалы фейил жасалады: ерт (*ер-т*: изине ерт), азай-т, тазар-т, молай-т, жөнел-т т. б.

э. *ғыз, -ғыз, -қыз, -ғыз*. Қолланылуы: *-дыр-тир* аффикси сыяқлы, дауыссызға питкен ауыспалы мәнили тийкар түбир фейиллерге жалғанады: ал-ғыз, айт-қыз, көр-ғыз, жаз-ғыз т. б.

Бундай фейиллер де ауыспалы қәсибетке ийе болып, „би

¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. 29-бет.

² Н. А. Баскаков, Каракалпакский язык, т. 2. 343 бет.

³ А. Н. Кононов, Грамматика современного узбекского литературного языка, М—Л., 1960. 194-бет.

реўге бир нәрсени ислеткизиў* мәнисинде қолланылады: Сен оларға қосық айтқыз, сүүрет салғыз.

Көпшилик фейиллерге *ғыз*- хәм-*дир* аффикслери бириниң орнына бири алмасып, жалғана береді: алдыр-алғыз, айт-тыр айт-қыз. Бирақ атыр, тур, жат усаған ауыспасыз фейиллерге *-ғыз* аффикси жалғанады, *-бир* жалғанбайды: жат-қыз, отыр-ғыз.

4. *-кар-кер*. Булар үнсиз даўыссызларға питкен бир буўынлы түбир фейиллерге, онда да көбинше *т, с* сеслерине питкен түбирлерге жалғанып, олардан өзгелик дәреже фейиллери жасалады: жет-кер, өт-кер, жат-қар, пит-кер, бас-қар. Жоқарыда айтылған *дыр-т -ғыз* формантларына қарағанда *-кар -кер* аффикслериниң қолланылыў сферасының әдеўир тар екени байқалады.

5. *-ыр, -ир, -ар*: көш-ир, өс-ир, өт-ир, түс-ир, кет-ир, шық-ар, (*шығар*) т. б. Мысалы: Отты геўлеме өширерсен, қоңсыны геўлеме көширерсен (*нақы.1*). Мысалларымыздан көрингендей, бул аффикслер үнсиз даўыссызларға питкен бир буўынлы түбир фейилге, онда да көбинше *ш, т, с, к* үнсизлерине питкен түбирге жалғанады да, сөйтип олардан өзгелик дәреже фейиллери жасалады.

Этимологиялық жақтан қарағанда *-ир (ыр)* аффикси *-тир (тыр)* менен төркинлес деўге болады. Себеби, бираз фейиллерге ҳазирдиң өзинде олар параллель жалғана береді. Салыстырайық: пит-ир—пит-кер, жет-ир—жет-кер т. б. Усаған қарағанда *-тир (тыр)* аффиксиниң алдыңғы даўыссыз сеса түсип қалыў нәтийжесинде *-ир (ыр)* аффикси келип шыққан болыўы керек.

Биз жоқарыда өзгелик дәреженің өнимли аффикслерине, олардың қандай фейилге жалғаныўына хәм этимологиясына тоқтадық. Оған қосымша соны да айтыў керек, *дир, -ир, -гиз-қар*- аффикслери бир фейилдиң өзине алмасып жалғанғанда, ол ҳәр түрли семантикалық, стильлик мәнилер аңлатады. Мәселен: жаздырыў—хат жаздырыў, бир нәрсени жаздырып жиберіў т. б. кең мәниде қолланыла береді. Бирақ жазғызыў варианты ондай кең қолланылмайды, мәселен, *қипти жазғызыў* деп айтылмайды, хат жазғызыў деп қолланылады. Билдириў—билгизиў, кеширилиў—кештириў (*суу*) усаған түбирлес фейиллер де сондай.

Айырым фейиллерде өзгелик дәреже аффикси оның түбирине қосылып кеткен: кутқарыў, жасырыў азғырыў, т. б. Кутқар, жасыр, азғыр—булар түбир фейиллер, буларды морфемаларға ажыратыўға, жиклеўге болмайды.

Қурама фейиллерде өзгелик дәреже аффикси, әдетте, олардың жетекши компонентине, алдыңғысына жалғанады: көрсет-ип кел, тер-гиз-ип бол, жаз-дыр-ып ал, өт-кер-ип жибер.

§ 73. БЕЛГИСІЗ ДӘРЕЖЕ

Фейилдің түбирине я дөрөңди тийкарына—*а-ыл, ил-н* (*ын, ин*) аффикслериниң жалғаныуы менен белгисіз дәреже жасалады. Кейини-*а* сөсине питкен түбир фейиллерге, сондай-ақ *ла* (*ле*) аффикси арқалы жасалған тийкар фейиллерге-*н, ың, иң* аффикси жалғанады: *орын-ла-н-ды, исле-н-ди, алын-ды*. Басқа жағдайларда *-а,-ыл, ил* аффикси қолланылады: *тасы-л-ды, кара-л-ды, кий-ил-ди, көр-ил-ди* т. б.

Белгисіз дәреже фейиллери басқа биреу тәрәпинен исленетуғын я исленген ҳәрекетти аңлатады. Мысалы: Трактор ремонтланды. Жер сүрилди. Бул гәплерде грамматикалық баслауыш—трактор, жер. Ремонтланды, сүрилди деген өзгелик дәреже фейиллеринен аңлатылатуғын ҳәрекетти ислеуши сол грамматикалық баслауышлары емес, басқа адамлар. Бирақ сол „басқа адамлар“ айтылмаған, „жасырынып“ қалған. Бул гәплерде тийкаргы айтылажақ ой—трактордың ремонтланыуы менен жердің сүрилиуи, ҳәрекеттиң ким тәрәпинен исленгени нәзерде тutyлмаған. Сонлықтан белгисіз дәреже фейиллеринде көбинше ҳәрекетти ислеуши логикалық баслауыш жасырынып, айтылмай қалады. Мысалы: Совхозда жаңа жайлар салынды. Оларға электр, радио, газ өткерилди („Совет Қарақалпақстаны“). Керек болған жағдайда ҳәрекетти бежеріуши логикалық баслауыш гәпте айтылуы да мүмкин, бирақ ол толықлауыш ролінде келип, „ким тәрәпинен?“ яки „ким я не менен?“ сорауына жууап береді, баслауыш ролінде келмейди: Бул ажайып бағ мектеп оқыушылары тәрәпинен кетмалға келтирилди. Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң барлық тарауларында—көркем шығармаларда, илимий, техникалық әдебиятта, ауызеки сөйлеуде „Жер сүрилди“ типиндеги белгисіз дәреже фейиллердің қатнасы менен жасалған гәплер еңиниң биринде ушырасады.

Белгисіз дәреже фейиллери бәрхә аұыспасыз мәниге ийе болады. Гәпте кимди? нени? сорауларына жууап беретуғын туўра толықлауышты басқара алмайды, оны талап та етпейди. Белгисіз дәреже аффикслери барлық фейил сөзлерге шетинен жалғана бермейди. Мәселен, *уыйқла, сарғай, қызар, көгер* усаған аұыспасыз фейиллерге жалғанбайды. Мысалы: *кауын сарғайды, (сарғай-ыл-ды емес).*

1. Белгисіз дәреже аффикси, әдетте, *-тасы, аш, жап, барла, взле, сууғар, сал, бекит, жаз, оқы* т. б. усындай аұыспалы фейиллерге жалғанады: *Жүк тасылды, Есик ашылды*. Кітап оқылды. Жай салынды.

2. Барлық өзгелик дәреже фейиллеринен дерлик белгисіз дәреже жасалады: *Көрсетилди (фильм), бергизилди (хабар), өткерилди (сабақ), бастырылды (жай)*.

3. Рети келгенде *а-ыл-ил* аффикси шериклик дәреже фейиллерине жалғанып, олардан белгисіз дәреже фейиллериниң

жасады: ойлас-ыл-ды, кел-ис-ил-ди, сөйлеск-эл-ди. План көп-шилик пенен ойласылды, жақында бул додаланды.

Белгисиз дәреже аффикслери курама фейиллерде түрлише колланылады. Бирде олар коспа фейилдин барлык компонент-лерине теңдей жалғанады. Мысалы: „Ленин“ совхозында пахта кыска мүддет ишинде терилип болынды. Бирде белгисиз дәреже аффикси курама фейилдин тек кейинги компонентине гана жалғанады да қояды. Мысалы: Шаруашылық бөлиминде маллардың от-шөби тасып алынды („Совет қарақалпақ-станы“)

Аплатуы: айрым фейиллерге белгисиз дәреже аффикси -лин түрінде жалғанады. Мысалы: же-лин (Ауқат желинди).

§74. ФЕЙИЛ ДӘРЕЖЕЛЕРИНИҢ ӨЗ АРА ҚАРЫМ-ҚАТНАСЫ

Фейил дәрежелери гәп ишинде келгенде бәрқулла өз ара қарым-қатнаста болады.

1.-с,-ыс,-ис,-лас,-лес аффикслери жалғанған фейиллердин басым көпшилиги шериклик дәреже мәнисин аңлатады. Би-рак буралуу, ерисиу, кирисиу, жабысуу, ауысуу, орналасуу усаған фейиллер өзлик—шериклик мәнге айналып кеткен, яғний олар өзлик дәрежениң мәнисинде де, шериклик дәре-жениң мәнисинде де қолланылыуы мүмкин. Мәселен: тери бүристи. Бүркит яңлы бүристи. „Бүристи“ фейили биринши мысалда өзлик дәреже мәнисин аңлатса, екнншиде—шериклик дәреже мәнисин аңлатады. „Ерисиу“, „кирисиу“ усаған фейил-лерде шериклик дәрежеден гөре өзлик дәреже мәниси басым-лау: Ол мол табысқа еристи.

2.-л,-ыл,-ил аффиксли фейиллердин айрымлары: жазылуу, дүзелиу, сызылуу, жайылуу т. б. мәнилерине хәм гәпте қан-дай грамматикалык баслауыш пенен келиуине қарап бирде өзлик дәрежениң, бирде белгисиз дәрежениң мазмунын аң-латады.

өзлик дәреже	белгисиз дәреже
Наўқас жазылды Адамлар газетаға жазылып атыр. Хәзир маллар өз аяғы ме-нен өристе жайылып атыр.	Бүгнн класста баян жазылды Шығарма жазылып атыр. Хәзир атызларға төгин жайылып атыр.

3.-л,-н аффикслеринин екеуи де хәм өзлик дәреже жасау-да хәм белгисиз дәреже жасауда қатнасады.

Бир топар фейиллер (сора, қымта, қара, кий, беже т. б.)

-н аффикси менен келгенде, бэрхэ өзлик дәрежени, **-л** менен келгенде белгисиз дәрежени аңлатады. Салыстырың:

Өзлик дәреже	Белгисиз дәреже
Безениў, кымтаныў, сораныў, караныў, кийниў, жағыныў, жасаныў. Мысалы: Қыз безелди.	безелиў, қымталыў, сора-лыў, қаралыў, кийилиў, жағылыў, жасалыў. Мысалы: Жай безелди.

4. Болдырыў сыяқлы өзгелик дәреже фейиллери (аффикси-**-дыр**) „шаршаў“, „хэлсиреў“ мәнисинде өзлик дәрежеге жатады. пи-тир-тиў, тамамлатыў мәнисинде өзгелик дәреже деп есапланады. Ат болдырды (өзлик дәреже). Аўқатты әрли-берли болдыраман деп атыр (болдыраман—өзгелик дәреже).

Басқа да сыр-сыпатлары көп, жоқарыда сөз етилди.

§75. ФЕЙИЛДИҢ БАСҚА СӨЗ ШАҚАПЛАРЫНАН ЖАСАЛЫҢҰ УСЫЛЛАРЫ

Басқа сөз шақапларынан жасалған дөрэнди фейиллер тилинде көп ушырасады. Мысалы: суўғарыў, ақлаў, көгерниў, көкелеў, санаў, бирлеў, екилениў, арсар болыў, бел байлаў, мирәэт етиў, кол қойыў, хұрмет етиў, тақ турыў т. б. Дөрэнди фейиллер тийкарынан еки усылда жасалады: 1. аффиксация усылы: (атлық, келбетлик т. б. Фейил емес сөзлерге фейил жасаўшы аффикслер жалғаў арқалы) 2. аналитикалық усыл (сөзге сөз қосыў арқалы) Фейил жасаўдың бул аталған еки усылы да қарақалпақ тилинде кеңнен қолланылады. Дөрэнди фейиллердің аналитикалық усыл менен жасалғанларын „қосқа фейиллер“ деп атаймыз.

§76. ФЕЙИЛДИҢ АФФИКСАЦИЯ УСЫЛЫ МЕНЕН ЖАСАЛЫҢҰ ХӘМ МӘНИЛЕРИ

Фейилдің өзине тән айрықша бир морфологиялық өзгешелиги сонда, оның басқа сөзлерден фейил жасаўшы арнаўлы аффикслери бар. Олар: **-ла, -лас, -сыра, -сы, -а, -ырқа** т. б. Буларды фейил жасаўшы аффикс яки қосымта деп атайды.

Аффиксация усылы бойынша фейил емес басқа бир сөзге аффикс жалғананў арқалы екниши бир жаңа семантикалық мәниге ийе болған фейил пайда болады. Мысалы: қабат-ла (қабатла), жа-сар (жасар), са-на (сана), ұйқы-сыра (ұйқысыра), тыпыр-шы (тыпыршы), өзим-симе (өзимсиме), хәзил-лес (хәзиллес) т. б.

Хәзирги қарақалпақ тилинде фәйил жасаушы аффикслердин қолланыу сферасы хәр қыйлы. Олардың биразлары атауыш, еликлеуиш т. б. сөзлерге жалғанып, олардан хәр түрли мәнили фәйиллер жасауда актив қолланылады. Бундай түрлерин „өнимли аффикслер“ деп атайды. Оның аффикслери: **-ла,-ай,-сыра,-сы,-син,-лан,-лас,-а-ар-кар,-ық,-шы** (фонетикалық вариантлары менен) тар көлемде, айырым сөзлерге ғана жалғанатуғынларын „өнимсиз аффикс“ деп атайды. Өнимсиз аффикслер: **-дас,-ырқа,-у,-ы,-ал,-ыл,-ра** т. б. Булар тек айырым сөзлерге ғана жалғанады, қолланыу сферасы тар. Мысалы: **-дас** аффикси „қол“ хәм басқа да бирен-сара сөзлерге жалғанып, олардан фәйил жасайды: қолдасыу—қал қолдасыу мәнисинде ғана келеди, ал басқа мәнилдерде „қоллау“ түринде. Басқа өнимсиз аффикслердин қолланылыуы да сондай: таң—танырқау, ес—есиркеу, кем—кемиу, жоқ—жогату т. б. жүдә кем қолланатуғынлықтан өнимсиз аффикслерге айрым тоқтаудын қажети жоқ.

Өнимли аффикслердин жәрдеми менен жасалатуғын фәйиллер хәзирги қарақалпақ тилиндеги барлық фәйил сөзлердин әдеуір бөлегин қурайды. Олардың фәйил жасаудағы мәнилик өзгешеликleri хәр түрли.

1. **-ла-ле**. Бул аффикс фәйил жасаушы аффикслердин ишнадеги ең өнимлиси. Себеби **-ла,-ле** аффикси тек атауыш сөзлерден ғана емес, соның менен қатар еликлеуиш, таңлақ хәм басқа да сөз шақапларынан фәйил жасайды; Соның менен бирге **-ла,-ле** аффикси менен фәйил сөзлер жасау әйемги түркий жазба нұсқаларда да ушырасады, Мәселен, сақла, қыйқыла, усаған—**ла** арқалы жасалған дөрөнди фәйиллер VIII әсирдеги жазба нұсқаларда жиий ушырасады¹.

а) **-ла-ле** аффикси көпшилик атлық сөзлерге жалғанады: ой-ла, атыз-ла, белги-ле. Ол совет—интернационаллық сөзлер менен де үйлесип келе береді: сорт-ла, дезинфекция-ла, магнит-ле, дифференция-ла.

Қандай атлық сөзге жалғаныуына, сол жалғанатуғыл сөзиниң лексикалық мәнисине қарап **-ла-ле** аффикси хәр түрли мәнили фәйиллер жасайды. **-ла,-ле** аффикси хұрмет иззег, баян, тәрип усаған атлықларға жалғанса, „ет“ деген көмекшин фәйилниң мәнисин аңдата береді. Салыстырыя: Хұрмет ет—хұрметле, баян ет—баянла, тәрип ет—тәрипле. Егер **-ла-ле** курал-жарак, әсбап атларын билдириуи атлықларға жалғанса, сол курал-жарак, әсбап пенен исленетуғын ис-хәрекетлерди аңдатады: жарғы-ла, егеу-ле, тырма-ла. Жас төл атларын билдириуи „қозы, бузау, қулын, бала“ усаған сөзлерге жалғанғанда, **-ла,-ле** „тууыу“, „төллеу“ мәнисиндеги фәйиллер жасайды: бузаулау, балалау, қозылау, палапанлау.

¹ С. Е. Малов Памятники древнетюркской письменности. М—Л. изд. АН СССР, 1951.

„Апа, ата, аға“ усаған туұысқан—туұғанлық қатнастарды билдириуши атлықларға *-ла, -ле* аффикси жалғануы арқалы төмендегидей жаңа мәнили дөренди фейиллер жасалады: ағалау, апалау, аталау, апажанлау т. б. Бундай фейиллер жалыннуы, жақсы көриу усаған эмоциялық сезимлерге байланыслы ҳәрекетлерди аңлағады ҳәм көркем шығармаларда, жаңлы сөйләуде актив колланылады. Мысалы:

Тилеп отыр Бегзаданы мапалап,
Бир сөз айтса, зордан сөйлеп апалап...

(А. Муссаев).

Бундай фейиллерде *-ла, -ле* аффикси мәниси бойынша „деп“ әмекши фейилине де жақын келеди. Салыстырық: Бала „апалап“ еркеледи, — Бала „апа“ деп еркеледи.

-Ла-ле аффикси жалғанған атлықлардың айырымлары фонетикалық өзгерислерге де ушырайды: Мәселен „уйқы, уры“ усаған атлықларға *-ла, -ле* жалғанса, олардың кейинги дауыслы сеси түсип қалады: уйқы-уйқлау, уры-урлау (*уйқылау, урылау* емес) керисинше, гейпара атлықларға *-ла, -ле* жалғанса, атлық пенен аффикстин арасына байланыстырыушы сес қосылады; ер-ертле (*т*—байланыстырыушы сес), дize-дизерле (*р*—байланыстырыушы сес). Сондай-ақ айырым атлықлардан (*сөз, бау*)-*ла, -ле* аффикси арқалы фейил жасалалы, ондай атлықлардың кейинги сеси баска сеске алмасыу жағдайында ушырасып қалады: сөйле, байла. Усындай фонетикалық кубылыс нәтижесинде „бау“ атлығынан байла ҳәм баула фейиллери пайда болған ҳәм Ұақыттың өтиуи менен мәнилери дифференцияланып кеткен. Пишенди баула. Бузауды байла дегендеги баула, байла фейиллеринин лексикалық мәнилери ҳәр әрли.

б) *-ла-ле* келбетлик сөзлерге, көбинше ренди, сапаны, сынды билдиретуғын тийкар келбетликлерге жалғануы арқалы олардан „бежерну“, „ислеу“ мәнисиндеги ауыспалы фейиллер жасайды: Дүзиулеу, ақлау, жақсылау. Келбетликтен жасалған дөренди фейиллердин биразлары көп мәнили болып келеди. Ақлау—жай ақлау, биреуди ақлау (*гүнасыз деп*), сөкти ақлау, көклеу—мал көкледи, жер көкледи, булар екеуиде ауыспасыз фейиллер. Кийимди көклеу (*тепишип тигиу*), керегени көклеу т. б.

в) Санлық плюс *-ла-ле*: бирлеу, үшлеу, мыңлап, жүзлеп, онлап. Бирлеу, үшлеу—ауыспалы фейиллер: Гауашаны бирлеу: Жыйнақлау санлықларына жалғанады *-ла-ле* „биринну“, күш қосыу“ мәнисин аңлататуғын фейиллер жасайды. Мысалы: Жүкти екеулеп көтерди.

г) *-ла-ле* аффикси жалғануы арқалы рәуиш сөзлерден ауыспасыз фейиллер жасалады (*көбинше сын* ҳәм *орын* рәуишлерден) шетлеу, бәлентлеу, пәсенлеу. Көпшиликтен шет-

леп былайрак шыгып, кызды күтип турды (А. Бегимов). „Жылдам“, „шаккан“ усаган рәуишлерге *ла-ле* аффикси *-лат-лет* түрінде жалғанады: шакканлат, жылдамлат, булар ағыспалы фейиллер.

д) Бар, жок, зор, мәжбүр усаган сөзлерге *-ла-ле* аффикси жалганса, ағыспалы фейиллер жасалады: барлау, жоклау, мәжбүрлеу. Мысалы: Ерпозлат ший есикти эстен ашып, ергенекти зулпын барлады. (М. Дәрибаев).

в) *-ла-ле* аффикси еликлеуиш, таңлак хәм модаль сөзлерге жалгануу аркалы олардан ағыспасыз фейиллер жасайды: партлау, гүрлеу, парлау, үхлеу, тыпырлау, жыбырлау, жанлау. Бундай фейиллер психикалык сезимлерге (*үхлеу*), сессилер еликлеуге (*партлау*) хәм баска да характердеги хәрекетлерди аңлатады. Мысалы: Атызда жаслардың косык айтқан хуаазалары жанлады. Трактор гүрледі. Жанлады, гүрледі адамның еситуу қәбилетине байланыслы хәрекетлерди аңлатады. Таңлак еликлеуиш сөзлерден ағыспасыз фейиллер жасалуу менен бирге айырым жағдайларда олардан жасалган фейиллер ағыспалы болууы да мүмкин. Мысалы: ол отты үпледі—үпледі—ағыспалы фейил.

2. *-ей, -и* аффикси. Фейил жасәуда бул аффикс те актив қолданылады. Әдетте ол атлык хәм келбетлик сөзлерге жалғанады да, олардан ағыспалы фейиллер жасайды: күшей, күшейу, карай—қарайу, молай—молай-уу фейилдің бундай түрлері предметтің сын, келбетинің өзгеруу процесслерин аңлатады. Мысалы: Дене ыссылықтан кеңейеди, суықтықтан тарайады (*физиканың заңы*). Қас карайып, күн батқанда, қаннан жаушы келген екен (*Бердақ*).

„Саны“ келбетлигинен фейил жасалғанда *-ай* аффикси *-ғай* түрінде өзгеріп жалғанады хәм түбірдеги „ы“ сесі түсіп қалады: сары—сарғай, сондай-ақ „үлкен, қатты“ келбетликлеринен фейил жасалғанда, үлкен сөзинен кейингі—*н*, қатты сөзинен „ты“ бууыны түсіп қалады: қатайуу, үлкейуу. Улғайуу менен үлкейуу фейиллери этимологиялық жақтан сабақлас, мәнилери бөлек болған менен бир-бирине жақын: Ис улғайып кетти. Бала үлкейип кетти.

3. *-сыра-сире* аффикси. Бул аффикс атауыш сөзлерге, кешинше атлыкка жалғанады, сөйтіп олардан предметтің хәр қыйлы ишки хәм сыртқы өзгеруу процесслерин билдиретуғын ағыспасыз фейиллер жасалады. Қансырау, хәлсиреу, жетимсиреу, жалғызсырау, жеккесиреу, уйқысырау. Жалғанатуғын сөзлердің лексикалык мәнилерине қарап бундай фейиллер хәр түрлі хәрекетти билдириуи мүмкин. Мәселен „қансырау“—„қаннан айырылуу, қаны ағып азайып қалуу“ деген мәнилери аңлатады. Хәлсиреу фейили де сондай синонимі—хәлсізденуу, қызылсырау, ағарғансырау усаган фейиллер „дүсеу, хәуес етуу“ мәнісіндеги характерлерди билдиреди. Қансырау фейили хәм тап сондай. Мысалы: Шанағарымды

жоғалтпайман, байсырап отырғаным жок, жалғыз қызымды асырай аламан,—деп Гүлзийра көнбеди (*Н. Дәуқараев*.)

4.-*сы, -си* бул аффикс айырым атауыш сөзлерге—атлыққа, келбетликке, алмасыққа жалғанады да, олардан „менменлик етиў, мактаншақтық етиў“ усаған унамсыз мәнили фейиллер, онда да аўыспасыз фейиллер жасайды“ адамсыў—өзин басқалардан артық тутыў, байсыў—байман деп менменлик етиў, кәўендерсиў—кәўендерлик еткен болып жалған түс билдиріў, билгишсиниў—мактаныў, өзимсиў—өзинен басқаны писент етпеў т. б.

Бундай фейиллер тилдиң барлық тараўларында, әсиресе аўыз еки сөйлеўде, көркем шығармаларда актив қолланылады. Мысалы: Төреш дағдарысқа ушыраған жағдайда, екеўи те кәўендерсил қалады (*К. Султанов*). Өтириктеш мүнәйимсиўи сөйлеўинен анық көринип турды (*Ә. Шамуратов*).

Сондай-ақ-*сы-си* аффиксиниң жәрдеми менен жасалған айырым фейиллер предметтиң қубылыў, өзгеріў процессин аңлатады: төлықсыў, пәсенсиў, босаңсыў. Мысалы: Әмиў-әрья толықсып ағып тур.

5.-*сын-син* аффикси. Атауыш сөзлерге жалғанып, олардан аўыспалы фейиллер жасайды. Қандай сөзлерден жасалыўына қарай-*сын (син)* аффиксли фейиллер ҳәзирги қарақалпақ тилинде тийқарынан мынадай мәнилерде жумсалады: Сен неге елди бассынасан! (*С. Хожаниязов*).

Айырым тюркологлардың пикирине қарағанда,-*сын-син* аффикси өзиниң этимологиясы бойынша „санаў“ сөзинен келип шыққан¹ Мысалы: Бөтенсиниў—бөтен санаў, жатсыннў—жат санаў.

6.-*лан, -лен* аффикси. Булар атауыш сөзлерге, әсиресе, атлықларға жалғанып, олардан предметтиң тек ғана өзине тән болған ҳәрекетлерин билдиретуғын аўыспасыз фейиллер жасайды: хәлленіў, тамақланыў, ашыўланыў, ғайратланыў, ғамланыў, қуралланыў т. б. Тракторшылар мәдений шерттеке аўқатланып атыр („*Совет Қарақалпақстаны*“).

7.-*лас-лес*. Бул аффикс те-*лан, -лен* аффикси сыяқлы көбинше атлық сөзлерге жалғанып, аўыспасыз фейиллер жасалады: сәлемлесіў, беллесіў, тиллесіў, орайласыў, жәрдемлесіў, ийкемлесіў, даўласыў, досласыў т. б. Сениң ашығына ортақласайын деп келдим бе? Әдира қал, деп шығып кетти (*К. Султанов*). Мысалдан көрингендей-*лас-лес* аффикси арқалы жасалған дөренди фейиллердиң басым көпшилиги еки я бирнеше субъектке шерик болған ҳәрекетлерди аңлатады. Тек айырымлары бир субъектке тән болған ҳәрекетти билдиріўи мүмкин: ийкемлесіў, жайласыў, орналасыў.

8.-*а, -е, -й* аффикси көпшилиқ жағдайда атлық сөзлерге

¹ С. Е. Малов. Ҳәзирги казак тили, етистик, Алматы, 1968, 22—бет.

жалғанып, олардан аўыспалы және аўыспасыз фейиллер дөретеди: орын—орнады, сан—санады, түп—түнеди, кан—канады. Сондай-ақ *-а, -е, -й* аффикси айырым келбетлик сөзлерге де жалғаныўи мүмкин: мөлдир—мөлдиреў, кыйын—кыйналыў, кыйнаў т. б.

9. *ар-ер-ир-р* аффикси атаўыш сөзлерден, әсиресе келбетлик сөзлерден аўыспасыз фейиллер жасайды: боз-бозарыў, жаа-жаңарыў, ески-ескириў, көк-көгериў, қызыл-қызарыў. Қызыл сөзиниң кейилги-ыл сеслери түсип қалады т. б. Анаў қатынның тусында шашым ағарып еди, мынаның тусында сүйегимде ағаратуғын түри бар (С. Хожаниязов).

Сондай-ақ "түн, қайғы" усаған атлықлардан *ар-ер-р*, аффиксиниң жәрдеми менен фейил жасалады: түнериў (түнер) қайғырыў (қай-ғы-р). Бундай фейиллер аўыспасыз қәсийетке ие болады. Түнерген күн ашылып кетти.

10. *Қар-кер-гер* аффикси. Булар тийкарынан атлық сөзлерге жалғанады, сөйтип олардан аўыспалы фейиллер жасайды: суў-суўғарыў, ес-ескериў, бас-басқарыў, ан-анғарыў т.б. Мысалы: Қыз үлкеп бригаданы басқарады.

11. *-ық-ик-к* аффикси айырым атаўыш сөзлерге-атлыққа келбетликке, санлыққа жалғанып, олардан предметниң ҳәр қайсы өзгеріў процесслерин билдиретуғын фейиллер дөретеди: жол-жолық, жолығыў көз-көзик, көзигиў, тар-тарығыў аш-ашығыў, бир-биригиў, толы-толықты, толығыў. Бундай *-ық-ик* аффиксиниң жалғаныўи менен жасалған фейиллер, әдетте аўыспасыз характерге ие болады яғный олардан аңла-сылған ҳәрекет сол ҳәрекет ийесиниң өзине өтеди, басқа предметлерге аўыспайды. Мысалы: Олар турмыстан тарыкпады, гәпиндеги тарыкпады фейили баслаўыштың (олар) тек өзише тән характерин аңлатады.

12. *-Лат-лет* аффикси көбинше ўақытлық мәни аңлатыўшы атаўыш сөзлерге жалғанып, олардан фейиллер жасайды: кеш-кешле-тиў, түн-түнлетиў, ертелетиў, генже-генжелетиў т. б. Көпшилик жағдайларда бундай фейиллер гәпте пысықлаўыш хызметинде келип, ҳәрекетниң ўақытлық санын билдиреди. Мысалы: Қонақлар кешлетип келди. Жуўерини генжелетип египти.

13. *-ы-и* аффикси ашшы, душшы, ыссы, жасық, сасық усаған атаўыш сөзлерге жалғаныўи менен, предметниң өзгеріў процессин билдиретуғын аўыспасыз фейиллер жасайды. Мысалы: ашшы-ашыды, жасық-жасыды. Бундай жағдайларда атаўыш сөзлердеги екеўи де бирдей *иш, сс, лл*, сеслериниң бирейи түсип қалады: жыллы-жылыды, ыссы-ысыды, душшы-душыды.

14. *-Шы-ши* айырым атаўыш хәм еликлеўиш сөзлерге жалғанып олардан предметниң өзгеріў процессин билдиретуғын аўыспасыз фейиллер жасайды. тер-тершиди, төнбек-төнбекшиди, тыпыр-тыпыршыды. Бир сөзге түрли фейил жа-

саўшы аффикслер жалганады: анлаў, ағартыў, булар екеўи еки түрли мәни аилаталы, анлаў-анғарыў, жақсылаў-жақсартыў фейиллери де сондай Бул сыяклы дөренди фейиллериң мәнилери бирде өз ара қарама-қарсы болып келеди: өзижсиў -өзимсиниў, бирде мәнилес болады: тенеў-тенгериў.

§ 77. КОСПА ФЕЙИЛЛЕР

Тилимизде атлық яки баска бир фейил емес сөзлерге бир фейил сөзиниң мәнилик жактан биригип келиўи арқалы қоспа фейиллер жасалып, еки компонентли болып келеди хәм бир-биринен бөлек жазылады, бирақ екеўи қосылып жаңа мәнили ҳәрекетти аилатады. Қоспа фейиллер гәпте бир ағза болады. Мысалы: —Май байрамы келди нуры шашылды, кел, жолдаслар, қутлы болсын айтайық (*Аялберген*), Әпиў етин, жолдаслар болса кәтеси... (*сонда*). Залымға күн туўды гедей Сай болып... (*сонда*) Қутам болсын, әпиў етин, күн туўды-булар-қоспа фейиллер, ҳәр қайсысы бир гәп ағзасы. Ол Жумагүлге және көз тикти. Жумагүл сыр бермеў ушың өзин тутыўға бел байлады (*Т. Қайыпбергенов*). Көз тикти, сыр бермеў, бел-байлады—булар да қоспа фейиллер.

Тилдеги көп гана ҳәрекет мәнилерин билдириўде жай фейиллер көп жағдайларда кемислик етеди, усындай мұтажлықтан, тилде қоспа фейиллер пайда болады. Мәселен: „айбат шегиў“ деген ҳәрекет түсинигин дәл сол мәнсини саклап, бир дара фейил менен билдириў қыйып. Пәнт жеў, пәнтқумар болыў, кеўил айтыў, тәп бериў, даяққат аударыў фейиллериде сондай.

КОСПА ФЕЙИЛЛЕР:

1. Атлық плюс фейил схемасында жасалады. Атлық компоненти көбинше атаў формасында яки жасырын табыс сеплиги формасында турады. Мысалы: қулақ салыў, қулақ асыў, сәлем бериў, ҳайран қалыў, тил қатпаў, тил бириктириў, сыр бермеў, көз-қулақ болыў т. б. Ҳәр қыйлы атлық сөзлер тек бир фейилдиң ози менен қосарласып келип, ҳәр қыйлы қоспа фейиллер дөрәўи мүмкин. Мысалы: таяқ жеў, пәнт жеў пушайман жеў, дем алыў, ош алыў, кеўил алыў. Бирақ атлық сөз бенен ҳәр қыйлы фейиллер қосарласып, олардан түрли қоспа фейиллер жасалыўы да мүмкин: кеўил сораў, кеўил айтыў, шәрт айтыў, сәлем айтыў, алғыс айтыў дем бериў, саўал бериў, йош бериў, ғыжак бериў, пәнт бериў, сәлем бериў, тасир етиў, сабыр етиў, ҳүрмет етиў. Атлық плюс фейил схемасында жасалған қоспа фейиллер көркем әдебиятта хәм тилдиң баска да тараўларында актив қолланылады. Мысалы: Қай бирин сөйләтсең айтар лап урып.

2. Ҳал феилдин *-а, -е, -й* аффиксли түри менен бере, басла усаган көмекши феиллердин дизбегинен жасалган курама феиллер ҳәр түрли характердеги даўамлы қайталана беретугынын билдиреди. Мысалы: келе беріу, күле беріу, айта беріу, ислеі беріу т. б. Жаксы көреді деп бара берме, береди деп ала берме (*нақыл*) Ал ислеі баслады, оқый баслады, келе баслады типиндеги курама феиллер ис-ҳәрекеттиң тек баслануу уактын баян етеди:

Тарих бир миң үш жүз отыз үшине,
Заман ҳәр тәрелке дөне баслады...
Журт жыласып Николайдын түсында,
Ҳәр түрли ҳүкирге көне баслады (*А. Мууссаев*).

§82. ФЕИЛДИҢ ДАҰАМСЫЗ ТҮРИ

Феилдин бул түрине ис-ҳәрекеттиң даўамсыз екенин— үзкл-кесил тамамланууын, қайталанбанбай бир мәрте болып қоятуғынын билдиретуғын феиллер киреди. Мысалы: пахта егиліп болынды. Мәдений төгинлер химикатлар тасып атынды, („*Совет Қарақалпақстаны*“) Жай жақын арада салынып питеди. Даўамсыз феиллер грамматикалық формасына қарай үзкл-кесил тамамланатуғын (*салынып питеди*) ҳәркетлерди билдиреди. Олар келбетлик феил, ҳал феил, шәрт кейил т. б. формаларда да келе беріуи мүмкин. Ондай жағдайда да даўамсызлық қәсийетин сақлайды. Мысалы; „Жатып қалғанша, атып қал“ (*нақыл*) Дайысы кирип келгенде, Жумагүл қууанып кетти (*Т. Қайыпбергенов*).

Даўамсыз феиллер, әдетте, ҳал феил менен арнаулы көмекши феиллердин (*бол, пит, қой, шық, қал, кел, кет өт, сал, түс, тасла, жибер, ал*, т. б. дизбегинен жасалады.

Бундай көмекши феиллер ҳал феилге тиркеліу менен ҳәр түрли характердеги даўамсыз ҳәркетлерди билдирип келеди:

1. *бол, пит, қой, шық* көмекши феиллер ис-ҳәрекеттин биротала питекенин я питетуғынын, кейин даўам етпейтуғынын билдиреди. Мысалы; *Механик машинаны дүзетип болды*. Енди инженер бир қағар тексерип шығады.

2. *Қал, сал, кет, түс* бирден болып қалатуғын даўамсыз ҳәркетти аңлатады; билмей қалды, айтып салды, жығылып түсти, сынын кетти т. б.

3. *Жибер* феили ҳәркеттиң бирден басланууын аңлатады: күлип жиберди, бақырып жиберди, қосық айтып жибер.

4. Ал, бер, тасла, кел, көмекши феиллері белгилі бир нәтиже менен тамамланатуғын даўамсыз ҳәркетти аңлатады: Барлық аў— дәскелерди дүзетип алайық (*К. Султанов*). Берилген тапсырманы орынлап келди.

Даўамсыз феиллер болымсыз түрде келгенде олардың мәнилик уйкасына қарап болымсызлық аффикс-*ма* бирде көмекши феил компонентине, бирде ҳал феил компонентине

жалғана беріуі мүмкін. Көпшілік жағдайда болымсыздық аффикс көмекші фейиліне жалғанады: жазып ал-ма-ды, ислеп бол-ма-ды, тексеріп шықпа-ды. Айырым жағдайларда қал фейил компонентіне жалғанады (*қал, кет* көмекші фейилдері менен келгенде): суу ақ-па-й қалды.

Солдай етіп, фейилдің дауамлы түрі аналитикалық хәм синтетикалық усылы менен жасалады, ал дауамсыз түрі бәрхә аналитикалық усыл менен жасалады.

Дауамлы хәм дауамсыз фейиллердің жасалыу үлгиси

	дауамлы фейил	дауамсыз фейил	
тийкар фейил	синтетикалық усыл менен жасалыуы	аналитикалық усыл менен жасалыуы	тек аналитикалық усыл менен жасалыуы
исле оқы айт тер сұрт жон тарт шап	исле-нкіре-ў оқы-нқыра-ў айт-ынқыра-ў тер-гишле-ў сұрт-кишле-ў жон-ғышла-ў тарт-қыла-ў шап-қыла-ў	ислей беріу оқый беріу айта баслау терип жүриу сұрте беріу жона беріу тарта баслау шаба беріу	ислеп питириу оқып питириу айтып болуу терип таслау сұртты таслау жонны таслау тартып жиберіу шауып қойыу

§83. ФЕЙИЛДІҢ БЕТЛИК КАТЕГОРИЯСЫ

Фейилдің бетлик категориясы фейилден аңласылған ис—хәрекеттің кимге я неге тийисли екенін билдиреди. Бизге белгилі фейиллер бетлик формалардың (*қосымталардың*) жәрдемі менен I, II хәм III бетлерде, бірлик және көплік санларда бетленеди. Бундай грамматикалық қубылысты фейилдің бетлесіуі деп атады. Грамматикада I бет деген терминнен сөйлеушіни (*мен*) я бірнеше сөйлеушілерди (*бизлер*), II бет дегеннен—тыңлаушыны (*сен*) я тыңлаушыларды (*сизлер*), ал III бет дегеннен сөйлеуші менен тыңлаушыдан басқаны (*ол*) я басқаларды (*олар*) түсінеди. Фейилде қосымталар көп. Бірақ олардың хәммеси бетлик форма (*вербум финитум*) бола бермейди. Мәселен, атауыш фейилдің *-у-мақ* қосымталары, сондай-ақ қал фейилдің *-п, -а, -е, -й, ғанша-ғалы* қосымталары өзлігіннен белгилі бетти, санды билдире алмайды, сонлықтан оларды бетлик формалар деп қарамаймыз. Салыстырып: алды-алып, ислейди—ислеу, барамыз—барғанша, кетсе—кеткелі

Бундай феиллердин биринши сынарлары—бетлик формалы-
-тар, себеби олар белгили бетти, санды аңлатады, ал еккин-
шилери—анлатпайды. Усы қәсийетлерине қарай феиллер бет-
лик формалы хәм бетлик формасыз болып еки түрде ушы-
расады. Олардын-у, мақ-п, -ғанша, -ғалы, -а, -е-й қосымталары
бетлик формасыз феиллерге жатады, қалғандары—бетлик
формалы феиллер.

Сөзлерге жалғануы менен белгили бетти, санды билдирип
туратуғын қосымталар, көмекши феиллер бетлик формалар
делinedi. Бетлик формаларды тилилнимизде „предикативлик
аффикслер“ баянлауышлық аффикслер, (аффикс сказуемости)
бетлик формантлар, деп те атай бередi. Олар бәрхә I, II
яки III беттиң биреуине байланыслы болып келеди.

**Феиллердин бетлик формалары хәм олардын
бетленіу үлгиси төмендегіше:**

бетлер:	бирлик:	көплик	бирлик	көплик
I бет:	-ман, -мен т.б -м -йын, -йин	-мыз-миз т.б -қк -йық, -йик	бара-ман, ислей- мен алды-м, көр- ди-м, оқы-йын, исле- йин	барамыз, ислей- миз, алды-к көр-ди-к оқы- йық, ислейик.
II бет:	-саң-сең қ	-сыз, сиз, -ыз, -из -ын, -н, -нн -ңлар- ңлер	жаза-саң, келе- сең үйренди-ң, ал- ды-ң	жаза-сыз, келе- сиз, үйрендиң- из, алдыңыз. қаран, айт-ын, бил-ик, барың- лар, қараңлар.
III бет:	-ди, ды, ты -сан, сын -ажақ-ежек -мақшы-мек ди -са-се, -гей-ғай		келди, болды үйренсин, бас- ласын кележак, бара- жақ келмекши, қайт пақшы болса, үйренсе, саўалғай, кел- гей	

Үлгидеги шәрт мейилди—се (се) тилек мейилди—ғай (ғай) масымталары да бар. Олар тек шәртти я тилекти билдирип қарай бастан өзлигинен III бетти де билдиреди. Сол себептен олар тлик формалардын қатарына киреди.

Булардан тысқары фейилдиң аналитикалық формаларында ислеп атыр, келип еди т.б атыр, еди усаған көмекши фейиллер мәхәллик мәнилер менен қатар III бетти аңлатады. Мысалы: той басланып атыр. Хабар берилип еди. Бунда III бетти билдириўши элементлер—атыр, еди. Басланып, берип фейиллер оларсыз III бетти билдире алмас еди. Бир өзгешелиги: фейилдиң III бет формаларына өзбек, татар ҳәм басқа да түрк тиллериндегидей-лар (лер) қосымталары жалғабайды. Соңлықтан олар III бет формалары контекстеги мәнисине қарай бирлик я көплик сандағы баслаўыш пенен келиўине қарай бирде бирлик санды, бирде көплик санды билдиреди. Мысалы: Ол келди—олар келеди. Ол ислейжақ—олар ислейжақ келдилер ислей жақлар, түринде қарақалпақ тилинде фейиллер қолланылады.

Басқа түркий тиллери сиякы қарақалпақ тилинде „ноль формалы“ деп аталатуғын түбир, тийкар фейиллер бетлик формалар жалғабай-ақ өзлигинен II бет бирлик санды билдире алады. Мысалы: ал, бил, көрсет, исленкире, құлак сал, дықкат ет, үйренип ал. Булардан тысқары тийкар фейиллер басқа фейил формаларын жасаўда оларға негиз болады. Түркий тиллерде, сонын ишинде қарақалпақ тилинде де, бундай мәнилер тийкар фейиллерге азелден тәи қәсийеттер. Өзлигинен белгиле бетти, санды билдирген себепли тийкар фейиллердин барлығы да бетлик формалы фейиллер системасына киреди. Олар бетлик формалы фейиллердин айрықш бир түри деп қаралады, себеби басқа бетлик формалы фейиллердиң арнаўлы бетлик қосымталары бар, ал олардын көринип турған ондай формасы жоқ.

Бетлик формалар, фейилдиң барлық түрлерине қатарынан қалғана бермейди. Мәселен: исленгенше, ислегели, ислей усаған фейиллерге бетлик форма жалғау мүмкин емес. Олар бир-бирине үйлеспейди. Бирақ бетлик формалар ҳал фейилдиң—п,-а,-е,-й аффиксли түрлерин менен, сондай-ақ келбетлик фейиллер менен үйлесели: алып-ты, ала-мыз, келе-сиз жаныл-майды, айтқан-сыз, келер-миз, сүйер-сиз т.б. Бундан биз бетлик формалардын белгиле фейил негизлерине жалғана туғынын көремиз. Бетлик формалар фейилдин төмендеги түрине жалғанып, олардың түринше фейил мәхәллери ҳәм мейиллерин жасалады:

1. Тийкар фейил плюс бетлик формалар: кара-ды, ой-ласа, бар-мақшы, кел-син, орын-лай-ық, жазыл-ғай.

Ҳал фейил -п,-а,-е,-й формалы түрлерин плюс бетлик формалар: дүзетип-ти, баслай-ды, биле-сиз, қарай-мыз, қорғай-мыз

3. Келбетлик фейил плюс бетлик формалар: үйрен-ген-сиз

изленер-сиз, ойласар-сыз, эзилесетуғын-быз, (*эзилесип турауғын едик* мәнісінде).

Қоспа фейиллер, қурама фейиллер бетлегенде, бетлик формалар олардың кейинги компонентине—көмекши фейилге жалғасады. Мысалы: бел байлапты, сауал бердик, талап етпекшимиз, ислеп болды, тауып алайық, айтып көрин, нәзер салып караса, пикир алыстық.

Бетлик формалы фейиллер солардың ишинде тийкар фейилдерде көп мәнили болып келеди, себеби олар: бетги, санды мейилди, мәхәлди аңлатады. Мысалы: Тийкар фейил басла—II—бет, бирлик сан, буйрық мейил, келер мәхәл, баслансын—III бет, буйрық мейил, келер мәхәл, баслайман—I бет, бирлик сан, анықлық мейил келер мәхәл, басласақ—I бет, көплик сан, шәрт мейил, келер мәхәл т.б. Биз буннан бетлик формалы фейиллердин хәр биринде фейилдин бет сан, мейил хә: мәхәл категориялары жәмлесип келетуғынын көремиз. Бу бетлик формалы фейилдин айрықша қәсийети. Фейилдин бет сан, мейил, мәхәл категориялары өз ара ажыралмас байланыст. болады.

Бетлик формалар тилде бәрхә баянлауыш функциясында қолданылады. Фейил—баянлауышлар болса сөйләуде гәлте хабар, буйрық, шәрт, тилек мәнили хәрекетлерди билдиреди. Мысаллар: I. Әуез, сен көрежақ қыйыншылықлардан бас тартпасаң, мен саған кеулимди мәнгилликке бердим (*С. Хожаниязов*). Сөйлестим. Қаңбақ былай деп жууап берди: бизни көшперимизди жел биледи, қонарымызды сай биледи,.. деп жууап берди. (*„Қарақалпақ фольклорынан“*). Фейил баянлауышлар-*сан,-ди* бетлик формалар арқаты баянлауыш сыпатында қәлиплесип тур, болмаса оларсыз бул гәлplerди дүзиу, сол мысалларды, ойларды баян етиу мүмкин болса еди. Бас тартпасаң деген фейил—баянлауыш шәрт мейили II бетке тийисли хәрекетги, бердим—I бет, бирлик сан түриндеги реал хабарды, жууап берди—III бетке тийисли сондай хабарды аңлатып тур. Барлық бетлик формалы фейиллер усиндай пре-дикативлик пикирди баянлап, қарым—қатнастарды аңлатады.

Пәт карақалпақ тилинде сөздин кейинги бууынына түседі деген бурыннан киятырған традициялық қағыйда бетлик формалы фейиллерде сәйкес келмейди. Бетлик формалы фейиллерде мәселен: (*алды, жаз-ың, бер-се*) ал, жаз, бер морфемаларын (сөздин биринши бууыларын) пәтги айтылады да, бетлик формалар оларға қарағанда хәлсизирек айтылады. Бас-ла-дық, ойласа-мыз, келип-ти, т.б. фейиллерде де бетлик формалар пәтсиз айтылады. Сөйтип, сөйләуде бетлик формаларға пәт түспейди.

Пәт бетлик формалы фейиллерде бетлик формалардың алдындағы бууынға түседі: алды, көрсетти. ислесе, барсын. орынлайық, келанти, көргенбиз, үйретин. Болымсыз фейиллерте болса пәт болымсызлық аффиксине де, бетлик форма-

ларға да түслейди, олардын алдындагы бууынга түседи: ашыу-ланбады, көрсетпедин.

Тюркологлардын изертлеулерине караганда, бетлик формалардың бирээзлары дәслеп айырым сөз болып, келе-келе аффикске айланып кеткен. Бетлик формалардан III беттиң *ды(ты)* аффикси „турар“ феиблинен келип шыққан. Фонетикалык өзгерислерге ушырап, ол әдеп *тур, дур* түрине, кейин „р“ сесн түснп калып хәзирги—*ты (ды)* формасы пайда болған. Сондай-ақ I беттиң—*ман. (мен)* аффикси „мен“ алмасығынан, *-биз (биз)* ииз аффикси „биз“ алмасығынан, II беттиң—*сан (сен)* аффикси „сен“ алмасығынан, *-сиз(сиз)* аффикси „сиз“ алмасығынан жасалған. Биз буннан *туратур, мен, сен, биз, сиз* сөзлериниң лексикалык категориядагы сөзлерден грамматикатлык категорияға яғный қосымталарға айланып кеткенин көремиз. Бетлик формалардың басқа түрлери де дәслепки шығысында айырым сөзлерден жасалып, кейин қосымталарға айланып кетиуи итимал. Олардың—*ды, -мен, -сен, -биз, -сиз* формаларынан басқаларының қайсысының қандай сөзден жасалғаны жөнинде ҳәр түрли болжаулар бар.

Қарақалпақ әдебиятының классик шайырларында, мәселен, Бертиққа, Әжинияз, Аялбергеге—*қы—ты*, аффиксиниң—*тур (дур)* түринде баянлауышларда келиуи жиий ушырасады. Мысалы: Өзине бериптур ҳүкмет еркин, ҳүкметтиң қәдириң балмек керекдур (*Аялбергек*).

§94. ФЕЙИЛДИҢ МЕЙИЛ КАТЕГОРИЯСЫ

Бұл категория—бетлик формалы (*бетленетуғын*) феииллерге тән қәсийет. Бундай феииллер ҳәр қыйлы формаларда қолланылып, биреулері; реаль болған, болатуғын я болып атырған ҳәрекетлерди билдирсе, (*хабарластық, келмеиш*) екнншилері; буйрықты (*шакыр, кирсин*), үшиншилері; шәртти (*хабарласса*), төртиншилері; *тилек, өтииншти (сауалған биллек еди)* билдиреди. Феииллерден аплатылатуғын ис-ҳәрекеттин шын барлыққа мәнасибети яғный хабар, буйрық, шәрт, тилек мәнили ҳәрекетлерди билдириуи ҳәм оларды билдиретуғын грамматикалык көрсеткишлері—мейил категориясы делнеди. Төрт мейил категориясы бар: 1. Буйрық мейили (*ек. көгерсин*) 2. Анықлық мейил (*айтылды, келеди*) 3. Шәрт мейили (*келсе, көрсек*). 4. Тилек мейил (*сауалғай, көрискимиз келеди*). Булардың ҳәр бири феиилдың мәҳәл ҳәм бетлик категориялары менен ажыралмас байланыста болады. Мәселен, „билди“ феиили үш грамматикалык категорияны—анық-

1. Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, т. II, изд. АН СССР, Москва, 1952, 324 бет. Н. К. Дмитриев, К истории аффикса сказуемости: сб. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков, II, изд. АН СССР, Москва 1956, 5, 15 бетлер т.б.

лык мейилди, өткен мэхэлди хэм III бетти коса аңлатады. Бетлик формасы—*ди* аффикси, көрсөк—шэртти; формасы—*се*, келер мэхэлди хэм I бет көплик санды бирге аңлатады, бетлик формасы—*к*, Фейил мейиллери жай, қоспа хэм қурама түрлерде қолланыла береді. Мысалы:—Усыдан қызынды жылатып жиберетуғын болсаң, өле-өлгенше еки қолым жағанда кетеді!—Тап ақыретке асылып барсаң да сөзиң босқа кетеді тоқтат сөзинді! (С. Хожаниязов).

§ 88. БУЙРЫҚ МЕЙИЛ

Буйрық, өтিনিш—тилек, алғыс, сүрен—шақырық мәнилери аңлатыушы фейил түрлери буйрық мейил делинеди. Мысалы: жибер, жаңылма, албырамайық, дүзетейин, келин, хөриниз, отырыңлар, жыйналсын. Бизге белгили, бундай буйрық мейил фейиллери үш бетте, бирлик хэм көплик санларда белленеди хэм де болымлы және болымсыз түрине қолланылады.

Сеплеуде, гәпте буйрық мейил предикативлик қатнастарды билдирип, белгили бетти, мэхэлди хэм буйрық я өтিনিшти аңлатыушы баянлауыш болады, онда да жай гәптин еки дызбекли қоспа гәптин тыянақлы пикирди билдириуши компонентиниң баянлауышы болып келеди. Мысалы: Мәтеке жууыр, үш жылым, жүзлеген аў таярлансын! Мен өгизлерди шанаға жегейин! Бир жай қалмай кепсеге жыйналсын! (К. Суатанов). Фейил баянлауышлар: жууыр, таярласын, жыйналсын, жегейин, енди исленетуғын ис ҳәрекетлетлерди аңлатып тұр. Буннан биз буйрық мейилдиң келер мэхәлге байланыслы айтылатуғынын көремиз. Айрым жағдайларда дауамлы фейиллерден жасалған буйрық мейил хәзирги келер мэхәл мәнисине ије болуы да мүмкин. Мысалы: ислей бериң, истиң тауын жаздырмаң. Бундай фейиллер хәзирги—келер мэхәлди аңлатады.

Буйрық мейил тек буйрық мәни ғана емес, соның менен бирге өтিনিш—тилек, алғыс, үндеу—шақырық, кеңес бериу мәнилери де билдиреди. Буйрық мейил кескин түрде айтылған буйрықты, соның менен бирге буйрық аралас өтিনিшти, тилекти т.б. мәнилери де аңлатыу мүмкин. Оның қандай мәни аңлатыу контексте, сөйлеу жағдайына (*ситуация*) сөйлеудеги интонациялық парқына қарай анықланады. Егер буйрық мейил сөйлеуде көтеринки интонация менен айтылса, буйрықты, аңлатады, егер пәсеңлеуши интонация менен жай менен жай түрде айтылса—тилекти, өтিনিшти билдиреди.

Буйрық, сүрен—шақырық мәнисинде келген буйрық мейилдиң кейнине жазыуда үндеу белгиси, басқа жағдайларда точка яки үтир (*қоспа гәпте*) қойылады. Мысалы: Өрттен сақланың! Абайла, музға ойылып кетпе! Усла, бала қулап түспесин! Достыңды еглеме, жолдан қалмасын, душпанлы еглеме сырынлы алмасын (*нақи*). Сақланың фейили—үндеу—шақы-

рықты, абайла, ойылып кетпе, усла, жығылып кетпесин— буйрықты билдиреді. Кейінгі мысалдағы егеме, қалмасын, сырнды алмасын—нақылда келгенліктен, хәммеге қарата айтылған өтиниш—мәсләхат мәнилери аңлатылады. Соңлықтан да олардан кейін үндеу белгиси қойылмайды.

Буйрық мейилдің қандай мәниде қолланыуы оның ким тәрәпинен хәм кимге қарата айтылуына қарай да анықланады. Мысалы: Алақлама, талтақлама, биреу урды деп жылама... (Бердақ). Бул мысалда алтақлама, талтақлама, жылама, фейилдеринде буйрық мәниден көре кенес беріу, нәсият айтыу мәниси анағұрлым басым. Биз бул айтылғанлардан буйрық мейилдің тилде кен мәниде жумсалатуғынын, оның „буйрық“ деген аты улыуа екелин, мәнисине бирдей сай келетуғынын көремиз.

Буйрық мейил формалары хәм олардың мәнилери. Буйрық мейилдің тилде бурыннан киятылған негизги түри—тийкар фейиллер. Мысаллар: отыр же, көрсет таныс, жарыс, т.б. Жоқарыда айтылғандай тийкар фейиллер „поль—формалы“ болып келеди хәм өзлигинен II бет, бирлик сан түриндеги буйрық тилек—өтинишлерди аңлатады. Олар болымлы хәм болымсыз түрлерде қолланылады, тий-тийме, жаз-жазба, көри-көринбе. Буйрық мейилдің қалған түрлеринин барлығы да арнаулы бетлик формалардың тийкар фейиллерге жалғаныуы аркалы жасалады.

Қарақалпақ тилинде, әсиресе оның ауызекі сөйлеу формасында тийкар фейиллерге ғыр, қыр, гир, кир қосымтасы жалғаныу менен, айрықша отенокке ийе болған II бет бирлик сан, буйрық мейли жасалады, берекет тап-қыр, аман бол-ғыр сау бол-ғыр, өспе-гир, буйырма-ғыр, келе болма-ғыр. Бундай фейиллер алғыс қошеметлеу:—(берекет тапқыр, сау бол-ғыр) ғарғау кейиніу (өспегир, келе болмағыр) мәнилерин аңлатады. Мысалы: Берекет тапқыр, ини-ай, сен болмағанда, машинаны бул батпақтан маған шығарыу қайда! (Әмидүрға) Оңбағыр қәпелімде қайда кетип қалдың! (сонда).

Буйрық мейилдің II бет көплик сан формалары-н, ың, иң, ңыз, ыңыз, иңиз. Булар тийкар фейилге жалғаныу менен сөйлеуші тәрәпинен еки я бирнеше тыңлаушыға қаратылған буйрықты, өтиниш—тилекти я буйрық аралас өтиништи аңлатады: жүр-ин, қара-н, исле-н, айт-ин, ойлан-ыңыз, сана-ңыз. Мысалы: Балалар тынышланып, тапсырманы ислен. Қәдирли жолдаслар, ишке кириңиз. Тилде-ңыз формасы көплик хәм хұрмет-иззет мәнилериң қоса аңлатады. Соның менен қатар көплик формалар-н, ыңыз, „сиз деу“ мәнисинде бир адамға тыңлаушыға қаратылған буйрық, өтиниш—тилек мәнилеринде жумсалады. Жасулы, келиң! Ишкерилен, отағасы! Буйрық мейилдің хәм-ңыз формаларының арасында азлы-көпли парк та жоқ емес. Олардан-ңыз формасында сыпайылық, иззет-хұрмет мәнилери басымрақ болады.

Буйрык мейилдин II бет көплик сан формаларына ретли жерлеринде-*лар, -лер*, аффикси де жалғанады. Мысалы: көрик-*лер*, айтық-*лар*, ислей бериниз-*лер*, тауып алыныз-*лар*. Бундай жағдайда-*лар* аффикси ис-хәрекеттин бир неше тыңлаушыға қарата айтылғанын анықлап көрсетіуі, көплик мәнини күшейтіуі мақсетинде буйрык мейилге жалғанады. Мысалы:

*Барыңлар, көриңлер, яшларның тойың,
Қылады ҳүкимет ҳәр түрлн ойың,
Жигит болсаң ууайым-кайғыны койың,
Хүкиметтен үлес алмақ керекдур. (А. Мууссаев).*

Буйрык мейилдин I бет, бирлик, көплик саны феийл тий-карыпан-*йын-йин, йық-йик*, аффикслериниң жалғаныуы менен жасалады: қара, исле, тийкар феийллер-қарайын, ислейин, I бет буйрык мейилдин бирлик саны, қарайық, ислейик, көп сан формасы. Кейни дауыссызға питкен тийкар феийллерге *йын, -йық, -йин, -йик* аффикслери-*айын, ейин, айық-ейик*, түринде жалғанады. Бар, кел тийкар феийллер-барайын, барайық, келейин, келейик. *а, е* сөзлери дауыссызға питкен тийкар феийл менен *йын-йин, -йық-йик* аффикслерин бир-бирине жалғастырыушы элементлер, себеби, *а, е* сеслерисиз олар үйлеспейди. Ал буйрык мейилдин I бет болымсыз түринде *а, е* байланыстырыушы элементлер түсип қалады: Сөйтип-*йын-йин, йық-йик* аффикслериниң өзлери колланылады: *умытпа-йын, умытпа-йық, кетпе-йин, кетпе-йик*.

Мәнилерине келсек, I бет буйрык мейилде буйрык тилек, ишти мәнилериниң араласып келетуғыны байқалады. Буйрык мейилдин I бет бирлик сан формасы сөйлеушиниң хәрекетти ислеуге болған тилек—интасын билдиреди. Сөйлеуши белгили хәрекетти бежеріуге өзи рухландырыуы, жедел беріуи, мәжбүрлеуи, я бир исти ислеудин өзін-өзи иркиуи, өз-өзине тәселле беріуи мүмкин. Усындай мәнилерде буйрык мейилдин I бет бирлик сан формасы колланылады: Кой, мен қарап отырғанды қояйын, батпаң ууайымнан онсери пайда жок деген жумысымды ислейин, (*Совет Қарақалпақстаны*) Ал I бет бирлик сан формасына қарағанда буйрык мейилдин I бетлик көплик сан формасының тилде колланыуында азлы-көпли парқ болады. Ол сөйлеуши өзи менен қоса тыңлаушы я бир неше тыңлаушылар бир иске умтылдырыу, сүрен шақырық, үндеу мәнилерин аңлатады: Қәне, жигитлер, енди иске кирисейик. Егисти қысқа мүддет ишинде тамамлайық. Жүрин, қызлар, суу бойына барайық, өткен-кеткенлерге нәзер салайық... (*Халаық қосығы*).

Буйрык мейилдин III бети-*сын-син* аффиксиниң жәрдеми менен жасалады: Мысалы: ал-*сын*, басла-*сын*, өткер-*син, -син* бирлик хәм көплик санларға бирдей. Буйрык мейилдин III бети сөйлеуши менен тыңлаушыдан басқаларға қаратылған буйрықты, өтениш—тилекті билдиреди хәм гәпте биянлауыш функциясында келеди.

Мысалы:

Хожамурат үйде жатсып,
Бармаса, батпакка батсын,
Яумыт келсе, мени атсын,
Көлге каш, ярым, көлге каш (А. Мұсаев).

Хаў маңлайым курсын, жыйынлык шапаным жок. (С. Хожаниязов).

Буйрық мейил қоспа хэм қурама феџиллерден де жасала береди: бел байласын, карап шық, ислеп болайын, көрпн шығын, ен жайдырайық, оқып болсын, жығып кетпесин. Бундай жағдайда қоспа хэм қурама феџиллердин соңғы компонентине буйрық мейил формалары жалғанады: бол-айын, шығын, бол-сын, кетпе-син, бай-ла-сын.

§86. АНЫҚЛЫҚ МЕЙИЛ

Хабар мәнили хәрекетти билдиретуғын хэм үш бетте; бирлик хэм көплик санларда бетленетуғын феџиллер анықлық мейил деп аталады. Анықлық мейил (*индикатив*), өзиниң арнаулы формаларына ие. Олар-ды, -жық, -мақшы, -ған, -ар, -ер, -р бет-ман, -мыз, -м-қ, -к I бет, -сан, -сыз, -ң, -ыз II бет. Мысалы: орын-ла-дым, айтты-ң-ыз, бар-ған-сыз, ал-ар-мыз, кара-мақ-шы-мыз, т.б.

Тилде өз-ара пикир алысу процессинде хәрекет түриндеги хәркыйлы хабарлар болжаулар, тастыйықлаулар информациялық билдирнулер, мағлұматлар хэм және басқалар анықлық мейил арқалы баян етиледи. Анықлық мейил, әдетте сөйлеуде тыянақлы ойды билдиретуғын баянлауыш болып келеди. Тыянақлы ойды билдире алыуының тийкаргы себеби сонда, ол белгили мәхәлди, бетти, санды билдиретуғын формаларға ие болады хэм ҳақыйқат болып өткен, болып атырған яки енди болатуғын анық хәрекетлерди билдире алады. Сонлықтан қайсы гәптиң баянлауышы анықлық мейилден жасалса, сол гәп тыянақлы ой-пикирди баян етеди. Мысалы: Жумагүл түйиншигиз кембирге усында, Мә шеше, чай алып ишерсең. Бүгин кетпекши усайман (Т. Қайыпбергенов).

Анықлық мейил болымлы хэм болымсыз түрлерде (*айтты, айтпады*) дауамлы хэм дауамсыз мәнилдерде (*терип болды, тере берди*) сондай-ақ ауыспалы хэм ауыспасыз мәнилдерде (*таныды, танысты*) қолланылады. Бетлик формалардын жәрдеми менен үш мәхәлде де—өткен, хәзирги, келер мәхәлде бетленип, хабар мәнисин аңлатыу-бул тек анықлық мейилге тән белгилер. Сол себептен де айырым илимпазлар анықлық мейилдин мейиллер категориясына кириуине гүман келтиреди. Мысалы: уйғыр тили грамматикасының авторлары былай дейди: Анықлық мейил тууралы айтқанда, ҳақыйқатында да мейил тууралы емес, феџил мәхәллери тууралы сөз болыуы

гана мүмкин, себеби аныктык мейил формалары деп аталгандардын ҳаммеси мэхэллер категориясын хасыл кылады¹.

Аныктык мейилге киретугын феиллердин басым көпшиктиги реалы мәнили хабарды-хэрекегги билдиреди. Сондай-ақ түрли қосымша мәнили хабарды билдиретугын айырым феиллер де киреди. Мәселен: Бала сөйлей алмайды, бирақ жүре алады. Ол жығыла жазлады. Ол ислеген болды, бирақ келистире алмады. Бундай аналитик феиллердин биреулерин бир нәрсени ислей алыу я ислей алмау мәниси бар хабарды (сөйлей алмайды, жүре алады), еккиншилери реалы мәнили яғнай иске аспаған яки жалған мәнистеги хэрекетлерди (жығыла жазлады, ислеген болды) аңлатады. Салыстырын: жығылды—реалы болған хэрекет, жығыла жазлады, демек, жығылуы кәуипи тууылды, бирақ жығылмаған, иследи-реалы болған хэрекет, ислеген болды-демек, ислеген менен ислеуди келистире алмады.

§ 87. ШЭРТ МЕЙИЛ

Шэрт мейил *са, се* аффиксиниң жәрдеми менен жасалады. Бул аффиксини III бетти билдиреди, бирлик хэм көплик санларға ортак, оннан кейин-*лар, лер*, көплик аффиксини жалғанбайды. *Са, се*, аффиксини қоспа хэм курама феиллердин барлығы шэрт мейилге жатады. Мысалы: Отыра, хәуиж алса, айтып жиберсе, жууап берсе, айбат шексе., Бул аффикс тийкәр феилге, оның болымлы хэм болымсыз түрлерине жалғанады. кәле-се, кәле-ме-се, тарт-са, тарт-паса. Шэрт мейилдин I, II бетлериниң бирлик хэм көплик санларда-*са, се*, аффиксинен кейин тийисли бетлик формалар жалғанады: көрмесе, -көрмесе-м көрмесе-ң, көрмесе-к.

Шэрт мейилдин бетлениу үлгиси.

бет	формалар		
	бирлик	көплик	мысаллар
I	-са, -м, -се-м	-са-қ, -се-к,	алсам, келсем, алсақ, келсек
II	-са-ң, се-ң	-са-ңыз, -се-ңиз -са-ңлар	алсаң, келсең, алсаңыз келсениз, алсаңлар, келсеңлер
III	-са	-са	Бала оқыса, балалар оқыса

¹ Хәзирги заман уйғыр тили, II қисим, Алматы, 1966, 217—бет

Шэрт мейилдин болымсызлык түри мынадай схема бойынша жасалады: тийкар фейил плюс болымсызлык аффикс-*ма (ме)* плюс-*са(се)* аффикси орынламаса, үйренбесе, аңламасам, алып келмесе, ислеп болмасаныз. Ҳазирги карақалпақ тилинде шэрт мейил төмендегидей мәнилерде ҳам синтаксистик функцияларда жумсалады:

1. Көпшилик жағдайда қоспа гәп составында бағынықы гәптин баянлауышы хызметинде келеди ҳам бас гәплердин мазмунына байланыслы реаль шэрти, тилекти, ўақытты ҳам басқа да мәнилерди аңлатады. Шэрт мейилдин қандай мәни аялтыўы бас гәпи менен органикалық байланыста анықланады. Мысалы: 1. Төрөбай, „кемпир бәд даўысқа салып бақырып жиберсе, қонысы-қобалар жыйналып, маған кейнсе, минези шеп қызымнан тағы аўыр сөз еситсем, бул үйге қайтып адым атлаўым қыйын болады ғой“ деген де қыялда еди (*К. Султанов*). 2. Жигит бир өзи қиятырса, алдынан бир шопан шығалды (*„Қарақалпақ халық ертеклери“*) 3. Қай исте болсаң да жақсы, хызмет етсең-жарасар (*Т. Жумамуратов*). Шэрт мейил фейиллери биринши мысалда шэрти, онда да реаль шэрти, екиншиде-бас гәптин ўақтың, үшіншиден қарсылас мәнисти аңлатады,

2. Шэрт мейил бәрхә қоспа гәпте келе бермейди, гейде жай гәпте оның баянлауышы хызметинде келеди: Ал егер еки қол, еки аяқтан айрылса ше? (*К. Султанов*). Растрата болыў мойнына түспесе (*сонда*). Биринши мысалдағы-шэрт мейил аралас сораў мәнисин (*ше* жанапайының жәрдеми менен) екиншидеги: түспесе—гүдиклениў мәнисте бар шэрти билдиреди. Шэрт мейил арқалы сөйлеўши өзинин иззет-илтипат түриндеги тилегин, өтниншин билдиреди: иске кириснўге рухсат етсениз. Енди бизлер истиң басына кете берсек (*Әмиуазарья*). Усы хатты ийесине куўыстырсаңыз, берекет тап.

Шэрт мейил бол, еди, екен, усаған көмекши фейиллер менен керек, итимал, усаған модаль сөзлер мәнен сондай-ақ *ма-ме, ғой, ше, жанапайлары* менен дизбеклесип келгенде, шэртүрли мәнислер, отенокларды: береди: келсе болды, келсе еди, айтпаса ма, көрсе ме т.б. Мысалы: Өжет әкем өжетлигин етпесе болғаны ғой. Ҳаў, нәшебент болғанда да жас жигит, қызының теги болса екен... мыржыйып қалған биреў ғой (*С. Хожаниязов*).

Шэрт мейил еди, екен көмекши фейиллери менен дизбеклесип келгенде оның шэртлик мәниси бир қанша гүңгиртленеди де, онда тилек мәниси болады. Мысалы: келсе еди, келсе екен, көрсениз еди, барсақ екен, билсең екен. Керек, итимал сөзлери менен дизбеклесип келгенде шэрт мәнисиндеги болжаўды билдиреди: келсе, керек, айтса итимал. Мысалы: Ғарры ақлык баласы Сейтжанды моллаға берейин деп қиятырса керек. (*Ә. Шамуратов*). Қиятырса плюс керек—булар екеўи қосылып, шэрт болжаў мәнили ҳәрекетти аңлатады,

Шәрт мейилдин мәхәллик мәнилери. Көбинше шәрт мейил тилде қоспа гәпте, онын бағыныкы гәп деп аталатуғы компонентиниң баянлауышы болып келеди. Усындай синтаксислик функциясына бола шәрт мейилдин мәхәллик мәнис салыстырмалы характерге ийе болады. Мысалларды салыстырайық: I. Баласы келсе, кемпир-ғаррысы той бережак- („Әмиу-дарья“).

2. Бизлер механикти излеп атызға барсақ, ол үйине кетип қалыпты, үйине барсақ, атызға кетипти (сонда) Биринши мысалда бас гәптин баянлауышы (бережак) келер мәхәлди билдиреди. Соған қарай „келсе“ шәрт мейили де келер мәхәлди аңлатады. Екинши мысалда „барсақ“ шәрт мейили өткен мәхәл мәнисинде, себеби бас гәптин баянлауышлары (кетип қалыпты, кетипти) өткен мәхәлди аңлатады. Шәрт мейил аўыспалы— „жылжымалы“ мәхәлди билдиреди дегенниң мәниси усы. Ал шәрт мейил ҳәзирги—келер мәхәл мәнисин билдириүиде мүмкин: „Ишин аўырса, аўзынды тый“ аўырса—ҳәзирги келер мәхәл мәнисин аңлатады. Бундай жағдайда бас гәптин баянлауышы да (тый) келер мәхәлди яки ҳәзирги—келер мәхәлди билдирип келеди.

Демек, қоспа гәплерде шәрт мейилдин мәхәллик мәнисин бас гәптеги баянлауыштын мәхәллик мәнисинен тиккелей ғәрезли болады екен. Қандай баянлауышлы бас гәпте келиүине қарай-са,-се, формалы фәйилдин өзи бирде келер мәхәлди, я ҳәзирги—келер мәхәлди, бирде өткен мәхәлди аңлатыуы мүмкин: Салыстырың: Қонақлар келсе, той басланады. Қонақлар келсе, той басланып кетипти.

Шәрт мейил формасындағы даўамлы фәйиллердин буйрық мейилден жасалған бас гәплер менен келсе ҳәзирги мәхәл мәнисин аңлатады: Ислеп жүрсе, тийме, жүре берсин. Ҳәзир уйқлап атырса—тийме. Баянлауышы өткен мәхәл формасында турған бас гәплерде даўамлы фәйиллер өткен мәхәл мәнисин аңлатыуы мүмкин: Жүрип киясырса, алдынан бир адам шығыпты.

Жай гәптин баянлауышы ролинде келип, тилек—өтиништи билдирген жағдайда шәрт мейил келер мәхәлди аңлатып келеди: Енди дем алсақ, машинаны ремонтлап алсақ еди.

VIII әсирлерге жататуғын руникалык түркий жазба нускаларда ҳәзирги-са-се аффикси-сар-сер, түринде—р элементин менен ушырасады. Мысалы: *Ол Йиргару барсар турк будук. ол тәчисән, мәниси: о, түрк ели, ол елге барсан, қырылсан. Бир киси ианылсар, оқыушы будуни, бисук инатаги қылмаш әрмиш.* Мәниси: бир киси жанылса да, айнысада, басқалары тап урым лугағына дейин қайтпады.¹

¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, изд. АН СССР, М.-Л., 1951. 28—бет.

Оннан кейинги нускаларда: мәселен, XI әсирдеги, оннан сонғыларында шәрт мейилдин-*сар*,-*сер* формасын ушыратпайды, оларда хәзирги-*са*,-*се* түрінде ушырасады.

§88. ТИЛЕК МЕЙИЛ

Фейилдин тилек—өтиниш, алғыс мәнилери билдиретуғын формалардағы түрлерин тилек мейил деп жүритеди: болғай, кеткей, алғысы келеди. т. б. Тилек мейил формаларындағы **фейиллер** хәр қыйлы мәнилерде, мәхәлдерде, қосымша келе бериуи мүмкин, олардын бундай қәсийетлерине байланыслы сөйләуде, контекстте айқынырақ көринеди. Мысалы: Ақырында хәзир молла кеткейдағы, оннан қала берсе тезирек кеш болғайдағы деу менен отыратуғын болдым (*Ә. Шамуратов*). Жумагүл арбасын дәрүазаның алдына иркіп гөш алғысы келди (*Т. Қайыпбергенов*). Тилек мейиллер хәзирги карақалпақ тилинде қоспа түрінде де, жай түрде де ушырасады хәм бир қанша ысылда жасалады.

1. Тийкар **фейилге-ғы,-ғи,-қы-ки**, аффикси плюс тартым қосымтасы-*м*,-*миз*,-*ң*,-*ңыз*,-*сы*, *жалғаньп*, оған “кел” **фейили** тиркелип, тилек мейилдин қоспа түрлерин пайда болады: **үй-рен-ғи-си** келеди, **көр-ғи-миз** келди, **ис-ле-ғи**н келди, **дем-ал-ғы-ңыз** келипти, т. б. Тилек мейилдин қоспа түри бирлік көплек санларда, үш мәхәлде, үш бетте, өзгередиди, бетленеди, бул жағынан ол анықлық мейилге уқсас, айырмасы тек манисинде.

Қоспа тилек мейилдин өткен мәхәлиниң бетленуі үлгиси:

бет	бирлік сан	көплек сан
I	үйренгим келди тапқым келди	үйренгимиз келди тапқымыз келди.
II	үйренғиң келди тапқың келди	үйренғиңиз келди тапқыңыз келди
III	үйренгиси келди тапқысы келди	үйренгиси келди тапқысы келди

Биринши компоненти „бетлик“ категорияны билдиреди. Екинши компоненти қайсы мәхәл формасында тұрса, қоспа тилек мейил де сол мәхәлди билдиреди: көргиси келди—өткен

мәхәл, көргиси келеди—келер мәхәл. Бирак хәзирги мәхәлдә „кел“ хал фейил формасында турып, оған атыр, тур, отыр, жүр көмөкши фейиллеринен биреуи тиркеледи: көргиси келип атыр, кайткысы келип жүр, билгимиз келип тур т. б. Сондай-ак болымсызлык аффикси (*ме*) қоспа тилек мейилдин екинши компонентине жалғанады: айткысы келеди—болымлы тури, —айткысы келмейди—болымсыз түри.

2. Тилек мейилдин екинши түри аффиксация жолы менен, атап айтқанда-*ғай-гей*, *қай-кей* аффиксиниң жәрдеми менен жасалады. Бул аффикс болымлы түринде тиккелей тийкар фейилге жалғанады, келгей, кутылғай, жазылғай, аман кайт-қай, мурадына жеткей. Болымсыз түриниң жасалуы: тийкар фейил плюс болымсызлык аффикс плюс-*ғай-гей* аффикси: бузыл-ма-ғай, үзил-ме-гей. Тилек мейилдин-*ғай-гей* аффикси бәрхә III бетти (бирлик хәм көплик санларға ортақ) билдиреди, сонлықтан I хәм II бетлерде оннан кейин сол бетлердин тийисли бетлик формалары жалғанады. Мысалы: қапаланбағай-сыз, қапаланбаған-саң, жеткей-мен, жеткей-миз. Тилек мейилдин-*ғай* формалы түри дә үш бетте, бирлик хәм көплик санларда бетленеди, келер мәхәлге байланыслы айтылып, енди болажақ ис хәрәкетке тилек билдириледи.

Бетлениу үлгиси:

бет	формасы		мысаллар	
	бирлик	көплик	бирлик	көплик
I	ғай ман	ғай-мыз	сауалғайман	сауалғайсыз
II	ғай-саң	ғай-сыз	сауалғайсаң	сауалғайсыз
III	ғай-	бирлик сандай	Ол сауалғай	олар са- уалғай

Тилек мейилдин-*ғай-гей* аффикси арқалы жасалған түри көбинше, жалыныу, жалбарыныу, алғыс айтыу, мәниллердеги тилекти билдиреди. Мысалы: илайым шырағым, айтқаның келип, бахтыңыз ашылғай—деп кемпир Нуралдийин татардан есигкенлерин есине түсирди (*Т. Қайыпбергенев*).

3. Тилек мейилдин және бир аналитик формалы түри бар.

Ол шәрт мейил менен „еди“ я „екен“ көмөкши фейилдин дизбегинен жасалады: келсе екен, жетсе еди, ислеп болса еди, той басланып кетсе екен (*III бет келер маҳал*). Тилек мейилдин бул түрү де баска түрлериндей үш бетке, биринши хэм көплик санларда бетленеди. I, II. бетлерде бетлик формалар хэм болымсызлык аффикс биринши компонентине жалганады, „еди, екен“ көмөкши фейиллери өзгериссиз қалады: келсе-меди, келсе-мекен, келсе-н еди, келсе-низ екен. Болымсыз түри: күтпесек еди, отыра берсек екен, қыйланбасаныз еди.

Тилек мейиллер былай да жасалады: шәрт мейил плюс „болар“ көмөкши фейили плюс „еди“ я „екен“ көмөкши фейили (*үш компонентли аналитик түри*) Мысалы: келсе болар еди, кешикпесе болар еди, кетпесе болар екен. Булар келер маҳалди, гүдиклениу мәнидеги тилекти аңлатады. Ал, „келсе болар екен“ „кетпесе болар екен“ түри екінши мәнидеги тилекти билдиреди: әдетте ол өтип кеткен иске байланыслы айтылады. Салыстырың: алдың кеш, бир өзиң кетпесен болар еди.—Алдың кешке алып бийкар кетипти, кетпесе болар екен. Әлбетте фейиллерде тилек, алғыс, өтиниш мәнилери буйрық мейил формалары арқалы (*бере көрме*) келбетлик фейил арқалы (*келгенде еди*) т. б. түрлерде берилиуи де мүмкин. Мысалы:

Өзи жақын бай хэм бийге,
Күниң кесип, салың үйге,
Зиндәр босқа қояғөрмең (*А. Муусаяв*).

§89. ФЕЙИЛДИҢ МӘХӘЛ КАТЕГОРИЯСЫ

Маҳал категориясы—бул фейиллердин белгили уақытка қараслы ис—хәрекетти билдириу қәсийети, өткен, хәзирги хэм келер маҳал формасында түрлениуи. Фейилдин маҳал категориясы оның мейил хэм бетлик категориялары менен тығыз байланыслы. Мәселен: оқыды, оқымақшы фейиллеринен аталған категориялардың хәммесин табыуға болады. Сондай-ак фейилдин маҳал хэм түр категориялары да бир-бири менен тығыз байланыслы, көп жағдайларда айыруу да қыйын аңлатыу мүмкин емес. Мысалы: Қарағым, сен отырып тур, мен дәрриу қайтып келемен,—деп шығып кетеди (*Н. Дәуқараев*). Отырып тур—фейилдин дауамлы түри, хәзирги маҳәли, шығып кетти—дауамсыз түри, өткен маҳәли.

I—Маҳал категориясы тийқарынан еки формада—синтетик хэм аналитик формаларда билдириледі: қайтпақшы—келер маҳал, синтетик форма қайтпақшы болып атыр—хәзирги маҳал, аналитик форма, үш сөз бенен билдирилген,—қайтпақшы болып еди өткен маҳал, аналитик форма, көрди—өткен маҳал, синтетик форма,—көрип атыр, көрип тур, көрип жүр—хәзирги маҳал, аналитик формалар т. б.

2. Өткен, хәзирги хәм келер мәхәл формалары өзиниң тий-карғы мәхәллик мәниси менен бирге байланыслы сөйләүде, контекстте аўыспалы мәниләрде де қолланыла береді. Басқаша айтқанда, өткен мәхәл формасы мәниси бойынша хәзирги я келер мәхәлди, керисинше, келер мәхәл формасындағы фе-йил өткен мәхәлди аңлатыўы мүмкин. Мәхәл категориясы формаларының аўысып қолланылыўы кубылысы транспозиция деп аталады. Транспозициялық кубылысқа мысаллар: 1. Қарақалпақлар 1760—жылы Хорезмге көшеди (*Жийен—Тағай улы „Посқан ел“*) 2. Қорықпа, қорықтың—жығылып түсесең. Көшеди грамматикалық формасы келер мәхәл, реаль мәниси—өткен мәхәл, бундай феийилдиң конкрет мәхәллик мәнилери контекстте анықланады.

3. Модальлық мәниси жағынан қарағанда феийил мәхәллери тыянақлы (*анықлық мейил*) хәм тыянақсыз (*хал феийил, шәрт мейил*) болып келеди. Салыстырың: 1. Егин писти. 2. Егин пискенше келеди. 3. Егин пискенше келди. Писти, келеди—булар хәр қайсысы тыянақлы мәхәлди билдире алады. Пискенше—екинши мысалда келер мәхәлге, үшіншиде өткен мәхәлге қарасты хәрәкетлерди аңлатады, соның мәхәллик мәниси бас гәртеги „келди“, „келеди“ баянлаўшыларының мәхәллик мәнисинен ғәрезли болады.

§ 90. ӨТКЕН МӘХӘЛ

Өткен мәхәл феийиллери сөйленип атырған ўақыттан бұрық болып өткен, бұрын басланған ис-хәрәкетлерди аңлатады. Олар үш бетте бирлик хәм көплик санларда бөленеди. Өткен мәхәлдиң оннан аслам формалары бар. Олардың көпшилиги бирнеше мәниләрде қолланылады.

1. Анық өткен мәхәл. Тийкар феийилге-*ды-ди, ты-ти* бетлик форма аффикс жалғаныў менен анық өткен мәхәл жасалады: *қара-ды, көрсет-ти, таныс-ты, көрди (III—бет)* I хәм II бетлерде-*ди* формасының үстине сол бетлердиң тийисли бетлик формалары жалғанады: *қарады-м, көрсетти-н, танысты-қ, көрдиниз*. II беттиң көплик сан формасы бирлик мәниниң сыпайы түри ушын да қолланылады. Мысалы: Ата, аман келдиниз бе, шаршамадың ба? Көплик мәнини анығырақ көрсетиў керек болған жағдайда-*ңыз* қосымтасынан соң-*лар-лер* жалғанады: Бәрекелла азаматлар, егисти сапалы етип пүткердиңизлер. Мәдений төгинлерди тасып алдыңызлар ма? Болымсыз аффикс-*ма,-ме,-ба* тиккелей тийкар феийилге жалғанады: *абайла-ма-дыңыз-ба, көрмединиз-бе*.

Анық өткен мәхәл сөйләўшиниң өзи көрген, билген я оның болғанына толық исенген ис-хәрәкетлерди билдиреди. Мысалы Арзыў орнынан турды. Басқалардың ойнағанына қызықты, сөйтип Лизаға қарады. (*Ж. Аймурзаев*).

Анық өткен мәхәл даўамлы хәм даўамсыз феийиллерден де

жасала береді. Мысалы: Тамашагөйлер келип болды.—Тамашагөйлер келе баслады. Анық өткен мәхәл формасындағы дауамсыз фейил ис—хәрекеттиң үзил-кесил питкенин (*келип болды*) дауамлы фейил ис—хәрекеттиң анық басланғанын (*келе баслады*) билдиреди.

Айырым жағдайларда әдетте, дизбекли қоспа гәплерде анық өткен мәхәл формасы шәрт мәнили келер мәхәл түриндеги хәрекетти де билдиреди. Мысалы: Мийманлар келмей атыр, келди—тойды баслап жиберемиз. Келди—бул жерде „келсе“ деген мәниде, соң дәрхал келеси гәп басланады. Мәнилик—интонациялық өзгешелигин айрықша көрсетиуі ушын „келди“ фейилинен кейин сызыкша қойылады.

2. Өткен мәхәл келбетлик фейилдин *-ған-ген*, *қан-кен* аффикслериниң жәрдеми менен жасалады. Бул аффикслер тийкар фейилге жалғанады, алған, көрген, еситкен, айтқан. Болымсыз түри тийкар фейил плюс болымсызлық аффикси *-ма-ме* плюс *-ған-ген* схемасында жасалады: ал-ма-ған, көр-ме-ген, есит-пе-ген, айт-па-ған. Сондай-ақ оның болымсыз түри „емес“, „жоқ“ сөзлериниң жәрдеми менен де жасалады: алған жоқ, көрген емес.

I хәм II бетлерде *-ған-ген*, аффиксине тийисли бетлик формалар жалғануы арқалы жасалады: оқыған-ман, үйренген-биз, түсинген-сен, анық-лағансыз. Бул I, II бетлердиң болымсыз түри „емес“, „жоқ“ сөзлери арқалы жасалғанда, бетлик формалар сол „емес“, „жоқ“ сөзлерине жалғанады: көрген емес-низ, билген жоқ-сан. Келбетлик фейил болымсызлық түрде турып, оған „емес“ сөзи тиркелиуі де мүмкин; билмеген емес, көрмеген емессен, аңламаған емессиз. Бундай жағдайда болымсызлық аффикс пенен, „емес“ сөзи—екеуі қосылып, болымлы мәни аңлатады, айрықша оттенони де болады. Көрмеген емессен—көргенсең—мәнисин береді.

Өткен мәхәлдин *-ған-ген* формалы түри тилде хәр қыйл оттенонктеги ис-хәрекетлерди баян етеди. Оның негизги мәхәллери қысқаша төмендегише:

а. Сөйленип атырған ўақыттан әлле қашан бұрын болып өткен, сөйлеуши оқып я еситип билген ис-хәрекетлерди билдиреди. Мысалы: Бул дүнья—дүнья болғалы, патша әдил болған емес, Шайырлар қәлем алғалы, хатқа дуўры салған емес (*Бердақ*). Усындай мәнилерде *-ған-ген* формасы ертеклерде, дәстанларда көп ушырасады: бир ғарры болған (*Ертеклер*). 2. Мийўалыны жайлаған, сауашқа белин байлаған... Гүлайымдай перийзат (*„Қырық қыз“*).

б. Сөйленип атырған ўақыттан бұрынырақ болған, бірақ сөйлеуши өзи көрмеген бірақ болғанына көзи жәткен, исенген хәрекетти аңлатуы да мүмкин. Мысалы: Машина жаңа ғана өткен, изи де құрғамапты билинип түр.

в. Өткен мәхәлдин *-ған-ген* формалы түри „болды“ фейили менен дизбеклесип келген жағдайда мысқыллау, кекетиуі мә-

нисине жақын я көзабаға жорта исленген хәрәкетти аңлатады. Хәрәкетке сөйләүшиниң түрли субъективлик қатнасын билдиреди: Ол исленген болды. Қәуендерлик еткен болды. Исленген болды—иследи, бирақ келистире алмады. Қәуендерлик еткен болды—көзабаға қәуендерлик еткенсиди деген мәнилерде.

г. Өткен мәхәлдиң-ған- формасы шығар, усайды, ку-сайды, көринеди сыяқлы көмекши феиллер менен дызбек-лесип, келип, болжаў, шамалаў, дусмаллаў усаған субъектив-лик—модальлық мәнилерди билдиреди. Мысалы: Машина келген шығар (келген—өткен мәхәлди, шығар болжаўды аңлатады). Ауылға электр линиясы апарылған ку-сайды, (апарылған—өткен мәхәлди, ку-сайды—шамалаўды билдиреди.)

3. Хал феилли өткен мәхәл синтетикалық аналитикалық формаларда жасалады: I-п -ып-ип, аффиксли хал феилге I, II хәм III беттиң бетлик формалары жалғаныў арқалы (синтетикалық форма) *умытыппан, умытып-сыз (I бет) умытып-саң, умытып-сыз, (II бет) умытып-ты (III бет)* шеклемей -п,-ып,-ип, аффиксли хал феилл плюс „еди“ көмекши феилли қосарласып келиўинен пайда болады. Аналитикалық формасы: Бул жерде „еди“ компоненти ғана бетленеди: хабарлап едим, хабарлап едик (I бет) хабарлап едиң, хабарлап единиң (II бет) хабарлап еди (III бет) Синтетик—аналитик формасы: бетлик формалы хал феилл плюс „екен“ көмекши феили т.б. Мысалы: келипти екен (келип-ти екен). Өткен мәхәлдиң бул түри бәрхә әйемги өтип кеткен хәрәкетти билдире бермей, тап хәзир ғана болып өткен хәрәкетти де билдире алады. Мысалы: Ол жаңа ғана келипти. Сондықтан оны „бурынғы өткен мәхәл“ деп шеклемей (усыйлй ашлалп жур). „Хал феилли өткен мәхәл“ дегенимиз жөн.

Хал феилли өткен мәхәлдиң ўақытлық мәнилери:

а) Сөйленип атырған ўақыттан әлле қашан бурын болып өткен, бирақ сөйләүши өзи көрмеген, тек ғана китаптан оқып я биреўден еситип билген хәрәкетлерди аңлатады. Мысалы: карақалпақлар ата журты—Туркстаннан көшип келип, Арал теңизиниң бойларынан қоныс алыпты. Хийўаның ханлары Тахиатастың тусынан Әмиўдәръяны байлатып, Арал теңизинә ағызыпты. Айбүйирдиң суўы тартылып, дийқаншылыққа мал жабылыўға қолайсыз болыпты (Н. Дәўқариев). Аңызлар, анекдотлар, легендалар көбинше өткен мәхәлдиң усы формасы менен бериледи. Мысалы: Бир күни Өмирбек заманында қатың қар жаўыпты. Хәмме сонарға шығыпты... (Қарақаллық халық легендалары хәм анекдотлары.)

б) Сөйләүшиниң басынан өткен қандай да бир түс, елес түринде болған ис-хәрәкетин баян етиўде, еске түсириўде ба-лық гезиндеги саналы түрде ислемеген т. б. хәрәкетлерин билдириў керек болған жағдайларда қолланылады. Мысалы:

Жасымда тентек болыппан, аяамный айтқанларын тийламап-
пан. Соған енди өкинемен,—деди ол,

Бизни билсен, бир ғайбана тәлиппиз,
Бир қыядан қолға кәлем алыпмыз
Бир пиндан сым еди айтып салыппыз.
Енди сөздің парқын өзін билерсен (А. Мұсағов).

в) Күнделікті турмыста сөйленіп атырған ұақыттан сәл-ақ
бурын болған, бірақ сөйлеуші абайламай қалған яки биреу-
лер арқалы билген хәрәкетлерди аңлатады. Мысалы: бузау
емип кетипти, абайламай қалыппан.

Ұал фейилли өткен мәхәлдің аналитик формалары синте-
тик формасына қарағанда басқашарак. Оның „деди“ көмекши
фейил қатнасы менен жасалған аналитик формасы анық өт-
кен мәхәл менен мәнилес яғный сөйлеуші өзи тақық көр-
ген-билген хәрәкетти аңлатады. Мысалы: Бала келип еди,
бизлер оны көрип едик. Оның „екен“ көмекши сөзіннің қат-
насы менен дөреген синтетик—аналитик формасы сөйлеуші
көзи менен көрмеген, кейин еситип я көрип билген хәрәкет-
лерди билдиреди. Мысалы: Атаң келди ме екен, көрип кел,
—келипти екен. Солай етип, ұал фейили өткен мәхәл хәр қы-
лы формаларда хәм мәхәллик мәнилдерде қолланылады екен.

Аңлатыу: отырыпты, турыпты, жүрипти, жатыпты фейил-
лери бирде өткен мәхәл мәнисиндеги хәрәкетлерди, бирде
хәзирги мәхәл мәнисиндеги хәрәкетлерди билдире алады. Са-
лыстырық: Бала бағана бираз ұақыт далада турыпты, сөйтип
аязлап қалыпты, (өткен мәхәл.) Бала хәзир далада турыпты,
алып кел (хәзирги мәхәл).

Ұал фейилли өткен мәхәл формасында келген дауамсыз
фейиллер биротала тамамланған хәрәкетти, ал дауамлы фе-
йиллер басланған, бірақ үзил-кесил тамамланбаған хәрәкетти
аңлатады. Салыстырық: 1. Жер сууғарылып болыпты (дауам-
сыз фейил) 2. Жер сууғарыла баслапты (дауамлы фейил)

4. Бурынғы өткен мәхәл, Сөйленіп атырған ұақыттан әле-
ўир бурын болған ис-хәрәкетлерди баян етеди. Ол бәрхә
аналитик формада жасалады.

а) Келбетлик фейил плюс „екен“ көмекши фейили: көр-
ген екен, жасаған екен.—Бетлегенде I хәм II беттиң бетлик
формалары көмекши фейилге жалғанады: көрген екен мен,
көрген екен сиз т. б. әйлемде болып өткен ис-хәрәкетлер ер-
теклерде, дәстанларда т. б. көбинше өткен мәхәлдің усы
формасы арқалы баян етиледі. Мысалы: Араллылар қарақал-
пақлар менен биригип, Хийўаға атланыс жасап, халықты өз
қолына алып турған ұақытлары да болған. (Н. Дәуқараев).

б) Хәзирги—келер мәхәл формасындағы анықлық мейил
менен „екен“ көмекши фейилдиннн дизбегинен бурынғы өт-
кен мәхәл жасалады. Мысалы: Ерназардан хан қорқады екен

(*Қарақалық халық легендалары*). Сүўенлиниң аяғы барып Аябуыр теңизине қуяды екен (*Н. Дәуқараев*).

в) Келбетлик фейил менен „еди“ көмекши фейили—екеўи дивбеклесип, сөйлеў уақытынан илгериректе болған, бірақ сөйлеўши өзи көрген-билген хәрекетти аңлатады: барған еди, көрген едик, барар еди, келетуғын еди: Бурынлары дийқанлар жерди ким шығырдан, ким сериппе менен суўғаратуғын еди. Зүрәт төмен болған еди. (*сонда*)

Бурынғы өткен мәхәлдиң „екен“ көмекши фейили арқалы жасалған түри менен „еди“ арқалы жасалған түри—екеўиде бурын болған хәрекетти аңлатады. Сөйтсе де олардың арасында нәзик айырмашылық бар. Әдетте, сөйлеўши өзинен илгери болған яки өзи қатнасқан уақыяны, хәдийсени баян еткенде „екен“ көмекши фейилди қолланылады. „Екен“ болжаў—шамалаў модальлық мәниге ийе болады. Өзи қатнасқан я анық билген уақыяны баян еткенде „еди“ көмекши фейили қолланылады. Мысалы: Бурынғы заманда Әмиўдарьы Каспий теңизине қуйған екен. Егер усы гәптеги „екен“ көмекши фейилин „еди“ менен алмастырсак, бурынғы замандағы уақыяны тап көрип қалған адамның сөзиндей болып ерси болар еди. Демек, бундай жағдайда „екен“ хәм „еди“ көмекши фейиллериниң бурынғы өткен мәхәлде қолланылыўында мәнилик стильлик айырма бар екенни көремиз.

г) Бурынғы өткен мәхәлдиң болымсыз түри бирде фейилдиң *-ма-ме, па-пе, ба-бе* болымсызлық аффиксиниң келбетлик фейил компонентине жалғаныўы менен, бирде сол компонентине „емес“ жанапай сөзиниң тиркелиўи менен жасалады. Мысалы: Көрмеген еди, билмеген екен, көрген емес еди. Китапты умытып кеткен емес еди, балаға сауғаға әкелген еди.

б. Нийетли өткен мәхәл. Бул *-жақ-жақшы, -мекши-пақшы, -лекши* формалы анықлық мейил менен „еди“, „екен“, „болды“ көмекши фейиллериниң биреўиниң қосарласып келиўинен дәрейдә, сөйтип аналитик формада жасалады. Мысалы: алмақшы еди, билмекши болды, ислемекши едик, айтажак едик, кайтпақшы екен. Сондай-ақ анықлық мейил компонентине болып болған хәм еди я екен көмекши фейиллериниң екеўи тиркелиўи де мүмкин. Мысалы: Айбат шекпекши болған екен, айтпақшы болып еди, басламақшы болып едик, қалажак болған екен. Нийетли өткен мәхәл қоспа хәм қурама фейиллерден хәм жасала береді: „айбат шегіў“ қоспа фейил—„айбат-шекпекши болған екен“, „айбат шегежак болған екен“, „айбат шегежак болған еди“—нийетли өткен мәхәл, аналитик формасы: Айбат шеге баслаў—қурама фейил—айбат шеге басламақшы болған екен, айбат шеге баслайжак еди—нийетли өткен мәхәл аналитик формасы. Болымсыз түри „емес“ жанапайының қатнасы менен дәрейдә: келип кетпекши емес екен, илеп қалажак емес екен, тоқтатпақшы емес едик т. б. „кележак екен (*еди*)“ үлгисинде жасалған нийетли

өткөн мэхэлдин болымсыз түри бирде-*ма-ме* болымсызлык аффикси, бирде эмес жанапай сөзи аркалы жасалады: *келмейжак едик, кележак эмес едик, кетпейжак екен, кетежак эмес екен, кешигежак эмес едим—кешикпейжак едим.*

Нийетли өткөн мэхэл фейиллеринин уақытлык мәниси өткөн мэхэлдин басқа түрлерине караганда баскаша. Ол ислеуге нийетленген, бирак кандай да себептер менен бежерилмей калган хәрекетти аңлатады. Мысалы: жигит келмекши екен, оны иркип калыпты. Анау бизин мурындык синди биреу менен кетежак екен, экеси айтканын кылажак эмес (*Т. Кайыпбергенов*). Кайтпакшы болып едди, көликтин рети болмай атыр. Өткөн мэхэлдин бес түриде хәр кайсысы грамматикалык, стильлик өзіншелikleri, мәнилик айырмашылыктары менен парькланады. Салыстырып: келди—келген-келипти-келмекши болыпты—келген еди—келген екен—кележак еди—келетуын болыпты.

6. Дауамлы өткөн мэхэл. Өткөн мэхэлдин бундай түри сөйленип атырган уақытта басланган хэм дауам ете беретугын хәрекет—кубылысларды билдиреди. Ол, эдетте курама фейилдин дауамлы түрлеринен жасалады. Бетлегенде кейинги компонентине тийисли бетлик аффикслер жалганады: Мысалы: Арыслан оған жакынласып келе берди, бирак Нуғманга тиймедди. Ол Нуғманнан жәрдем сорагандай жалтаклай берди... Сол-сол екен, Нуғман арыслан менен бир үнгирде жасай берди. (*„Совет Карақалпақстаны“*) „Жакынлап келе берди“, „жалтаклай берди“, „жасай берди“—булар дауамлы өткөн мэхэл формасындагы дауамлы фейиллер, хәр кайсысы бир баянлауыш. Дауамлы өткөн мэхэл „еди“, „екен“ көмекши фейиллеринин катнасы менен аналитик формада жасала бериуи мүмкин: гайраг сала баслаған едизиз, күн кешире баслаған екен.

§ 91. ХЭЗИРГИ МЭХЭЛ

Фейилдин хэзирги мэхэли сөйлеу уақтында болып атырган, сол уақытқа сәйкес келетуын ис-хәрекеттерди, кубылыс—процесслерди билдиреди. Мысалы: киятыр, дем алып атыр, көгерип киятыр, жәрдемлеспекши болып атырмыз. ушын баратыр т.б. Хэзирги мэхэл фейиллери хәр кыйлы формаларда, усыларда, жасалуына хэм мәниллеринин бирдей емеслигине қарай болады. Тийкарынан үш түрге бөлүнеди. 1. Негизги хэзирги мэхэл (*барқулла хэзирги мэхэлди билдиретуын фейиллер*); 2. Аўыспалы яки хэзирги—келер мэхэл; 3. Дауамлы келер мэхэл.

1. Негизги келер мэхэл тийкарынан аналитик формада, атап айтқанда *-п, -ып, -ип* аффиксли хал фейилге атыр, отыр, т, р, жүр, киятыр, баратыр көмекши фейиллеринен биреуин тиркеу арқалы жасалады. Бул—хэзирги мэхэлдин қарақалпақ

тилинде ең оңимли жүдә актив қолланылатуғын түри: Ислеп атыр, гүллен киятыр, осип баратыр, писип тур, отлап жүр. Булардын ҳал феилл компонентти тийкаргы хәрекетти, ал көмекши феилл компонентти ҳазирги мәхәлди хәм III бетти—усы еки грамматикалық мәнисти қоса билдиреди. Мәселен: „оқып атыр“ дегенде биз ҳазир болып атырған хәрекетти хәм III бетти (*ол яки олар*) қосып түсинемиз. I, II бетлерде ҳазирги мәхәл феиллери бетленгенде, бетлик формалар көмекши феилл компонентине жалғанады, ал болымсыз түрде келгенде—*ма, ме* болымсызлық аффикси ҳал феилл компонентине жалғанады. Мысаллар: суўғарып атыр, суўғармай атыр (*III бет*), суўғарып атырсыз, суўғармай атырмыз (*I, II бетлер*). Қоспа феиллдерде ҳазирги мәхәлдиң аналитик формасында қолланылады, бетлениўи жай феиллдер қандай болса, олар да сондай. Мысалы: „ғайрат салыў“ қоспа феилл—„ғайрат салып атыр, ғайрат салып атырсыз“ т.б.

Ҳазирги мәхәлдиң аналитик (*қоспа*) түри қарақалпақ тилинде көбинше атыр көмекши феиллиниң жәрдеми менен жасалады. Мысалы: Кегейлиниң теңгедей майда толқындары бири менен бири ойнап, жылысып ағып атыр (*Н. Дәуқараев*). Балық муздың үстине торс-торс түсип атыр (*К. Султанов*). Өзиниң этимологиясы бойынша қарақалпақша „атыр“ көмекши феилли, „жатыр“ деген көмекши феиллден келип шыққан. „Атыр“ сөзи өзлигинен хеш қандай лексикалық мәни аңлатпайды. Басқа көмекши феиллдер, мәселен: тур, отыр, жүр, мәни береді. Ҳазирги орфографияда бөлек жазылғанлықтан, оны шәртли түрде ғана „көмекши феилл“ деп атаў мүмкин, ҳақыйқатында, „атыр“—ҳазирги мәхәлдиң формасын билдиретуғын грамматикалық қуралға айланып кеткен элемент. Ол ҳазирги мәхәлдиң актив қолланылатуғын, былайынша айтқанда, универсаль формасы.

Отыр, тур, жүр, киятыр, баратыр бирде ҳал феиллге тиркелип, көмекшиллик ұзыйпада келеди де, ҳазирги мәхәл мәнисин аңлатады, бирде ҳал феиллсиз, өзлигинен ҳазирги мәхәлди аңлата алады. Мысалы: Машина ислеп тур.—Машина далада тур. Бала китап оқып отыр. Бала үйинде отыр. Еки жағдайда да тур, отыр феиллери ҳазирги мәхәлди аңлатады. Демек, отыр, тур, жүр, киятыр, баратыр—буларды да ҳазирги мәхәл феиллери деп атаса болады. Бирақ булардан отыр, тур, жүр, сөзлеринен буйрық мәни де аңланады (*II—бет, бирлик*), сен отыр, сен тур. Олардын қандай мәниде келгени гәптиң мазмунына қарай анықланады. Салыстырың: 1. Тур, жоғал, үш пулға хайтлық беремекен. 2. Жыйналған көпшилик күлисиң тур. 3. Тынышына отыр. 4. Атам менен апам қапаланған түринде отыр (*Ә. Шамуратов*).

Қоспа, курама феиллдиң кейинги компонентине (атыр, отыр, жүр, киятыр, баратыр көмекши феиллдерине)—II хәм бетлик форма жалғанып та қолланылады. Мәселен, „биреў

күтип тур" деген гәл „биреу күтип турылты“ түриңде де келе береди, екеуи де хәзирги мәхәл. Көмөкши фейиллердиң „-п-ты“ формалы (турылты) түринен көре „тур“ түри көбирек колланады. Киятыр көмөкши фейили сөйлөгөн җақытта жаңа басланып киятырган хәрәкетти аңлатады: Арка бег түнерип киятыр (К. Султанов). Күн қызарып шығып киятыр (Ә. Шамуратов). Сондай-ақ ол (киагыр) сөйлөгөн җақытта дауам етип атырган хәрәкетти аңлатыуы да мүмкин: Көзимди ашып, көзимниң жеткен жерине қарап киятырмаң (Ә. Тәжмуратов). Баратыр көмөкши фейили де сондай. Киятыр фейили сыяқлы ол да сөйленип атырган җақытта басланған я дауам етип атырган хәрәкетлерди аңлатады: Суу атызға қарай ағып баратыр. Терек кем-кемнен өсип баратыр.

„Жүр“ көмөкши фейилиниң жәрдеми менен жасалған келер мәхәл үзликсиз болып атырган дауамлы хәрәкетти аңлатады:—Не болды—деп жууырып шығып, еки-үш механик машинаны айландырып көрип жүр (Н. Дәүқараев). „Тур“ көмөкши фейилиниң жәрдеми менен жасалған хәзирги мәхәл тилде жийи ушырасады. Ол көбінше сөйленген җақытта болып атырган хәрәкетти билдиреди: Жел муздың бетин жалап тур (К. Султанов). Даладағы қорада дигирманың дауысы тыңбай тур (Т. Кайыпберенов).

Хәзирги мәхәлдиң баска да аналитик формалары аз емес. Олардың негизги, тилде актив қолланылатуғын түрлері деп төмендегилерди атауға болады:

а) буйрық мейил менен, деп хәм атыр көмөкши фейиллериниң дизбегинен жасалады. Мысалы: шығайын деп атыр, жүрейин деп атырмыз. Атыр компонентиниң орнына хәрәкеттин характерине, үйлесимине қарай отыр, тур, жүр, киятыр, баратыр көмөкши фейиллериниң биреуи қолланылуы да мүмкин: Күн шығайын деп киятыр. Алма гүллейин деп тур. Ол оқыайын деп жүр. Қал фейилдиң бундай аналитик формасы сөйлеу үвктында басланып атырган ис-хәрәкетти аңлатады. Сондай-ақ сөйлеу җақтында питейин деп турған хәрәкетти де аңлатыуы мүмкин: Күн батайын деп баратыр (тур, атыр, киятыр).

б) Анықлық мейилге болып хәм атыр аки отыр, тур, жүр фейиллериниң биреуи бирлесип, сөйлеу җақтың, басланып атырған хәзирги мәхәлди аңлатады. Мысалы: ислемекши болып атыр, қалажак болып жүр, көмөкши болып атыр. Мийманлар қайтпақшы болып атыр, ал сизлер аўқат аспақшы болып атырсызлар. Бундай аналитик формалар хәзирги мәхәлди билдириу менен бирге келер мәхәллик мәни де сезиледи.

2. Хәзирги—келер мәхәл. Хәзирги мәхәлдиң бул түри-а (е-й) аффиксли қал фейилге бетлик формалар-ды, -ман, -саң т.б. жалғаныу арқалы жасалады: бара-ды, ислей-мен, жүре-сен, оқый-сыз, ала-мыз. Болымсыз түри: билмеймен, кетпеймен. Бундай фейил формалары келер мәхәлде де сөз етиле-

ди, себеби олар ҳазирги және келер мәхәллердиң мәнисиг аңлата береди, қандай мәниде келиўи контекстте анықланады.

Ҳазирги—келер мәхәл формасы сөйленген ўақытта болып атырған ис-ҳәркетти аңлатады. Мысалы: Кебирлик жайылым суўдай жалтырап атыр. Узағырақта жекенлер қараўытады (*Г. Қайыпбергенов*). Ол ҳазир заводта ислейди, кеште бир мезгил оқыйды. Иниси бесинши класста оқыйды. Қараўытады, ислейди, оқыйды феиллери сөйленип турған ўақыттағы ҳәркетлерин билдиреди, сонлықтан ондай феиллер формасы бойынша ҳазирги-келер мәхәл деп, ал мәниси бойынша ҳазирги мәхәл деп қаралады.

Ҳазирги—келер мәхәл формасы уйғыр тили грамматикасында ҳазирги мәхәлдиң тийқарғы бир түри сыпатында¹, өзбек тили грамматикасында „Ҳазирги-келаси замон“ деп аталып, келер мәхәлдиң ишинде қаралады². Ҳақыйқатында да, түркий тийлдерийнде, соның ишинде қарақалпақ тилинде де, ҳазирги-келер мәхәл формасы түрли ўақытлық мәнилерди аңлатады (*„Келер мәхәлди“ қаран*),

3. Даўамлы ҳазирги мәхәл. Орын сеплигиндеги атаўыш феилден жасалады. Мысалы: өсиўде, көтериўде, байымақта (*III бет*). I хәм II бетлерде тийисли бетлик формалар жалғанады: өсиўдемиз. Даўамлы ҳазирги мәхәл I хәм II бетлерде сийрек ушырасады, ол III бетте көбирек қолланылады. Болымсыз түрде дерлик қолланылмайды.

Даўамлы келер мәхәл феиллери сөйленген ўақытта болып атырған хәм алдағы ўақытта да даўам ете беретугын ис-ҳәркетлерди аңлатады. Мысалы: Гүниренген ашыўлы буйра толқын даўыл менен алысыўда...Ашхабадтағы ағылшын солдатлары менен бухар баспашылары биригип, Чаржайды қамаўда (*Н. Дәўқараев*). Арттырыўда—артып атыр, раўажланбақта—раўажланып атыр, алысыўда—алысып атыр, қамаўда—қамап атыр—бул салыстырылған формалар, улыўма өз ара мәнилес болған менен биринши жубайлары үзлисиз даўам етип атырған ҳәркетти баян етсе, екншилери—сөйлеў ўақытында болып атырған ҳәркетти көз алдымызға келтиреди.

§ 92. КЕЛЕР МӘХӘЛ

Келер мәхәл феиллери сөйленип атырған ўақыттан соң болатугын ис-ҳәркетлерди билдиреди. Мысалы: Әбдем келиспей баратырса, Хийўа жаққа алып кетемен. Бир-еки жыл болып қайтамыз. Оған шекем ашыўы басылар. Сол макул болар (*К. Султанов*). Мысалда көрингенндей, феилдиң келер мәхәл формалары да ҳәр түрли болып келеди, оныя үстине

1. Ҳазирги заман уйғыр тили, II книси, Алматы, 1966, 223—226-бетлер.

2. Ҳазирги ўзбек адабий тили, Тошкент, 1966, 295—296-бетлер.

олардың биреулері анық болатуғын ис-хәрекетти (алып кет-
темен), екіншілері—болжауды (басылар) аңдатады. Фейил-
дің келер мәхәли төрт түрде жасалады: 1. хәзирги—келер
мәхәл, 2. болжауды келер мәхәл, 3. нийетли келер мәхәл,
4. уйғарынды келер мәхәл.

1. Хәзирги—келер мәхәл формасы. Бул форма ҳал фейил,
(-а,-е,-и аффиксли) негизинде жасалады. Жасалуу схемасы:
ҳал фейил плюс бетлик форма. Мысалы: бере-ди (III бет),
ала-ман, ала-мыз (I бет), түсине-сең, түсине-сиз (II бет).
Болымсыз түринде -ма-ме аффикси фейилдің тийкарына жал-
ғанады, оннан соң ҳал фейил аффикси хәм бетлик форма ко-
сылады: бер-мей-ди, ал-ма-й-ман, иркил-ме-й-сең, кешик-пе-
й-сиз.

Хәзирги—келер мәхәл формасы, жокарыда ескертилгендей,
хәзирги—келер мәхәл мәнисинде де, келер мәхәл мәнисинде
де жумсала береді. Оның қандай мәниде келгенин контекст-
те, дөгерегиндеги басқа сөзлер я гәплер менен байланыста
анықлаймыз. Салыстырып: 1. Оның адресин билемен, 2. Оның
адресин ертең билемен. „Билемен“ фейили биринши мысалда
хәзирги мәхәл мәнисин аңлатса, ал екіншинде—келер мәхәл
мәнисинде, оның келер мәхәл екенин „ертең“ сөзи анықлап
тур.

Хәзирги—келер мәхәл бир қанша ўақытлық мәнилерге ийе:

а) Сөйленип атырған ўақыттан соң болатуғын хәрекетти
баян етеди. Мысаллар: Тап перинин қызы болса да, беремен
ледим, беремен. Сүтине берген гәллелерин хәзир тап десе,
не қыламан (С. Хожаниязов). Енди жабымызға суў толады,
—деди Раўшан (Ж. Аймурзаев).

Хәзирги—келер мәхәл фейиллери сөйленип атырған ўақыт-
тан соң болатуғын хәрекетти билдириў менен шекленеди. Би-
рақ, сол хәрекеттин сөйлеў ўақтынан қаншалли кейин болы-
ўы, ўақытлық өлшеми гәпте ўақыт пысықлаўышлар (соңырақ,
ертең, жарын, бир әсирден кейин т.б.) арқалы анықланады:
Ислеј берин, сонырақ қайтамыз. Келеси жыл көпир салына-
ды.

б) Хәзирги—келер мәхәл формасындағы фейиллер пред-
метке бәрха тән болған хәрекетти билдиреди, басқа мәхәл
формаларының ҳеш бири бундай ўақытлық мәнини аңлата ал-
майды. Мысаллар: Жер Куяшты айналады, Ай болса Жерди
айналады. Дене ыссылықтан кенейеди, суўықлықтан тараяды.
Балық сарвағынан дем алады. Бул жерде фейиллер: биринши-
ден, сол предметлердин (Жер, Ай, дене, балық) эзелден өз-
лериче тән хәрекетин билдиреди, конкрет бир мәхәл менен
шекленбейди; екіншиден, бәрха хәзирги—келер мәхәл фор-
масында хәм III бетте турады, басқа мәхәл формаларындай
ислетилмейди, ислетилсе—мәниси бузылады я өзгереді. Мәсе-
лен. „Жер Куяшты айналады“ деген гәпти „Жер күнди ай-
налып атыр“ десек гәптин стильлик қурылысы бузылады.

„Балык сағағынап дем алады“ деген нақылды „балык сағағынан дем алып атыр“ десек, нақылдық мәнісі жоғалады.

Хәзирги—келер мәхәл формасындағы дауамсыз фейиллер келешекте үзил-кесил тамамланатуғын, созылмайтуғын хәрәкетти, ал дауамлы фейиллер қайталана беретуғын я дауам ете беретуғын хәрәкетти билдиреди. Мысаллар:

Дауамсыз фейиллер	Дауамлы фейиллер
Пахтаны тез күнде терип боламыз. Усы китапты оқып шығасан.	Пахтаны тере беремиз. Усы китапты оқып жүресен.

2. Болжаулы келер мәхәл. Келер мәхәлдің бул түри-ар, -ер-р аффиксли келбетлик фейилге тийисли бетлик формалар жалғаныу арқалы жасалады: айт-ар-ман (I бет, бирлик) айт-ар-мыз (I бет, көплик), оқы-р-саң (II бет, бирлик), оқыр-сыз (II бет, көп шк), кел-ер (III бет.) Болымсыз түри тийкар фейилге-мес, -мас, бас, -пас аффикслери жалғаныуы арқалы жасалады: айт-пас, кел-мес-пен, жүр-мес-пиз, асық-пас-сыз, умыт-пас-сан.

Ис—хәрәкеттин келешекте болуы-болмауы болжаулы түрде айтылғанда яки сөйлеуши ушын гуманлы болғанда, болжаулы келер мәхәл формасы қолланылады. Мысалы: Мәксетине жетерсен, жүрген жериңе барарсан, қәлегининди аларсан, достыңа дәрман берип, душпаныңа ойран саларсан (Ж. Аймурзаев).

Хәзирги—келер мәхәл формасы келешекте исенимли түрде бодатуғын хәрәкетти аялатса, болжаулы келер мәхәлде сөйлеуши хәрәкеттиң болуы-болмауына анық исенбейди, оны болуы-болмауын болжайды, салыстырын:

Хәзирги—келер мәхәл	Болжаулы келер мәхәл
Ертең кетемиз Быйыл да пахта планды орындайсыз, нәллер жақсы екен.	Ертең кетермиз Быйыл да пахта планды орындарсыз, нәллер жаман емес.

3. Нийетли келер мэхэл. Формалары: *-мақшы, -мекши, -бақшы, -бекши, -пақшы-пекши, -жақ*. Нийетли келер мэхэл формаларында турған фэйиллер сөйленген уақыттан кейин болатуғын хәрекетти билдиреди. Нийетли келер мэхэлдің өзгешелиги сонда, ол хэм енди болатуғын хәрекетти, хэм сол хәрекеттиң белгили мақсет, нийет пенен исленетуғынын қоса билдиреди: Колдан келсе, Уатанымды гүл жайнатпақшыман („Әмиударья“) „Гүл жайнатпақшыман“ фэйили хэм енди болатуғын хәрекетти хэм сол хәрекетти ислеудеги сөйлеушиниң нийет—мақсетин билдиреди.

Нийетли келер мэхэл фэйиллери қарақалпақ әдебий тилинде еки түрли формада жасалады:

а) Тийкар фэйилге *-мақшы-мекши* аффикси жалғаныуы менен нийетли келер мэхэлдің тийкаргы түри жасалады (*III бет*), I хэм II бетлерде бетленгенде сол бетлердің тийисли бетлик формалары жалғанады: жүрмек-ши-мен, келмекши-миз (*I бет*), басламақшы-сан, басламақшы-сыз (*II бет*). Болымсыз түри „емес“ жанапайының жәрдеми менен бериледи. I хэм II бетлердің бетлик формалары „емес“ сөзине жалғанады, тийкаргы фэйил өзгериссиз қалады. Мысалы: Бирге жүремиз, сени бұл манда қалдырмақшы емеспиз (Ә. Шамуратов). Жумагүлди қайтадан алмақшымысан?—деди ол (Т. Қайырбергенов).

б) Нийетли келер мэхэлдің екінши түри *-жақ* аффиксли айықлық мейилден жасалады. Мысалы: Бара-жақ, кете-жақ. *-Жақ* аффикси III бетти хэм келер мэхэлди қоса билдиреди. I хэм II бетлерде оған керекли бетлик формалар қосылады: баражақ-пан, баражақ-пыз (*I бет*), кетежақ-сан, кетежақ-сыз (*II бет*). Болымсыз түри *-ма* қосымтасы арқалы хэм „емес“ жанапайы арқалы да бериледи: иркилмейжақ, иркилмейжақ-пыз, кетежақ емеспиз, кетежақ емес-сен т.б. Мысаллар: —Отырындар, чай қайнатаман, —Жоқ, суу бойына баражақпыз (С. Хожаниязов). Олар жақында Москваға барып кележақ.

4. Уйғарынды келер мэхэл аналитик формада жасалып, көбинше еки компоненттен, гейде еки-үш компоненттен құралады. Биринши компоненти *-мақшы, -жақ, -туғын* аффиксли фэйиллерден, екінши компоненти болды, болады, қусайды, көринеди, шығар көмекши фэйиллериниң биреуинен жасалады. Қусайды, шығар, көринеди болжау—уйғарыу, шамалау усаған субъективлик модальлық мәнилерди аңлатады. Мысаллар: 1. Жумысқа келмекши усайды. 2. Ертең көлетуғын болды. 3. Тез арада қайтажақ қусайды. Бирақ уйғарынды келер мэхэлдің болды, болады көмекши фэйиллери бар аналитик формасы тек келер мэхэлди ғана емес, гейде өткен мэхэл мәнисинде де келиуи мүмкин. Мысалы: ол кеше Ташкентке баратуғын болды (өткен мэхэл).

Нийетли келер мэхэл формаларының болымлы хэм болымсыз түрлерде бетлениуі үлгиси:

бет	болымлы түри		болымсыз түри	
	бирлик сан	көплик сан	бирлик сан	көплик сан
I.	бармақшы- ман баражақпан	бармақшы- мыз баражақпыз	бармақшы емеспен бармайжақпан баражақ емес- пен	бармақшы емес- пиз бармайжақпыз баражақ емес- пиз
II.	бармақшы- саң баражақсаң	бармақшы- сыз баражақсыз	бармақшы емессен баражақ емес- сен бармайжақсан	бармақшы емес- сиз бармайжақсыз баражақ емес- сиз
III.	бармақшы баражақ	бирлик сандай	бармақшы емес бармайжақ баражақ емес	бирлик сандай

Уйғарынды келер мәхәлдиң „болды“ феибли арқалы жасалган түри анық болатуғын уйғарынды хәрекетти, қусайды, шығар, көринеди — болжаў, шамалаў мәнисиндеги уйғарынды хәрекетти аңлатады. Салыстырың: Жарын үлкен завод салына-туғын болды. — Завод салына-туғын қусайды.

Уйғарынды келер мәхәлдиң бетленкү үлгиси.

Болымлы түри:

бети	бирлик	көплик
I	келетуғын болдым келетуғын қусайман	келетуғын болды-қ келетуғын қусай-мыз
II.	келетуғын болдың келетуғын қусайсаң	келетуғын болдыңыз келетуғын қусайсыз
III	келетуғын болды келетуғын қусайды	келетуғын болды келетуғын қусайды

Болымсыз түрү:

бетг	бирлик	көплик
I	келмейтуугын болдым	келмейтуугын болдык
II	келмейтуугын болдыңыз	келмейтуугын болдыңыз
III	келмейтуугын болды	келмейтуугын болды

ХӘРТЭРЕП ФЕЙИЛЛЕР

§ 93. АТАҰЙШ ФЕЙИЛ¹

Атауыш фейил ис-хәрекеттиң атын билдиреди: алыу, егиу, келмек. Фейилдиң бир түри өзлигинен мәхәлди, бетти, санды, мейилди (*хабарды, шәртти, тилекти, буйрықты*) билдире алмайды, тек хәрекеттиң атын атап көрсетеди. Сонлықтан да хәр қыйлы сөзликлерде фейиллер атауыш формасында бериледи.

Атауыш фейил жасаушы аффикслер: *-у-ыу-иу, -мақ-мек, -бақ-бек, -пақ, -пек*. Бул аффикслер тийкар фейилдиң болымлы хәм болымсыз түрлеринен жалғанып, дара, коспа хәм курама атауыш фейиллер жасалады. Дара атауыш фейиллер: *баслау, табыу, келисиу, орынламақ, қайтпақ, қорқытпау*; коспа атауыш фейиллер: *ен жайдырыу, хұрмет көрсетпек, бас тартпау* х.б. Курама атауыш фейиллер: *ен жайдыра баслау, билип алыу, ислеп отырыу, қарап шығыу* т.б.

Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде — көркем шығармаларда, аңызеки сөйлеуде хәм басқа да стильлерде атауыш фейилдиң *-у* аффиксли түри көбирек қолланылады. Мысалы: Сүйгениңе қосылыу — дуу тарға тар таққандай (*С. Хожаниязов*). Мен бул пышақты жолбарысты аўлау ушын дүзеттирген едим (*Ә. Шамуратов*).

-Мақ-мек, -пақ-пек аффиксли атауыш фейиллер көбинше ески жазба нускаларда, ертеклерде, дәстанларда, нақылларда жиий ушырасады. Мысалы: Бас кеспек бар, тил кеспек жок (*„Мәспатша“*). Жәуластырмақ жаўшыдан, еллестирмек елшиден (*„Алпамыс“*) Қос айдамақ — барып амақ (*нақы.1*). Атауыш фейилдиң хәзирги қарақалпақ әдебий тилиндеги ең өнімли формасы *-у-ыу-иу* аффикси (*қазақ, татар, қырғыз* тиллеринде қарақалпақ тилиндегидей, ал, керисинше, *азербайжан, түркмен* хәм басқа да оғуз топарына жататуғын түр-

1. Қарақалпақ грамматикасында белгисіз фейил, инфинитив, хәрекет аты фейил болып аталып келген фейил түри ушын соңғы тил программа-ларында* „атауыш фейил“ термини қабыл етилген (*авт.*)

кий тилдеринде **-мақ** аффикс атауыш фейилдің ең өнімлі тийкаргы формасы болып есапланады).

Тилдің рауажланыу процесинде атауыш фейиллер де әдеуір өзгериске ушырап, мәнилери кеңейген, атап айтқанда:

1. **-шы, -шылық, -лы, -сыз, -ыш** аффикслери жалғанып, олар атауыш сөзлерге айналып кеткен. Мысалы: жазыушы—конкрет мәнилі ғалабалық атлық, жазыушылық—абстракт мәнилі атлық, санаулы—келбетлик (*санаулы күн*), караусыз—келбетлик, желпиуиш—атлық т.б.

2. Көп ғана атауыш фейиллер ҳәрекет атын билдириу менен қатар предметнің де атын билдиреди. Мәселен, егеу, бурау, кашау сөзлери ҳәм ҳәрекет атын ҳәм предмет атларын билдирсе, ал, алыу, бөлиу, қосыу, көбейтиу—булар да бирде арифметикалық термин атларын, бирде ҳәрекет атын аңлатады. Қуймақ, оймақ, жазбақ сөзлери де сондай. Сөйтип атауыш фейиллер, бир жағынан фейиллик қәсиетке, екінши жағынан, атлық қәсиетине ийе болады. Атауыш фейиллер **-у, -мақ, -мек** аффиксли атлықлардан төмендеги белгилери менен айрықшаланады:

а) бәрхә ҳәрекетлик ұғымды билдиреди;

б) фейилдің дәреже аффикслери жалғанады (*алыу—алынныу, алысуу, алдырыу*);

в) фейилдің **-ма, -ме** болымсызлық аффикси жалғанады: (*отырмау—отырыу, таныу—танымау*). Егеу, кашау, оқыу, жазыу, қосыу, усаған атауыш фейил менен түрлес атлықларға **-ма, -ме** болымсызлық аффикси жалғанбайды;

г) дауамлы ҳәм дауамсыз мәнилі ҳәрекетлерди билдиреди. (*ислеу—ислеп болыу, ислей беруу, ислеқкиреу*);

д) орын сеплигинде турып, дауамлы келер мәхәлди аңлатады (*ис қызыуда, турмыс гүлленбекте*);

е) **-мақ, -мек** формалы атауыш фейил плюс **-шы, -ши** аффикси—екеуи қосылып пийетли келер мәхәлди аңлатады; (*келмекши, жүрмекши-миз*);

ж) ғәпте табыс сеплигиндеги туура толықлауышты басқаралы (*панды орынлау, кеудли хошламақ*).

Түркий тиллеринде, соның ишинде қарақалпақ тилинде де атауыш фейиллерге сеплик, көплик ҳәм тартым жалғаулары жалғана береді: Күлисиу ден саулыққа пайдалы, қапаланыу—зыяны. Ренжиуден қой. Ренжиуден пайда жоқ. Барыуыннан келиуін тез болсын. Фашистлер қайта топылыуға урынып атыр екен (*Н. Дәуқараев*). Атауыш сөзлерге усап, атауыш фейиллер де „емес“, „жок“ сыяқлы бийкарлаушы сөзлер менен бирге дизбеклесип келеди: Мақсет—келип кетиу емес, жұмыс ислеу. Сеплениу, тартымланыу, сондай-ақ „емес“, „жок“ сөзлери менен дизбеклесип келиуи атауыш фейилдің атлыққа уксас қәсиетлери. Атауыш фейиллер сөйлеуде итимал, мүмкин, керек, лазым, тийис, дәркар, зәрүр усаған модаль сөзлер менен де бирге дизбеклесип келеди: келиуи итимал, ай-

тыуы тийис (*керек, зэрүр, дэркар*), жүрүйү мүмкин. Бундай жагдайларда модаль сөзлөр атауыш фейилге болжау, шама-лау, тастыйыкклау усаган модальлык мәни қосады және келер мэхәллик мәнис билдиреди: Қонақлардың ертең келиуи де мүмкин (*Г. Қайыпбергенов*).

Атауыш фейилдің алмақ, бермек, айтпақ усаған -*мақ-мек, -пақ-пек* аффиксли түри барыс сеплигинде фонетикалық өзгериске ушырап, алмаға, бермеге, айтпаға формасында қолланылады: (синонимни: *алыуға, беріуге, айтыуға*). Мысалы:

Ақыл керек сөз мәнисин билмеге,
Рахбар керек түрли жолдан жүрмеге,
Бай, жардың бир көз бенен көрмеге,
Ғәрип айтар: адалатлы хан қайда (*А. Муусәев*).

Атауыш фейилдің синтаксислик хызмети. Гәп ишинде атауыш фейил тийкарынан төмендегидей синтаксислик хызметлер атқарады:

1. гәптің ийесин—баслауыш хызметинде келеди: Анадан бир тууылмақ, бир өлмек бар. Қолдан келгенинше... қутылуыдың жолында болайын (*Ә. Шамуратов*). Бирақ бурынғыдай жер бауырлап жылысуу қыйынласты (*Н. Дәуқараев*).

2. Атау, орын, шығыс сепликлеринде турып баянлауыш хызметин атқарады: Жауын кем-кемнен пәт алыуда. Кемпир құрғақ отынның хәммесин ишке тасыуда (*Н. Дәуқараев*). Хәмменің талабы, ықласы—планды орындау (*„Совет Қарақалпақстаны“*). Атауыш фейил шығыс сеплигинде турып, бағыныңқы гәптің баянлауышы функциясында жиһи ушырасады: Жауза баслануыдан, гилең аш-жалаңашлардың жолы болып қалды (*Г. Қайыпбергенов*). Түрли модаль сөзлөр, сондай-ақ көмекши сөзлөр менен дизбеклесип, атауыш фейиллер қоспа баянлауыш хызметинде көбирек ушырасады: Бул хабарды еситип ол қайтыу менен болды (*„Әмиудәрья“*). Хәзир келип қалуы тийис (*„Әмиудәрья“*). Бир гәпте атауыш фейиллердің бири—баслауыш, екіншиси—баянлауыш болып келиуи мүмкин. Ондай жагдайда араларына сызықша қойып жазылады: Өмирди жақсы көриу—душпанды жек көриу... (*Н. Дәуқараев*).

3. Хәр түрли сеплик формаларында турып, атауыш фейиллер гәпте екінши дәрежелі ағзалардың—толықлауышты, анықлауыштың хәм пысықлауыштың хызметинде де келедің Мысаллар: 1. Өмирбек болса олар менен бирге бармауға, оларды өли бар жерде күлдирип масқара етпеуге келтисим берипти (*„Қарақалпақ халық легендалары, анекдотлары“*). 2. Түйе бакырыуы менен ауылға кел. (*Ә. Шамуратов*). 3. Оны қалай аулауың тәсиклин биле баслады (*Ә. Шамуратов*). Атауыш фейиллер биринши мысалда толықлауыш, екіншиде—сын пысықлауыш, үшіншиде—анықлауыш болып келген.

Жоқарғы мысаллардан көрингендей, атауыш фейил қандай формада туруына хәм қайсы модаль я көмекши сөз бенен

дизбеклесип келиўине қарай гәп ишинде қәлеген ағза болып келиўи мүмкин. Атаўыш фәйил айырым арнаўлы изертлеўлерде кеңирек сөз етилген.¹

§ 94. КЕЛБЕТЛИК ФЕЙИЛ

Келбетлик фәйил предметтиң ҳәрәкәт түриндеги сынын билдиреди. Оның ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилинде қолланылатуғын тийкарғы формалары (*аффикслери*) *-ған-ген, -қан-кен, -ар-ер-р-туғын*. Мысалы: оқыған, айтқан, кеткен, билген, барар, келер, ислер, оқытуғын. Булар—дара келбетлик-фәйиллер. Келбетлик фәйиллер қоспа түрде де келеди. Мысалы: бел байлаған, хәўиж алған, жақсы көретуғын, айбат шегер, пикир алысатуғын. Қурама түринде де жасала береди: егип болған, тере баслаған, көрип жүретуғын, ислеп берер, көрип қайтар т. б.

Тилде келбетлик фәйиллер гәптеги орнына хәм хызметине қарай фәйилдиң хәм атаўыш сөзлердиң мәнисинде жумсала береди. Мәселен: Сабылған алма менен сабылмаған алманың айырмасы болады деген гәптеги келбетлик фәйиллер (*сабылған, сабылмаған*) келбетлик сыяқлы предметтиң сынын билдирип, қандай деген сораўға жуўап береди сонын менен бирге ҳәрәкетлик уғымды да аңлатады. Усындай қәсийетлерине бола оларды „келбетлик фәйил“ деп атайды. Усы тәризде барлық келбетлик фәйил атаўлы сөзлер фәйил хәм атаўыш сөзлерге ортақ мәниге ийе болып келеди. Бирақ бул сөзлердиң фәйиллик қәсийети басым.

Келбетлик фәйиллер атаўыш сөзлерден төмендеги тийкаргы фәйиллик қәсийетлери менен өзгешеленеди: а) ҳәрәкетлик уғымды аңлатады; б) белгили ўақытты—өткен, ҳәзирги я келер мәхәлди аңлатады; в) фәйил дәрежелериниң аффикслери жалғанады (*билер—билдирер, билинер, билисер, ислеген—ислеткен, ислескен, ислеттирген, исленген*); г) фәйилдиң *-ма-ме* болымсыз қосымтасы жалғанады (*көрмеген, билинбес, көринбейтуғын*); д) келбетлик фәйиллер де фәйилдиң басқа түрлери сыяқлы даўамлы хәм даўамсыз, аўыспалы хәм аўыспасыз мәниллери аңлатады: *жазып болған*, даўамсыз түри; *жазып жүрген, жаза баслаған*—даўамлы түри; *кийинген*—аўыспасыз, *кийиндирген*—аўыспалы. Келбетлик фәйилде фәйилдиң барлық дерлик қәсийетлери болады. Сонлықтан ол фәйилдиң айрықша бир түри деп қаралады. Келбетлик фәйилге бетлик формалар жалғанады.

Атлықтың сеплик, тартым, көплик жалғаўлары жалғанып, келбетлик фәйил атлық мәнисинде де келеди. Мысаллар:

¹ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, II. Москва, 1952, 415—423-бетлер; Б. Кутлымуратов. Ҳәзирги каракалпак тилинде ҳәрәкәт аты фәйил аң. Нөкис. 1967.

Адамның көргенинен көрмегени көп болады. Атық хәм келбетлик сыяқлы келбетлик фейил болымсызлык мәниде „емес“, „жок“ сөзлери менен диебеклесип келеди: Бул дунья дунья болгалы, патша эдил болган емес... (Бердақ). Туўғаныңды көргеним жоқ, өлгениңе жыламайман (нақыл).

Келбетлик фейилдің бирде атауыш сөз—атлык, келбетлик мәнисинде, бирде өзиниң тийкаргы фейиллик мәнисинде қолданылыуы оның синтаксислик функцияларына, гәптеги орнына, қандай ағза болып келиўине байланыслы болады:

1. Гәпте келбетлик фейил баянлауыш ұазыйпасында келгенде, оған бетлик формалар -ман-саң, -миз, -сиз жалғанады, солай етип, ол анықлық мейилге айналады. III бетте турғанда келбетлик фейил арқалы формалары өзлигинен сол бетти билдиреди. Мысаллар: Бир ўақлары түсинсе, Тазагүлиң еслен орамлар... Сениң де теңин табылар (Т. Кайыпбергенев). Бозатаў бойына төгин төккенмен (Әжсинияз). Келбетлик фейил кейин, сайын, менен көмекши сөзлери менен, сондай-ақ орын, шығыс, барыс сепликлеринде турып, бағыныңқы гәптиң баянлауышы болып жийи ушырасады: Үркер жулдызы батқанда... жетип келди еки адам (Бердақ). Қыз ауылға жақынлаған сайын, түн қараңғысы қойыўланды (А. Бегимов). Бағыныңқы гәптиң баянлауышы ұазыйпасында келгенде де, келбетлик фейиллер белгилі мәхәлге байланыслы хәрәкетти билдирип, фейиллик мәнисинде қолланылады.

2. Келбетлик фейил гәп ишинде дара, қоспа, кеңейтилген анықлауыш ұазыйпасында барынша актив қолланылады: Айтылған сөз—атылған оқ (нақыл). Бундай жағдайда келбетлик фейил келбетликке усап предметтиң сын-сыпатын билдиреди. Келбетлик фейил анықланыушы предметтиң реңин, сапасын, түр-түсин емес, ал белгилі ўақытқа байланыслы болған хәрәкеттиң белгисин аңлатады (айтылған, атылған).

3. Гәпти ықшамлау, қысқартуу хәм басқа стильлик грамматикалық себеплер менен көп жағдайда келбетлик фейил өзи анықлайтуғын атық-анықланыушының орнына қолланылады: Билмеген уў ишеди (нақыл). Бул гәпте келбетлик фейил билмеген „билмеген адам“ деген мәниде жумсалып, затласқан (субстантивлеңген). Субстантивленген келбетлик фейиллер тек атау сеплигинде емес, қалеген сепликте келип, гәпте қалеген ағза болыуы мүмкин. Оларға көплик, тартым жалғаулары жалғаныуы да мүмкин: Отынды шапқанға жақтыр, малды тапқанға бақтыр. Бермегенди берип уялт (нақыллар).

Бир гәптиң ишинде бир келбетлик фейилдің атық мәнисинде хәм фейил мәнисинде қолланылатуғын жағдайлары да ушырасып қалады: Көрмес—түйени де көрмес (нақыл). Оқыған озар, оқымаған тозар (нақыл).

Келбетлик фейилдің мәхәллик мәнилери, дөренди формалары да хәр қыйлы.

-Ған-ген, -қан-кен аффиксли келбетлик фейиллер жа-

талғанда аффикси тиккелей тийкар фейилге (болымлы және болымсыз түрлерине) жалғанады: таны-ған, ойлас-қан, абайла-маған, сезбеген.

Келбетлик фейилдің бул түри тилде мынадай мәхәллерде колланылады:

а) Жай гәплерде, дизбекли қоспа гәплерде баянлауыш хәм сөз дизбеклеринде анықлауыш ұазыйпасында келгенде өткен мәхәлди аңлатады: салынған жай, питкен жұмыс.

б) Ислеп атырған, оқып жүрген, ағып турған, жазып отырған усаған аналитикалық усыл менен жасалған келбетлик фейиллер хәзирги мәхәлди билдиреди.

в) Келбетлик фейил орын, шығыс, барыс сепликлерде турғанда, сондай-ақ „кейин“, „соң“, „менен“ т.б. көмекши сөзлер менен бирге дизбеклесип келгенде, көбинше бағыныңқы гәптиң баянлауышы хызметинде колланылады. Мысалы: Аяғына кийер нәрсеси болмаған сон, Кутымбайдың хаятының кийип-кийип тоздырған гөне етигин сорап алған еди (Т. Кайыпбергенов). —Ол келгенде, сен бар ма едің (сонда). Келбетлик фейилдің *ған, -ген, -қан, -кен* аффикслери бағыныңқы гәптиң баянлауышы болып келген жағдайда, ауыспалы-салыстырмалы өткен мәхәлди билдиреди. Буның мәниси мысалларда анығырақ көринеди. 1. Атасы келгенде, ақлықлары кууанысып күтип алды. 2. Атасы келгенде, ақлықлары кууанысып күтип алмақшы. „Келгенде“ келбетлик фейили биринши мысалда болып өткен хәрекетти, еккиншиде—енди болатуғын. Бирақ бас гәптиң баянлауышынаң (күтип алмақшы) бурынырақ болатуғын хәрекетти аңлатады. Усы тәризде келбетлик фейилдің сөз етилип атырған түри бағыныңқы гәптиң баянлауышы хызметинде келгенде оның ұақытлық мәниси тыянақлы болмайды, бас гәптиң баянлауышы менен ұақытлас болып келеди яки оннан бурынырақ болған хәрекетти билдиреди.

Келбетлик фейилдің *ған, -ген* формалы түринен аффиксация усылы менен хәр қыйлы дөренди сөзлер жасалады:

1. Келбетлик фейил плюс-*дай, -дей* аффикси: көргендей, ойлағандай, оқытқандай. Бундай сөзлер предметтиң салыстырыу, мезеттиу, усатыу түриндеги хәрекетлик сынын аңлатады, сонлықтан олар келбетлик фейилдің айрықша бир түри деп саналады:

Бағ ишинен хасыл гүллер тергендей,
Саулаты оның күн орнына жүргендей
Күн шықтастан қырк жыл қамал болса да,
Аппак жүзи ай сәулесин бергендей („Қырк қыз“).

2. Келбетлик фейил плюс *-ли, -сиз*, аффикслери: көргенли, көргенсиз, бундай дөренди сөзлер көп емес. Булар фейиллик мәнисин жоғалтып, атауыш сөзге айналып кеткен. Келбетлик хәм субстантивленген атлық мәнилериңде колланылады.

Мысалы: Ол-көргенди қыз. Көргенсиз дегенге кеулице келмесни, адамның көргенинен көрмегени көп болады.

Көргенли, көргенсиз үлгисіндегі сөзлерден басқа да дөрөңди сөз пайда болуы мүмкін: көргенлилик, көргенсизлик, бұлар—абстракт мәнилі аттықтар.

3. Келбетлік фейиллерге формасы жағынан усаған менен алаған, көрген, берген, жатаған, тебеген, сүзеген, қабаған, т.б. сөзлери келбетлік деп қаралады, себеби олар предметтің жай түріндегі сапалық сынын билдиреді, келбетлік фейил болса, предметтің өткен мәхәл мәнилі хәрәкетлік сынын аңлатады. Салыстырып: көрген (*алдың ала болжаған*) көрген (*өткен мәхәлдегі хәрәкет*) адам, сүзеген тана-сүзген тана. II бет, бирлік сан бұйрық мейилдің болымлы хәм болымсыз түрлеринен жасалады: алған-алмаған, көрген-көрмеген. Алаған, көрген усаған сөзлердің жасалыу үлгиси басқаша. Оларға фейилдің (*ма-ме*) болымсызлық аффикси жалғанбайды.

4. Келбетлік фейилдің *ар,-ер,-р*, аффиксли түри хәзирги қарақалпақ тилинде барынша актив қолланылады. Бул аффикс гиккелей тийкар фейилге жалғанады: оқы-р, басла-р, түсин-ер. Болымсыз формасы болымсыз тийкар фейилге-с аффикси жалғануы менен жасалады: оқытпа-с, болма-с, түсинбе-с.

Келбетлік фейилдің бул түри де тек жай фейилден емес, қоспа хәм қурама фейиллерден де жасала береді: үйренип кетер, келе болар, турмыс кеширер, жақсы көрип қалар, қарап жүре бермес. Мысаллар: Ар-намысы болмас хасла бийинде (*А. Муұсаев*). Көлге барған қайғы жемес, келген адам қайтып келмес (*А. Муұсаев*). Жаксының жаты болмас, жаманның уяты болмас (*нақыл*). Болымсыз түри „емес“ сөзиниң жәрдеми менен де жасалады: Ол сирә келер емес, қозғалар емес.

Келбетлік фейилдің болымлы және болымсыз түрлери тилде өз ара биригип, жупласып та келеді: билинер-билинбес из, болар-болмас т.б. Рети келгенде олар субстантивлесип, аттықтың орнына қолланылыуы да мүмкін: Жетер-жетпеске ерме. Болар-болмасты гийне етпе. Мен инанар-инанбасымды билмедим (*Ә. Шамуратов*).

-Ар,-ер,-р, аффикси келбетлік фейил тийкарынан келер мәхәлди аңлатады, сонлықтан оны келбетлік фейилдің келер мәхәлди деп атайды. Оның колер мәхәлди билдириуи әсиресе гәпте баянлауыш ұазыйпасында келгенде анық көринеді.

Үш бетте, бирлік, көплік санларда бетленеді, гәпте баянлауыш функциясын атқарады. Бундай жағдайда *-р,-ар,-ер*, аффиксли келбетлік фейиллер анықлық мейилге айланады (*„Болжаулы келер мәхәлди“* қараң). Мысалы: Шеше, балаң да аман келер, той да ислерсең. Тойында хызмет ислермиз. Мардыып та отырарсаң (*„Әми удәрья“*). Журт күлер, қоштым (*К. Султанов*).

Хәзирги ұақытта *-ар,-ер,-р*, аффиксли дара хәм қоспа келбетлік фейиллердің ишинең биразлары фейиллик мәнисинен қатар атауыш сөзлердің мәнисинде де жумсалады. Атауышлық мәнисинде жумсалыушы келбетлік фейиллер: Күн шығар, күн батар, орың басар, бет ашар, айғабағар, қарда жатар т.б.

5. Келбетлік фейилдің *алдың-туғын* аффиксли түри *-а,-е,-и* формалы хал фейилге жалғанады. Болымсыз түри: алмайтуғын, бермейтуғын, келип туратуғын, алатуғын. Өзиниң этимологиялық шығарысы бойынша-*туғын*, аффикси „турған“ көмекши фейилден келип шыққан. Баратуғын, алмайтуғын сыяқты келбетлік фейиллер бурынлары тилде „бара турған“, „ала турған“ түрінде қолланылған, соң ала фонетикалық өзгерістер ушырап, бурынғы „турған“ көмекши фейили „туғын“ аффиксине аналған.

Хәзирги қарақалпақ тилинде-*туғын* аффиксли келбетлік фейиллер хәзирги-келер мәхәлди аңлатады хәм гәпте көбинше анықлауыш ұазыйпасында жумсалады. Мысаллар: Ертен исленетуғын жумысларды анықлайық. Шел шабатуғын машиналарды көрейік (*„Совет Қарақалпақстаны“*). Соның менен қатар *-туғын* аффиксли келбетлік фейил гәпте баянлауыш ұазыйпасында да келе береді. Буны еситип мен бе туратуғын (*Ә. Шамуратов*). Жолбарыс... сескенетуғын емес (*сонда*). Келбетлік фейил шығар, көринеді, қусаған сөзлери менен қосарланып баянлауыш болғанда, енди алатуғын болжаулы ис-хәрәкетти аңлатады. Соның ушын оны баслық я ауылкенес етип қоятуғын шығар (*К. Султанов*). Еди көмекши фейили менен дизбеклесип баянлауыш ұазыйпасында келгенде өткен мәхәлдегі ис-хәрәкетти аңлатады: Жумағұя гүрсинип, уйқысыз шығатуғын еди (*Т. Қайыпбергенов*).

§ 95. ХАЛ ФЕЙИЛ

Фейилдің бул түрин жасайтуғын негизги аффикслер: *-п,-ып, ип,-а,-е,-й*; *-ғалы-гели, қалы-кели, ғанша,-генше, -қанша,-кенше*. Усы аффикслер тийкар фейилге (II бет, бирлік сан бұйрық мейилдің болымлы және болымсыз түрлерине) жалғанса, олардан хал фейиллер жасалады. Мысалы: сөйле—сөйлеп, сөйлей, сөйлегенше, сөйлегени (*болымлы түрлері*), ұмыттырма, ұмыттырмай, ұмыттырмағанша, келмегели. Хал фейилдің қоспа хәм қурама түрдегі тийкар фейиллерден дөрөңи: дем-ал (*қоспа тийкар фейил*), дем алып, дем алғалы, дем алғанша, ғайрат сала басла (*қурама тийкар фейил*), ғайрат сала баслап, ғайрат сала баслағалы. Нәтижеде хал

1. Н. А. Баскаков. Қарақалпақский язык, II. Москва, 1952, 429-бет Д. С. Насыров. Қарақалпақ тилинде келбетлік фейил. Нәкис, 1964-ж. 116-бет.

фейиллер қурылысы бойынша жай, қоспа хэм қурама түрлерде, мәнісі бойынша болымлы және болымсыз түрлерде ушырасады. Сондай-ақ олар жуп түрінде де, тәкирарланған түрде де қолланылады. Мысалы: көре-көре көсем боларсаң, сөйлей-сөйлей шешен боларсаң (*халық нақылы*). Жуп хал фейиллер: көре-биле, бөлип-жарып. Бир компоненти болымлы мәніде, екіншиси болымсыз мәни де келетуғын жуп хал фейиллер де ушырасады: Айттып-айтпай не қылайын.

Өзиниң фейиллик қәсийетлерин сақлау менен хал фейиллер рәуишке усап гәпте пысықлауыш, көбинше сын хэм уақыт пысықлауышлар функциясында келеди.

Хал фейилдиң негизги синтаксислик хызметлери хэм мәнилери:

1. Гәпте пысықлауыш болып, фейил, ағзаның хәрекет түриндеги сынын билдиреди, *қалай?* сорауына жууап береді: Душпан күле кирип, гүбирлене шырады. Аңламай сөйлеген ауырмай өледі (*нақыллар*). Бәрхә сын пысықлауыш емес, рети келгенде уақыт пысықлауыш хызметинде келип, *қашан?* сорауына жууап бериуи де мүмкин: Сениң жақсылығынды өлгенше ұмытпайман.

2. Хал фейилдиң *п, а, е, й* формалары дауамлы хэм дауамсыз мәнилі қурама фейиллер жасауда барынша жиий қолланылады: оқып шықты, барып жүрдик, еге баслады, кетип қалды, қулай жазладың т.б. Бундай қурама фейиллердин тийкаргы-жетекши компоненти—көмекши фейил. Жәрдемши компоненти фейилдиң қәлеген формасында турыуы мүмкин: аўқатланып алыу, аўқатланып алғанда, аўқатланып алсақ т.б. Мысалы: Хә демей-ақ жетип бардым. Хәулығып қалдым (*Ә. Шамуратов*).

3. Жай гәптиң кеңейтилген ағзаларын жасауда, оны басқа ағзалар менен байланыстырыуда хал фейил формалары қолланылады. Мысалы: Бүгинги үмитимди үзип, мылтығымды ийниме салып, қосық айтып, қайтып киятырман (*Ә. Шамуратов*). Хал фейил сөйлеуде басқа сөзлерди өзине бағындырып, олар менен бир сөз дизбегине биригеди (*үмитимди үзип, ийниме салып*).

4. Хал фейил формалары бир неше жай гәптерди бир-бирине байланыстырып, олардан бир қоспа гәп жасайды. Қоспа гәптиң алдыңғы компоненти хал фейил формасында турады: Күн көтериле, фермаға келдик (*„Әмиўдарья“*). Бундай хал фейил конструкциялары (*күн көтериле*) бағыныңқы гәп деп қаралады.

Бир қоспа гәп ишинде еки үш хэм гейде оннан да көбирек бағыныңқы гәптер хал фейил формасында турып, қатар келиуи мүмкин: Жыл қолайсыз келип, қөл-дәрьяның ернеги қатып, терең айдындардың беті қаймақласады да турады. Биреулер аў салып, биреулер нәретесин орналастырып, тағы биреулер ат жылымды сүйретип, балықтың қызығы менен қас қарайғанын да сезген жоқ (*Қ. Султанов*).

Демек, хал фейил формалары сөйлөүдө сөзлөрдү, гәплөрдү бир-бирине байланыстырып, қоспа фейиллер хәм қоспа гәплер жасауда әҳмиети оғада улы.

Аффикслер арқалы жасалыуына қарай хал фейил төрт түрге бөлинеди.

1. *-п, -ып, -ип* аффиксли хал фейил. Бетлик формалар жалғануы менен *-п* аффиксли хал фейил, анықлық мейилдің өткен мәҳәлини жасауда оған база болады; болып-ты, көрмей-миз, байқамап-пан, айтпап-сан, абайлап қалмап-сыз. Мысалы: Ат болыпты Миянкөлдің тайлары. („Алламыс“). „Тап, жап“ усаған кейин-п сесине питкен тийкар фейиллерге *-п* аффикси жалғанғанда, тийкар фейилдің-п сеси алмасып айтылады хәм солай жазылады: тап-тайыпты, жап-жауыпты. Егер кейинги көмекши фейил дауыслыдан басланса қоспа фейиллерде хал фейилдің *-п* аффикси сөйлөүде *б* сесине усап айтылады. тауып алды (жазылыуы) -тауыбалды (сөйлениуи).

Хал фейилдің-п аффиксли түри өткен мәҳәлге байланыслы хәрәкетти аңлатады, сол себептен оны хал фейилдің өткен мәҳәл формасы деп атайды. Сорау гәптиң баянлауышы болып келеди (сорау жанапайы менен) ондай жағдайда ол өткен мәҳәлди аңлатады: Балалар келип пе? Бағыныңқы гәптиң баянлауышы болып келгенде, бас гәптиң баянлауышынан бұрын, болған я бұрын болатуғын салыстырмалы өткен мәҳәлди аңлатады: Күн жылып, қар ериди.—Күн жылып, қар ериди. Хал фейил-баянлауыш (жылып) бас гәплерине байланыслы салыстырмалы өткен мәҳәлди аңлатады.

2. *-а, -е, -й*, аффиксли хал фейил қарақалпақ тилинде, әдетте, хабар мәнили жай гәптиң баянлауышы ұазыйпасында қолланылмайды. Бирақ бағыныңқы гәптиң баянлауышы болып келиуи мүмкин. Мысалы: Күн шыға, маллар өрискө кетти. Сорау жанапайы менен бирге келген жағдайда көбинше сол гәптиң баянлауышы ретинде қолланылады: Ертең той баслана ма? Гүрес бола ма?

Хал фейилдің *-а, -е, -й*, аффиксли түрин анықлық мейилдің хәзирги-келер мәҳәлини жасауда база болады: Мысалы: Жүзеди, таний-ды, табыла-ды, жүре-миз, иркилмей-сиз. Татар, башқурт тиллеринде *-а, -е, -й* аффиксли фейиллер анықлық мейиллердің хәзирги келер мәҳәл мәннисинде бетлик формасыз қолланылады (III бетте). Салыстырың: табылады (қарақалпақша) табыла (татарша).

3. *-ғалы-гели, қалы-кели*, аффиксли хал фейилге, әдетте бетлик формалар жалғанбайды. Сонлықтан бұл хал фейилдің өзгермейтуғын, бетленбейтуғын бир түри, бундай хал фейиллер көбинше бағыныңқы гәптиң баянлауышы болып келеди, бас гәптеги фейил баянлауыштан бұрын болған салыстырмалы өткен мәҳәл түриндеги хәрәкетти аңлатады. Мысаллар: Хүкимет орнағалы, ол күнлер умыт болып кетти (К. Султанов) Баласы армияға кеткели, ана тыным таппады (К. Султанов);

Сөйлеуде *-ғалы* формалы хал фейил конструкциясы кеңейтілген ағза болып та келеді: Колхозға киргели онын турмысы дүзелди (*К. Султанов*). Қазақ хәм өзбек тиллеринде *ғалы, -гели* формалы хал фейил максетлик мәни де аңлатады. Қазақ тилинен мысал: *Ағайлар шөп шапқалы қырга кетти.*¹ Өзбек тилинен мысалы: *Уни курғали тез-тез келиб тураман.* Бул гәплердеги „шапқалы“ „курғали“ хал фейиллериниң мәнини карақалпақша шабыу ушын, көриу ушын атауыш фейиллери арқалы бериледи. Карақалпақ тилинде *-ғалы, -гели*, аффиксли хал фейил максетлик мәниде колланылмайды, тек болғаны ўақытлық мәниде келеди.

4. *-ғанша-генше, -қанша-кенше*, аффиксли хал фейиллер де бетленбейди, сонлықтан бул да хал фейиллердин өзгермейтуғын түри, сөйлеуде бундай хал фейил түри жай гәпте пысықлауыш, қоспа гәпте бағышыңқы гәптин баянлауышы ўазыпаларында жумсалады. 1. Өзимнен команда болғанша, атыўға болмайды. 2. Күн батқанша, сыйырға суўшингин орып әкелдим (*Ә. Шамуратов*). 3. Әкең мұрап болғанша, жерин ой болсын (*нақыл*). 4. Сени көргенше асығып жүрдиң, (*К. Султанов*). Хал фейилдин *-ғанша-генше*, аффиксли түри биле салыстырма мәнили ҳәрекетти (*3-мысал*) бирде хәр қыйлы ўақытлық мәнилердеги ҳәрекетлерди аңлатады (*1, 2, 4 мысаллар*).

§ 93. ХӘРЕКЕТ МӘНИСИН БИЛДИРИҰШИ ТУРАҚЛЫ ДИЗБЕКЛЕР

Көпшилиқ ҳәрекетлик уғымлар тилде дара қоспа хәм курама фейиллер арқалы бериледи. Усының менен қатар айырым ҳәрекетлик уғымлар әдебий тилде турақлы сөз дизбеклериниң жәрдеми менен де бериледи. Мысалы: Бизлер ишек-силәмиз катып отыр едик (*Ә. Шамуратов*).

Хәрекетти аңлатыўшы турақлы сөз дизбеклери кеминде еки компоненттен куралады, хәм барлық компонентлери қосылып, бир ҳәрекетлик уғымды аңлатады. Аўызға шөп өлшеу, пәйік болуу, үнине суу кууылыу, сазайын тартуу, омырау қакты етиу, қағаберди етиу, аўызды қакпалау, түғени түғи менен жутуу, қызыл кегирдек болуу, үскини куйылыу, шек келтириу, суўға кетиу, төбе шашы тик туруу, еки көзи төрт болуу, жолы болып қалуу т. б.

Қәдимги фейил сөзлер сыяқлы, турақлы дизбеклеринде қәлеген фейил формасында турууы мүмкин. Мысалы: омырау қакты еткен (*келбетлик фейил*), омырау қакты етсе (*шәртпейил*). Сондай-ақ олар көмекши фейиллер менен бирге келип, даўамлы хәм даўамсыз ҳәрекетти аңлатыуы мүмкин:

1. Н. Ф. Маманов. Қазирги қазақ тили. етностик. 95-бет.

2. Қазирги узбек адабий тили, I қисм. 332-бет.

ишек-силеси катты-ишек силеси катып отырды (*дауымлы фейил*), ишек-силеси катып калды. (*дауымсыз фейил*). Кулласы, ҳарекетти билдириўши турақлы сөз дизбеклерине фейилдиң барлық кәсийетлери тән болады.

Синтаксистлик плаңда ҳарекет мәнили турақлы сөз дизбеклери кеше компоненттен қуралмасын, гәпте бир ағза болып келеди, олар көбинше баянлаўыш хызметин атқарады. Мысалы: Ҳаял деген жуўға болады, кәпелимде аўзына шөп өлше-тип алма (*Т. Қайыпбергенов*). Бул тапсырма оған ушан теңиз болып көринип, салысы суўға кетип атыр (*Т. Қайыпбергенов*). Дәўжанов пенен Тилемис кызыл кегирдек болып атыр. (*А. Султанов*). Ҳарекет мәнили турақлы сөз дизбеклери баянлаўыш функциясын атқарыў менен бирге гәпте пысықлаўын т. б. ағзалар функциясында келе беріўи мүмкин, бул оларды қандай грамматикалық формада турыўында және гәптеги орнында байланысы: Тәжим мурттың келгенин көргенде төбе шашы тик турып, кетип қалмақшы болды (*Т. Қайыпбергенов*). Төбе шашы тик турып—сын пысықлаўыш. Үскини куйылы: отырыў—баслаўыш.

Қоспа фейил менен ҳарекет мәнили турақлы сөз дизбеклериниң улыўма уқсаслық хәм айырмашылық жақлары бар. Олардың екеўи де, әдетте, атлық, келбетлик яки басқа атаўыш сөзлердиң қатнасы менен жасалады, екеўи де ҳарекетлик уғымларды аңлатады: қосық айтыў, жақсы көриў, (*қоспа фейиллер*) хўрреси ушыў, кирпиги айқаспай шығыў, жаны ушып кетиў (*турақлы дизбеклер*). Бундай турақлы дизбеклердиң қоспа фейилден айырмасы, тилде узак дәўирлерден берман қолланыла келе, турақлы дизбеклердиң компонентлери яки олардың биреўи өзлериниң дәслепки лексикалық мәнисинен басқа мәниде қолланылып кеткен. Мәселен, салысы суўға кетип отыр, дизбегиниң төрт компоненти қосылып „қапаланыў“ мәнисине уқсас бир ҳарекетти аңлатады. Турақлы дизбеклерден аңласылатуғын ис-ҳарекетлерди көп жағдайда бир фейил сөз бенен аңлатыў мүмкин емес, олар—ҳарекет мәнисин аңлатыўда айрықша бир тил қуралы. Мысалы: жан ишине от түсти, зәрреси қалмады, урқанаты ушты т. б.

VII. РӘҮИШ

§ 97. УЛЬҰМА ТҮСНИК.

Рәуишлер—қандай да бир процесстин белгисин, ҳарекеттиң белгисин, ямаса белгиниң белгисин билдиретуғын сөз шакабы.

Олар көпшилик ўақытта фейил сөзлерге байланыссы келип, ҳарекеттиң себеп—мақсетин, қалай, қашан, қагерде болажағын аңлатып келеди.

Мысалы: Бир майданнан автобустун иши адамга лыкка толып калды. Мен жанадан минген жолаушыларга көз жуу- ырта басладым. Бир аз ыаыт үнсиз отырдык. Гэлти касымда- гы кемпир өзинен-өзи-ак баслады.

—Асыкканда, атлаган адымың кейинге кеткендей болады экен...

—Шеше, усынша зымыраган машинада баратырсаңыз да келдиңиз кеншимей отыр ма?—деп күлимсиредим. (*Камбарова Н.*).

Рәуишлер келбетлик, атлык ҳам баска рәуишлердин бел- гилерин де көрсете алады:

Күтө бир әхмийетли ис питкерип келген кисидей және азырак дем алдым. (*А. Шамуратов*).

Коразжан, сен дым бийик саз дауыска саласаң! (*Ц. Айт- муратов*).

Көпшилик илимпазлар рәуишти өз алдына бөлек сөз шака- бы сыпатында ажыратуудын кыйын экенин көрсетеди. Өйт- кени, рәуиш топарына киргизетуун сөзлердин биргелки емес- лиги, рәуиштиң ҳамме түрлерик өз ишине камтыйтуун бир- ден-бир парадигманың ҳам семантиканың критерийдин жоқ- лыгы, және де рәуиштиң ҳамме типлерин бир синтаксислик категория катарына киргизүү мүмкин емеслиги көп гана кый- ыншылык туудырды.

Рәуиш категориясы ишинде бир-биринен мәлиси жағынан да, функциясы жағынан да әдеуір парыкланатуун тийкәрги еки типти ажыратууга болады: *сапалык рәуишлер* ҳам *жағ- байлык рәуишлер*.

Сапалык рәуишлер өзиниң семантикасы, хызмеги жағынан келбетликке жақын болып, ис-хәрекеттиң ямаса белгиниң ишки сапалык көринисин айкынлап келеди.

Мысалы: Дуньяда Зийүардек дәртли киши йок,
Бийдәртлиниң буның билен иши йок,
Ялғаншыда зәрре көңил хошы йок,
Мәзи тыкыр-тыкыр тили болмаса. (*Әжинияз*).

Бул мысалда рәуишлер аныклаушылык хызмет атқарып тур. Рәуиш келбетлик қусап дәреже категориясына ийе: ерте, ертерек-жүдә ерте; Бул да ис-хәрекеттиң белгиниң бел- гилерин билдире алады. Мысалы: Көп сөз ешекке жүк. Көп жасаған билмейди, көпти көрген биледи (*нақыллар*).

Жағдайлык рәуишлер ис-хәрекеттиң орынланыуынын сырт- қы шәрт шараятын билдирип, процесстин уақыт, аралык, себеп, мақсетлик қатнасларын айкынлап келеди.

Мысалы: Онда бәхәр еди, онда жаз еди,
Бизлер дийдәрластык еки мәртебе,
Басқан көдемлерің жилуа—наз еди,
Лекин бенденики мудам камтөме (*У. Хожаназаров*).

Бул мысалдағы рәуишлер пысықлауыш ұзынпасында тұр.

Рәуиш өзгермейтуғын сөз шақабы. Олар, тек дәреже формаларын есапқа алмағанда, я фейил қусап өзиниң парадигматикалық ишки системасына ийе емес хәм қандай формада шекленип қалған болса сол формада тағр лексикалық бирлик сыпатында қолланыла береді, өйткени, рәуиш өз ишине төркини, формасы түрли-түрли сөз шақапларына тийисли хәм олар менен тығыз байланыслы хәр қыйлы лексикалық қатламларды қамтыйды, атлықтан: күни-түни, ақшалай, тосыннан, демде, кешқурын, көзбе-көз; келбетликтен: аман-есен шалт, абайсызда, тоқтаусыз, жортаға, жана ғана, жападан-жалғыз, ашықтан-ашық; санлықтан: бирден, бирге, жарым-жарты, мың сан, бирме-бир; алмасықтан: —олай, булай, сонша, бунша, пүткіллей анда-санда; фейилден: аса, билегөре, хәрмай-талмай, тынбастан, қайта, бара-бара; хәм басқа дизбеклерден:—хә демей-ақ, өддим азарда, өйер-бүйерде. билқастан, қалай болса солай, бир күн болмаса бир күни хәм т. б.

Мине усы процессти, яғный басқа сөз шақабы сөзлериниң рәуишлескүни күни бүгінге дейин көриуге болады: минутына, секундына, актив (*ислейди*) хәм т. б.

Рәуишлердиң басым көпшилиги мәлим бир синтаксислик хызмет этирапында жиин қолланылыудың арқасында тоқтасып, консервацияланып, өзлериниң өзел бастағы мәнилик шеберинен кем-кем алыслау арқалы ауысып келген лексикалық бирликлер есабынан толықтырылған сөзлер. Және де, бул ауысқан сөзлердиң дәслепки конкрет мәнилери әдеуір улыў-маласып бир пүтин тутас бирликке ямаса турақлы дизбекке айлана баслаған.

Мысалы: 1. Биз жолдас болғалы Сизиндей досқа. Бәри бирдей болды жер менен аспан (*А. Дабылов*).

2. Хайтта, мерекеде жигит жыйылса, күни-түни бирдей тамаша болса (*Әжинияз*).

3. Қыйынни қыйынни бастан кеширип,
Талай таў-төбени геўлеп көширип (*А. Дабылов*).
4. Баланы жастан, келинди бастан (*нақыл*).

Бул келтирилген биринши мысаллардағы сөзлер (*бирдей*, *бастан*) өзлериниң түпкиликли мәнилерде қолланылып тұрса, ал екіншилери жаңа рәуишлик мәниде қолланылып тұр.

Келтирилген мысаллардың көпшилигинен рәуишлескен сөзлердиң сеплик, тартым жалғауларының бир формасында ямаса басқа да қандай да бир формада тоқтасқанлығын байқаймыз. Бирақ, гейде көрсеткішлерсиз-ақ сөзлер рәуишлеседи.

Мысалы: Жер айдасаң гүз айда, гүз айдамасаң жүз айда (*нақыл*). Ахыр бир абрайсыз етер өзинди, өлтир көк ийгинди: Дүйсен қәндекли (*Әжинияз*). Бундай процесслер көбииншә уақыт, аралықты билдиретуғын сөзлерде ушырасады.

Рәуиш сөз шакабы сыпатында элеге шекем кәлиплеснү процессинде хәм тыянаклы бир морфология—синтаксислик көрсеткишлерине толык ийе болып жетилинскен жок. Бул жагдай өз-ара төркинлес атлык, келбетлик, рәуишлердин бири-биринен биротала дифференцияланып кәлиплеспегенлигинен болыу керек. Бул процесс хәмме түркий тиллерине кең кубылыс, әсиресе ол сапалык мәнилерди билдиретуғын сөзлер топарында көп ушырасады. Олардың конкрет мәнилери тек контексте гана белгилі болады. Мысалы: Күн жыллы, жыллы кийим, жыллы сөйлейди. Қайырлы кеш! Кеш бәхәр, кеш келдик. Соның ушында базы бир сөзлерди рәуиш сөз шакабына киргизерде олардың қандай жагдайларда, қайсы сөзлер менен байланысқа түсе алатуғынлығына, сол сөзлер менен диэбеклесип қолланылуының жиһилигине хәм де лексика—грамматикалық белгилерине нәзер тасланады.

Мысалы: „Көйлекшең“ сөзин алып қарайык, ол атлықтан жасалған. „Көйлекшең бала“ деп гейде айтпасақ, көпшилигинде „көйлекшең жүрме“, „көйлекшең шықла“, „көйлекшең отыр“ деймиз. Сол себепли де бул сөзди көпшилик изертлеушилер рәуиш қатарына жатқарады.

Солай етип, рәуиш дегенимиз составы хәр қыйлы сөз шақапларынан жыйналып, хәшқандай катнастық аффикслерин қабыл алмайтуғын, формасы жағынан шекленген, тек ис-хәрекеттиң белгисин ямаса белгиниң белгисин билдириу ушын бир категорияға топланған өзгермейтуғын сөз шакабы.

§96. РӘУИШЛЕРДИҢ ДҮЗИЛИСИ ХӘМ СОСТАВЫ

Рәуишлер өзлериниң составына қарай дара хәм қоспа рәуишлер болып еки группаға бөлинеди:

1. *Дара рәуишлер.* Бир сөзден гана туратуғын рәуишлерге дара рәуишлер делинеди. Олар қурылысы жағынан, өз нәубетинде, тағы да еки топарға бөлинеди: *тийкар рәуишлер* хәм *дөрөнди рәуишлер.*

а) *Тийкар рәуишлер.* Тилимиздин тарийхий раўажланыу процессинде мәлим бир сөз шақапларынан ажыралып шыққан, хәзирги уақта морфологиялық таллауға онша келмейтуғын сөзлерге тийкар рәуишлер делинеди. Олардың морфемалық структурасы тек этимологиялық тексериулер арқалы гана түсиндириледи. Ен, енди, әдеп, әжел, ары, бери, *бурын*, былтыр, дәслеп, шапшан, шалт, жылдам, жүдә, хәзир, еле, кейин, ерте, кеш, дым, оғада, аса, күтә аз, көп, тосыннан, тосаттан, және, жол- (*жәнекей*), орасан, әбден, оғыры, няяты, әдеуир, зәрре, сәл (*пәл*), хәлден, бирге, бирде, бирден, зорға, сирә, әсте, илгери, жоқары, алға, бағана, удайы-өншен, ылғый, түүел, *тез*, нағыз, *әдейи ертең*, жорта, (*ға*,) мәзи, ешейин, гил (*ең*), *дәрхал*, *дәрриу*, кәпелимде, желбе-

гей, озал, хәргиз, мутлак, хасла, тағы, жедел, бәрхамма, биротала хәм т. б.

Бундай сөзләр тилимизде онша көп емес. Олардың хәр-қайсы өзинин узақ фонетикалық, лексика—семантикалық грамматикалық раўажланыў тарийхына ие. Гейпараларынын генетикалық төркини жақсы изертленген болса, гейпаралары-ники толық изертленбеген ямаса пүткиллей белгисиз. Мысалы: „бирге“ рәўишиниң этимологиясы анық усаған: барыс сепли-гиндеги „бир“, Бирақ оның этимологиясына нәзер тасласан „зорға—зор-ық-қа“ сыяқлы „бирге—бир-ик-ке“, феилл форма-сынан келип шыққанын көремиз. Және бир неше мысал ала-йық: *былтыр—бир был-дыр*, *ешейин—әнчайий—унчайин* у +и (л) *чэ-йин*, және (*йәнә*) *йан—ески түрик тилинде „иан“* қайтыў феилине синонимлес сөз болған. Феилл түбирине хас феиллдиң „в“ аффикси қосылыўы арқалы „яне“ (*иана*) пайда болған. Кейинирек „яна“ сөзи „қайта“ сөзиндей пүткиллей рәўишке өтип кеткен. Кейин қад-ин: енди ем+ти „м“ даўыс сыз „т—д“ алдында толық болмаған регрессив ассимиля-цияға ушырап, „н“ сестине өткен хәм „т“ „д“ ға айналған¹.

Тийкарғы рәўишлердиң бир бөлеги қарақалпақ тилине басқа тиллерде сөйлеўин халықлар мекен тығыз қарым-катнас жасаўдың арқасында келип кирген сөзлер: *Дәрхал*, *пняда*, *бәрхамма*, *әсте*, *хәмийше*, *хәргиз*, *дәрриў—парсы*, тилинен; *хәзир*, *мудамы*, *мутлак*, *хасла*, *базы*, *нукул*, *жүдә—араб* тилинен кирген.

б) Дөрэнди рәўишлер: хәр қыйлы сөз шақапларынан рә-ўиш жасаўшы арнаўлы аффикслер жалғаныўы арқалы пайда болған ямаса сөзлердиң барыс, шығыс орын сепликлеринде хәм феилллердиң хал феилл формаларында шекленип қатып қалыўы нәгийжесинде рәўишлескен сөзлерге дөрэнди рәўиш-лер делинеди: *қарақалпақша*, *мәртлерше*, *қуралай*, *тонна-лап*, *соншама*, *рухсатсыз*, *астыртын*, *хәкисине*, *наҳактан*, *биймәдел*, *көптен*, *көтере*, *қайта*, *күтилмегенде*, *анағурлым* ғалылда, *бирдей (иңе)* хәм т. б.

2. Қоспа рәўиш. Қурама еки ямаса оннан да артық сөз-лердиң дизбеклеринен биригивүйнен, жупласыўынан жасалған бир топар рәўишлерге қоспа рәўишлер делинеди. Қоспа рәў-ишлер мынадай түрлерге бөлинеди:

а) Бириккен рәўишлер: *бүгин*, *быыл*, *күндиз*, *барқулла*, *билегөре*, *етбетинен*, *түнәўгүни* хәм т. б.

б) Составлы рәўишлер: *бирталай*, *кескин түрде*, *бес бетер*, *хәлден тыс*, *ана кәрада*, *тан ерте*, *тез арада*, *өз бойын*: хәм т. б.

¹ С. Фузанилов. Азалий равншлар ҳақида.—Научные труды ТашГУ, языковедение, вып. 260. 182—бет

в) Жуп рәуишлер: қоярда-қоймай, арлы-берли, ушты-күйді, өлип-талып, жекпе-жек, ың-жынсыз, сәл-пәл, азын-аулақ, хәм т. б.

г). Фразеологиялық бирчиклер: күнниң бир күнинде, қарде болмасын, хә демей атырып хәм т. б,

Қоспа рәуишлердиң составы хәр кыйлы хәм хәр түрли жоллар менен жасалады. Толығырақ оны рәуишлердиң жасалыуында қараймыз.

§99. РӘУИШЛЕРДИҢ МӘНИЛИК ТҮРЛЕРИ

Рәуишлердиң бәри бир лексика—грамматикалық категорияға жатқаны менен олар арасында бир қанша мәнилик айырмашылықлар сезилип тур.

Мысалы: кеше, түнәүғүни, оер-буерде, билкастан кусаған сөзлер ис—хәрекеттиң тек ўақыт хәм аралыққа байланыслы қатнастарын ямаса сыртқы көринисин ғана көрсететуғын болса, тез, дәрхал, жүдә, бираз, сонша рәуишлери ис—хәрекеттиң, белгиниң, муғдар сапалық өзгешеликлерин, сыпатын билдирип келеди. Сол себепли рәуишлер үлкен 2 топқа бөлинеди: сапалық рәуишлер хәм жағдайлық рәуишлер.

§100. САПАЛЫҚ РӘУИШЛЕР

Хәрекет—қыймылдың, белгиниң сапалық қәсийетин, сыпатын көрсетип келетуғын сөзлерге сапалық рәуишлер делинеди. Бул топарға сын рәуиши менен муғдар дәреже рәуишлери киреди.

§101. СЫН РӘУИШИ

Ис—хәрекеттиң қай тәризде иске асыў усылын, қалай хәм қандай жағдайда орынлаўын көрсетип, *қалай? қәйттип? қай тәризде?* кусаған сораўларға жуўап беретуғын сөзлерге сын рәуиш делинеди. Мысалы: Хәммеси фронт ушын деп аянбай хызмет иследи (*газетадан*). Қырмызы таўларды нық тутып, беккем (*И. Юсупов*). Сонда Өмирбек:—қойсана, Ережел, тентекликти, өлмей бересең бе сен теңгени, өлип зордан алдың ғой мың теңге,—депти (*ауыз еки халық творчествосы*). Себеби хәр адымымыз жаңаша, қызығаман қуўанаман балаша, (*Т. Жумамуратов*). Мәнзилге кетсекте пайыў пияда, кел, гәүекел ҳақ нийетке бердим қол (*С. Хожаниязов*). Яр қасын ҳақса таўланып, Зийўар айтар күйип-жаның, өз-өзинен отқа күсер (*Әжинияз*). Гүзги, қысқы жумысларды барынша тез ен жайдырайық (*газетадан*). Келтирилген мысаллардағы рәуишлер бирде хәрекет атқарыўшы субъекттиң кейпин (*балаша, аянбай*) билдирсе, бирде ис—хәрекеттиң ислениў пәтин (*тез*) билдиреди, ямаса қандай тақлетте бежерилгенликлерин (*пайыў пияда, өз-өзинен, зордан*) көрсетип тур.

Сын рәүишлер өзиниң қолланыў жийилигине карағанда да, саны жағынан да айрықша бир группа. Олар кебинесе фейил сөзлери, оның хәрқыйлы формалары менен байланысқа түсип, морфологиялық составы жағынан рәүиштиң түрли қатламын өз ишине алады: әсте, тез, жылдам, олай, булай, шарта, қайта, пияда, емески, жаяў, биймәдел, булжытпай, зағлай, наҳактан, шетинен, қаҳарманларша, тосыннан, бийкар, жедел, мәзи, шийкилей, оңаша, аман, дәрриў, дәрҳал, мәжбүрий, аздал, жөнлеп, зорға, бирге, бирден, ҳалынша, керегинше, мейлинше, өзинше, сеспей, көйлекшең, өңменинен, жүрисинен, кәпелімде, әсте ақырын, емин-еркин, купья, сөйте-сөйте, рети менен, еплеп-сеплеп, шыны менен-ак, аўызеки, өрлиғырлы, арлы-берли, избе-из, бир аўыздан, гезекпе-гезек, алма-гезек, дара-дара, астан-кестен, тым-тырақай, ғаз-қатар, олпылы-солпылы, ишпей-жемей, болар-болмас, өзиқайттыдан, бир жағадан бас шығарып хәм. т. б.

Бул топардың ишинде қоспа рәүишлердиң көп түрлерин ушыратыўға болады.

Рәүиштиң бул түри тыянақлы болып, тек субстантивлескенде ғана (*өлимнен басқаның тези жақсы*) қатнаслық аффикслерин қабыллайды.

§102. МУҒДАР ДӘРЕЖЕ РӘҮИШИ.

Ис ҳәрекеттин, белгиниң сапалық өзгешелигин көрсетип, олардың күшейиў я кемейиў дәрежесин, абстракт мөлшерин аңлатып, *қалай? қанша? қай дәрежеде?* усаған сораўларға жуўап беретугын сөзлерге муғдар дәреже рәүиши деллиеди.

Мысалы: бир сөзден қалсаң „ҳаў“ деме, сәл нәрсени даў деме (*Т. Жумамуратов*). Усындай тегараң қапалансам, есиме Әүез түседи (*С. Хожаниязов*). Ким менен кимниң иси бар, базарда мыңсан киси бар, хәрким өз тапығанша сәлем береди (*нақыл*). Сени көрсем болур көңилим күтә шад, жәҳәнниң жабиридан болурман азат (*Әжинияз*). Сәл-пәл қыя салсаң ышқы соқпағын, айралық отына жағарда кетер (*И. Юсупов*). Миршаҳардиң патшасы урысларда уқыплы шаққан екен, дүньяға тойымы жоқ нәпсин әбден ашқан екен (*ертек*). Усынша халық шыдай алмай салыққа, өскен жерди таслап көшти балыққа (*Омар*). Бурынғыдан бес бетер басында қамшы ойнады. (*А. Давылов*), Соншалық басымның ғаўлап аўырғанына карамастан, көзден жастың сорғалаўы менен тахтайымнан сабағымды излей басладым (*А. Шамуратов*).

Келтирилген мысаллардағы рәүишлер гәплерде хәрқыйлы мәнилик хызметлер атқарып тур. „Күтә, бес бетер“ сөзлери ҳәрекет—қыймылдың, нәрсениң белгисин нығайтып, күшейтип келсе, „сәл“ „тегараң“, „сәл-пәл“ рәүишлери керисинше, оларды кемситип келеди. Ал „көп“, „аз“, „усынша“, „соншалық“ рәүишлери ис ҳәрекет, белгиниң анық муғдарын бил-

дирип тур. Бул рәүиштер өзиниң сан жағынан азлығына карамастан экспрессив, қызғын гәплерде жийи қолланылатуғын группа, олар мыналар: жүдә, дым, оғыры, аса, буншама, әбден, ҳәдден, тыс, оғада, наягый, күтә, әдеүир, недәүир, анағурлым, солғурлым, жийи, әжайып, бирталай, көп, мың-сан, талай, гилен, барынша, сонша, усыншама, буншама, буншелли, сөншелли, сондай, мол-молақай, қыялдай, зәрре, сәл, сәл-пәл, питегене, тегеран, шамасы, азмаз, азғана, азы-кем, азғантай, бираз, бирен-саран, бирли-ярым, бирқатар, бирсыныра, кирттай, бес бетер, мүмкин болғанша т. б. Муғдар дәреже рәүишлериниң ишинде бирқатарларын атап айтқанда: ен, жүдә, күтә, дым, оғада, ҳәдден тысқары ҳәм т. б. күшейткиш рәүишлери делинеди де; сәл, зәрре, тегеран, азмаз, қыялдай, питегентай, сәл-пәл рәүишлери кемейткиш рәүишлер делинеди.

Муғдар дәреже рәүишлериниң гейпаралары сөз жасаушы аффикслер қабыл алса да өзиниң рәүишлик мәнисинен шығып кетпейди. Сонша—соншама—соншалық—соншелли. Олар тек субстантивлескенде ғана қатнасық аффикслерин қабыл алыуы мүмкин.

§103 ЖАҒДАЙЛЫҚ РӘҮИШЛЕР

Ис-хәрәкеттиң ўақыт ҳәм аралыққа қатнаслы сыртқы сыпатын ямаса жағдайдың сыртқы себеплик белгилерин көрсетип келетуғын сөзлерге жағдайлық рәүишлер делинеди. Бул топарға ўақыт, орын ҳәм себеп-мақсет рәүишлери жатады,

§104. ЎАҚЫТ РӘҮИШИ

Ис-хәрәкеттиң орынланыў ўақтың анықлап ямаса белгиленген ўақытқа байланыслы жағдайын көрсетип қашан? қашаннан бери? қашанға шекем? қайсы ўақытта? деген сораўларға жуўап берип келетуғын сөзлерге ўақыт рәүиши делинеди.

Мысалы: Душпаннан ҳешўақыт алма аманат, көтерерсен ақырында жаман ат (*Бердақ*). Бара-бара удетти, жолдан шығып Нуратдийин (*Өтеш*). Қарақалпақ көре алмай ҳешўақта жарық, удайына болып келди келгинди (*Оқар*). Қыста қатқан қара муз бәхәр мәўсими келгенде бир күнде ерийди (*нақыл*). Бирде айтарсаң сүйгеннен, бирде айтарсаң күйгеннен (*нақыл*.) Бағыр енди сол мәхәл тулпарға қамшы салады. („*Қурбанбек*“). Ашкөзлик ертели-кеш әкеледи бәлеге баслап (*Д. Айтмуратов*.) Сәскеде де, түсте де, азда да, кеште де, қуғанбақта еситкен кеңседе де, үйде де (*Рамбергән*). Мен жана бир майданлықта сизиң қоңсыңызға келип едим. (*Ә. Тәжи Муратов*).

Келтирилген мысаллардағы ўақыт рәүиши мәнисиндеги

сөзлер ис-хәрекеттиң орынлануындағы хәрқыйлы ўақытлық моментлерди конкретлестирип, сол мәхәл—ис-хәрекеттиң басқа бир хәрекет қыймылының бир ўақта жүзеге асканын, жаңа бир майданлықта—ис-хәрекеттиң басқа бир ис-хәрекеттен сәл ертөрөк болғанын аңлатады; удайына, бара-бара—ис-хәрекеттиң турақлылығын, даўамлылығын көрсетип тур хәм т. б.

Бул топарға жататуғын сөзлер сан жағынан ең көп, жасалыуы жағынан өнімли хәм жиий қолланылатуғын рәуишлерден болып есапланады.

Бул рәуишлерди ўақытлық мәнилерди билдириўине қарай мынандай шәртли түрлерге бөлиўге болады: а) ис-хәрекеттиң сөйлесиў пайтына байланыслы ўақытты көрсетиўши рәуишлер: *жана, хәзир, демде, хәзирше, әпсәтте, хә* дегенше, *емди, бүгин, азданда, кеше, таң қараңғысында, ярым ақшамда, бир майданлықта, бағана, алды бурын хәм т. б.*

б) ис—хәрекеттиң белгили бир ўақыт ишинде ямаса ўақытқа дейин литер-литпеслигин көрсетиўши рәуишлер: *бурын, былтыр, быйыл, кейин, сон, күндиз, баяғыда, түнәүгүни, әуели, жақында, ертели-кеш, күнлерде бир күн.*

в) ис—хәрекеттиң даўамлылығын көрсетиўши рәуишлер: *еле, бәрқама удайы (на), мудама, кашан көрсек, хәрғиз, хешўақытта, хәмийше, бурыннан соңғылай хәм т. б.*

г) ис—хәрекеттиң қайталаныў ўақтың көрсетиўши рәуишлер: *бирде, базда, екиленши, ара-тура хәрдайым, андасанда, ўақтың -тектин, ретинде хәм т. б.*

Уақыт рәуиши (*тек гейпаралары болмаса*) қатнасық хәм сөз жасаўшы аффикелерди қабыл алмайды, қабылалса да рәуишлер шеңберинен шығып кетпейди. ертеде, удайына, хәрўақта, хәзирше, былайша хәм т. б.

§105. ОРЫН РӘУИШИ

Ис-хәрекеттиң әмелге асыў орнын, бағыт—бағдарын көрсетип, қайда? қайерде? қаяқтан? қусаған сораўларға жуўап берип келетуғын сөзлерге орын рәуиши делинеди.

Мысалы: „Өлә—пайданың астында, Өмирбек!“—депти, астында жатып бир қап қарынның (*И. Юсупов*). Алға ҳағла, ашық жолың, Хорезм (*Ж. Айшурзаев*). Пәлен жерде пайда бар, туўған жердей қайда бар (*нақил*). Ережеп тентек сөзден утылып өз жөнине кетипти (*халық анекдоты*). Мешиң достым тумлы-тустан хабарлы (*“Әмиудәрәя”*). Берман қара, арман қара, кимлер екен гүнақара (*Өтеш*). Арамызда душпанлардың сөзи бар, қапашылық заман болды, дилбарым (*Бердақ*.)

Келтирилген мысаллардағы рәуишлер хәрекет—қыймылдың орынлануы жайын (*астында, пәлен жерде, арамызда*) хәм бет алыс бағдардың (*алға, өз-жөнине, жан-жаққа, тумлы-тустан, берман, арман*) көрсетип тур.

Орын рәуишине мынандай сөзлер жатады: шепте, онда, пәсте, анда, мында, алда, артта, алға, ишке, сыртқа, этирапқа, айналысына, тыстан, аркадан, төменнен, ары, бери, қырын, териске, арман, бермен, ишкери, тысқары, жоқары, илгери, кери, кейин, соң, анда-мунда, ары-бери, оер-буерден, алды-артына, ояқ-буяқтан, ана жақта, мына тәрепте, усы тәрепте, усы жерден, өз жөнине, кууыс-қолтықтан, усыманда, ана маннан, туу ана жерде, күтпеген жерден, топарыстан, әллекаяқларда, ҳәржақта хәм т. б.

Кейин, соң, анда-санда, жақында, илгериде, ара-арасында, кейиннен қусаған сөзлер ұақытлық мәниде де хәм орынлық мәниде де бирдей қолланыла береді. Өйткени олар ұақытлық мәниде жиһи қолланылғаны менен, өзиниң дәслепки орынлық семантикасынан онша алыслап кетпеген. Мысалы: Ақмақтың алдынан, ақыллының кейиннен жүр (*нақыл*). Тойға барсаң барғыл бурын, ҳешуақ кейин қалма, балам (*Бердақ*).

Морфологиялық структурасы жағынан орын рәуишлердин барлығы дерлик ески (*арман, бери, тысқары*) хәм ҳәзарги (*териске, төменде, сырттан*) сепликлердин орын бағыт формаларында “тоқтасып қалып” рәуиш категориясына ауысқан сөзлер.

Орын рәуишлери қатнасықлық аффикслерин қабыл алмайды, гейпаралары қабыл алса да (*кейин-де, жоқары-ға, ары-дан*) орын рәуишлик шеңберинен шығып кетпейди.

§106. СЕБЕП—МАҚСЕТ РӘУИШИ

Ис—хәрекеттиң әмелге асыуының себебин хәм мақсетин көрсетип не мақсет пенен? не себебли? не ушын? деген сорауларға жуап беретугын сөзлерге себеп-мақсет рәуиши делінеді. Мысалы: Алғаннан ант ишип йигит ғаррысы, нахактан қырық тилла алышын көриң (*Әжинияз*). Ағарды күйиктен шашым, кеулимде көп дәртим мениң (*Бердақ*). Қәлемди ериксиз түрде қолға услаттын, Шымбай (*Рамберген*). Кейинирек турыңыз кийингенше, келгениңди ғапылда билмей қалдым. (*Әжинияз*). Мен жүдә онайсызланып, бетим қызарып, илажсыздан оған күлип, қасына келдим (*Б. Бекниязова*). Бәхәрде, әдейиден барып әкелген салы тухымлар себилген атызлар бар (*газетадан*).

Бул мысалларда „күйиктен“, „ериксиз түрде“, илажсыздан“, „ғапылда“ деген сөзлер хәрекет—қыймылдың бежерилиу себебин билдирип келсе, „ялғаннан“ „әдейиден“ сөзлери оның иске асыу мақсетин көрсетип тур.

Себеп—мақсет рәуишлери сан жағынан көп емес. Олардан бир бөлеги: әдейи, билкастан, көзгерек, хәкисине, әдейилеп жалғаннан, жорта, жөги, қырсығына, биле-тура, көзоба ушын хәм т.б. ис—хәрекеттиң қандай мақсет пенен бежерилгенин

билдирсе, екінші белгі: гапылда, қысыңнан, итажсыздан, ансызда, илаж жоқтан, бахытсызлыққа қарсы, шара жоқлықтан, бостан-босқа, бийкарға, күйіктен, қорыққаннан, күйгеннен, босқа хәм т.б ис—хәрекеттің не себептен әмелге асканын хәм нәтиже—салдарын билдиреди.

Себеп—мақсет рәуишлери қатнаслық хәм сөз жасаушы аффикслерди қабыл алмайды.

§107. РӘУИШЛЕРДИҢ ЖАСАЛЫҰЫ

Қарақалпақ тилинде рәуишлер тийкарынан 3 түрли усыл менен жасалады:

1. Морфологиялық усыл. 2. Синтаксислик усыл, 3. Семантикалық усыл.

§108. МОРФОЛОГИЯЛЫҚ УСЫЛ МЕНЕН РӘУИШЛЕРДИҢ ЖАСАЛЫҰЫ

Морфологиялық усыл деп жекке мәнили сөзлердиң түбирине ямаса дөренид негизлерге сөз жасаушы аффикслерди қосып, жана мәнили сөзлер дөретиуге айтылады. Қарақалпақ тилинде рәуиш жасаушы суффикслер онша көп емес. Солардың ншиндеги ири баслылары мыналар:

1. *-ша-ше*. Бул ең өнимли рәуиш жасаушы суффиксетің жәрдеми менен атлық, келбетлик, алмасық, рәуиш хәм феииллерден ис-хәрекеттің жағдайын, сыпатын, билдиретуғын рәуишлер пайда болады: а) атлықтан қарақалпақ ша, жигит ше, бала-ша а) келбетликтен: жана ша, жай ша кәдимги ше, түрли ше, б) алмасықтан: бизиң ше, онша, өзінше, бунша г) рәуиштен: быйылша, солайша, хәзирше: д) феиилден: өлгенше, жарылғанша.

2. *-ларша-лерше*. Бул суффикслер арқалы атлық хәм субстантивлескен сөзлерден мәнили-*шз гге* суффиксине жақын, хәрекет хәм белгидиң улыма уқасалығын билдиретуғын рәуишлер жасалады: тууысқанларша, қахарманларша, жигитлерше синлилерше, жылларша хәм т. б.

3. *-лай-лей, -дай-дей*. Бул суффикслер атлық, санлық, келбетлик, ятмасық, феииллерге жалғанып, олардан сын хәм уақыт рәуишлерин жасайды: қыздай, жаслай, қурылай, шийкилей, жарым-жартылай, екіншилей, тиккелей, солай нүткиллей, бирдей, олардай, бәледей, ақшалай, дәнлей хәм т.б.

4. *-ғаншз-гешше, -ынша-ынше, -сынша-синше*, суффикслери атлық келбетлик, рәуишлерге жалғанып, ис-хәрекеттің әмелге асыуындағы дағамлылық шегарасын көрсетиуши уақыт рәуишин дөретеди: елегеше, жақынғанша, таң сәхәргеше, уақытшз, көбинше, керисинше хәм т. б.

5. *-лап-...еп*. Бул рәуиш жасаушы өнимли суффикслердиң биреуи. Ол атлық, келбетлик, санлық, рәуишлерден уақыт,

сан хэм муғдар дэреже рэуишлерин дөрөтеди: айлап, жыллап, центнерлеп, еплеп, мысқыллап, еки коллап, әдейлеп (*атлык сөзлерден*), жақсылап, баплап, шынглап (*келбетликлерден*), биримлеп, екеўлеп (*санлыклардан*), көплеп, карақалпақша-лап, кешегешелеп, жөгишилеп (*рэуишлерден*).

6.-шама. Бул аффикс силтеу хэм сорау алмасықларина жалғанып, муғдар-дэреже рэуишлерин жасайды: буншама, соншама, усыншама, қаншама, оншама.

7.-шалық-шелик. Бул суффикслер алмасық хэм рэуишлерге жалғанғанып муғдар дэреже хэм ўақыт реуишлерин дөрөтеди: буншалық, соншалық, қаншалық, усыншалық кейиншелик.

8.-шаң-шең. Бул аффикс атлыкларға жалғанып сын рэуишлерин жасайды: майкишен, костюшен, камзолшен, мэсишен хэм т.б.

9.-сына-сине, -ына-ине суффикслери келбетлик хэм рэуишлерден ис — хэрекеттин қай тэризде иске асқанын билдиретуғын сын хэм ўақыт рэуишлерин жасайды: кесесине, терисине хэкисине, қатарсына, узағына, хэргизине, тиккесине, узынына, көлдененине, бирдейине, солайына, қосқабатайына.

10.-лайынша, -дейинше суффикслери рэуишлердин өзлеринен сын хэм ўақыт рэуишин жасаўға қатнасады: услайынша, былайынша, солайынша, бирдейинше хэм т.б.

Келтирилген суффикслерден тек *-ша-ше, -лай-лей, -лап-леп* суффикслери ғана азы-кем өнимли қоланылады. Ал, қалғанларының сөз дөрөтетушилик имканияты жүдэ тар.

§109. СИНТАКСИСЛИК УСЫЛ МЕНЕН РЭУИШЛЕРДИҢ ЖАСАЛЫҰЫ

Бул усыл менен қоспа рэуишлер жасалады, яғни сөзлердин биригуи арқалы (*быйыл, анаерде*), қурасыўи арқалы (*күни кеше, бир аз*), жупласыўи арқалы (*ара-турл, бастан-аяқ*) хэм фразеологиялық дизбеклер арқалы (*қас қақпастан, қас пенен көздин арасында*) рэуишлердин бир топарыпайда болады. Қоспа рэуишлер төмендеги түрлерге бөлинеди: 1. Бириккен рэуишлер, 2. Составлы рэуишлер, 3. Жуп рэуишлер, 4. Фразеологиялық дизбеклер.

§110. БИРИККЕН РЭУИШЛЕР

Бириккен рэуишлер қурамына енген сөзлердин бэри ямаса биреуи ғана фонетикалық өзгериске түсип, өтлесип кеткен сөзлер ямаса түбир формалары толық сақланғаны менен бир интонациялық бирликте айтылатуғын сөзлер жатады: *быйыл, (буйыл), бүгин (бул күн, түнэўгүни (туу анау күни)* бөлеклерин әбден фонетикалық өзгериске ушыраған сөзлер: таиртерек, хэрдайым — онша өзгермеген сөзлер. Сондай-ақ: ояқта, бұяқта, анакарада, мынакарада, солманнан, усыманда, кеш-

курун, гилез, согурлым, кайгурлым, огурлакым, аўызекн, бираз, азмаз, елеберин, аржак-бержак, каншелли, буншелли, овшелли, ара-арасында, жалаңаяк, жалаңбас, билегөре, билкастан, биржола, бирсыпыра, бирталай, хәпзаматта, намазшамда, жазатайымда хәм т.б. Булардан тыскары арапарсы тиллеринен кирген тийкар рәуишлердей болып сезилетуғын бирқанша қоспа бириккен рәуишлерди де тилимизде ушыратамыз: бәрхәма, бәрқулла, дәрхәл хәм т. б.

Бириккен сөзлер составына кирген түбирлер анықлаушы— анықлаушы болып қосылып, мәлим бир тиллик шараятта әни-ўа ыласыўдың нәтийжесинде жүдә ажыратылмастай болып сиңисил кеткен.

§ III. СОСТАВЛЫ РӘУИШЛЕР

Қоспа рәуиштиң бул түрине еки ямаса опнан да артык сөзлерден куралып, бир-бири менен қандай да мәнилик қатнасқа түсип, бир пүтин түсиникти көрсетиўши және өз алдына интонациялық бирликке ийе рәуиш сөзлер жатады. Олар жекке мәнилик сөзлердиң бир-бири менен байланысыўы арқалы да, жекке мәнилик сөз бенен көмекши сөзлердиң дизбеклесиўи арқалы да жасала береди:

а) биринши компонентн «бир», екинши компонент лери сепликтнң атаў, барыс, шығыс, орын түрлеринде тартым формаларында келиўи арқалы хәм т.б. бир мәхәл, бир мәрте, бир рет, бир күни, бир майдан, бир түрли, биржерде, бир жақтан бир сапары, бир қатар, бир ўақлары, бир тәрептен, бир жағынан, бир күнде, бир күнлери, бир жерлерде, бир жақлардан хәм т.б.

б) силтеў алмасықларының ўақтың, орнын билдиретуғын сөзлер менен дизбеклесиўи арқалы: сол мәхәл, усы ўақта, бул күнлери, усы күни, сол арадан, бул ортада, сол жерден, ана жерде, ана жерден хәм т.б

в) хәмме, барлық, хәр, хеш, әлле (ең) қураған белгилеў, болымсызлық хәм белгисизлик алмасықларының қатнасы менен ўақыт, орын аңлатыўшы хәрқыйлы сөзлер арқалы бир қатар рәуишлер пайда болады: хәмме (бирлық, хәр, хеш) ўақыт, хәмме (барлық, хәр, хеш, әллен) ўақытта, хәр (хеш, барлық), жақ, (қа, та, тан) хәмме (хеш, барлық) жер (ге, де, лен) хәр (хеш) қашан, хеш(әлле) қайда (н) хәр сапары хәм т. б.

г) формасы, интонациялық айтылыўы жуп рәуишлерге ұқсас, бирәк өзиниң гәрезсизлигин еле сақлап қалған, биринши бәлеги шығыс сеплик формасында, ал екиншиси атаў, барыс септик формаларында бир-бирине үнлес келип қосарланған рәуишлер жатады: өзинен өзи, бостан босқа, жападан жалғыз, жылдан жылға, күнен күнге, ашықтан ашық, бийкар-

дан бийкар, әйтеуірден әйтеуір, қурыдан қуры, узақтан узақ, узыннан шубай, хәм т.б.

д) биринши компоненти екнши компоненттеги ўақыт, орын түсиниклерин аңлатыўшы сөзлердин мәнилерин конкретлестирин келип қуралған рәўишлер: таң қараңғысында, анаў күни, бүгин, өз жайында, гейпара ўақлары, шанқай түсте, иңир жаўылғанда, геўгим түсерде, ярым ақшамда, түн жарпында, ары таман, оң жаққа хәм т.б.

е) ўақытлық, орынлық, белги, жағдайлық түсиниклерин аңлатыўшы сөзлерге тиркеўишлердин ямаса тиркеўиш мәнинсиндеги сөзлердин дизбеклесип, байланысып келиўи аркалы да қоспа рәўишлер жасалады: кешке қарай, бирмайтанна сәл, көпке шекем, баяғыдан бери, әўел бастан, күни бойы, азан менен, алды бурын, өмир ишинде, елеге дейин сәл кеширек, жан-тәни менен, гезек пенен, сол күйинде, ана турысында, баяғы қалпинде, кен жағдайда, түс қайта, соннан бери оннан кейин, жаз паслында, жас күннен баслап, буннан арқа қарай, ендигиден былай, соннан берман тартып, тап жана зәрре бурынырақ хәм т. б.

ж) басқа хәрқыйлы жоллар менен: жети түнде, хәдден тыс бир нәўийе, олай-пулайына қаратпай, өз ара, тик аяқтан, екеў ара хәм т.б

Сөзлерди дизбеклеў усылы рәўишлердин жасалыўындағы ең бир өнимли жоллардың бири. Бул сөзлердин компонентлерин жәмийет ағзаларынын сөйлесиў процессинде усы дизбеклердин жийи-жийи қолланылыўы себепли мәлим бир таяр мәделге айналып кеткен.

§112 ЖУП РӘҮИШЛЕР

Қоспа рәўиштин бул түрине бир сөз шакабынан шығи, бир-бири менен тең байланысқан, компонентлерине бирдей пәл түсип бир түсиниктин хәрқыйлы таманларын көрсетиў арқалы ямаса дәслепки сөз қайталанып, күшейтилиў аркалы аўқамласқан рәўиш сөзлер жатады. Олар барлық ўақта дерлик еки сөзден қуралып, араларына сызықша, қойылады. Аңлататуғын мәниллерине қарай, компонентлеринин составына қарай жууп рәўишлер бир қанша түрлерге бөлннеди:

1. Компонентлери бирине-бири илғайлас келген сөзлер: аман-есен, саў-саламат, азып-тозып, әсге-ақырын, хәрмай-талмай, кейнли-соңлы, астан-кестен, хәрўақ (қайўақ)-бирўақ, алды-санда, еплеп-сеплеп, азық-аўқат, некен-саяқ, ара-тура, таласып-тармасып, жан-жағына хәм т.б.

2. Компонентлери бири-бирине қарсылас келген сөзлер: күн-түн, басған-аяқ, қоярда-қоймай, билинер-билинбес, жазы-қысы, арғы-берли, ояққа-буяққа, оннан-муннан, кеште-күндиз, азы-кем, ерте-кеш, алы-кем, азлы-көпли, бирли-ярым, барлы-жоқлы хәм т.б.

3. Компонентлери де толық мәнилі: қатар-қатар, үсти-үстине, бетпе-бет, сөзбе-сөз, қолма-қол, қусаған атлыққларғ узак-узак, басқа-басқа, жеккеме-жекке, қусаған келбетлик-лерден, қайта-қайта, бара-бара, сөйте-сөйте, күле-күле, барып-барып қусаған феил сөзлерден: тез-тез, көп-көп, бирте-бирте, кем-кем, сон, қусаған рәуиш сөзлерден куралған.

б) Еки компоненттиң биреуи тек үнлес хызмет атқаратуғын ямаса делексикаланған: сәл-пәл, емин-еркин, шала-пула, бирен-сараң, ояпылы-солпылы хәм т.б.

4. Еки компоненттиң хеш қайсысы да өз алдына мәни алатпайды: окта-текте, апыл-тапыл, убыр-шубыр, егил-тегил, быт-шыт, ын-жынсыз, шенде-шен, шыр-гүбелек, топа-горыстан хәм т.б.

Бул усыл да рәуишлердиң жасалыуындағы өнимли усылларының биреуи болып, гейде еки түрли сөздиң жупласып, гейде бир сөздиң тәкирарланып келиуи арқалы рәуиштерди пайда етеди. Жупласқан сөзлер тилимизде қандайда да бир ис-хәреттиң, белгиниң мәнисин көбейтйү, Күшейтйү, созыу, қайталау, дәрежесин арттыруу ушын пайдаланады. Ал, тәкирарий сөзлер болса сол мәнилерди жыйнаклау, улғайтыу, күшейтйү, улыўмаластыруу ушын қолланылады.

§113. ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ДИЗБЕКЛЕРДИҢ РӘУИШЛЕСИҮИ

Рәуишлердиң қатары ис—хәрекеттиң орнын, ўақтың, сын-сыпатын, жағдайын билдиретуғын турақлы дизбеклер есабынан да толықтырып турылады. Олар жай рәуишлерге қарағанда ис—хәрекеттиң белгиси образлы етип мәнилик составы жағынан турақлы, өтлескен түрин: • келеди: хә демей отырып, хәйлепәйлесине қаратпай, бир ет писирим ўақта, гәптиң бир бәнтинде, күн узак күн, кирерге жер таппай, нйт өлген жерде, қас пенен көздиң арасында, аяк астынан, тан кулан ийек атқан ўақта, қайда болса сонда, қалай болса солай, жылан жалағандай, алды-артына карамай, бир күн емес бир күн, қай ўак бир ўак, бир жағадан бас шығарып, кесек гүллегенде, түйениң куйрығы жерге жеткенде, алты ай қысы-жаз, ақыр сон хәм т. б.

§114. СЕМАНТИКАЛЫҚ УСЫЛ МЕНЕН РӘУИШЛЕРДИҢ ЖАСАЛЫҰЫ

Бул усыл адвербиализация делinedи, яғный басқа сөз шақапларының рәуиш категориясына өтиуи деген сөз.

Тилимиздиң раўажланыуы процессинде ис—хәрекеттиң, қыймылдың тәрийпин, белгисин, муғдар—дәрежесин, қалай, қандай жағдайда иске асқанын көрсетйү ушын коллектив ағзалары хәр қыйлы сөз шақапларының түрли-түрли формаларынан пайдаланып келген. Сол формалардың гейпарала-

ры, әсиресе, уақыт, жағдай, сапа мәнилерін аңлатыушы сөзлер жиі-жиі қолланылуының нәтижесінде, мәлім бір синтаксислік хызметтің дәгерегінде тоқтасып, қатып қалады. Сөйтіп, өзіннің дәслеппі аңлататуғын конкрет мәнісінен әдеуір алыслап, абстрактлесіп, рәуиш категориясына өте баслайды.

Мысалы: Мың күн қайғыдан бір күн уақты хошлық жақсы (нақыл). Ойланбастың түбі ойран, ақыр бір күн болар хайран (Бердақ).

—Қара гүзге шекем күннің усы жаңғаны жанған—деди, бизлерге күнде күйіп қарауытып, тершиген сызатлы маңлайын сыпырып турып (Қ. Камалов). Алжаспауды, жүректегі адамшылық арымды, дос таңлаудан, күнде жүрген соқпағынан билерсең (Т. Жумамуратов.).

Келтирилген мысаллардың бириншилердегі „бір күні“, „күнде“ сөзлери анық конкрет атамаларды көрсетіп тұрса, сол сөзлер екинши мысалларда тек уақытлық мәнилерди ғана аңлатады.

Мине, усындай сөзлер қусап, мәлім бір шекленген синтаксислік хызмет атқаруыдың нәтижесінде қандай да бір морфологиялық формаларда „қатып қалып“ жумсалып жүрген сөзлерди гейпара тилшилер морфология—синтаксислік усыл менен жасалған сөзлер деп те айтады.

Адвербиализацияланған рәуишлерге сөз шақапларының төмендегі формаларында келген сөзлер жатады:

1. Барыс, шығыс хәм орын сепликлери формаларында келген сөзлер:

а) барыс сеплигинде: түске, бирге, жақынға, жортаға, күнне, алға, артқа, зорға, босқа, абайға, бийкарға хәм т.б.

б) орын сеплигинде: азанда, кеште, бирде, сонда, күнде жақында, бир отырыста, ешейінде, баяғыда, баста, гейде, усында, кәпелимде, ғабырыста хәм т.б.

в) шығыс сеплигиндегі сөзлер: әуелден, бирден, бастан, жақыннан, тосаттан, яддан, тезден, кейнінен, өзлигинен, шақортасынан, усыннан, илажсыздан, қайтадан, билместен, тынбастан хәм т.б (соңғы үш мысал фейилден жасалған).

2. Түркий тиллердегі ески көмеклес сеплигинің формасында *ын, -ин, -ыртын, -иртин* келген сөзлер: алдын, астын, үстин, кейин, жасырын, бирин-кетин, кешкурун, қырын, ақырын, астыртын, үстиртин хәм т.б.

3. Түркий тиллеріндегі ески барыс-жөнелиу сеплигинің формаларында *-қары, -кери, -гери, -ры, -ри, -ман, -мен*, келген сөзлер: жоқары, тысқары, ишкери, ары, бери, кери, арман, бермантама, төмен хәм т.б.

4. Хал фейил формасындағы сөзлер: қайта-қайта, және, өрре, қыя жорта, қатырып, келистирип, еплеп хәм т.б.

5. Тек контексте ғана рәуишлік мәнісі билинетуғын сөзлер: кеш, ақшам, сәхәр, жана, күн, түн, қыс, жаз хәм т.б.

Мысалы: Қыс киятыр қылышын сүйреп (*атлық*). Қыстың ғамын жаз ойла, жаздың ғамын қыс ойла (*рәуиш*).

§115. РӘУИШТИҢ ДӘРЕЖЕЛЕРИ

Рәуишлердің келбетликлер менен уқсаслықтарының бири олардың дәрежелери. Булар да келбетликлердей-*рақ*, *рек*, *ырақ*, *-ирек* аффикслери аркалы салыстырыу дәрежесинен хәм ең, дым, жүдә, оғада, оғыры күтә, усаған сөзлер аркалы өзини арттырыу дәрежесин жасайды. Дәрежелик қосымша мәнилер көпшилик ўақта, тек гейпара тийкар рәуишлерге ғана тән (*ерте*, —*ертерек*, —*оғада ерте*, *тез*—*тезирек*—*дым-тез*).

Рәуиштиң салыстырыу дәрежеси ис-хәрекет белгисинин ямаса белгиниң белгисинин бурынғы қәддиндеги мәнисинен я күшейиңкирегенин я кемейиңкирегенин көрсетеди. Мысалы: жаның барда төменирек кон сен жерге әстен-әстен (*Т. Жумамуратов*). Кейнирек турыңыз кийим кийгенше, келгениңди ғапылда билмей қалдым (*Әжинияз*). Сен сайрар едиң буннанда сазырақ, егер оннан үйренгениңде ең болмаса азырақ (*Д. Айтмуратов*).

Рәуиштиң арттырыу дәрежеси өзи көрсетип турған белгиниң әдеуір күшейгенин болмаса бир қанша кемейип кеткенин аңлатады.

Мысалы: теримшилердиң ишиндеги ең бир шапшаң ислейтуғыны да усы бизниң Разия (*газетадан*).

Айырым рәуишлер редупликация (*жартилай қысқаруу*) аркалы белгиниң интенсивлигин көрсетеди: күнә-күндиз, еп-ерте, теппе-тек хәм т.б.

Айырым рәуишлерге „ғана“ жанапайы дизбеклесип, рәуиш аңлатқан мәниниң конкретлестирип турады. Мысалы: Әйтеуір ғана гүңгирт нағыс ойылған... „хәйтлық“ қағазды алып атыр (*А. Шамуратов*). Ал, биреу жаңа ғана от жағып, қууырып жеуге таярланып атыр еди услап алған балықты (*Д. Айтмуратов*).

§116. РӘУИШЛЕРДИҢ СИНТАКСИСЛИК ФУНКЦИЯСЫ

Рәуишлер гәпте қәлеген гәп ағзасы болып келе алады. Бирақ олардың тийкарғы атқаратуғын хызмети—фейил сөзлер-жасалған баянлауышларға пысықлауышлық ролин атқаруы.

а) Сын пысықлауыш ұазыйпасында: Арғымағым омпла-түсип шарта қулады (*Т. Жумамуратов*).

б) Орын пысықлауыш ұазыйпасында: Елимиз бағ, мысал уллы бир дарақ, шақасы кеткендур хәржерге тарап (*А. Муусаяев*).

в) Ыақыт пысықлауыш ұазыйпасында; Ерте оңбаған кеш оңбас, кеш оңбаған хеш оңбас (*нақыл*).

г) муғдар дәреже пысыклаушы уазыппасында: иним, азмаз ушын шырпысак, питегене кыз қәлегендей болмай ма? (С. Хожаниязов).

§117. ГЕЙПАРА РӘҮИШЛЕРДИҢ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Қарақалпақ тилинде сөзлердиң бир сөз шақабынан екіншисине өтиў процесси жиһи болып турагуғын кубылыс. Рәуишлер өзиниң сөзлик составын басқа сөз шақаплары есабанаан толтырып турыўына қарамай, өзи де көпшилик жағдайда көмекши сөзлердиң пайда болыўында белгили роль атқарады.

Мәселен, ҳәзирги қарақалпақ тилинде бирде рәуиш, бирде тиркеуиш, бирде жанапай, дәнекер ретинде колланылып жүретуғын рәуиш сөзлер аз емес. Олардың қатарына: кейин, сон, ары-бери, бурын, таман, алдын, әуел, былай, және, онда, жүдә, күтә, енди, бир таманнан, бир жағынан, тағы ҳәм т.б. сол сыяқлы сөзлерди киргизсе болады.

Бул келтирилген сөзлердиң гейпаралары тиркеуишлик хызметин атқарыўда шығыс сепликли сөзлерге байланыслы қолланылады: Соннан кейин бул ариаға „Сүүенли—деп ат қойыпты (Н. Дәуқарев). Әсиресе, үш күннен бери жұмыстын пәти қызып кетти (Н. Дәуқарев). Бир суўық хабар екенлигин ешеклинниң өзинен бурын түри айтып тур (М. Дәрибаев). „Сон“ рәуиши тиркеуишлик ўазыйпада өткен мәхәл келбетлик феиil менен де байланыса алады: Арадан бир ҳәпте өткен соң ораққа шығатуғын ўақыт жетипти (ертөк).

Рәуиш гәпте дәнекерлик ҳәм жанапайлық хызметлерди сийрек атқарады. Олар жанапайлық рольде күшейткишлик мәниде қолланылады:—Ермек қылар адамды, сен жүдә тапқан екенсен! (И. Юсупов).—Қой деймен енди, бир айға жарылып кетпейензлер (М. Қәлиметов).

Дәнекерлик функцияда ары, бери, және, тағы, онда сыяқлы рәуишлер биргәкшили гәп ағзалары менен қоспа гәп араларын айырымлаў ушын хызмет атқарады:—Ары ақылласып, бери ақылласып, шинкилдекке:—Өгизинди сөйип жейик, буўдай пискен соң жуп өгиз алып беремиз,—депти (ертөк).—Сен өлгенше, қойды бақ, мен сениң орныңа патша болайын,—депти койшы.—Бәлсаң болағой, онда қаптың аўзын шеш,—деди (ертөк).

VIII. МОДАЛЬ СӨЗЛЕР

§118. МОДАЛЬ СӨЗЛЕР ҲАҚҚЫНДА ТҮСИНИК

Қарақалпақ тилиниң сөзлик составының белгили бөлегин өзиниң лексика—семантикалық, грамматикалық өзгешеликлер бойынша басқа сөз шақапларынан ажыралып турагуғын модаль сөзлер қурайды.

Гәпте кандай да бир нәрсе ҳаққында хаоар (*коммуникация*) билдириүи менен бирге сөйлөүшинин оған көзқарасы да бериледи. Сөйлөүшинин гәптеги айтылған улыўма пикирге қатнасы модальлық мәни делинеди. Бундай қатнастарға анықлық, гүман, исеним, бийкарлаў, шамалаў, тастыйықлаў сыяқлы түсиниклер киреди. Модальлық мәнини лексикалық, грамматикалық усуллар менен беріўге болады.

Грамматикалық усул: модальлық мәни сөзлерге аффикслер қосыў арқалы атлықтың киширейтиш, еркелетиў т. б. мәнисин беретугын аффикслерин қосып: аға-й, ини-шек, апажан, қыз-алақ сөзлери келбетликтин дәреже категориясы, феилдин мейил, мәхәл, түр (*вид*) категориясының формалары менен бериледи. Сондай-ак, интонация адамның өз ойына хәр түрли қатнасын билдириўде актив қатнасады: Ағам келди. Ағам келди! Ағам келди!? Ағам келди?... ҳ. т. б.

Лексикалық усул еки түрли болады:

1. Айырым сөзлердин симантикасында модальлық мәни—оттенкасы болады: айланайын, қарағым, яман, яндырады, онбаған, қыршын, көзгененен, хә бәле, өркенн өскир т. б. Ал базы бир сөзлер тек контексте модальлық мәни береді: Жигиттиң жуўабы оған унады билемен, эсте мыйығынан күлип қойды (*К. Султанов*). Келиншек жумысқа кетейин деп атырған усайды (*Н. Дәўқараев*).

Жоқарыдағы „билемен, усайды“ сөзлери болжаў, дусмаллаў уғымларын аңлатып, модальлық мәни берип тур. Бирак бул топардағы сөзлер гәпте өзиниң тийкарғы мәнисинде де жумсала береді. Сонлықтан буларды негизги модаль сөзлерге киргизиўге болмайды: Мен дайымның минезин бурыннан-ак жаксы билемен (*Ш. Сейтов*). Салған сүүрети маған айнымай усайды (*Ш. Сейтов*).

2. Модальлық мәни арнаўлы сөзлер арқалы бериледи: ити-мал, бәкки (*бәкким*), мәселен (*мәселенки, мәселенкиден*), керисинше, айтпақшы (*айтқандай*), қыскасы, шынында, шамасы, мысалы, сыяқлы, мәгар, мүмкин, дәркар, лазым, тийнс, керек, зәрүр, аўа, жоқ т. б. Саны жағынан сөзлик составта аз болыўына қарамастан модаль сөзлер сөйлөў процессинде жүдә актив колланылады.

Семантикалық мәниси жағынан гәптеги айтылған тийкарғы ой-пикирге сөйлөүшинин хәр қыйлы субъектив қатнасын (гүман, исеним, болжаў, бийкарлаў, тастыйықлаў т. б.) билдиретугын сөзлерге модаль сөзлер делинеди.

Олар материаллық мәниге, бир нәрсени атаў қәсийетине ийе емес; белгили бир сораўға жуўап бере алмайды; гәптеги пикирге улыўма мәни оттекасын береді. Бул жағынан олар жанапай сөзлерге жақын. Дегенменен олар арасында атқарарлықтай өзгешеликлерде бар: жанапайлар мәниси жағынан модаль сөзлерге қарағанда көбирек грамматикализацияланған—дара турғанда лексикалық мәниси жоқ дерлик. Сонлықтан да

жанапайлар көмекші сөзлер қатарына кіреді. Екіншіден: модаль сөзлердің көпшілігі гәптегі басқа ағзалардан интонациялық өзгешелігі менен ажырайды, ал жанапайлар гәптің бір ағзасы менен байланысады хәм соның менен бирге бір ағза составына кіреді.

§119. МОДАЛЬ СӨЗЛЕРДІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРІ

Модаль сөзлерді мынадай семантикалық топарларға ажыратыуға болады:

1. Гәптегі ой-пикирдің орынланыуы яки орынланбауына сөйлеушінің исенимин, реал екенлігін, тастыйықлауын билдиретугын модаль сөзлер: әлбетте, сөзсиз, шубхасыз, ҳақыйқаттанда, шынында, расында т. б. Булар пикирге исенимди билдириу менен бирге бурын айтылған гәптердегі ойдың жуумақлаушысы хызметин де атқарады. Мысаллар: Шынында да қойдың сүти қорғасындай салмақлы, палдай мазалы болады (*М. Дәрибаев*). Ғақыйқаттан да буны Сәйдадан сорасақ болады екен ғой (*А. Қаххар*). Расында да, бағман атамыз жәрдемлескели мектеп этирапы гүлленип кетти. Шубхасыз, мына орамалдың ийеси ким болса, сууды сол ашқан (*Т. Нәжимов*).

—Бул жерге пахта егемизбе?

—Әлбетте.

2. Сөйлеуші тәрепинен айтылған ой-пикирдің гүманлылығын, болжауын, шамалауын билдиретугын модаль сөзлер: бәлким (*бәлки*), сирә, сыяқлы, секилли, итимал, мүмкин т. б. Мысаллар: Сирә, районнан келген ўәкил болса керек (*М. Дәрибаев*). Бәлким, ол киши жеме-жемеге келгенде қарсылық көрсетип жүрер (*Т. Қайыпбергенов*). Мүмкин, бул кешегі асау толқынның тийгизген кесіри шығар (*Ө. Айжанов*). Басқаша сөйлесеміз сиз бенен енди, онысыз танымассыз, бәлки, дәкеңди. (*И. Юсупов*). Адамларды қудай ылайдан жаратқан, ал маманды я полаттан, я шойыннан қуйса итимал. (*Т. Қайыпбергенов*). Шамасы, қонақ сыншыл болды ғой. (*Ш. Сейтов*).

3. Айтылған пикирди бийқарлау яки тастыйықлау мәнісін билдиретугын модаль сөзлер: аўа, жоқ (*жақ, яқ*), яқшы, бар т. б. Бул топардағы аўа-жақ, бар-жоқ сөзлери өз-ара антоним сөзлер кәбинесе олар сөйлеу тилине тәи. Мысаллар:

—Бюро ағзалығына шөкелеп жүрген адамларыңыз барма?

—Жоқ, Арысланбек аға, ылайықлы адамды сиз өзиниз билесиз.

—Яқшы, мен бир ойланып көрейин ертең айтаман (*А. Қаххар*). Жолбарыстың ашыуы келерме екен десем, жоқ, еркелеген түр билдирди (*А. Шамуратов*).

4. Айтылған пикирге талап қойыуды, зәрүрликти, миннет-

дәликти билдиретуғын модаль сөзлер: керек, лазым, тийис, дәркар, зәрүр. Бул топарға киретуғын сөзлер өз-ара бир синонимлик қатарды қурайды, олар ой-пикирдиң болыу яки болмауына сөйләүшиниң жай ғана көз қарасын билдиреди, үзил-кесил шешим айтылмайды. Мысалы: „қапыны ашыу керек“ деген гәптеги керек сөзи арқалы сөйләүшиниң тек интасы ғана баянланған. Мысаллар: Қолы менен қылған қылмысқа адам мойны менен жууап бериуи тийис (М. Дәрибаев) Хәзир егистиң ўақты, ис пәтин жаздырмауымыз лазым. Бир айтарым сол, жасларды өз бетинше жибере бермей, тәжирийбелли балықшылардың қасына қосылуымыз зәрүр (Ө. Айжанов). Киси уйқлайман деп жары өмиринде не болғанын билмесе керек. (Т. Қайыпбергенов).

5. Бурын айтылған ой-пикирге сөйләүшиниң логикалық баҳасын билдиретуғын модаль сөзлери, яғнай бурын айтылған пикирлерди жуўмақлау, соған сүйениу, ядқа түсириу, бирер факт пенен дәлиллеу усаған мәнилерди аңлатады: демек, кулласы, ғарез (алғарез), мәселен (мәселенкиден), айтпақшы, қысқасы, әсиресе, хәттеки, кулласы қәлем т. б. Мысаллар: Демек, сиз бе оны жұмыстан қуўған. (И. Юсупов) Айтпақшы, кешегиниң изи не болды? Кулласы қәлем, дайым менен хабаршы бири-бирине түсинисип, газетаға бизиң ферма жөнинде мақала жазылатуғын болды. (Ш. Сейтов). Алжасты ма, я билкастан айтты ма, кулласы, бирден „жалғызак“ деп жиберди (М. Сейтмиязов). Әсиресе, сыйқырлылау дауысың сениң, жанға дәрт салады сыңқ-сыңқ күлгениң (И. Юсупов) Күн, ай, жұлдыз, мынау тау, хәттеки анау тас қапы да зәрүрли болғаны ушын турыпты (Т. Қайыпбергенов). Алғарез, сөзди еситиң Жийдели Байсын елинен („Алпамыс“). Демек, колхоз бул—жер, суу, ғәлле, пахта деген сөз (Ш. Сейтов).

Мысаллардағы модаль сөзлер гәптеги тийкарғы ой-пикирлерге сөйләүшиниң түрли көзқарасын билдириу менен бирге бурын айтылған пикирлерди жуўмақлау (кулласы қәлем, алғарез, демек, кулласы), ал айырымлары ажыратып көрсетиу (әсиресе, хәттеки) хызметинде қолланылып тур.

§120. МОДАЛЬ СӨЗЛЕРДИҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Тийкарғы модаль сөзлерден (әлбетте, әсиресе, аўа, бәлқи, итимаал) тыс басқа сөз шақаплары есабынан модаль сөзге айланып кеткен сөзлерде көп: Мәселен: атлық хәм затласқан басқа сөз шақапларынан: шамасы, расында, мысалы, қысқасы, шынында, ҳақыйқатында, мәселен т. б. келбетликлерден: сөзсиз, шубҳасыз, даўсыз, сыяқлы, янлы, тәризли т. б. Рәўишлерден: сирә, керисинше т. б. Бул сөзлер өзлериң дәслепки шығысы менен омоним болып қалады. Өз ара мәнилик айырмашылықлары аңсат билинип турады. Салыстырың: Келтирилген мысалы жүдә орынлы екен. Жалғыз жү-

рип ишим пискенликтен ҳәр нәрсени бир шатпақлайман, мысалы, қосық айтаман, ыңылдайман (*Ш. Сейтов*).

Модаль сөзлер өзиниң семантикалық мәнісінде жумсалғанда көплик, сеплик, тартым, бетлик жалғаулары менен түрленбейди. Олардың морфологиялық қурылысындағы айырым аффикслер (*сөзсиз, қысқасы, расында, керисинше* т. б.) сөзлердиң составына енисип кеткен, енди оларды айырып алыуға болмайды.

Қурылысы бойынша модаль сөзлердиң көпшилиги дара түбірлерден ибарат.

Модаль сөзлер гәптеги басқа ағзалар менен байланысына қарай мынадай топарларға бөлинеди:

1. Гәп ишинде басқа ағзалар менен синтаксислик байланысқа түсе алатуғын сөзлер. Буған зәрүрлилик мәнісин билдиретуғын: тийис, керек, дәркар усаған модаль сөзлер киреди, көбинесе гәптиң ақырғы позициясында келеди ҳәм бир ағза менен дизбеклесип дара яки қосарлы баянлауыштың хызметин атқарады. Мысалы: Өзин билген қыз-жигитке елдиң ар-намысы керек. Қатты қурылдауына қарағанда жолбарыс шаршаса керек. (*Ә. Шамуратов*) Бул топарға киретуғын айырым сөзлер субстантивлескенде сөз түрлендириуши аффикслерди қабыл ете алады: тартымланады (*керегим, керегин, кереги, керегимиз, кереги, керегимиз, керегимиздиң, керегимизге, керегимизди, керегимизден, керегимизде*), бетленеди: (*керекпен, керексең, керек, керекпиз, керексиз, керек*). Бундай формалық өзгешелигине байланыслы анықлауыш, толықлауыш хызметин де атқара алады.

2. Гәптеги басқа ағзалар менен синтаксислик байланысқа түсе алмайтуғын сөзлер: бәлки, мысалы, әсиресе, әлбетте, мәселен, алғарез, ҳәтте т. б. Бул топарға киретуғын сөзлер гәптиң басында, ортасында ҳәм ақырында келип, кирис сөз хызметин атқарады, айрықша дауыс толқыны менен айтылады, сонлықтан жазууда тийисли иркилис белгилери қойылады. Мысаллар: Демек, колхоз—бахытлы заманның, қурғын турмыстың басламасы. Сонша жерден ҳәлек болып келгеннен кейин, әлбетте, мениң де бир нәрсе шығаруым керек (*Ш. Сейтов*). Жаслардың бағалы басламасын қууатлау керек, әлбетте (*Ә. Шамуратов*).

Булардан тысқары айырым модаль сөзлер басқа ағзалар менен синтаксислик жақтан байланысуы яки байланыспай келиуи олардың гәптеги орнына гәрезли болады: мүмкин, ити-мал, сөзсиз, жоқ усаған сөзлер гәптиң ақырында келсе, бирер сөз бенен дизбеклесип, гәп ағзасы хызметин атқарады, ал гәптиң басында ямаса ортасында келсе, айрықша дауыс толқыны менен айтылып, кирис сөз болып келеди. Салыстырын: Ол бүгин келиуи мүмкин. Мүмкин, ол бүгин келип қалар. Қуста сүт, жылқыда өт жоқ. Жоқ, қустың қасында түтин тү-

тегіуіге болмайды (Ш. Сейтов). Итимал, айтқан сөзлери хат пенен кәлем болғанды (Ш. Сейтов). Сирә, балықшылардың бәри де уйықлап, дем алып атырған болыуы итимал (Ө. Айжанов).

Гейде, диалогларда, модаль сөзлер алдыңғы айтылған пикирлерге болған көз қарасты билдириуіши жууап ретинде келип сөз—гәп хызметинде жумсалады. Мысаллар:

—Сизің атыңыз Гүлзийба ма?

—Ауа

—Жер берсе, ауқат берсе, баспашылардан кутқарса, енди бизге буннан артық не керек?

—Әлбетте.

Модаль сөзлердің гәп ишинде еки ямаса бир неше рет қайталанып келиуі мүмкин. Бундай болып қайталаныу мәнин күшейтиу үшін хызмет етеди. Мысаллар,: Жок, жок, еле бизлер той берген жоқпыз, Сизің келиуіңизди куткен едик биз. (И. Юсупов)

—Онда мени де жактылыкқа шығар аға!

—Әлбетте, әлбетте, азат етемиз (М. Дәрибаев).

—Ауа, ауа, Әмиүдәрьяның жағасындағы елаттанбыз (К. Султанов).

Гәп ишинде бир неше модаль сөзлер де жумсала береді. Бундай жағдайда биринің мәнисин екиншиси толықтырып сөйләушинің тийкаргы ой-пикирге көз қарасын анығырақ билдириу үшін хызмет етеди. Мысаллар: Расмында да, өзинизге сол керек шығар? (М. Дәрибаев). Бәлким, мен сондағы әкемнің жасына жеткенмендур, мен жетпесем, итимал, Мурат жеткен шығар. (Ш. Сейтов). Қәлендеров, шамасы, бул мәселеде өзиниң пикирин билдигиси келген болса керек, сөз баслады (А. Қажар).

VII. §121. ЕЛИКЛЕУИШ СӨЗЛЕР

Қарақалпақ тилинің сөзлик составының белгилі топарын еликлеуіши сөзлер курайды. Олар өзлеринің лексика—семантикалық өзгешелигі жағынан да, морфологиялық формасы, синтаксислик хызметі, фонетикалық курылысы жағынан да басқа сөз шақаларынан ажыралып турады.

Объектив дүньядағы затлардың, кубылыстардың бири бирине тийуінен, қаклығысыуынан, сондай-ақ түрлі жанлы жәниұарлардан шығатуғын сеслерге ямаса сол затлар, кубылыстар, жан-жәниұарлардың ис-хәрекеті, қәдди, жүрис-турысынан т. б. пайда болатуғын көршислердің түсинигин билдиретуғын сөзлерди еликлеуішлер деп атаймыз. Мысалы: арсерс, ыржан-ыржан, малпақ-салпақ, тарбаң-тарбаң, буж-буж жалт, тарс, быйк-быйк, шүйк-шүйк, бүкшен-бүкшен, паңқ-паңқ, қалт-қалт, тарс тарс, желп-желп, сыңқ-сыңқ, мыық, дунк, шаңқ, ыңқ, гүнк, гүрт-гүрт . б.

Еликлеуиш сөзлердің гейбиреуі мәніси жағынан бири-бирине жақын болып келеді: Ұа-қа-қа (қулиу), кенк-кенк (қулиу), мырс-мырс (қулиу) т. б.

Гейбир еликлеуиш сөзлердің мәнісінде семантикалық өзгеріс болып лексикаланыу процессі нәтижесінде басқа категорияға өтеді, олар тилдеги бар бурынғы формалары менен омоним болып, кеткен: тық-тық (бир нәрсеге тийиу), тық-тық (қустың аты), шыж-быж (жеңіл-желпи аўқат), мың сиз-бизден бир шыж-быж; лық-лық-сеске еликлеуиш, лық-лық-лықлық тийиу т. б.

Тилимизде еликлеуишлердің саны аз болса да, сөзлердің көп мәңгилігі нәтижесінде олар адам ойының түрлі нәзік туйғыларын билдириуде актив қатнасады. Мысалы: жалт-жалт (қарау), жалт-жалт (жануу), патыр-патыр (жануу), патыр-патыр (қууырылыу): қалт-қалт (аязлау), қалт-қалт (қорқыу): жарк-журк (көринис), жарқ-журқ (қууаныу), жыбыр-жыбыр (жүриу), жыбыр-жыбыр (тыныш отырмау): ыбыр-жыбыр (көринис), ыбыр-жыбыр (көл).

Еликлеуиш сөзлер экспрессивлік, образлылық, өткірлілік қасиетіне ие. Сонлықтан аўызекі халық творчествосының түрлі үлгілерінде, халықтың күнделікли сөйлеу тилинде жиі қолланады.

Еликлеуиш сөзлер тәбияты бойынша тапқақ сөзлерге жақын болғаны менен, олардан айтарлықтай өзгешеликтерге ие.

§122. ЕЛИКЛЕУИШ СӨЗЛЕРДИҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИГІ.

Тилимиздегі еликлеуиш сөзлер өзлерінің лексика—семантикалық өзгешелигіне, аңлататуғын түсиник орайына қарап еки топарға бөлінеді:

а) сеске еликлеуиш сөзлер

б) көриниске еликлеуиш сөзлер

Сеске еликлеуиш сөзлер. Тәбияттағы жанлы хәм жансыз затлардың бири-бирине соқлығысыуынан, кубылыслардың ис-хәрекетлердің нәтижесінде пайда болатуғын жанлы мақлуқлардан шыққан сеске еликлеуде пайда болған хәм еситиу кәбилети арқалы белгилі бир түсиниклердің атамасы ретінде кәлплескен сөзлерди сеске еликлеуиш сөзлер деп атаймыз. Мысалы: Ғарғаның баласы „ғар“ дейди (нақыл).

Сәйтип өзим менен болып киятырсау, алдымнан гүбир-гүбир бир биреу сөйлейди.

Жоқарыдағы „ғар“ сөзи ғарғаның ғарқылдағынан шыққан сестің атын билдиреди, ал „гүбир-гүбир“—биреудің алысырақта сөйлеуінің еле толық түсиниклі болмаған халатын билдиретуғын сөз. Олардың хәр бири өзине ылайық сесті дәлмедәл беріу зәрүрлігінен пайда болған. Қуслардың хәўазы яки затлардың бири-бирине соқлығысыуынан шыққан сеслер комп-лекс белгилі бир түсиниктің атамасы болғанлықтан сөз иретінде қабылланады, сонлықтан да быйқ-быйқ—қоян, мыррыу-

мыррнұ — пышык, ұау-ұау — ийт, шүйк-шүйк — шөже, сыңк-сыңк — күлкі т. б. деп түсіниледи.

Сеске еликлеуіш сөзлерди мәніси бойынша еки группага бөлемиз: а) Адамлардың сөйлеу ағзалары аркалы, сондай-ақ құстардың, жәнликлердің қайуанатлардың дауысларынан пайда болған сеслерди билдиретуғын сөзлер. Олардың организмдериниң характеринен пайда болатуғын сеске еликлеулер де усыған киреди: мырс-мырс, гауыр-гауыр, ларс-ларс (*жөтешу*) шингир-шингир (*киснеу*), ғурт-ғурт (*шайнау*), дубир-дубир, ғанк-ғанк, ұарк-ұарк, гүрк-гүрк, сып-сып (*ушыу*), шөрп-шөрп (*суйу*) Мысалы:

Тулпар туўған Байшубар,

Суўлықты ғарш-ғарш шайнайды («*Алпамыс*»)

б) Жансыз затлардың бири-бирине тийиуинен, қозғалысынан пайда болған сеслерге еликлеуди билдиретуғын сөзлер. Объектив дүньядағы затлар бири-бири менен байланыслы қәм мудамы қозғалыста болады. Олардың соқлығысыўын, қозғалысын билдириу үшін сеслик комплекс сөз қабыл етиледи. Мысалы: сарт-сурт (*тишу*), гүрс-гүрс (*жығлыу*), сар-сар, шор-шор (*ағыу*), лык-лык (*төгилиу*) шомп-шомп (*суўға түсиу*), томп-томп (*түсиу*).

Көриниске еликлеуіш сөзлер. Тәбият пенен жәмийетте болатуғын затлардың сыртқы елесинен, көринисинен пайда болатуғын көз бенен көриу қабийлети нәтийжесинде қәлип-лескен сеслер комплексли көриниске еликлеуіш сөзлер деп жургизиледи. Мысалы: Бет аўызлары ғожалақ-ғожалақ (*Н. Дәуқараев*). Дигирманды дир-дир айландырады (*А. Бекимбетов*) Мени көргеннен зир-зир қалтырап, дәрриу алдыма түсти (*А. Бекимбетов*) мысаллардағы «ғожалақ-ғожалақ» — кирлеген бет аўыздың көринисин, «дир-дир», «зир-зир» — қозғалыс, ҳәрекет нәтийжесиндеги көринисти аңлатады.

Көриниске еликлеуіш сөзлер мәніси бойынша мынадай семантикалық топарлауға бөлинеди:

а) Адамлардың, қайуанлардың, жәнликлердің ҳәрекетлери нәтийжесинде пайда болатуғын көринисти билдириуши сөзлер *жәлт* (*қарау*), кемсен-кемсен (*жылау*) ийрең-ийрең (*журиу*) жыбыр-жыбыр (*қыймылдау*), талтан-талтан (*журиу*), арбан-арбан (*көриниу*) т. б.

б) Тәбият қурылысларының, ҳәрекетлериниң жансыз затлардың сыртқы көринисине еликлеуден пайда болған сөзлер. Мысалы: жарқ-журқ (*жаныу*), жылт-жылт (*көриниу*), қалт-қалт (*қалтырау*), лап-лап (*жаныу*), ғуж-ғуж т. б.

§ 123. ЕЛИКЛЕУІШ СӨЗЛЕРДИҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Еликлеуіш сөзлердің жасалуында қәм сес яки көринистің характерин белгилеуінде фонетикалық факторлардың ролли күшли.

1. Жууан дауыссыз сөзлөрдөн куралган еликлеуишлерде сес яки көриниси ашык, анык болып келеди, ал составында жинишке дауыссызлары бар еликлеуиш сөзлөрдө сес яки көринистин хэлсиз, өлпөң экенлиги сезиледи.

жууан

тацк, панк
шарт, шоңк
ыңк, аңк
ғақ, быйк

жинишке

диңк, дүңк
шинк, лип
енк, елп
гүңк, шүйк

2. Сес яки көринистин характерин белгилеуде бууын курылысындагы фонемалардын орналасууында белгилеуишлердин нызамлылыклар бар. Каракалпак тилинде көбинесе еликлеуишлердин соңгы сөзлөрдүн мынадай формаларын көрүүгө болады:

- 1) РС: тарс, тырс, мырс, дүрс, ғарс, гүрс, арс т. б.
- 2) РТ: шырт, шарт, сарт, сырт, гүрт, парт, пырт.
- 3) РП: гүрп, қарп, тырп, тарп, арп.
- 4) Р: патыр, шатыр, гүтир, тыр-тыр, пар, шыр, сыр, сар.
- 5) П: лып, тап, тал, сып-сып.
- 6) НК//НК: сыңк, гүңк, тоңк, панк, ғаңк, дүңк, қанк, санк, шанк, ыңк, шиңк, диңк.
- 7) РК//РК: ғарқ, горқ, гүрк, жарқ, зырқ-зырқ, жырқ-жырқ.
- 8) ЛК//ЛК: былқ, селк, солк, сылқ, қылқ, шылқ.
- 9) МП: гүмп, томп, жамп, комп-қомп, сымп-сымп, жымп-жымп.
- 10) Н: даң, дың, зың, гүң-гүң, шың.
- 11) ЛП: жылп, салп, желп, елп, шылп, шолп-шолп.
- 12) Ж: быж-быж, шыж, ғуж-ғуж, шаж.
- 13) З: ыз, тыз, дыз, мыз, быз.
- 14) Ұ: гүү, зуу, дуу, сау, лау, суу, жуу-жуу, гуу-сау.
- 15) ЛШ: былш, қалш-қалш.
- 16) С: пыс, тыс.

Еликлеуишлердин курылысындагы ақырғы дауыссызлардын орналасууы сес яки көринистин бирден жулып алгандай тез болғанын, яки өлпөң, созылыңқы болғанын аялатады. Мысалы: *рш, рс, рт, ың, ик, лп, лш*, сеслик комплексине питкен еликлеуишлерди созып айтыу мүмкин емес, олар сес яки көринистин кескин, жылдам болып өткенин билдиреди. *ң, жс, ұ, з, р*, сөзлерине питкен еликлеуишлер кескин емес, жай айтылады, сес яки көринистин созылыңқылығын көрсетеди.

Сес яки көринистин дауамлылығын еликлеуиш сөздин составындагы дауыссыз, сондай-ақ сөз ақырындагы дауыссыз фонеманы созыу арқалы да берүүгө болады.

Тилдеги еликлеуиш сөзлердин көпшилигинин дерлик бир бууынлы болып келиуи хәм жабык бууын ретинде қәлиплеси-

Ұи сес яки көринистиң характерин дәл белгилеўге тәсир етеди.

Қарақалпақ тилинде сес яки көринистиң ҳәр қыйлылығын аялататуғын жуп еликлеўишлердин жасалыуында да фонетикалық фактордың актив екенлиги көринеди:

а) „ш“, „ж“ сеслери биринши компонентте түсип қалады: ыбыр-жыбыр, уўдыр-жуўдыр, әлки-шәлки, ыпыр-шыпыр т. б.

б) „т“, „д“ сеслери биринши компонентте түсип қалады: апыр-тапыр, аң-тан, алба-далба, уйқы-туйқы.

Биринши компоненттеги даўыссыз фонемалар екинши компонентте толық сақланып, тек бир даўыссыз фонеманың өзгерип алмасыуы ямаса түсип қалуы арқалы рифмаласып, жуп еликлеўиш жасалады.

„а“ сеси „у“ сесине өзгереді: Сарт-сурт, шарт-шурт, сатыр-сутыр, тақыр-туқыр, жәң-жүн.

2. „а“ сеси „ы“ сесине өзгереді: так-тық, тапыр-тыпыр.

3. Биринши компоненттеги бир даўыссыз сес түсип қалады хәм даўыссыз „а“ сеси екинши компонентте „у“ сеси менен алмасады: апыр-тупыр, алақ-ғулақ, алба-жулба.

§124 ЕЛИКЛЕҰИШЛЕРДИҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Еликлеўиш сөзлер морфологиялық қурылысына қарай дара хәм қоспа болып екиге бөлинеди.

Дара еликлеўишлер тийкарғы хәм дөрөнди түбир формасында ушырасады. Тийкарғы түбир еликлеўишлерге: селк, мөлт, сыңк, саңк, былқ, мыңк, мырс, тарс, жарқ, жалт, гүмл, елп, дүнк, гүрс, арс, дик, паңк, тоңк, жалп, шаңк усаған хәзирги тилде формаларға ажыратыуға болмайтуғын сөзлерден ибарат.

Дөрөнди түбирге сөз жасаушы аффикслер арқалы пайда болған еликлеўиш сөзлер топары киреди. Еликлеўиштиң сөз жасаушы аффикслери аз болыуына қарамастан, олар жаңа семантикалық мәниге ийе болған сөзлерди жасауда актив қатнасады.

Еликлеўиш сөзлердин аффикслери:

1. -ң, -ың, -иң, -аң, -ең, -ақ, -ек. Бул аффикслер арқалы дөрөнди еликлеўиш жасауға мынадай түбирлер негиз болады:

а) еликлеўиштен еликлеўиш жасалады: елп-ен, жалт-ақ, талт-ақ, быжық, қалт-аң, жалт-аң, селт-ен.

б) басқа сөз шақапларынан еликлеўиш жасайды; ағыр-аң, былға-ң, жырт-аң, қызар-аң т. б.

Тарийхый көз қарастан мына сөзлер де бурын усы модель менен жасалған: ербең (*ербий*), жарб-аң (*жарбий*), гүрж-ен (*гүржий*) қайк-аң (*қайқы-қайқай*), қыям-ың (*қыямый*), сопаң (*сопақ*), шонт-аң (*шонтый*) т. б. Булар сиңисиў кубылы-

сы нәтийжесинде бир морфема қаддине биригип кеткен. Хәзирги тил көз карасынан морфемаларға ажыратыўға болмайды.

2) *-ыр -ир* аффикслери сөз жасаўға аз да болса қатнасады тақ-ыр, тық-ыр, шық-ыр, самб-ыр, жаң-ғыр, пат-ыр.

Қоспа еликлеўишлердиң қарақалпақ тилинде жуп ҳәм тәкирар түри бар.

Жуп еликлеўишлер ҳәр қыйлы сес яки көринистиң бир ўақыт ишинде болғанын жәмлеп көрсетеди: Столдың үстине қасықлар тақыр-туқыр, келип түсе берди (*М. Шолохов*). Қызда үн жоқ, тақ-тук, тақ-тук кетип баратыр (*Ш. Сейтов*).

Жуп еликлеўишлер: а) еки мәнили сөздиң жупласыўынан жасалады. Олар өз ара синонимлер (*гүмбир-самбыр, салдыр-гүлдир, былақ-сылқ, ғаңғыр-гүңгир*) ямаса мәнилери бойынша бир топарға киретуғын сыбайлас (*тасыр-тысыр, пытыр-шытыр, тасыр-гүсир*) сөзлер болып келеди.

б) Мәнили сөз өзиниң фонетикалық „жаңғырыўы“ менен қайталаныўы арқалы жасалады. Бул еки түрли болып гезлеседи:

1. Биринши компоненти фонетикалық өзгериске ушыраған еликлеўишлер:

Баратыр ол әсте басып аяқты,

Қоршап алған *ыбыр-жыбыр* балалар (*Б. Қайыпназаров*).
Буған уўдыр-жуўдыр, убыр-шубыр, албыр-жалбыр т. б. типндеги сөзлер киреди.

2. Биринши компонент мәнили, еккинши компоненти бириншисиниң сеслик өзгерисине ушыраған „жаңғырығы“ болып келеди.

Бул типтеги сөзлердиң пайда болыўы, бириншиден, даўыс-лы сеслердиң алмасыўынан; (*жалақ-жулақ, сарт-сурт, тәкир-түкир, жалт-жулт*), еккиншиден, даўыссыз сеслердиң өзгерисинен; (*қосылыўы, алмасыўы, түсип қалыўы*) пайда болады: шыр-пыр, қыбыр-сыбыр, алаң-ғулаң.

Жуп еликлеўишлердиң үшінши бир группасын еки компонент де дара қолланылатуғын сөзлер қурайды: *ыржым-тыржым, мыржым-тыржым, ғабыр-ғубыр, малпақ-салпақ* т. б.

Тәкирар еликлеўишлер тилимизде кең таралған. Бул арқалы түбир яки дөренди түбирдин формасы қайталанып, сестин яки көринистин бир неше рет көрингенин ямаса еситилгенин, тәкирарланып турғанын билдиреди. Олар гәп ишиндеги басқа сөзлер менен байланысыўда стильлик жақтап ықшамлы болып келеди.

Адамлар бир-бирине жалт-жалт қарасты (*К. Султанов*).

Жүйриктен жүйрик шыкса,
Аяқлары тыпыр-тыпыр,
Шешенин шешен шыкса
Аўзы-басы жыбыр-жыбыр (*нақыл*)

Олардың сыбыр-сыбыр сөйлескенлери, сынк-сынк күлгенлери еситилип турар еди (*Ш. Сейтов*). Қыз кеңк-кеңк күле бере-

ди. Күле береді бүйрегі бүлк-бүлк, ийинлери селк-селк (*Ш. Сейтов*). Егер сес яки көринистің дауамлылығын аңла-тыу керек болса еликлеуишлердиң компонентлери бир неше рет қайталанады: Майда қадемлери тык-тык басылады (*Ш. Сейтов*). Төбеден жауып жауып тур: тырс-тырс, тырс-тырс (*Ш. Сейтов*).

Составындағы компонентлериниң орналасыуына, мәнилик характерине қарай тәкирар еликлеуишлер еки группаға бөлинеди:

Биринши группаға киретуғын еликлеуишлердиң компонентлери семантикалық хәм структуралық жақтан бир бирлик болып, оның состав бөлегине айналған. Олардың компонентлери дара түринде қолланылмайды. дуу-дуу гәп, талтаң-талтаң жүриу, пыр-пыр уйықлау, енк-енк жылау, сыңк-сыңк күлиу, елпен-елпен ушыу, булдыр-булдыр көриниу т. б.

Екинши группаға составындағы компонентлери дара сөз ретинде қолланылатуғын тәкирар еликлеуишлер киреди: жалт-жалт (*жалт қарау*) гуу-гуу еситилди. Еликлеуиш сөзлер өзиниң туура мәнисинде қолланылғанда оларға көплик, сеплик, тартым аффикслери тиккелей жалғанбайды.

§ 125. ЕЛИКЛЕУИШ СӨЗЛЕРДИҢ СИНТАКСИСЛИК ХЫЗМЕТИ

1. Еликлеуиш сөзлер гәп ишинде көбинесе фейиллерден болған ағзалар менен жупкерлесиу арқалы байланысып келеди, бирақ қәлеген фейил сөзге емес, тек өзиниң мәнисине сәйкес келетуғынлары менен ғана дизбеклеседи. Олар тийкаргы фейиллердеги ис—хәрекеттиң санын билдирип, сын пысықлауыш хызметин атқарады: Приемниктиң екинши қулағын таулағаны да сол, бирден ғаңғыр-гүңгир сөйлеп кетти. Хәрүак-хәрүак жалт-жалт көринип турған жекке-сийрек жулдызлар да булттың аржағында қалды (*Ш. Сейтов*).

2. Атауыш сөзлер менен жупкерлесиу арқалы байланысып, заттың белгисин билдиреди хәм анықлауыш хызметин атқарады: Ербек-сербек отынды ишке қалай киргизер екен десек, аңсат екен ғой (*Ш. Сейтов*). Түрик ерин, уйпа-жуйпа сакалы бар (*Т. Кайыпбергенов*). Әне сондай етип, пайда болыуы мүмкин болған сыпсын-сыпсын әңгимелерди тоқтатпақшы болды (*М. Шолохов*).

3. Гәп ишиндеги позициясына байланыссы субстантивлесип келгенде сеплик, көплик, тартым жалғауларын қабыл етеди. Бундай жағдайда гәптеги сөзлер менен келисиу, изафет, басқарыу арқалы байланысып баслауыш, анықлауыш, толықлауыш хызметин атқарады: Ол қызлардың уудыр-жуудырлары шарқ ийирип отырғанларға тәсир етти (*Т. Кайыпбергенов*). Алыстан еситилген тасыр-тусырға кулак салдым (*Ә. Шамуратов*). Үйдиң қыбыр-сыбырына айланысып қалды. Әскерлик-

те ұағыр-шағырға, көпшілікке үйреніп қалған екенмен (*Ш. Сейтов*).

4. Еліклейішлер баянлауыш хызметін де атқарады. Күн узаққа кишкене устахананың иши жән-жүн, жүн-жүн (*Т. Қайырбеғенов*). Жер бетін қапалаған аппақ қар, аяқты бассаң қытыр-қытыр (*Ш. Сейтов*).

Х. ТАҢЛАҚ

§ 126. ТАҢЛАҚ СӨЗЛЕРДИҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРІ

Бұл топарға киретуғын сөзлерде моносемиялық, полисемиялық, омонимлик, антонимлик (О! Сіз жаслығымның сырласы—таллар!)

Ах, сол жағымлы қол жүзикли қоллар (*И. Юсупов*), активлик, пассивлик, неологизмлик (*Алло! Ура! афарин! марш!*) арханзмлик (*лэббей, аумийин*) усаған кубылыслар ушырасады.

Лексика семантикалық мәніси бойынша таңлақ сөзлер басқа сөз шақаптарынан үзіл-кесіл ажыралып турады. Егер мәнилі сөзлер бір түсиникти атау яғнай номинативлик характерге ие болса, таңлақлар адамның ишки сезимлерін, сезимлик қатнастарын билдириу хызметін атқарады. Таңлақ мәніси жағынан гәптин улыума мазмунына қатнаслы болады, бул жағынан ол модаль сөзлерге, жанапайларға, сеслик өзгешелигін хәм образлы түсиникти билдириуи жағынан еликлейіш сөзлерге жақын, бирак олардан айырмасы бар.

Ой-ликирге сөйлесіушінің хәрқыйлы сезимлерін билдиретуғын болғанлықтан (таңлақ сөзлердің улыума саны аз болғаны менен) айтылыу характерине қарай бир ғана таңлақ сөз экспрессивлик эмоциялық тәсірликке ие болған бирнеше мәнисти аңлатады.

Таңлақлар хәр қыйлы сезимлерди аңлатады: „хэй-хэй“ — рәхәтлениуи, яша—кууаныуи, әтген—өкиниуи, әтгеген-ай—қыйналыуи билдиреди. Ал базы бир таңлақлардың мәніси контекст хәм сөйлеу мелодикасына байланыслы анықланады. Бул таңлақ сөзлердің көп мәнилігін пайда етеди. Мысалы: „Туу“ сөзи а) таңланыуи билдиреди: Туу. Адам деген де сөзге сондай шешен бола береді екен-ау. б) ашыулануи, қәхәрлениуи аңлатады: Туу, қорқыт дегенде соншама қорқыт дедим бе.. (*ертөктен*). Бәрекелла сөзи а) хошаметлеуи билдиреди: Бәрекелла, жас келсе иске деген, ғайрат сала қойын, шырақларым (*Ө. Айжанов*). б) кеуили толмаслықты аңлатады: Бәрекелла. Адамгершнлигін болайын, иним (*Ш. Сейтов*). Пай-пай сөзи а) хошаметлеуи үшін жумсалады: Пай-пай, дойнағиңнан айлансын аған, абройды қолдан бере гөрме (*Ш. Сейтов*). б) өкиниш сезимін аңлатады: Пай-пай күнделик дәптеримди неге толтырып бара бермедим. в) рәхәтлениуи

билдиреди: Пай-па-а-й. Дүньяның бейиши деп усы жерди айтса болады (С. Салиев); г) тынышсызланыў, тәшүишлениўди аңлатады: Пай-пай, бундай пешанасы келискен уллы адамға унамай калмасам болар еди (Т. Қайыпбергенов).

Таңлақлар семантикалық мәнилери жағынан еки группаға бөлинеди: 1. Эмоциональ таңлақлар. 2. Қарым-қатнас таңлақлары.

1. Эмоциональ таңлақлар: Адамлардың ишки сезимлерин руўхый кеширмелерин билдиретуғын кеўил күйи таңлақлары үлкен группаны курайды. Бул топарға кирген сөзлер мәнилик жақтан айтылыў характерине байланыслы түрлі-түрлі болады: куўаныў, шадланыў, заўыкланыў, күйиниў, таңланыў, кейиў, миннетдаршылық, шоршыныў, қорқыў, гәзеплениў, наразылық, налыў, қайғырыў, ҳәз етиў т. б. мәнилерди аңлатады.

Усы өзгешеликлерине қарай эмоциональ таңлақлар еки топарға бөлинеди.

1. Жағымлы эмоциональ сезимлерди билдириўши сөзлер а) куўаныўды билдиреди: Яша, дайым келди (Т. Қайыпбергенов). Алақай, Бизиң ағам қыз әкеледи (Ө. Өтепов). Акудай, бәне менен қызымды көреди екенмен (Т. Қайыпбергенов). Хожайным жаңа, оның үстине жаңа „Победа“, Урра. (А. Қаххар). Яша, яшасын суў келди, енди қармақ саламыз. (А. Бекимбетов). Ұай яша, қызыл байрақ желбиреди. (Ө. Айжанов). Я бақ, жылым майлады (Ө. Айжанов).

б) рәхәтлениўди аңлатады: Ҳай-қай, туўылған жердин самалы-ай (Ш. Сейитов). Ҳай-қай, жаным жаңа жай тапты (Т. Қайыпбергенов).

в) сүйсиниў, кеўли толғанлықты билдиреди: Ұа-й-азамат-ай, саламат болсын, тағы не депти (Ш. Сейитов). Пай, жигитлерди қоя бер сирә. Сүйсе, жанын жалдап болар бийшара (И. Юсупов). Пай, пишен орыўға көмекшилерди жибергени жақсы болған екен ғой. Ой, Зәрекең деген дурыслы жигит ғой. (Қайыпбергенов). Шүкир, мынаўың үлкен олжа ғой (Т. Қайыпбергенов).

г) таңланыў, тәәжиплениўди билдиреди: Пай-пай, нәзелим екен-аў өзи де, жүзимниң суўындай.... (Ө. Хожаниязов), О-қо, сулыўлығына қара, қарасаң көзиң тоймайды (Ш. Рашидов). Япырмай, жора, былтырғы қазыўдағы ислерди ислеген сиз бе едиңиз. О қанша тамаша дейсең сол қитап... (И. Юсупов). Бул ғайбар рус ҳаялы қандай қыйыншылық болса да жеңиўге таяр, әлхәббиз.

д) хошеметлеў, марапатлаўды аңлатады: Ҳәй бәрекелла, жасың узақ болсын, қызым (Ө. Айжанов). Пай, өзиниз бир күтә қайырқом, теңи-тайы жоқ адамсыз-дағы (Т. Қайыпбергенов). Ҳә бәле, даўысың қоңыраўдай сыңғырлайды ғой (Т. Қайыпбергенов).

е) эрман етпү, қыял етпүди аялатады. Пах, бәдәр өскен менен усы заводта ислегенде ме? (Ш. Рашидов). Пай, мына жерлерди ашып егин ексен дә, алтын көгерер еди (Ш. Сейитов). Хәссений, узын бир сым болып жүрегимниң дүсирлисин еситтирер ме едим саған (Т. Кайыпбергенов).

ж) басқаның пикирин макуллау, ядка түсириу, кууатлау мәнисинде колланылады: хә-хә-хә, нағыз азаматсаң, иним (Т. Кайыпбергенов). Хим, хим, өзим де солай боларын билеп едим (Ш. Сейитов). Бәсе, оны апарар екен (Т. Кайыпбергенов).

Хә-хә, мейли енди, ойыншы болсаң,

Ендиги жағында үйде ойнарсаң (И. Юсупов).

—Хә-хә-хә, өзимиздин Кутымбайдың жиғени екен ғой. (Т. Кайыпбергенов).

з) тилех, мазатланыуы билдиреди: Пай-пай, күн ыссы болған сайын нағыз нәшебенттиң өзи боламыз (Т. Кайыпбергенов). Илайым, усындай ўактыхошылыққа хызмет еткеймен. (Т. Кайыпбергенов). Ишалла, айтқаныңыз, келсин, кәнекей душпаилардың үстине бир шықсак (А. Бекимбетов).

2. Жағымсыз эмоциональ сезимлерди билдириуши сөзлер:

а) ашыныу, өкинниу мәнисин аялатады: Эттегене-эй, эттегене-эй оның баска жумысқа өтип кеткени шатақ болған екен (Ш. Сейитов). Уақ, қармақтан жырылып кетти. Уақ-уақ, шатақ болыпты ғой, складта ямаса үйде ауысық биреуи жоқ па еди? (А. Бекимбетов). Уақ, ұазшыларға сол күни жолыққанымда... (Т. Кайыпбергенов). Пай-пай, ауылдың жигитлериниң жууаптап жеңилип қалғаны қыйын болған екен.. (Т. Кайыпбергенов).

б) қорқыу, сескениу, жеркеништи билдиреди: Уай-уай, тоғайдың арасы тысырлайды, қасқыр ма деймен (Х. Сейитов). Ий-я, муздай екен, етима қалтыратпа тийгизди ғой. Ишша, жүзиниң сууығын-ай, еки көзи тарса шыққырдың (Ш. Сейитов).

в) менсинбеслик, кеуил толмаушылықты аялатады: ээй, колда жарак турғанда неден қорқамыз? (Ә. Шамуратов). Фуу, көп болғанда сени танытуғын шығар (Ө. Айжанов). Ий, бул бир келиспейтуғын гәп қой, абысын жерди де мұқха бере ме екен? (Т. Кайыпбергенов). Хай, сол ийттиң баласы, не қылатуғын еди? (И. Юсупов).

г) қәхәрленниу, гвжишиуди билдиреди: Жаны көзине көринип, қысылып турғанда, орағы колына илнер ме еди, хәссений? (Т. Кайыпбергенов). Аха, ғарры сағал, түстинбе қолға (И. Юсупов). Хәссений, алдым белгисиз, болмаса сазаыйнды берип, әкенди танытар едим (Т. Кайыпбергенов). Хәссений, дарды безеп турар еди-ау сулыу денен (И. Юсупов). Уай, чорт, оңбаған, сол ма кемпир болып көринген маған? (И. Юсупов). —Хэй, бул баланды билмеймен, шығысы жаман екен (А. Бекимбетов).

д) Ирониялық сезимди аялатады: Пах, қызларды да оқы ўға

экетти-аў (Т. Қайыпбергенов). Пай, енди минип болыпсаң (Ш. Сейитов).

е) күйиниңди аплатады: Ұай-ұай-ұай, адамның қылғанын қылып, айтқанына кулақ асатуғын бала болса екен-аў? (Ш. Сейитов). Пай, балени басыма сатып алдым-аў (Ш. Сейитов). Пай олар да бир, өзлери алып кете қойғанда не қылады екен? (Ш. Сейитов).

Алырым таңлақ сөзлер екінши биреўди өзине қаратыў мақсетинде жумсалады, сонлықтан көбинесе атлықтан болған қаратпа сөзлер менен аңсат дизбеклеседи: Олар бири екінши-син толықтырып, улыўма мәни күшейеди хәм конкретлеседи: Ҳай, қойып тур, саған үйге кириўге болмайды, қусым үркеди (Ш. Сейитов). Әй, келин бала, елиниз тоқшылық па? (Т. Қайыпбергенов). Ҳай, қызым ақылсыз болма, мен сени өлям ушып емес, өмир ушын туўғанман (Т. Қайыпбергенов). Ҳай, сен, молламыздың бабы етип бир палаў ас (Ө. Айжанов). Ҳай, баслық, мына жылымына ийелик ет (Ө. Айжанов). Ҳай тоқта, тоқта, эптапта қараўытып кеткенбисиз (Ш. Рашидов). Ҳай, онда, мүйеште турған екеў ким? (И. Юсупов).

2. Қарым-қатнас таңлақлары: Бул топарға киретуғын сөзлер сөйлеўшиник екінши биреўге қарым-қатнасы нәтижесинде пайда болатуғын ҳәр қыйлы сезимлерин билдиреди, сондай-ақ ҳайўанатларды бир хәрекетти орынлаўға, (шақырыў, тоқтатыў, жақсы көриу, жек көриу т.б.) мәжбүрлеўде пайда болатуғын кеўил туйғыларын аплатады. Сәлем, хош, рахмет, ҳарма, күш-күш, жит, ҳәўкем-ҳәўкем т.б.

Бундай таңлақлар тыңлаўшыға II бетке қаратылғанлықтан мәнилик жактан буйрық мейилге бирәз жақын, бирақ мейил категориясынан өзине тән өзгешеликтери менен ажыралады.

Қарым-қатнас таңлақлары қолланыў өзгешеликклигине қарай еки топарға бөлинеди: адамға қаратылған таңлақлар хәм ҳайўанларға қаратылған таңлақлар.

Адамларға қаратылған таңлақлар күнделикли турмыста қәлиплескен қатнасты аплатыў ушын жумсалады: кеш жарық байрамыңыз бенен х.т.б.

а) Сәлемлесиў, ҳал-аўхал сорасыў, миннетдаршылық билдириў, қутлықлаў хәм хошласыўда қолланылады.

Әссалаўма әлейкум, Уәлийкумассалам, рахмет, нәлет, қулық.

Әссалаўма әлейкум.

—Уәлийкумассалам. Класслар тарқадыма? (Т. Қайыпбергенов). Рахмет, аға, егер сиз айтып келмегенде, бул маған жок емес пе еди (Т. Қайыпбергенов). Ҳарма бийтап, —деп қос келиншек кирип келди (Т. Қайыпбергенов). Хош, аға, бөтен сөзим жок, тез кел, көз жасым жолдасым болды (М. Дарибаев);

б) бир хәрекетти ислеўге буғырыў мәнисин аплатады.

—Мә, мениң ким екенимди тастыйыклайтуғын қағаз усы, басқа документлерим жоқ.

—Полат сабақта басқа жаққа алаң болыўға, биреў менен сөйлесип отырыўға болмайды (*Т. Қайыпбергенов*).

—Алло. Бул жолдас Жаниязов турған балық заводы ма? (*Ө. Айжанов*). Ассалам әдиўлим, көрмегели көп айдың жүзи болды. Қаякка әкетемексая байымды, ширкин, қаякқа оны. өлмей ҳешкимге бермеймен—деп жармасады ҳаял (*Ш. Сейитов*).

Қәне атынды ертле, көрейик, кутлы болсын айтайық. (*Ш. Сейитов*).

—Саған бир әҳмийетли тапсырма бар еди, соны айтайын ба?

—Ал,... (*Ө. Айжанов*).

2. Ҳайўанларға, сондай-ақ айырым кусларға қаратылған таңлақ сөзлер тийкарынан оларға ҳәр қыйлы катнастан пайда болған туйғыларды аңлатады:

а) шақырыў ушын жумсалатуғын таңлақ сөзлер: күшко, кур-гур (*пия-пия*), пыш-пыш, мәх-мәх, қуррыў-қуррыў, диге-диге, ҳәўкем-ҳәўкем, ҳәў-ҳәў, төте-төте т.б.

б) бир ҳәркетти тоқтатыўға, ҳәркетти ислеўге мәжбүрлеўди билдиретуғын таңлақ сөзлер: үш-үш, тыр, шөк, иш-иш ҳәл, кайт-жит, пыш, гәўис-гәўис, ық-ық. Шөк дегенде шәгермисең, көп жасаған түйе екенсең (*Күнхожа*). Ық-дегенде шықты жаным, тәрк етеийн дунья малым. Аяғының астынаи кесек таўып, суў ишинде отлап жүрген баспақларға ылақтырыл шуў-шуў, бәш-бәш деген менен тилсиз жәниўарлар адамбысаң деп бурылмады да (*Т. Қайыпбергенов*).

в) еркелетийди билдиретуғын таңлақлар, күшим-күшим, шерим-шерим, пышым-пышым, ҳәўкем-ҳәўкем.

„Шерим-шерим“ десең жолбарыс адамға тиймей өте бере-ди дегенди еситетуғын едим (*Ө. Шамуратов*).

Не де болса бизлер „ҳәўкем-ҳәўкем“ деп бугаға жақылап бара бердик (*Ө. Шамуратов*).

Ийтке күшим-күшим десең бойына шәпшәйды (*нақыл*).

§ 127. ТАҢЛАҚ СӨЗЛЕРДИҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Таңлақ сөзлер өзиниң фонетикалық кубылыўлары менен басқа сөз шақапларынан айрықша ажыралып турады. Даўыссыз хәм даўыссызлардың ҳәрқыйлы өзгериси, интонациясының ҳәр түрли өзгешелikleri, гәлте айтылатуғын пикирге өткирлик, тәсирлик сезимди билдирийге хызмет етеди. Сонлықтан булар көбинесе күнделикли сөйлесий процесинде диалогларда жийи қолланылады.

—Үзәәй шырағымәй, анық ислеиймен деген адамға не табылмайды (*К. Султанов*).

Баўраакеллә (*бәрекелла*) инилерим, қарыўды салағойың? (*Ш. Сейитов*).

Жоқарыдағы „ўай“ сөзиниң созылыңқы айтылыўы, кейин-

дегиде „бәрекелла“ сөзиниң кубылып айтылыуы айтайын деген пикирге тиккелей байланыслы болып тур.

Таңлақ сөзлердеги сеслик комплекс адам сезимлерин беріуіге тиккелей қатнаслы.

а) Жағымлы сезимди билдиретуғын таңлақлар ашық, жууан дауыссызлар менен, ал жағымсыз сезимлерди билдиретуғын таңлақлар жиңишке, қысық дауыссызлар менен қолланылады:

—Бизиң бала совхозда пахташылық бригадасын басқарады.

—О-қоо. Жыл сайын пахта планын орындап турған шығар?

—Орынлай алмай жүр, бала.

—Әй-ий... (Ө. Тәжимурастов).

Патшасына алып барды.

Ах, кууаныш бул деген... (И. Юсупов).

Ух, ортам толысқан сыяқлы енди.

Шүкир, умытпапсаң ғарры әкеңди (И. Юсупов).

—Оқо, сулыұлығына қарасаң көзиң тоймайды?.

(Ш Рашидов). Ийи әдира қалсын бузылды десеш... (И. Юсупов);

б) нормаль формасына салыстырғанда дауыссызлардың созылықтығы мәниниң өзгериуіне себепши болады.

—Бай-байа-ай, кус салғанның несин айтасаң?

—Пай-ей, қошшым, келе қойсаң болмай ма, ақыры?

Бай-ба-е-й, аға, ол ауылдың қызлары күтә жууабый екен, ауылдың жигитлерин отырғызып таслады (Т. Қайыпбергенов).

—Мазза. Енди сизиң ауылдың қаладан айырмасы болмайды (Ш. Сейитов).

—Тууысқанлар менен тезирек көрисиуі ушын, жеңис ушын ур-р-р-ра (Ө. Айжанов);

в) Таңлақ сөзлерде пәттиң орны турақлы емес. Пәт фонологиялық мәниде жумсала отырып, семантикалық функция атқарады хәм экспрессивлик оттеңок береди. Мысалы: „Бәрекелла“ сөзи пәттиң орнына қарай 1) нормаль айтылыуында хошаметлеуді (бул жерде пәт „ре“ бууынында) 2) кеуіл толыуды (бул жерде пәт „кел“ бууынында); 3) кемситиуі, иронияны (бул жерде пәт „ла“ бууынында хәм созылады) билдиреди.

—Бәрекелла, тезирек ислеп пигкере, койың, инилерим.

—Бәрекелла-а, адам болғаныңа сениң, жигит деген бир сөзли бәлыуы керек.

г) Таңлақ сөзлер қайталанғанда пәт кейинги сөзге ауысып, сезимниң характерин анықлайди: Пай-пай, пай-пай, жигитке жууаптың қоныуы: пә (ертектен). Контекстеги таңлақ сөзлердин мәнилериниң айқынласыуында қосымша курал ретинде айтылыу манерасы, мимика (қол қаракетти, бет-ауыз, қадди бой, т.б.) хызмет етеди.

Улыума алғанда, таңлақ сөзлерде нормаль әрлеуши, төменлеуши пәсең хәм жоқары мелодиканың айрықша роли бар.

Морфологиялық жақтан таңлақ сөзлер өзиниң тийкәрғы лексикалық мәнісінде қолланылғанда сөз түрлендірілуші аффикслер менен өзгермейди. Сондай-ақ өзиниң сөз жасаушы аффикслерине ийе емес. Таңлақ сөзлер қурылысы бойынша үш группаға бөліп қаралады.

1. Дара (*түбір*) таңлақлар: *қай, о, ой, әттен, уқ, түр, жит, ұақ, шу, мә* т.б. Бул таңлақлар дара турып-ақ гәптеги айтылған ойға сөйләушиниң түрли сезимни билдиреди: *Қай, темір көрсек гой биз басқа нәрсени ұмытып кетемиз (Ш.Сейитов). Әттен, дайымдикинен басқа аттың үйдің дәгерегинде көринбеуи маған өкинишли еди (Ш.Сейитов).*

2. Тәкирар таңлақлар. Адамның ишки сезимлерин тақырықлап, күшейтиу мақсетинде бир түбір таңлақ ҳешқандай фонетикалық өзгериссиз қайталанады ҳәм гәптеги сөзлерге стилистикалық ықшамлылық туўдырады. Мәселен: *қай, бәхәрдің жағымлы самалын-ай!—деп айтқаннан гөре „қай-қай, бәхәрдің жағымлы самалын-ай!“* формасында айтыу көркем тәсирликке ийе.

Тәкирар таңлақлар:

а) Эмоциональ таңлақ сөзлердиң қайталаныуынан жасалады: *Пай-пай, жигиттиң, намаздың мәнісине түснини-ай!....*

Уай-уай, тақсыр, мен кеттим („Қарақалтақ халық легендалары ҳәм анекдотлары“).

б) Буйрық, тилек, шақырыу мәнилерин билдиретуғын қарым-қатнас таңлақларының қайталаныуынан жасалады: *Қай-қай, енди болар ис болды, жарлыға мал да жаман емес (Ә.Өтепов). Сезимди беріу мақсетине қарай тәкирар таңлақлардың компонент екиден артық болыуы да мүмкин. Қай-қай, қай-қай, жаным жаңа жай тапты гой! (Т. Қайыпбергенов).*

Қай-қай-қай, жигит, ис таппаған сор жигит (фольклор).

Сондай-ақ тек тәкирарланған формасында ғана қолланыла туғын таңлақлар да ушырасады: *күш-күш, қуррай-қуррай.*

Көп мәнилі таңлақ сөз өзиниң бир мәнісінде қайталанады, ал екинши мәниси қайталаныуды талап етпейди: *Қай (шақырыу), қай-қай (рәхәтлениу), пай (өкиниу), пай-пай (кеули толмаслық).*

Үй қайғанларына қарым-қатнас жасауда мынадай таңлақ сөзлер тәкирар түрінде қолланылады: *жылқы ушын, мәх-мәх, қуррай-қуррай, қойларға қуррай-қуррай (қуррайт-қуррайт) ешкілерге диге-диге (диге-диге-диге), сыйырларға-қәўкем-қәўкем, түйелерге гәўис-гәўис, соррап-соррап, шөк-шөк, ешеклерге гүр-гүр, ых-шуу, үш-үш* т. б.

Айырым таңлақларды дара қолланғанда мәниси өзгерип кетеди. Мысалы: *пышыққа „пыш“* деген қуыу, ал *„пыш-пыш“* шақырыу, *тауыққа „төт“* деген қуыу, ал *„төте-төте“—* шақырыу мәнісін билдиреди.

3. Жуп таңлақлар. Мәнилик қатнасы бір хәркыйлы таңлақ сөзлер ямаса бир компоненти фонетикалық өзгериске ушыраған таңлақлар жупласып, берилетуғын эмоциональлық сезимди түрлендириу ушын хызмет етеди: Оқ-ақ, ақ-уқ, ақ-ақ т.б. Мысалы:—*Ұай-буу*, бул ойынды бағана правление ағзаларының жыйналған ұағында айтсаң болады ғой (*А. Әлийев*). *Әй-әй, -әй*, сизди азамат жигит шығар деп бул жумысты тапсырып едим! *Ә-қа*, түстин бе қақпанға (*Ш. Сейитов*).

Жасалыуы жағынан таңлақлар еки группаға бөлинеди:

1. Тийкарғы таңлақлар: *хай, хай-хай, пах, пай, ўак, ўай, ой, әй, ақ, әх, уқ* т.б.

2. Дөренди таңлақлар. Таңлақ сөзлердин сөз жасаушы арнаулы аффикси жок. Бул группаға конверсия кубылысы нәтийжесинде өзиниң тийкарғы мәнилеринен ажыралып, таңлақ сөзлерге айланған лексикалык бирликлер киреди: *мәх-мәх, қарма, шөк-шөк, япырмай (я-пирим-ай), эттегене-ай, (әйт-дегени-ай), ақудай (а-қудай), қәссений (қе сени), яша, түпәлам*. Бул топарла сондай-ак, эмоциональ экспрессивлик тәсирликке ийе болған: *атананәлет! ала өкпе! қудайым-ай, аўзына май типиндеги фразеологиялык сөз дизбеклери* де киреди.

Таңлақ сөзлер басқа сөз шақабын жасауға тийкар бола алады: *ақ урды, бай-бай салды, хай-пай дегенше, ақлады, үхледи, рахмет айтты*, т.б. усаған фейиллердин негизи таңлақ сөзлерден ибарат.

Таңлақ сөзлер сеплик, көплик, тартым, бетлик жалғауларын қабыл етпейди. Олар, гәптиң улыўма мазмунына тийисли болғанлықтан айрықша интонация менен айтылады, сонлықтан гәптеги басқа гәп ағзалары менен синтаксислик байланысқа түспейди, белгиси бир сорауға жуўап бермейди, өз алдына дара гәп ағзасы бола алмайды.

Сөйлесиу процессинде таңлақлар көбинесе туўра гәптин составында қолланылады: Көп ўақытқа шекем Қолтық көлдин шығыс гәрепинен узақласып баратырған туяқлардын шықылдылары, дайымның ғаррыларға тәи хәәйт, шуў-уў! Хәәйт шуў!.. деген қарлығыңқыраған даўыслары емис-емис есигилип турды (*Ш. Сейитов*).

Мынаған қара, қәссений, сени ме, сени... тилинди кесип алайың!—деп Өтемурат Дәметкенге алып-топылып еди, жыйналған халық жибермеді (*Ж. Аймурзаев*).

—*Әттен, адамлар бар, болмаса сени ме, бир жастар едим!* деген қыялда ойлап, ғаррының зығарданы қайналы.

—*Уқ, үх!*—деп басын көтерди (*Н. Дәўқараев*).

Гейде диалогларда гәптин эквиваленти ретинде өзине тәи интонацияға ийе болған бир составлы сөз—гәп формасында жумсалады. Бирақ жалғыз таңлақ сөзден дүзилген гәптин мазмуны тыңлаушыға да, оқыушыға да белгисиз болып қалады. Сонлықтан пикир оннан бұрын яки оннан кейин келген

басқа гәплер арқалы улыўма контекстте конкретлеседи. Мысалы:

—Малыңызды орнына ким бағып қалды?

—Қашшан басқа биреўге алып берипти ғой!...

Ҳаў, (Ш. Сейитов).

Керек емес, қойды аўыл-ел менен тойға келгенде жермиз.

—Той болып кетти, дайы....

Ҳаҳ?! (Ш. Сейитов).

—Мен оның атын айтпайман.

—Япырмай-а?!

—О.л кесени ерние тегераң тийгизип, қалғанын есик бетке серпип таслады.

—Ҳаў?! (Т. Қайыпбергенов).

Ташкентке жигирма этажлы жайлар салынған.

Туууу!

Таңлақ сөзлердің гәптеги байланысында да белгили нызамтылықлар бар, олар гәп ишинде гей бир сөзлер менен қабатласып қолланылғанда оның мәниси реалыласады хәм стильлик иқшамлылыққа ийе болады:

а) таңлақ пенен таңлақ қабат айтылады, бири екнншисиниң мәнисин толықтырады:—Ҳай, бәрекелла, аман-есен елге куыстынба қошшым? (Ш. Сейитов).

—Пай эттегене, жаяғы айтқанларымды соның кулағына тийгизгенинде қосып жазатуғын еди-дағы, әндийшеси совхоздың оның қалыўына алып келетуғын еди. Ара-тура дайымның ғаррыларға тән қарлығыңқыраған „хәт-шуу! хәйт шуу!“ деген даўысы емис-емис есителиди. (Ш. Сейитов).

—Ұа, әлхәббиз! Лара болмағанда мениң де гүман тири қаларым (Х. Турымбетов).—Ұай, яша, қызыл байрақ желбиреди (А. Бекимбетов).

—Ҳа, бәрекалла, рахмет, балам, рахмет! Қәне, сыпаға шығың, гөш жеймиз (А. Бекимбетов).

—Ҳаў түпәлам, мақсым бала, чайынды дуўалап жибердиң бе, алды ғой! (Т. Қайыпбергенов).

б) Таңлақ сөзлер қаратпа сөзлер менен қабатласып келеди. Бунда сөйлеўшиниң ишки сезиминиң кимге арналғанлығы айқынласады. Мысалы: —Хә бәрекелла, иним, мәслахағлескен жақсы, мениң гәпимди де солай түсин! (Ш. Сейитов) Ах, нәлетий урыс, адамлардын басына қаншадан қанша азап-ақыретлерди салмадың? Өйбей балажан, сен қайта көп жерди көрип жүрсең, мен жалғыз өзим төркинимди де таўып алыўым мусаллат (Т. Қайыпбергенов). —Өйбей шырағым, түс түеиниң қумалағы деген усы екен-ау! (Т. Қайыпбергенов). Ҳаў, Иван, сен мени танымайтуғын адамдай бул не дегениң!? (Ө. Айжанов).

О, әдиўли муғаллимим—устазым!

Балалық өмиримниң болдың бағманы (И. Юсупов).

Бай-буу, сицим, койып тур, мен саган дуз берейин! (Ш. Сейитов).

в) эмоциональ-экспрессивлик мәниси сөзлөр менен қабат келеди хәм таңлақтың мәниси және де айқыңласады: Ұай, чорт, оңбаган, сол ма кемпир болып көринген маған (И. Юсупов). Пай, нетесең-ай, сизлердиң чайға қарамайтуғыныңызды билгенде кемпиримди ояппайтуғын едим ғой! (Ш. Сейитов). Пай, нетесең-ай, нағыз қумарлашып оқыған ұақытта шырашың өшкенин қара! (А. Бекимбетов). —Өйбей, маңлайым, әулийедей қайнағамның атын айтыппаң-ау!! (К. Султанов). —Өйбей, мына мақауды-ай, дауысы әп-әнедей екен ғой! (К. Султанов). —Байбуу, үйиң жаңғыр, маған неге бурын айтпадың?! (Ө. Айжанов).

Ий, әдира қалсын, бузылды десеш!... (И. Юсупов) —Эх, қум гелле, малды есаплай бергенше кейниңди ойлал! (Ш. Сейитов).

—Әй, тентек-ай, бар кейин, билесен бе ким менен келгенимди! (Ш. Сейитов) Хәй, пушық, усы хәкис сөзиң менен оғау тиктиң бе?! (К. Султанов).

Таңлақ сөзлөр көбинесе бұйрық, үндеу, сорау, риторикалық сорау гәплердиң составында келеди.

г) ай,-ау жанапайлары менен қатар келип бири екіншисиниң мәнисин толықтырады.

—Кеше Құлымбет бийден де жаушылар келип кетти. Япырмай-ай!? (К. Султанов).

—Өнес-ай, түп ишинде табалдырықты қармалап?! (К. Султанов).

—Әттегене-ай, есимнен шығып кеткениң қара (Ө. Айжанов).

—Ұай қарағым-ау, тил менен орақ органның бели ауырмайды деген, айтуға бәри аңсат (Ш. Сейитов).

—Хәу шырағым-ау, кемшиликти ким көреді енди (Ш. Сейитов).

—Түу, бала, өзи де бийик екен-ау, бундай бийик торақғылды биринши көриуім!! (Ш. Сейитов).

д) Кирис сөз хызметинде модаль сөзлөр менен сондай-ақ, кирис конструкциялар менен қабат келеди:

—Хәу, өтирик сөйлеп мен бир баламан ба, расында да, Мирочкаға еркелик жарасады?! (Ш. Сейитов).

—Хәу, айтпақшы, меннен кишкене сауға, дослығымыздың нышаны болсын (Ш. Рашидов).

—Хәу, иним, ақыры, сениң менен базарда емес, хәқыйқат жумыста таныстым ғой, сени мақтамай кимди мақтайын енди?! (Ш. Рашидов).

Семантикалық мәнилеринде өзгерис болып, ауыспалы мәнилерде қолланылғанда таңлақлар гәптеги басқа ағзалар менен байланысқа түседі; сеплик, тартым жалғауларын қабыл ете алады; белгили бир гәп ағзасының хызметин атқарады:

Журттың яшырмайы (*баслауыш*) жақсы емес (*К. Султанов*). Жаңабай оның хәйинен жүдә бир жапалықты аңлап қалды (*Ш. Сейитов*). Бир мәхәли қатын шаршап ұай-ұайын қойған екен (*ертек*). Бир ұак-ұак, бир ұай-ұай алып келеди (*И. Юсупов*). Бизлер ғажжа-ғаж жумыстамыз да, ол хәй бәрекед-ласын жеткерип жүр. Пай Темиркөкти жолға бир қашырып көрдим, жүриси жүдә бәрекелла. (*Ш. Сейитов*).

Таңлақлар гәптің басында, ортасында хәм кейнинде қолланылады.

Хаў, мынаў Жәлеке бай ғой, шырағым,

Ха, нәлет болғырдың айырсаң жағын (*И. Юсупов*).

Бағдагулдин қызғанышы бұрынғыдан да арға түседи, әттен, илажсыз (*Т. Қайыпберген*). Тезирек, алым болып бар, ишим, маған жүдә керек болып турыпсаң, әттен, оқыўың үзiledi! (*К. Султанов*). Еситпеген, билмеген нәрселер көң қу-сайды дүньяда, әстапыралла! (*Т. Қайыпберген*).

ХІ. КӨМЕКШИ СӨЗЛЕР

§ 129. КӨМЕКШИ СӨЗЛЕР ТУҰРАЛЫ ҚЫСҚАША ТҮСИНІК ?

Көмекши сөз деген грамматикалық терминнен дара турғайда өз алдына қолланылмайтуғын хәм өзинің лексикалық мәніси жоқ ямаса лексикалық мәніси белгисизленип, жоғалып кеткен сөзлерди түсінеміз. Бундай сөзлер дара лексикалық мәніси болмаған менен гәптеги сөзлерди байланыстырып, ой-пикирди көркемлеп қолланыўда хәм сөзлердің мәнісин күшейтип толықтырыўда, өз ара байланыстырыўда үлкен әҳмийетке ийе болады.

Көмекши сөзлер деп мектеп грамматикаларында, сондай-ақ базыбир илимий мийнетлерде тек дара қолланылмайтуғын лексикалық мәніси жоқ сөзлер ғана айтылып жүр. Яғный рус тилиндеги „Служебные части речи“ деген сөз шақабы көмекши сөзлер деп алынып киятыр. Солай етип, көмекши сөзлер: тиркеуиш, дәнекер, жанапай деп үшке бөлинеди. Бирақ тиркеуиш, дәнекер, жанапай сөзлерден басқа көмекши фейил, көмекши атауыш сөзлер фейил сөзлер менен атлық сөзлердин ишинде тексерилген менен көмекши сөзлер менен улыўма мәніси жағынан бир-бирине жақын. Мәселен, көмекши атауышлар менен көмекши фейиллерди басқа көмекши сөзлер менен салыстырып қарағанымызда, лексикалық мәніси басым болып олар атауыш сөзлер менен фейил сөзлерге жүдә уқсас болып келеди. Деген менен булар бирде атауыш, бирде көмекши сөзлердің хызметин де атқара береди. Бирақ бул көмекшилердің атқаратуғын хызметлери жағынан қандай өзгешеликлер бар, не ушын булардың биреулерин дара сөз шақабы деп қарап, ал биреулерин (*көмекши атауыш*, көмекши

фейил) басқа сөз шақаптары менен қосып тексерилуінің себептерін анықлау, олардың толып атырған өзгешеліктерін дурыс шешіуге себепші болады.

Көмекші атауыш та, көмекші фейилдер де, ұлыұма алғанда, дара қолланылатуғын көмекші сөзлер. Бірақ бұндай көмекшілердің грамматикалық мәнісіне қарағанда лексикалық мәнісі күшлі. Бұл көмекшілердің bazı бiреулері бiрде толық мәнилі сөздің хызмегін атқарса, бiрде көмекші мәнилі сөз ретінде қолланылады. Мысалы: *бас, жан, қас, үй, ал, бер, кәр т. б.* Бұндай көмекшілер мәнилі сөзлер менен дизбеклесип қосымша лексика — грамматикалық мәніні аңдалады. Бұл көмекшілердің бiр қатары (*алты, үсти, қасы, алды, арты, жаны, тусы, арасы т. б.*) атауыш сөзлер менен, ал бiразы (*еди, екен, бар, ал, қой т. б.*) фейил сөзлер менен байланысты қолланылады. Соның ушын көмекші атауышларды атлық категориясына, көмекші фейилдерди фейил категориясына байланысты тексерілгени хәр тәрептеме дурыс болады. Себеби бұл семантикалық мәнісі бойынша да, өзгеріу формалары хәм хызметі бойынша да көмекші атауышлар — атлық сөзге, көмекші фейил — фейил сөзлерге уқсас болады.

Ал дәнекер, тиркеуіш, жанапай сөзлерди көмекші сөзлер деп аталған менен жоқарыда аталған көмекші сөзлерден үлкен айырмалары бар. Бұл көмекшілер тек гәптерди, сөзтерди өз ара байланыстырады. Олардың байланыстарының қандай екенлігін анықлайды. Айырымлары белгилі сөзлерге дизбеклесип, дизбеклескен сөзлеріне қосымша мәні қосады. Бұлар өзтерінің дәслепкі семантикалық мәнісі менен хызметі жағынан, сондай-ақ грамматикалық формалары жағынан да ажыралып, өз алдына бiр топар, грамматикалық жана категория болып қалыпкескен. Соның ушын көмекшілердің бұл топарын да белгилі атама менен атап, ұлыұма көмекші сөзтерди атқаратуғын функциясына, хәр қайсысының дара-дара хызметтеріне қарай: *көмекші атауыш, көмекші фейил, сап көмекші* деп үшке бөлеміз.

§ 130 САП КӨМЕКШІ

Сап көмекшілер деп дара турып қолланылмайтуғын, лексикалық мәнісі жоқ, мәнилі сөзлерге қосылып, оларға хәр түрлі мәні қосып, гәптерди ықшамлап өз ара байланыстыратуғын көмекшілердің бiр топарына айтылады. Сап көмекшілерге аффикслер қосылмайды. Дизбеклескен тең мәнилі компоненті де бола алмайды. Мәнилі сөзтердің жетегінде болып, олардың бiр-бiрi менен дизбеклестіріуісі, жанапайшысы сыпатында қолланылады. Сап көмекшілердің мәнілері басқа сөзлер менен қарым-қатнасқа түскенде ғана анықланады. Сап көмекшілер гәп агзасы бола алмайды хәм суффикслер сыяқты оларға пәт түспейди. Сап көмекшілердің басқа кө-

мәнін сөзлерден өзгешелігінің бәрі — атқаратуғын хызметі жағынан аффикслерге усайды.

Сап көмекшілердің тилде бұрыннан қалыптасқан грамматикалық категория екенлігі анық. Тарихый шығыу негізгі жағынан қарағанда, көмекші сөзлердің бәрі де мәнілі сөздерден, демек, дәслепкі дара мәнілі атауышлардан, феил формаларынан шыққан. Булар дәуірлердің өтуі менен көп қолланыулардың, қайта-қайта дизбеклесип айтылыудың нәтижесінде қазіргі ұазыпласында қолланылатуғын бөлған.¹

Сап көмекшілердің барлығының атқаратуғын хызметлери бирдей емес. Биреулері сөз бенен сөзді, гәп пенен гәпти байланыстырады.

Бир топары айырым сөзлер менен белгилі сепликте турып хәр түрлі мақсетте қолланылса, ал гейпаралары сөз хәм сөз дизбеклерине, гәплерге қосымша мәні аңлатуы үшін бир-биринен өзгешеликлерине қарай, сап көмекшілер: *тиркеуиш*, *дәнекер*, *жаналай* сөз болып үш түрлі сөз шақабына бөлнеди.

ХІІ. ТИРКЕУИШЛЕР

§ 131. ТИРКЕУИШЛЕР ТУУРАЛЫ УЛЫҰМА ТҮСИНІК

Тиркеуиш өзі менен байланыслы сөзден кейін келип сол сөзлердің белгилі формада туруыын талап етип турады хәм өзинің байланыслы сөзинің гәптеги басқа сөзлер менен грамматикалық қатнасын анықлау үшін хызмет атқарады.

Тиркеуишлер белгилі сепликтеги мәңгилі сөзлерге ырайлашып келеди де, дизбеклесетуғын сөзі менен басқарып байланысады. Тиркеуишлер гәптеги, ой-пикирді, жыйнақлап мәнісін күшейтип туруыда да үлкен әхмийетке ийе болады. Мысалы: 1. Енди олар ырашған түсіп, қырман атып атырған адамға қарай бет алды (*Т. Қайыпбергенов*). 2. Әй қызым, мен өзим тууралы көбирек сөйлеп жибердим, бұрын еситкен де шығарсаң. 3. Шырадың кишкене қайығы Әмиүдәрьяның толқынының бауырында шылпылдатып арғы жағаға шейін жүзді. (*Т. Қайыпбергенов*). Биринши гәптеги „қарай“ тиркеуишин алып таслап „Енди олар ырашған түсіп қырман атып атырған адамға бет алды“ десек гәптің мәнісине бираз өзгерис кирип, гәптің көркемлігі төменлейди. Екинши гәптеги „тууралы“ тиркеуишин алып, „Әй қызым, мен өзим көбирек сөйлеп жибердим, бұрын еситкен де шығарсаң“ болып, ким хәққында сөйлегени белгисіз болып қалады. Үшинши гәптеги „шейін“ тиркеуишин алып айтсаң да, гәптің мәнісине өзгерис киреди. Демек, бул мысаллардан тиркеуиш сөзлердің гәпке, гәптеги

1. *Ы. А. Ысқақов*, Қазіргі қазақ тілі, Алматы, 1974, .. бет.

алырым сөзлерге қосымша мәни беру менен, өзлериниң грамматикалык мәнислериниң гәп ишинде белгили сөзлер менен дизбеклескенде анықланатуғыны көринеди.

Тиркеуиш сөзлер де басқа көмекши сөзлер сыяқлы бурын лексикалык дара мәниси бар сөзлерден пайда болған. Тиркеуиш сөзлердиң бурынғы мәнилери ҳәр түрли жол менен, кем-кемнен гүмилжиленип, бурынғы мәнисин, формасын өзгертип (базыбиреулериниң формасы сақланған) тиркеуиш сөзге аўмасқан. Нәтийжеде басқа бир грамматикалык категория пайда болған.

Тиркеуиш сөзлердиң семантикасы да мәнили сөзлердиң семантикасы сыяқлы базыбиреулерин белгиди, ал базыбиреулериниң белгисиз екенин көремиз. Мәселен, *бенен*, *пенен* тиркеуиши „бир“ деген санлык сөзден тиркеуиш болып қәлиплешип кеткен. Ҳәзирги өзбек тилинде бул сөз „билан“ болып қолланылып жүр, ал әйемги ескерткишлерде „бирлә“ болып қолланылған „*Ики қулын билә олты*“¹

XVIII—XIX әсирдеги қарақалпақ жазыушыларының творчествосында да бул форманың „билән“ болып сақланып келгенин көремиз.

Мысалы:

Ел ҳәм жер биләндүр, жер ҳәм ел билән,
Жерсиз елдиң өмири дәрбедир билән,
Өмир өтер жүректеги шер билән
Кәдириң сениң бизге өтги Бозатау (Әжинияз).

Көплеген тиркеуиш сөзлердиң қандай сөзден пайда болғанын түсиниу қыйин емес. Оларды ҳәзирги формаларына қарап шамалауға болады. Мысалы: сыяқ-лы (*сыяқ*, *сықыл*, *секил*), арқа-лы (*арқа*), бой-ы (*бой*), гөре, көре (*көр*) тағы басқа да тиркеуишлердиң бурын лексикалык мәниси болғаны менен дәуирлердиң өтиўине байланыслы олардиң лексикалык мәнислери гүңгиртленип я жоғалып, тиркеуиш сөзлерге айланған. Тиркеуиш сөзлердиң гейбиреулериниң еле лексикалык мәнислерин сақлап, бирде тиркеуиш, бирде рәуиш сөз болып қолланылып жүргенлери де бар. Мысалы: Оны әкелген атлылар аўылға сиңгеннен кейин барып ҳәрекетлер басланады (*Т. Қайыпбергенов*). Булар да қатарға қосылып отырғаннан соң қолға суў алынды (*Т. Қайыпбергенов*). Соң кешикпей-ақ қонақлар да тарқады (*Ө. Айжанов*). Бекмурат кейин жәнжел шығарды (*Т. Қайыпбергенов*). Алдыңғы гәплердеги „кейин“, „соң“ тиркеуиш, ал соңғы гәплердеги „соң“, „кейин“ сөзлер—рәуиш.

Қарақалпақ тилинде тиркеуиш сөзлер атлық сөзлер сыяқлы аффикслер жалғанған формада да ушыраса береді. Мыса-

1. С. Е. Малов. Еписейская письменность тюрков, Москва, —1952,

лы: кейиннен, соңында, бойында тиркеуишлери (*кейин-нен, соң-ы-нда, бой-ы-н-да*). Бирақ солай болганы менен бурынғы тиркеуиш мәніси өзгермейди, тартым, сеплик категорияларының мәнили сөзлерге қосылғанда аңлататуғын қарым-қатнасың билдирмейди. Сийрек жағдайларда тартымланған формада тиркеуишлер өзнен бурынғы сөз бенен изафетлик байланысқа түсіп қолланылады. Мысалы: Төрештиң кейнинде басқа да балалар бар еди (*Н. Дәуқараев*).

Демек, жуумақлай келгенде, тиркеуиш дегенимиз—өзиниң дара лексикалық мәніси жоқ, ямаса бурынғы лексикалық мәніси белгисизленип кеткен, дара мәнили сөзлер менен бир дизбек болып айтылғанда өзнен бурынғы сөздің сеплик жалғауларының биреуінде келиуиш керек қылып, сол сөздің мәнісин толықтырып я сөзди басқа сөзлер менен байланыстырып жүретуғын сап көмекшилердің бир түри.

Тиркеуиш сөзлердің аңлататуғын мәніслери олардың қай сепликти керек қылып байланыстырып турууларына қарай ажыратылады. Мысалы: 1. Соннан кейин жәнжел—дау дерлик күн сайын шыға береді (*Ө. Айжанов*). 2. Печтип кууысына қарай аяғын созып жамбаслады (*Т. Қайыпберенов*). 3. Ерли-зайыплы екеуи чайдан соң басалайды басып ишип отырып, узақ ойласыққа кетти (*Ө. Хожаниязов*). 4. Бул ҳаққында үзил-кесил сөйлесип, үәде етип болдык (*Ж. Аймурзаев*). 1—4 гәплердеги „сайын“, „ҳаққында“ тиркеуишлери атау сеплигиндеги сөзлер менен байланысса, 2-гәптеги „қарай“ тиркеуиши барыс сеплигиндеги сөз бенен, ал 3-гәптеги „соң“ тиркеуиши шығыс сеплигиндеги сөз бенен бир дизбек болып қолланылған. Сонлықтан булардың грамматикалық мәніслерини де ҳәртүрли бола бериуи мүмкин.

§ 132 АТАУ СЕПЛИГИНДЕГИ СӨЗЛЕР МЕНЕН ҚОЛЛАНЫЛАТУҒЫН ТИРКЕУИШЛЕР

Сайын тиркеуиши, турмыста жиин қолланылатуғын тиркеуишлердің бири. Бул атлық сөзлер менен, өткен мәхәл формасындағы келбетлик феиллер менен бир дизбек болып қолланылады да, ҳәрекеттиң дауам етиуин, ямаса дизбеклескен сөзин анықлап жүреді. Мысалы: Айтайық, балықшы жыл сайын ишии көлден қашады... териге ийне шанышқан сайын сәл дирилдегендей болды (*Ө. Айжанов*).

Сайын тиркеуиши көплик жағдайда ўақытқа байланыслы қолланылғанда атлық сөзлер менен байланысып келеди. Мысалы: Қәхәрли қыс күн сайын күшине минип, өзин балықшыларға танытып турады. (*Ө. Айжанов*). Атамурат саат сайын кубылып турады. (*Т. Қайыпберенов*).

Сайын тиркеуиши барлық ўақытларда ўақытқа байланыслы сөзлер менен дизбеклесип айтыла бермей, гейде байланыслы сөзин айрықша атап та көрсетеди. Мысалы: Көзи сайын

бир жырттық (Ө. Айжанов). Үй сайын радио қурылды (А. Бекимбетов). Бул мысаллардағы сайын тиркеуішлери уақытты билдирмейтуғын „көзи“, „үй“, сөзлери менен бир дизбек болып оларды айрықша атап көрсетип тур. *Сайын* тиркеуішини базы-бир жағдайларда шығыс сеплик формасындағы оннан, буннан деген алмасық сөзлер менен де бир дизбек болып қолланылады. Мысалы: Бекимбет оннан сайын олар не айтар екен деп қулағын салыўда (Ө. Айжанов).

1) *Сайын* тиркеуішини уақыт мәнісин билдиретуғын атлық сөзлер менен бир дизбек болып қолланған жағдайларда, қарақалпақ тилинде *сайын* тиркеуішиниң хызмегин сгильяк жақтан орын сеплиги де атқара береді. Мысалы: Қарны шәмпиийп, күн сайын көйлегин жыйнай берди (Ө. Айжанов). Бул гәптеги *сайын* тиркеуішини алып таслап, „қарны шәмпиийп күнде көйлегин жыйпай береді“ деп, айта бериўге болады. Бирақ улыўма мазмуны бирдей болғаны менен, азда болса өзгешелик бар екенни сезиледи. Гейпара жағдайларда „сайын“ тиркеуішиниң мәнісин усы тиркеуіш пенен байланыслы айтылған сөз орын сеплигинде қолланылған менен оның хызметин атқара алмайды. Бирақ, ол сөздиң алдына „хәр бир“ деген сөзди қойып айтқан жағдайда ғана „сайын“ тиркеуішиниң хызмегин атқарыўы мүмкин. Мысалы: Бизлер саат сайын жаңалық күтемиз (Т. Қайыпбергенов). Бул гәпти „Бизлер саатта жаңалық күтемиз“ деп „сайын“ сөзин түсирип, „саат“ сөзин орын сеплигинде қолланылған менен биришини гәптиң мәнісини аңлатпайды. Бирақ „сайын“ сөзин алып таслап „саат“ сөзиниң алдынан „хәр бир“ сөзин қойып айтсақ „Бизлер хәр бир саатта жаңалық күтемиз“ болып, „сайын“ тиркеуішиниң түсирилип қалғаны менен гәптиң мәнісиниң нұқсан келмейди.

Ушын тиркеуішини атлық, алмасық, *-у-ыу-иу* суффикслери қосылған атауыш феийл, *-ған-ген, -қан, -кен* суффикслери қосылған (тартымланған формада) келбетлик феийллер менен дизбеклесини келип, төмендегидей мәнилерде қолланылады.

1. *Ушын* тиркеуішини белгили бир себепти, мақсетти билдиріў ушын қолланылады. Мысалы: Себеби, Айханның оқыўға кетиўи ушын келисим бериўине себепкер болды. Үйди ол усындай отырысна ушын сатқан болыўы керек. Бирақ оның менен көп қарсыласа берместен үждемей қалсаң болғаны, кем-кем пәсине қайтып, өз кемшилиги ушын кеширим сораиды (Т. Қайыпбергенов). Азатлық ушын қурбан болған қақарманлардың қанына боялған Әмиўдәрья бүгин халқымыздың мәпи ушын туўлап татып-тасып, бурынғысынан да күшейди (Ж. Аймурзаев).

1. *Ушын* тиркеуішини алмасық сөзлер менен дизбеклесип айтылғанда, бир нәрсени атап көрсетиў мәнісин аңлатады. Егер алмасық сөзлер ийелик сеплигинде турып, ушын тиркеуішини менен байланысса, оның мәнісин бурынғыдан да күше-

йеди. Мысалы: Биз сол ушын келип отырмыз ба? Соның ушын Жийемурат буны тракторшылыққа қолайлап жүр деп Дәулетбай күлди (Т. Қайыпбергенов).

Деп тиркеуіши мәнісін жағыпан *ушын* тиркеуішине жақын болған менен, барлық уақытта атау сеплигиндегі сөзлер менен дизбеклесе бермей, басқа формадағы сөзлер менен де дизбеклесип, төмендегідей мәнилерди аңлатады.

а) Атауыш сөзлерге дизбеклесип, белгили бир объекти көрсетеди. Мысалы: Балама деп жыйған-тергенимди сандықтың төрине таслап қойып едим (А. Бекимбетов). 2. Мениң әрманым орынланса, әлбетте өзимди бахытлы деп санар едим (С. Бахадирова).

б) *Деп* тиркеуіши көпшилик орынларда *фейил* сөзлерге дизбеклесип белгили мақсетти, себепти билдиреди. Мысалы: 1. Қашып баратырғанын билип, усы ауылдың жесири шығар деп әкелди. Ал, бир нәрсе деуге күлгендей бәлар деп үндемеді (Т. Қайыпбергенов). 2. Садық оқысын деп оны мектепке де апарды (Ж. Аймурзаев). 3. Ол күни менен Елмураттан қызың бар ма деп сорамақшы болып, ретин тауа алмай иркилип княтыр еді (С. Бахадирова).

Туұралы, қаққында тиркеуішлери. Бул тиркеуішлер қарақалпақ тилинде бир-бириниң синоними ретинде теңдей қолланыла береді. *Туұралы, қаққында* тиркеуішлери атық, алмасық, атауыш *фейили* (у, ы, иу), келбетлик *фейиллер* (*ған-ген, қан-қан*) менен дизбеклесип келип, предметтиң ямаса ис-хәрекеттиң хабарын аңлатады. Мысалы: Сен биринши болып терек егиу туұралы сөзге шықсаң тәуір болар еди (Т. Қайыпбергенов). Бул қаққында үзил-кесил сөйлесип, үде етип болдық. Улым қаққында, өзим қаққында, келиним қаққында, сөйлейжақпан,—деди енем иркилип турып (Ж. Аймурзаев).

Қарақалпақ әдебий тилинде *туұралы, қаққында*, тиркеуішлериниң синоними түринде „жөнинде“ тиркеуіши де қолланыла береді. Мысалы. Муғаллим жөнинде хеш хабар болмады (Т. Қайыпбергенов). Бул гәпте *жөнинде* тиркеуішин алып таслап муғаллим *қаққында, туұралы* хеш хабар болмады деп қолланыуға болады. Гейпара орынларда *туұралы, қаққында, жөнинде* тиркеуішлери дизбеклескен сөзлерде бул тиркеуішти алып таслап қолланығанда, гәптиң мәнісине өзгерис кирмейди, тек стильлик өзгешеликтери ғана аңланады. Мысалы: Балалар қаққында олар умытып кеткен екен (С. Салийев). Бул гәптеги *қаққында* деген тиркеуішти алып таслап „балаларды олар умытып кеткен екен“ деп табыс сеплигиниң жалғауын қосып айта бериуіге болады. Бунда стильлик өзгешелиги болмаса, мәни жағынан өзгешелик сезилмейди. Бирақ *қаққында, туұралы, жөнинде* тиркеуішлерин гез келген жерлердиң барлығында алып таслап қоллана бериуіге болмайды. Мысалы: Айсулыу туұралы сениң менен пикир алысып сөйлесиуим керек еди. Бирақ бул жөнинде хеш-

кандай ўақыт таба алмадым. (Ж. Аймурзаев) Бул гәплердеги *туўралы, жөнинде* тиркеўишлерин алып таслап, усы тиркеўишлер дизбеклесип турган „Айсулуй“, „бул“ деген сөзлерди табыс сеплик формасында қоллансак, гәплерден мәни шыкпай қалады. Ал, гейпара жағдайларда, қарақалпақ тилинде *ҳаққында, туўралы, жөнинде* тиркеўишлерин гәптеги дизбеклесип турган сөзинен алып таслап қолланылса да, гәптиң мәнисине үлкен өзгерис кирмейди. Мысалы: Бул жерде Айдана туўралы ҳешқандай сөз болған жоқ (Ө. Хожаниязов). Бул гәпти „Бул жерде Айдана ҳеш қандай сөз болған жоқ“ деп айта бериўге болады. Деген менен бул гәптиң стильлик өзгешелигиниң бар екенлиги сезиледи.

Бой тиркеўиши қарақалпақ тилинде *бой* формасында тиркеуишлик мәни аңлатпайды. Тартымланған, сепленген, айырым суффикслерди қабыл алған (*бойы, бойына, бойында, бойынша*) түринде тиркеўиш болып қолланылады.

Бойы, бойында, бойына, бойынша тиркеўишлери атлык сөзлер менен бир дизбек болып қолланғанда, ҳәр түрли мәнис аңлатады. Мысалы: Сейдан ғарры өмири бойы балтыры сызлап, төсек тартып жатқан емес (И, Юсупов). Ол кеше күн бойына үйге келмеді (Т. Қайыпбергенов). Ерполат өмири бойына аўыр турмыс пенен гүрести (М. Дәрибаев). *Бойында* тиркеўиши дизбеклеснў менен белгили бир бағдар, мөкан мәнисин аңлатады. Мысалы:

Сарҳаўыз бойында отырма-түрма,
Гүлдиң шақасына бұлбұл қондырма, (Халық қосығы).

Жол бойында еки ой оны бирден бийледи (Т. Қайыпбергенов).

Бойынша тиркеўиши дизбеклескен сөз барлық ўақытта мезгилге байланысly мәнис аңлата берместен, белгили бир мөканин қөлемин де аңлата бериўи мүмкин. Мысалы: Быйыл республикамыз бойынша пахта план мүддетинен бурын орынланды. („Совет Қарақалпақстаны“).

Қарақалпақ тилинде *бойы, бойына, бойынша*, тиркеўиши келбетлик феилдиң *ған-ген, қан-кен* суффикслери арқалы жасалған түри *ҳәм-ыў, -иў, -ў* суффикслери арқалы жасалған атаўыш феил менен бир дизбек болып та базы бир жағдайларда қолланыла береді. Мысалы: 1. Атажан ата фермалан келген бойы зоотехник пенен маллардын жайлаўы туўралы әңгимеге киристи. (Ж. Сейитназаров). 2. Оқытыўшы классқа кириў бойына барлық оқыўшылар орыпларынан турды (Т. Қайыпбергенов). 3. Бала конфетаны ылақтырыў бойына, маймыл оны қағып алды (Л. Толстой). 4) 1965-жылы декабрьде, Нөкисте байраққа ат жибернў бойынша жарыс күтә қызыкты өтті. („Жас Ленинши“).

3 **Сыяқлы** (секилли, тәризли, тақыллетте) (қурлы қурлым, қурақым, ғурлым, киби, яңлы) тиркеуішлери. Бул тиркеуішлер атлық, алмасық, атауыш феил, келбетлик феилдин откен мәхәл формасы менен байланысып, бир дизбек болып қолланылады. Олар менен дизбеклесип келген сөзлер салыстырыу тенеу, усатуу мәнилериң аңлатады. Мысалы: 1. Оларда сиз сыяқлы бир илажын тапты. Билгншбай барлығын өзи ислеген сыяқлы мактанатуғын еди (*Н. Носов*). 2. Базда жаңа ҳүкимет тууралы адамлардан ызың-сызың гәп еситсе, келешектен үмитленип, өзинше „Қутыбай сыяқлы душпанлардың үстинен шығып, бәйбишесин өз орнына жумсап хәз етсем“ деп қыйланады (*Т. Қайыпбергенов*). 3. Жасымызда бизлерде сиз ғурлым болғанбыз. Дәулет қурақым жумыс ислеу бизлердин де қолымыздан келеди (*С. Хожаниязов*). Маймыл тап адам тәризли тезлик пенен жоқарыға шықты (*Н. Носов*). 5. Тулпар деген ябы яңлы болмайды. Тасқа тийип, дойнағынап майрылса (*Әжинияз*). 6. Сонлықтан Жийемурат Серкебайға исенген тәризли алдын оранқырап сөйлеген болды. (*Т. Қайыпбергенов*). 7. Сен секилли халыққа масқара бола алмайман, — деди Айшолпан (*Ж. Аймурзаев*).

Бул тиркеуішлердин сөзлер менен бир дизбеклесип аңлататуғын мәнисин *дай-дей, тай-тей* аффикслери де атқарады. Мысалы: Адамдай сөйлейди. Адам сыяқлы сөйлейди. Гүмистей жарқырайды. Гүмис яңлы жарқырайды. Жумабайдай түсипеди. Жумабай ғурлым түсипеди.

Киби тиркеуіши де тенеу, салыстырыу мәнисин аңлатады. Бирак бул тиркеуіш қарақалпақ тилинде көбинесе поэзияда қолланылады

Мысалы: Тауыс киби жылға менен бақасаң,
Ашықлардың жүреклерин жақасаң (*Әжимилз*).
Жұлдыз киби жымындасып ойинайсаң,
Мийнет етсем алтын гүмша байлайсаң (*И. Юсупов*).

Арқалы тиркеуіш атлық, алмасық ямаса-ыу, -иу, -уаффикслери арқалы жасалған атауыш феили менен дизбеклесип келеди. Бул дизбек орынланған ис—хәрәкеттиң қандай да бир нәрсениң көмеги менен болғанлығын аңлатады. Мысалы: Бириншиден, сен барлық хабарды пристав арқалы билиуиң керек хәм бизге жеткеруиң керек (*А. Бекимбетов*). Мураг төрт тәрепин тоғай басқан кишкене майданша арқалы өтти. (*Ж. Аймурзаев*). Суу азанғы күнниң сағымы арқалы көллердин айдышындай көрпипеди (*С. Хожаниязов*).

Гейпара жағдайларда „арқалы“ тиркеуішниниң хызметин „менен“ тиркеуіши атқарады. Мысалы: Хатты микроскоп арқалы оқыдык. Хатты микроскоп пенен оқыдык. Адамларды машина менен өткердик. Адамларды машина арқалы өткердик. Салыны комбайн арқалы жыйнадык. Салыны комбайн менен жыйнадык. Тап усындай-ақ базы бир жағдайларда, **арқалы**

тиркеуишнин дизбеклесип қолданылатуғын сөзиниң хызметин сөз атынан жақтан шығыс сеплигиндеги сөз атқара алады. Мысалы: Хатты почта арқалы алдым. Хатты почтадан алдым. Хабарды Айсулыў арқалы еситтим. Хабарды Айсулыўдан еситтим. Ақша Ержан арқалы жиберилди. Ақша Ержаннан жиберилди. Мине, бул мысаллардан усылай қолданылғанда гәплердин мәнисине өзгерис кирмейтуғынлығы көринеди, бирақ олардын стильлик жақтан өзгешелиги болады.

Менен (*бенен, пенен*) тиркеуиши. Бул тиркеуиши—қаракалпак тилинде ең актив қолданылатуғын тиркеуишлердин бири. Бул тиркеуиш атлык, алмасық, рәуиш, атауыш феилл, келбетлик феилдин өткен мәхәли менен бир дизбек болып қолданылады да, төмендеги мәнилерди аңлатады:

1. **Менен** (*бенен, пенен*) тиркеуиши менен дизбеклескен сөз ҳәрәкеттиң белгили бир предметтиң, нәрсениң жәрдеми менен болғанын аңлатады. Мысалы: Ердин үстинде еңкейил қамшы менен шырп еттирип еди, ат демниң арасында шырлдауықтай шыр гүбелек айланды (*Ж. Аймурзаев*). Агроном өткир пышақ пенен алма шақасының жарахатланған жеринен кесип алды (*С. Салиев*). Бедени орақ пенен дүрсте етип майдалады. (*Ж. Сейтназаров*).

2. **Менен**—(*бенен, пенен*) тиркеуиши менен дизбеклескен сөз ис-ҳәрәкеттиң көпшиликтиң қатнасыуы менен иске асыуын аңлатады. Мысалы: Сәўле бүгин жумыстан курдаслары менен бирге қайтты (*С. Хожаниязов*). Ерполат жыйналған адамлар менен хошласып кетти (*М. Дәрибаев*).

3. **Менен** (*бенен, пенен*) тиркеуиши менен дизбеклескен сөздин қатнасы менен ис-ҳәрәкеттиң орынланыуы билдириледди. Мысалы: Курбан көзиниң қыйығы менен қарады. (*Т. Қайыпбергенов*). Айсулыў бүгин сыясы таўсылып қалып тапсырмананы қәлем менен жазып келген еди (*Ж. Сейтназаров*). Үш кисиден артық адам көтере алмайтуғын ултаны тегис, кишкене қайық пенен өтиў керек еди (*М. Шолохов*).

4. **Менен** (*бенен, пенен*) тиркеуиши мезгел мәнисин аңлататуғын сөзлер менен бир дизбек болып, белгили ўақытты аңлатады. Мысалы: Ақсуўатлылар қылышын сүйреген қыс пенен хошласыл, жаңа жылдын қушағына енди (*А. Бегимов*). Бүгин күни менен жыйнаған металл сынықларын Қуўанышбайға тапсырдым (*Т. Қайыпбергенов*).

5. **Менен** (*бенен, пенен*) тиркеуиши менен дизбеклескен сөз истин сынын аңлатады. Мысалы: Бүгин балалар сабақты қызығушылық менен тыңлады (*Т. Қайыпбергенов*).

Айшагүл оған қараў менен елестирмеди (*Т. Қайыпбергенов*).

6. **Менен** (*бенен, пенен*) тиркеуиши алмасық сөзлер менен атаў сеплиги формасында да, ийелик сеплиги жалғанған формасында да бир дизбек болып қолданыла бередди. Мысалы: Мен де сениң менен теңдей турып жуўап беремен (*С. Хожан*

ниязов). Мениң қыялым сепин менен усы жөнинде сөйлесің, еди (С. Хожаниязов). Ал Курбанбай бүгін биз бенен сөйлеспей-ақ қойды (Т. Қайыпбергенов).

§133. БАРЫС СЕПЛИГІНДЕГІ СӨЗДЕР МЕНЕН ҚОЛЛАНЫПАТУҒЫН ТИРКЕҮИШЛЕР.

Дейин, шекем, шейин тиркеуішлери. *Дейин, шекем, шейин* тиркеуішлери карақалпақ тилинде биринің орнына бири синоним ретінде қолланыла береді. Булардың сөзлерге беретуғын қосымша мәніси жағынан хеш өзгешелигі жоқ. *Дейин, шекем, шейин* тиркеуішлери дизбеклескен сөзлер белгилі бир орынға, меканға хәм ұақытқа бағдарланыу мәнісин аңлатады да, көпшилик жағдайда атлық хәм алмасықлар менен бир дизбек болып қолланылады. Ал гейпара орынларда санлық және келбетлік фейилдің өткен мәхәл формасындағы түрлери менен де бир дизбек болып келе бериуі мүмкин. Мысалы: Адамлар бийикке, вагонлардың төбесине шекем шығып алды (Ө. Айжанов). ...Мине, соған дейин қалайынша өткеріу мүмкин? (Ө. Айжанов). ...Қәлимет бай тап саат үшке шейин сары ууайымға берилип отырды (Ө. Хожаниязов). Бүгін балалар қас қарайғанға дейин үйлерине тарқаспай ойнап жатты (Т. Қайыпбергенов).

Қарай, қарап-тиркеуішлери. Бул тиркеуішлер де биринің орнына бири қолланыла береді. Олар тексттеги орынларына қарай бирде тиркеуіш хызметін атқарса, бирде фейил болып хызмет атқарады. Мысалы: Түнге қарай аяз шымырланған (Т. Қайыпбергенов). Жийемурат оған көшип кетеди екен деп күлип қарай алмады. (Т. Қайыпбергенов) Биринши гәштеги *қарай*, тиркеуіши, ал екінши гәштеги *қарай*-хал фейил. Демек *қарай, қарап* тиркеуішлери шығысы жағынан „қара“ фейилинен пайда болған. Олардың лексикалық мәніси еле пүткиллей жоғалып кетпеген.

Қарай, қарап тиркеуішлери, атлық, көмекши атауыш, рәуиш алмасықлар менен дизбеклесип қолланылады да, төмендеги мәнилерди аңлатады:

1. *Қарай, қарап* тиркеуішлери белгилі бағдарға жөнелиу мәнісин аңлатады. Мысалы: Излер бара-бара тоғайдың төрине қарай шийеленисип барады (Т. Қайыпбергенов). Дәрменбай менен киндигиң бир болса, сен де кете бер деп,—Жәлмен төрге қарай өрлей берди (Т. Қайыпбергенов).

2. *Қарай, қарап* тиркеуішлери өлшеу, шамалау мәнісин аңлатады. Мысалы: Жеті жыллық планның орынланыуына қарай бул ұақыт жақынласа берди („Совет Карақалпақстаны“). Докладшы көпке қарап сөзин дауам ете берди (А. Бекиметов). Алға қарай еки-үш кәдем илгериледи...(Т. Қайыпбергенов).

3. **Қарай қарап** тиркеуішлери белгили бир тийкарда болған истиң нәтийжесин аңлатады: Мысалы: Рабочийлардың ислеген жумысларына қарай ҳақы төленди („Жеткиншек“). Мугаллим ҳәр бир оқыўшының минезине қарап жумыс жүргизетуғын еди (Т. Қайыпбергенов).

„Қара сөзиниң тийкарынан **қара-ған-да, қара-ма-й, қара-мас-тан** сөзлери жасалып, барыс сеплигиндеги сөз бенен бир дизбек болып, тиркеуіш ичинде қолланылады. Мысалы: Самалға ҳәм күнге қарамай алға илгерилип княтыр еди (А. Гайдар). Мен Иринкаға қарағанда өзимди беккем туттым (М. Шолохов). Басқа ҳаяллар күйеулерин ҳәм балаларын менен сөйлесип атыр, мениң ҳаялым шақаға питкең жапырақтай ҳеш нәрсеге қарамастан маған жабысып тек қалтырайды, ал бир нәрсе деуге тили гүрмелмейди (М. Шолохов).

Таман тиркеуіши. Бул тиркеуіштиң мәнисин **қарай** тиркеуішиниң мәнисине күтә жақын. Мысалы: Бир ўақытта қарасам, жолдан бұрылып маған қарай (**таман**) тым-тырыс княтыр (М. Шолохов). Бул мысаллардағы „қарай“ тиркеуіш менен „таман“ тиркеуішиниң беретугын мәнисин бирдей. Соңлыктан „таман“ тиркеуіши де дизбеклескен сөзи менен белгили бағдарға, меканға, ўақытқа байланысты қолланылады. Мысалы: Жүк машинасы қуяшы күнде кең жолды бойлап алға қарай (**таман**) баратыр екен (А. Гайдар). Енди ол да алдына таман (қарай) ептериле берип турмакшы болғанда, есик ашылып, Хожа кирип келди (Т. Қайыпбергенов). Онан соң бирден жуўырдым, тек шығысқа таман туўры бағыт алдым...

„Жақын“ сөзи де барыс сеплигиндеги сөз бенен бир дизбек болып қарай, **таман** тиркеуішиниң мәнисин аңлата беріўи мүмкин. 1. Кешке қарай балалар үйлерине тарқасты. 2. Кешке жақын балалар үйлерине тарқасты. 3. Кешке таман балалар үйлерине тарқасты. Бул гәплердеги жақын, таман қарай тиркеуішлериниң стильлик жақтан аздап өзгешелиги болмаса, улыўма гәптиң мазмунының бир екенин көремиз. Бирақ, **қарай, таман, жақын** тиркеуішлери бәрқулла бириниң орнына бири қолланыла бермейди. Мысалы: Ол усы ойлар менен кеңсеге **қарай (таман)** кетти (Т. Қайыпбергенов) Бул гәптеги „қарай“ тиркеуішиниң орнына „таман“ тиркеуішин қоллапыўға болады да, ал „жақын“ сөзин қоллапыўға болмайды.

§ 134. ШЫҒЫС СЕПЛИГИНДЕГИ СӨЗЛЕР МЕНЕН ҚОЛЛАНЫЛАТУҒЫН ТИРКЕУІШЛЕР

Кейин, соң тиркеуішлери. Бул тиркеуішлер қарақалпақ тилинде бир-бириниң синоними ретинде, бириниң орнына биреўи қолланыла береді. Мысалы: Азғанадан кейин (**соң**) екеўи тағы да қыдырып жүретуғын еди (Ө. Айжанов).

Кейин, **соң** тиркеуишлери ис—хәрекеттиң мезгилин, дауам етиўин аңлатады. Мысалы: Оқыўды тамамлағаннан кейин жумысқа өтетуғынына псенди (Ө. Айжанов). Соннан соң жәнжел, даў дерлик тына берди (Ө. Айжанов). Бул сөзлерди еситкеннен кейин Әметтиң жүзлери жайнады (Т. Қайыпбергенов).

Соң тиркеуишиниң кейин тиркеуишинен бир өзгешелиги ол шығыс сеплиги жалғанбаған келбетлик феилдің **-ған-ген, қан-кен** формалы түрине дизбеклесип, шығыс сеплигиниң мәнисин аңлатады. Мысалы: Бул хабарды еситкен соң, Палўан шыдап тура алмады (Ө. Айжанов.) Ол Турымбеттен айрылған соң ашыў менен қызының атын айтпақшы болып та жүрди (Т. Қайыпбергенов).

Аслам тиркеуиши. Бул тиркеуиш пенен бир дизбек болып қолланылған сөз ис—хәрекеттиң мезгилин, шамасын аңлатады, көпшилик жағдайда ўақыт мәнисин атқаратуғын санлық, рәуишлер менен дизбеклесип қолланылады. Мысалы: Адам қолы—гүл деп усыны айтса болар, пышық мурыны батпайтуғын тоғай ашылып, сексеннен аслам хожалыққа жай берди (Т. Қайыпбергенов). Мине, арадан бир жылдан аслам ўақыт жылдырымдай өтип кетти (Т. Қайыпбергенов).

Аслам тиркеуиши менен дизбеклесип қолланылған сөзлерге стильлик жақтан **-дай-дей, тай-** тең суффикслерин жалған қоллана бериўге болады. Мысалы: Менин усы үйге келгеніме де бес жылдан аслам **(бес жылдай)** ўақыт өтті. (Ж. Аймурзаев).

Басқа тиркеуиши пенен дизбеклесип қолланылған сөзлер салыстырыў, анықлаў мәнисин аңлатады.

„Бөтен“, „өзге“ сөзлери де басқа тиркеуишиниң синоними ретинде қолланыла береді. Мысалы: Қасымда менен басқа адамлар бар сыяқлы сеземен (М. Шолохов). Үйде бүгин Гүлмниң баласынан бөтен хеш ким жоқ еди (Т. Қайыпбергенов.) Дәстүрханның үстинде турған үлкен еки табақтан өзге **(басқа)** тандырға жабылған шөреклер де бар еди (Ж. Аймурзаев).

Бери тиркеуиши. Бул тиркеуиш пенен дизбеклескен сөз ис—хәрекеттиң басланыў мезгилин хәм оның дауам етиўин аңлатады. Мысалы: Атамурад көп ўақыттан бери барып та көрмеген еди (Т. Қайыпбергенов). Анаў күнги жыйналыстан бери саған бир нәрсе айтайын деп жүр едим (Т. Қайыпбергенов). Ал хәўлиси соннан бери кооператив кеңсесине хәм складына айналған еди (И. Юсупов).

Бери тиркеуиши гейпара орынларда „берли“ формасында да қоллана береді. Мысалы: Сәўле келгеннен берли тамақ пisetуғын ўақытта болып қалды (С. Хожаниязов).

Бурин тиркеуиши. Бул тиркеуиш мезгилге байланыслы қолланылып, белгили хәдийсениң, жағдайдың болыўын болжап көрсетеди.

Қарақалпақ тилинде бұрын тиркеуішнің орнына *алдын*, *әуел* тиркеуішлери қолланыла берсе. Булардын біреуінің орнына екіншісі қолланылғанда, дизбеклесетуғын сөзине бететуғын мәнісін өзгермейди, тек стильлік жақтан өзгешелікке ие болуы мүмкін. Мысалы: Бұннан үш жыл бұрын „Қосшылар“ союзының қарарлары менен байдың жери хәм ерл баслы мал-мүлккн конфискаланып, кооператив қарауына берилди (*И. Юсупов*). Хәммеден илгери Ольга тауға өрмеледи (*А. Гайдар*). Георгий оннан бұрын (*алдын*) қайтыұды ойламаған еди (*А. Гайдар*).

Гөре тиркеуіши. Бул тиркеуіш пенен дизбеклесип келген сөз белгилли бир нәрсени салыстыруу, айрықшр етип атап көрсетиу мәнісінде қолланылады. Мысалы: Олардан гөре бизлер тәнеписке ертерек шықтық (*Т. Кабылбергенов*).

Гөре тиркеуіши бирде „көре“, ал бирде „гөре“ формасында да қолланылады. Мысалы: Отын аркалап қиятыр екеп, ий-пандеги жыңғылынан гөре аяғындағы геуішлери сәл кем, еки сесе ауырлау гөй деп шамаладым (*И. Юсупов*). Сууға түсип шомылып шыққаннан көре көпирден айланып-ақ өтейик деп, бир-еки ғарры кисилер сөйлесип баратыр екен (*А. Бекиев*).

Гөре тиркеуішinin тийкары „көр“ деген феил сөзден шыққан. Соң бул сөз өзиниң лексикалық мәнісін жоғалтып, тиркеуіш сөзге айланған. Ал бул тиркеуіштин *көре*, *гөре* болып қолланыла беріуінің себеби, „көрс“ сөзиниң басындағы „к“ сесі үнли дауыссыз хәм дауыссыз сеслерге литкен сөзлер менен бир дизбек болып айтылуының нәтийжесінде „г“ сесине өзгерип кеткен.

ХІІІ. ДӘНЕКЕРЛЕР

§ 133. ДӘНЕКЕР СӨЗЛЕР ТУҰРАЛЫ ҚЫСҚАША ТҮСІМІК

Дәнекерлер сөз дизбеклерин, биргелки ағзаларды, қоспа гәплердин составындағы жай гәплерди байланыстыруу ушын хызмет истейтуғын көмекши сөзлердин бир түри.

Дәнекерлер өзлери байланыстырған гәп ағзалары хәм жай гәплердин өз ара қарым-қатнастарын аңлатады. Олар улмуьма морфологиялық қурылысы жағынан, сондай-ақ мәнісін жағынан да сап көмекши сөзлердин басқа түрлерине жақын болған менен өзиниң тийкаргы өзгешеліклерине қарай дара грамматикалық категория ретинде қаралады.

Дәнекерлер де, көмекши сөзлердин басқа түрлери сыяқлы, дара лексикалық мәнісін жоқ, дара қолланылмайтуғын, гәп ағзасы бола алмайтуғын сөз шақабы.

Дәнекерлер бұрын лексикалық мәнилерге ие болған менен дәуірлердин өтиуі менен хәм олардың дизбеклесип жиий қолланыуларының нәтийжесінде өзиниң бұрынғы мәністерин жо-

ғалтып, тек гәп ағзаларын хәм гәплерди сайланыстырып дәнекерлик ұазыйпада ғана қолланылатуғын болған. Мәселен, *бол-маса* дәнекериниң тийкарын „бол“, *деген менен* дәнекериниң тийкары „де“, (*айт*), *бирақ* дәнекерлериниң тийкары „бир“, „себеби“ дәнекериниң тийкары „себеп“ т. б.

Бирақ барлық дәнекерлердиң бұрынғы лексикалық мәниси, этимологиясы жоқарыдағы көрсетилген сөзлердегідей, белгили болып турмайды. Базыбиреўлериниң бұрын қандай сөз болған хәзир пүткиллей белгисиз. Буның себеби базыбир дәнекерлер басқа тиллерден („хәм“ дәнекери иран тилинен) алынған болса, ал базыбиреўлериниң бұрынғы мәнислери жоғалып, емескиленип, белгисизленип кеткен. Хәзирги карақалпақ тилиндеги *жәмә* дәнекери әйлемги түркий тиллериниң естеликлеринде „йәмә“ болып қолланылған. Мысалы: *биз йәмә әулақимиз яна уришдик*¹. Бул мысалдан дәнекер сөзлердиң узақ, жыллардың даўамында бұрынғы семантикалық мәнислерин жоғалтып, дара сөз шақабы болып қәлиплескенлиги көричеди.

Дәнекер сөзлер өзлериниң атқаратуғын хызмети жағынан хәм формасы жағынан тиркеўиш сөзлерге жақын болады. Бирақ, тиркеўиш сөзлерден мынандай өзгешеликтери бар: Тиркеўиш сөзлер өзиниң байланыслы сөзи менен бир дизбек болып қолланылып, сол сөзге қосымша мәни береди. Ал дәнекер сөзлер ец кеминде еки сөзге, я еки гәпке байланыслы қолланылады, олардың өз ара қарым-қатнасын анықлайды. Мысалы: Дубровский гейде қыйналады, гейде не қыларын билмей сандырақлап қалатуғын ұақытлары да болады (*А. С. Пушкин*). Ол усы конверттиң ишинде өзиме жазылған хат бар шығар деп ойлады, бирақ ол конвертти атасынан жуўапсыз ашыўды қолайсыз көрди (*Ж Сейтназаров*).

Дәнекерлер қурылысы жағынан мәнисли сөзлер сыяқлы дара түринде де, қоспа түринде де қолланыла береди. Мысалы: Ержанды көп күттик, бирақ та көре алмадық (*С. Хожаниязов*). Мен бул китапты оқыдым, тағы бир рет оқып шықпақшыман (*Ж. Сейтназаров*). Ал ишке кирсең, бул көринис тағы да қойыўлана түскендей (*И. Юсупов*).

Дәнекер сөзлердиң қурылысы да хәртүрли болып ушыраса береди. Базы бир дәнекерлерди хешқандай бөлшеклеўге (-да-де,-та-те хәм т. б) болмайтуғын болса, ал гейбир дәнекерлердиң қурылысы тап мәнили сөзлер сыяқлы морфемаларға ажыратыўға (*де-ген-менен, себепли, өйт-кен-и* т. б.) болады. Бирақ дәнекер сөзлердиң қурылысындағы морфемалар лексикалық мәниси бар сөзлердиң қурылысындағы морфемалардай болмайды, олар өзиниң грамматикалық мәнисин жоғалтып, ескерип, биригип кеткен.

¹ Э. Фазилов. Ұзбек тилиниң тарихий морфологияси, Ташкент, 1963. 14-бет.

Солай этип, дәнекер деп сөз бенен сөзди, гәп пенен гәпти тең мәниде байланыстырып, олардын өз ара карым-қатнастарын анықлап жүретуғын сап көмекши сөзлердің бир түрине айтамыз. Олар гәп ағзаларының, сөз дизбеклеринин, қоспа гәптиң составындағы компонентлеринин араларын байланыстырыудағы ҳәр түрли хызметине қарай бир неше түрге бөлинеди.

§ 13. ҚАРСЫЛАС ДӘНЕКЕРЛЕР

Қарақалпақ тилинде *бирақ*, *бирақта*, *ал*, *деген менен*, *сонда да*, *сөйтсе де*, *тек*, *лекин*, *бәлким* дәнекерлері қарсылас дәнекерлер деп аталады.

Бул дәнекерлер дизбекли қоспа гәплердің арасын байланыстырып, олардың мәнислерин бир-бирине қарма-қарсы қояды. Мысалы: Тәүекел этип көрейин, *бирақ* сен өзинди берк тут, сыр билдирме (А. *Бекимбетов*). Айсулыұ бүгүн сабақты көп оқыды, сөйтсе де ол еле өзине исенген жоқ (Ж. *Сейтназаров*). Көзлеримиз шыдамсызлық пенен от ізлейди, деген менен дәрьяның ҳәр бир айланбасы бизни исениминизди бийқарға шығарды (Б. *Қайыпназаров*).

Қарақалпақ тилиндеги *бирақ* дәнекери ең көп хәм актив қолланылатуғын дәнекерлердің бири. Бул дәнекер „бирақ та“ „ал бирақ“, „бирақ деген менен“, „бирақ сонда да“, „бирақ сөйтсе де“ түринде бир дизбек болып қолланыла береди. Егер бул дәнекерлер дизбеклесип келип гәплердің арасын байланыстырса, қарсылас мәнге дара түрде қолланылуына қарағанда күшли болады. Мысалы: Аўа, ол байдың баласы, ал бирақ нағыз азамат жигит, сонлықтан да әкеси ийт-шерменлесип шығарып, үйинен куўып қойыпты (А. *Бекимбетов*). Өзине келди, бирақ та жүриўге денесинин ҳалы жоқ (А. *Бекимбетов*).

—Өкпелеме, иним, илаж жоқ, алайын, бирақ деген менен бул көп пул шығар (А. *Бекимбетов*). Бахтың болсын, балам, бирақ сөйтсе де биреў арқалы маған айттырсын (Т. *Қайыпбергенов*).

Қарсылас дәнекерлер дизбекли қоспа гәплерди байланыстырыў менен бирге, айырым гәплердің алдында келип, оның мәнисин кейинги гәлке карама-қарсы қояды. Мысалы: Қазыў қазып ямаса төгин төккенде, онсери бел Сейданның қолында қаңбақтай ойнайды. *Бирақ* сонда да оның кийими жаңаланып, қарны қалыққан емес (И. *Юсулов*). Әсиресе, өзиниң сауатсызлығын дәлил қылып, партияға кириў менен-ақ усындай пикирге келген едим. *Бирақ* сени сатқын болады деп ҳеш ўақытта ойлмаған едим (М. *Шолохов*).

Араб тилинен кирген *лекин* дәнекери қарақалпақ тилинде сийреклеў қолланылады. Мысалы: Сондай турмыста мен бес жыл турдым, лекин илимди тасламадым (М. *Лермонтов*).

Иран тилинен кирген „бәлким“ дәнекери ол да карақалпақ тилинде сийрек қолланылады. Оның карама-қарсы мәніси басқа қарсылас дәнекерлерге қарағанда дәлсізлеу сезиледи. Бул хабарды Айқызға жеткеріуді мойынлаган менен, бәлким оған сен өзин хабар етерсен (А. *Бегимов*). Екиншиси, анам қоллап, өзим өр көкірек болмағанымда, бәлким әкемиз мені әлле қашан биреуге берип, жағалы сарпайын кийетуғын еди (К. *Султанов*).

Ал дәнекери де карақалпақ тилинде ең көп қолланылатуғын дәнекерлердің бири. Ол қоспа гәптиң составындағы жай гәптерди өз ара байланыстырғанда, *бирақ* дәнекери сыяқлы қарсылас мәніс аңлатады. Мысалы: Үйден жийи хат алып турдым, ал өзим болсам сийрек жазатуғын едим (М. *Шолохов*). Шыбықшл менен тек қумға жазуға болады. Ал қағазға оннан хеш қандай из қалмайды (М. *Ильин хәм Е. Сегал*).

Бул гәптердеги *ал* дәнекериниң орнына *бирақ* дәнекерин қойып байланыстыруға болады. Деген менен бул дәнекерлердің бир-биринен *стильлик*, *мәнилик* өзгешеликлериниң бар экенин көреміз. Мысалы: Төргі өжиреде кеуил жууық дослар „пионер“ қәлемлери менен жаттыраған перо сугылған көк рұчка жасайтуғын еди. Ал кишкене өжиреде болса, қәлемниң жәрдемшиси-өширғиш өмир сүреді. Жайлың ишинде еки өжире бар еди: биреуи тар, узин, ал екиншиси оғада кишкене, *бирақ* кең (С. *Салийев*). Бул мысаллардағы бириншиси жай гәптерди байланыстырып турған „ал“ дәнекериниң орнына *бирақ* дәнекерин қоллануға болмайды, себеби гәптиң уйқасымы болмай қалады. Сондай-ақ екинши гәптеги *ал*, *бирақ* деген дәнекерлер екеуи де қарсылас мәніс аңлатқан менен кейинги *бирақ* дәнекериниң орнына „ал“ дәнекерин қойып айтыуға болмайды. Өйткени *ал* сөзи еки рет қайталанса, гәптиң көркемліги бузылады.

Ал дәнекериниң орнына *бирақ* дәнекерин қоллануға болмайтуғын орынлар да бар. Мәселен, мен жүрдим, ал сен жүр. Олар жөнелип кетти, ал бизлер қашан кетеміз? (А. *Чехов*). Бундай жағдайларда *ал* дәнекери байланыстырған гәптер қарсылас мәніс аңлатпайды.

Ал дәнекери „енди“ сөзи менен де бир дизбек болып дәнекерлік ұзайпасын атқарады. *Бирақ* гәптердің арасыи „ал енди“ дәнекери *ал* дәнекерине қарағанда қоспа дизбекли гәптерде бир-бири менен беккемирек, күшлирек байланыстырады. Мысалы: Бир ұақытта есімди жыйнадым, *ал енди* аяғымды баса алсам қәне? (М. *Шолохов*). Барлық, таярлық көрилди, *ал енди* қонақлардан еле хеш қандай хабар жоқ (Н. *Дәуқараев*). Паровоз келди де, усы машина вагонды полат қайнататуғын цехқа алып кетеди. Ал енди домнаның бағанағы теснигин және бекитип таслайды (М. *Ильин хәм Е. Сегал*).

§ 137. ГЕЗЕКЛЕС ДӘНЕКЕРЛЕР

Қарақалпақ тилинде *биресе, бирде, бир, гейде, базда, гә* дәнекерлери гәп ишинде атқаратуғын функциясына қарай гезеклес дәнекерлер деп аталады. Бул дәнекерлер қоспа гәплердің составындағы жай гәплерди, дара ағзаларды байланыстырғанда, олардың өз ара қатнастарының гезеклесип келетуғынын аңлатады. Мысалы: Ахмет биресе цифрларға үңилип қарайды, биресе жалт берип саатқа көз салады, биресе чайдай ашық бетине нур сәулесип жарқыратып төгіп турған айға қарайды (*С. Айни*). Рәушан биресе қара үйге, биресе өжиреге кирип Бористің келиўин ғана күтті (*Ж. Аймурзаев*).

Биресе, бирде, бир дәнекерлериниң мәнилери бир-бирине жүдә жақын, бірақ гәп ишинде атқаратуғын хызметлерине қарай олардың өзгешеликтери бар. Мысалы: Аркадий бирде Плисти күтип қалады, бирде қалай жолығысыўдың есабын таппай көп ойланды. Бул гәптеги *бирде* дәнекериниң орнына *бир, биресе* дәнекерлерни қойып айтыўға болмайды. Сондай-ақ, „Ол биротырды, бир турды“ (*А. Оразов*) деген гәптеги *бир* дәнекериниң орнына „Ол бирде отырды, бирде турды“ деп қолланыўға болмайды.

Демек, улыўма мәнилери уқсас дәнекерлердиң де атқаратуғын хызмети жағынан ҳәр түрли жағдайларда қолланыўына қарай бир-биринен парқ қылатуғыны байқалады.

Гейде, базда, гә дәнекерлери де гәп ишинде атқаратуғын хызметлерине қарай гезеклес дәнекерлер деп аталады. Бул дәнекерлер қоспа гәплердің составындағы жай гәплерди, биргелік ағзаларды байланыстырғанда мезгиллик, ўақытлық байланысларды билдереди. Мысалы: Тениз жағынан қараған адамлардың қазине гейде жоқары, гейде төмен түсіп киятырған бир желқомлы қайық көринди (*А. Бегимов*). Айзада базда ашыўланды, базда Аймерекениң сөзин елестирмегендей болып күле шырай береді (*Ж. Аймурзаев*).

Гә дәнекери де азы-кем стильлик жақтан өзгешелик болмаса, *гейде, базда* дәнекерлери менен мәшлес болып қолланылады. Мысалы: Айқыз көк толқынның арасында гә батып, гә суў бетине „шығып енди қорықпайман“,— дегендей есектеги бурынғыдан да қатты тартты (*А. Бегимов*). Ахмет гә үйлерни жайғастырды, гә қонақларды күтип тынышсызланып жүрди (*С. Айни*). Дәўлет гә күлди, гә ашыўланды (*С. Хожанизов*). Сен алдына қарап жүрмекши болсаң, ол сени гә ояққа, ге буюққа тентиреклетип, тап бир мәс болған кисидей әнтек-тәнтек етеди (*М. Шолохов*).

§ 138. АҰЫСПАЛЫ ДӘНЕКЕРЛЕР

Қарақалпақ тилиндеги я, ямаса, болмаса, мейди, не, яки дәнекерлери аұыспалы дәнекерлер деп аталады. Себеби бул дәнекерлер байланыстырған биргелік ағзалар хәм қоспа

гәпләрдәң составындагы жай гәпләр биринен соң бири орын алмастырып, гезеклесип жүреди. Бул дәнекерлер гезеклес дәнекерлерге *үзыйпасы жағынан бираз жакын*.

Я, яки, ямаса дәнекерлери бир-бириниң синоними ретинде қолланыла береди. Мысалы: Турпаты тап сондай, бул то-рынның әкеси я анасы жалсыз яўмыты болыўы керек (*А. Бекимбетов*). Оның дурыслы жайы, я мүлки, я жери, я той-мерекеге барганда кийетуғын тоны, я минетуғын аты, я сөз етип аўызға алгандай ҳеш бир заты болмаса, мен оның менен қалайыпша куда болып, барыс-келис жасайман (*А. Бекимбетов*). Сонда да ҳаялым сирә, я тоңқылдап, я өкпелеп шаўқым шығармас (*М. Шолохов*). Ал оның жыраўды я тыңлап отырғанын, ямаса басқа бир нәрсе ойлап, я уйқылап отырғанын, я куўанып, ямаса қайғырып отырғанын билиў қыйын еди (*И. Юсупов*). Айшолпән я уйқылаған жоқ, я олардың сөзин тыңлаған да жоқ (*Ж. Аймурзаев*).

Бул мысаллардан аўыспалы дәнекерлердиң бириниң орнына бириң қоллана бериўге болмайтуғынын көремиз.

Мейли дәнекери **я, яки, ямаса** дәнекерлери менен мәнилес болып қолланыла береди, бирәк бул дәнекер гейпара орынларда өзиниң лексикалық мәнисин сақлап та қолланылады. Мысалы: Мейлин, асықсаң қайта бер (*С. Салиев*).

Қарақалпақ тилинде **мейли** дәнекери базыбир жағдайларда лексикалық мәнисин сақлаған менен, көпшилик жағдайларда ол мәнисин жоғалтып, дәнекерлик *үзыйпада* қолланылады. Соның ушын ол дәнекер сөз деп қаралады. Мысалы:

Бизин ел жайласқан Әмиў бойына,
Байлығы сығасқан қыры-ойына,
Инкар болсан елдин гүл шырайыпа,
Мейли бәхәрде кел, мейли жазда кел (*А. Әбдимуратов*).

Мейли түнде, мейли күндиз келсе де, олардың шақалары шайқалып, жапырақлары бир-бирине урып, ҳәр түрли намада сылдырлайды (*Ш. Айтматов*).

Қарақалпақ тилине иран тилинен кирген **не** дәнекери басқа аўыспалы дәнекерлерге қарағанда тилимизде сийрек қолланылады. Бирәк **не** дәнекери **я, яки, ямаса** дәнекерлериниң синоними ретинде де келе береди. Мысалы: Не бизде төсек, не жамылыўға одеяла бар, булардан ҳеш зат жоқ (*М. Шолохов*). Бекбосын далаға шықты, оның менен не аманласыў, не ҳал-аўхал сорасыў болмады (*К. Султанов*).

§ 139. СЕБЕПЛЕС ДӘНЕКЕРЛЕР

Себеби, өйткени, сонлықтан, сол себебли, соның ушын дәнекерлери қарақалпақ тилинде себеплес дәнекерлер деп аталады, өйткени бул дәнекерлер байланыстырған дизбекли коспа гәпләрдәң составындагы жай гәпләр бири екиншисиниң

себебин, я нәтижесин билдиреди (*Себеби* дәнекери тилимизге араб тилинен кирген).

Себеби, өйткени дәнекерлери дизбекли қоспа гәплердиң составындағы жай гәплерди байланыстырғанда, биринши гәптеги ис—хәрекетиниң орынланыў я орынланбаў себебин екниши гәпте аплатады. Мысалы: Қолым суўық, себеби қарда ойнадым (*М. Шолохов*). Мен дәслеп географияны оқыдым, өйткени сабақлардың ишинде ең аңсаты (*Н. Носов*). Урыс жөнинде саған хеш нәрсе айтып отырыўдың қажети жок, өйткени урыстың дәслепки ўақытта қандай болғанын өзин де көргенсең ғой, билесең (*М. Шолохов*).

Сонлықтан, сол себепли, соның ушын дәнекерлери дизбекли қоспа гәптеги составындағы жай гәплерди байланыстырғанда, екниши гәптеги ис—хәрекетиниң орынланыўы я орынланбаўы нәтижесин биринши гәп аплатады. Мысалы: Арифметикадан үлгерийим бурынғыдай төмен бола береди. Сонлықтан мен шахмат ойнаўды қояйын дедим (*Н. Носов*). Сабақтан кейин бизиң класста жыйналыс болды, себеби бираз балалар дүзелген, сабақлардан жақсы оқый баслады, соның ушын Ольга Николаевна бул аўхалды атап айтыў керек болды (*Н. Носов*).

Сонлықтан, соның ушын, сол себепли дәнекерлери-да де дәнекери менен қосарласып, бир дизбек болып келип себеплес дәнекериниң ўазыйпасын атқарады. Мысалы: Таң атқан соң ашлықтан жүрийге қорыққан едим, ал тоғай болса үш километрдей бар сонлықтан да күнди усы жерде батырайын деп, сулы атызында жатқаным еди (*М. Шолохов*). Мениң қатар заманласларым кескин урысларда жаў менен айкасты, соның ушын да Кемерово областында, ямаса басқа бир жерде өсип киятырған бала „2“ баға алатуғынына қалай биз бийпарўа қараймыз (*Л. Кассиль*). Тап усындай сөзди буннан еки күн бурып Гүлзададан да еситип, қыз найлаж болған еди, сонлықтан да усындай аўхалға ынжылып, қапа болып қайтты (*Т. Жумамуратов*).

Бирақ дәнекери сыяқлы *себеби* дәнекери де кейинги гәптеги алдында келип, өзинен кейинги гәптеги ис—хәрекеттиң ислениў я исленбеў себебин билдиреди. Мысалы: Тутқылардың екеўн қашпақшы болып еди, әлбетте, оларды да ятып таслады. Өйткени олардың өзлери надалық етти, ай болса сүттей жарық, оның үстине сырдай далада қашып бола ма, ақыр... (*М. Шолохов*). Бул сапары ол „Исенимге ийе болыў“ китап магазиннен зоотехникаға байланыслы еки-үш китап сатып алды. Себеби анаў күнги арза бергенде райком секретары оның көбирек оқыўы керек болатуғынын ескерткен еди (*А. Әлийев*). Ал қалын қаслары қабағының үстинен салбырап, шүңирейген көзлерин пүткиллей көмип турады. Сонлықтан оны аўыл хаяллары „күн сақал қайнаға“ деп атап кеткен. (*И. Юсупов*).

Егер (карақалпақ тилине парсы тилинен кирген) *егерде* дәнекерлери шәрт мәнисли дәнекер деп аталады. Бул дәнекерлер байланыстырған бағынықы қоспа гәптиң алдыңғы гәпи кейинги гәптеги ис—хәрекеттиң болуы я болмауының шәртин билдиреди. Сонлықтан ол гәптиң баянлауышы шәрт мейилден жасалады. Мысалы: *Егерде* макул десен, тез жууап қайтар (*К. Султанов*). Егерде Қыястың айтқаны шын болса, ҳақыйқатында да милициялар жақсы адамлардан болады екен ғой (*Т. Жумамуратов*).

Алдыңғы гәп *егер* арқалы кейинги гәптети ис-хәрекеттиң орынланыуы я орынланбауында иркиниш ямаса кемшиликтің бар екенни аңдатады. Мысалы: Ол дүньяға жарлы, тилге бай болып, егер бууынсыз қызыл тилин бир иске түсирип жибергенде, шыбынды түйеге айландыруу оған дым оңай (*И. Юсупов*). Жығылмағаным жақсы болды, егер жығылғанымда автоматтан бир гезек оқ шығарып, ол жерге қағар еди (*М. Шолохов*).

§ 141 ҮҢҒАЙЛАС ДӘНЕКЕРЛЕР.

Қарақалпақ тилинде *және, тағы, хәм, да, де, та, те, менен (бенен, пенен)* дәнекерлери ыңғайлас дәнекерлер деп аталады, себеби бул дәнекерлер байланыстырған гәптиң биргелки ағзалары, сөз дизбеклери, қоспа гәптиң составындағы жай гәплер де өз ара бир-бири менен үйлесип, ыңғайласып, тең мәни де байланысады.

Және, тағы дәнекерлери карақалпақ тилинде бир-бириниң синоними болып қолланыла береді, олар байланыстырған биргелкили ағзалар формалас болып байланысады. Мысалы: Айсулыу, Гүлим, тағы Шийрингүл қоңыраудан кейин бирге кирди (*Ж. Сейтқазаров*). Меңиң әкемиң көп дүньясынан қалған көп түйеге жүк боларлық жипек келебим, алашам және басқа да затым бар (*А. Бекимбетов*). Иринкамның және балаларымның келбети көз алдымнан сирә кетпейди (*М. Шолохов*). Бул мысаллардағы 1-гәптеги биргелкили ағзалар атау формасында, 2-гәптеги биргелкили ағзалар тартым жалғауы формасында, 3-гәптеги биргелкили ағзалар ийелик сеплиги жалғауы формасында байланысқан.

Және, тағы дәнекерлери *да-де*, дәнекерлери менен бир дизбек болып та қолланыла береді. Мысалы: Аспан еле ашық емес. Арал үстин көлегейлеп, тағы да ақшыл бултар шалқыйды (*Ө. Айжанов*). Күн батыудан немерлер жасауыларын көбейтти, жүк машинасына және де жигирмалаған автоматчикти отырғызып бизлерди қатты жүргизип айдап кетти (*М. Шолохов*).

Хәм дәнекери де карақалпақ тилинде ең жиһи қолланыла-

туғын дәнекер. Бул дәнекер биргелкили ағзаларды бир-бири менен тең мәнисте ыңғайластырып байланыстырады. Мысалы: Дегершиклер кум хәм музға тайып, тобарсып атырған қумға тап гүпшегине шекем көмиліп кетеди (*М. Шолохов*). Батыс хәм кубламыз пышық мурны батпайтуғын қалың тоғайлық (*К. Мәмбетов*). Жарлы дийханның ең үлкен, ең қарыұлы хәм күдиретли қуралы кетпен менен бел болды, балам (*А. Бекимбетов*).

Хәм дәнекери, хәм тағы да “хәм және де” болып дизбеклесип те қолланыла береді. Бірақ бундай жағдайда хәм дәнекериниң мәніси бурынғыдан күшлирек болады. Мысалы: Қәлендер бай хәм тағы да үш-төрт атлы Сарыбийли байлар үлкен жәнжелдиң үстинең шығып, салт атларын тоқтатты (*А. Бекимбетов*). Бул дәнекерлердиң усындай дизбеклесип қолланыла беріуи стильлик жақтаң гәптиң мәнісиниң көркемлігини төмендетеди, айтылажақ пикирди шубалыңқы етип жибереди. Сонлықтан бундай формалар барлық жазыушыларда бірдей актив қолланыла бермейди.

Да-де, та-те дәнекерлери бир-бирине мәніси жақын сөзлерди, сөз дизбеклерини, коспа гәплердиң составындағы жай гәплерди байланыстырады, олардиң өз-ара орайласып, ыңғайласып келіуине себепши болады. *Да-де, та-те* дәнекерлери байланыстырған гәплердиң мәніслери ҳәр түрли болады.

а) *Да-де, та-те*, дәнекерлери байланыстырған гәплердиң баянлауышлары формалас болып, тең мәниде ыңғайласып байланысады: Мысалы: 1. Турымбет жүдә кешлетип келди де, Жумагүлди теуип жиберип оятып, бөлек төсек салдырды да жатып қалды (*Т. Қайыпбергенов*). 2. Күлсе күлсин, көкиреги хақ, жолы дүзюй ғой. Аузы бослар айтар да, айтып-айтып қояр да (*Т. Қайыпбергенов*).

б) *Да-де, та-те*, дәнекерлери коспа гәптиң составындағы еки жай гәпте де тәкирарланып, олардың ыңғайласып байланысқан мәнісин анықлауи үшін хызмет етеди. Мысалы: 1. Сирә, жақында кеңесетуғын да шығармыз, нәтийжеде келисетуғын да шығармыз (*Ө. Айжанов*). 2. Жумагүл де келди, қара да тынды (*Т. Қайыпбергенов*).

в) *Да-де, та-те*, дәнекерлери биргелкили ағзалардың ҳәр қайсысының кейинде тәкирарланып, дәнекерлик хызмет атқарады. Мысалы: Садық жаслайынан дурыс тәрбия көрмеген, соның үшін ол ақылсыз да, қыңыр да болып өсти (*Ж. Аймурзаев*).

г) *да-де, та-те* дәнекерлери феил сөзден болған биргелкили баянлауышларды ыңғайластырып байланыстырады. Мысалы: Айпалаға қулағын салып турды да кирип келди (*Т. Қайыпбергенов*).

д) *да-де, та-те*, дәнекерлери баянлауышы шәрт мейилден болған бағынмқы гәп пенен бас гәпти байланыстырып, қарсылас мәни ақлатады. Мысалы: 1. Бул сөз пышақ сүкқин-

дин арасында келип, ис—хәрекеттиң тез болганын аңлатады. Мысалы: 1. ... Жәмийла Сағындықты класстың айнасынан карап та жүрди (*Ж. Аймурзаев*). 2. Ержеткен соң байдың ықтыярына көнбей, хәзирги күйеуи Төрөбай менеп қашады да кетеди (*Т. Қайыпбергенов*). 3. Хәр жылы ауылда еки ай болады, сөйтип бес жыл өтти де кетти (*С. Бахаоқырова*).

-Да-де, та-те, жанапайлары биргелки ағзалар менен диз-беклесип келип, олардың мәнисин күшейтеди. Мысалы: 1. Баяғысы-баяғы. Байы да, жарлысы да өз орнында (*Т. Қайыпбергенов*). 2. Сағындық сәхәрди сағынып көргендей, жатса да, тұрса да, Айшолпан, жигиттиң көз алдында елеслейди (*Ж. Аймурзаев*). 3. Екеуиниң дәрежеси де, иси де бир-биреуинен кем түспей жүр ғой (*Ө. Айжанов*).

-Ақ жанапайы сөздин мәнисин күшейтип, тезлетуі менен бирге оны анықлап, айрықшалап көрсетеди. Мысалы: 1. Айшолпан тәуір-ақ жеңилленди (*Ж. Аймурзаев*). 2. Арадан көп ўақыт өткермей-ақ бир қушақ гүлте жоңышқа әкелип, шертектин астындағы аттың алдына таслады (*Т. Қайыпбергенов*). 3. Анасының сөзин аяқлатпай-ақ бала-шаға, келин-кепшиклери қоршап отыра қалысты (*А. Айжанов*).

-Ғой,-қой, жанапайлары сөздин мәнисин хәм сөйлеушиниң ой-пикирин анықлап, тыянақлы етип жуўмақлау ушын қолланылады. Мысалы: 1. Шай шөжени алажақ болғанда, мен бақырдым ғой (*Ж. Аймурзаев*). 2.—Ауа, мәрт ғой,—деди Бегдулла Сағыйдулланы мақуллап (*Ө. Айжанов*).

3. Ең қурығанда қыдырғанда кийим алмастырса болады ғой. (*Т. Қайыпбергенов*).

Хәм жанапайы дәнекерлик еки сөзди байланыстыруі ушын қолланылатуғын болса, жанапайлық хызметинде бир ғана сөзге байланыслы болып, сол сөздин мәнисин күшейтип, анықлап жүреди. Мысалы: 1. Гүлайым хәм Айшолпан менен хошласып үйине қайтты (*Ж. Аймурзаев*). Бундай жағдайда **хәм** жанапайы **да** жанапайының синонимин ретинде қолланылады. Мысалы: Гүлайым да Айшолпан менен хошласып үйине қайтты.

Хәм жанапайы биргелки ағзалардың хәр қайғысының алдында келип, олардың мәнисин күшейтип анықлап, айырымлап көрсетеди. Мысалы: Муғаллим хәм сөйлейди, хәм түсіндиреди (*Т. Қайыпбергенов*).

Хәм жанапайы атауыш хәм көмекши сөзлер менен диз-беклесип келип, олардың мәнислерин анықлап, күшейтип те келе береді. Мысалы: 1. Айшолпанның мениң менен хәм иси болмады (*Ж. Аймурзаев*). 2. Күни менен қайықтың бийкарға жумсалғаны болмаса, үшеуи хәм хеш нәрсе питкере алмай қайтқан (*Ө. Айжанов*). 3. Жәмийла сыртынан көрсетип хәм қойды (*Ж. Аймурзаев*).

Хәм жанапайы bazı бир орындарда „эм“ формасында да

қолланылады. Мысалы: Экеси бизлерге қарап, — менің улымәм, қызымәм — Пердегүл, буннан мен хеш нәрсе аямайман — деди (Ө. Айжанов).

„Болса“ сөзи жанапай мәнисни аңлатқанда сөздің мәнисин күшейтип, оны гәптеги басқа сөзлерден айырымлап көрсетеди. Мысалы: 1. Аспанда Ай сулыу болса, жер бетінде Айшолпан сулыу (Ж. Аймурзаев). 2. Ал Сағыйдулла болса таяу, ескекти қолына ұстаған бойы өз анасын мақтай береді (Ө. Айжанов) 3. Жигит болса бүгін сөзге шебер болып кетти (С. Бақадырова).

-Ау жанапайы атауыш, фейил, базыбир модаль сөзлер менен дизбеклесип, олардың мәнилерин аңлатады. Мысалы: 1. Қаршадай қызымды малы көп деп ғап-ғарры кисиге қалай беремен, әй сақалы күнге ағарған-ау (Т. Қайыпбергенев). 2. Сол рас гәп-ау (Т. Қайыпбергенев). 3. Анықтап айтпады-ау деген қыялға берілген Айшолпан анасы жеңгелік қылар дейсең бе, қой бул сөзлер Елмурад пенен мен хәққынды емес шығар? (Ж. Аймурзаев). Әстаупыралла, өзіңе бахыт қарайжақ-ау бәле! (Т. Қайыпбергенев). 5. Журтқа лаңғыра қағып жиберсе, сонысы жаман-ау 6. —Менише, усы үйде ақылсыз адам жоқ-ау деп пәмлеймен, — деди (Т. Қайыпбергенев)

3. Болжау. мысқыллау жанапайлары *мыс-мис, мыш-миш, ау*. Бул жанапайлар дизбеклескен сөзине, базыбир жағдайларда дара гәптеги ой-никирге гүманлашуу, ренжиу, мысқыл етиу, болжау, шамалау, т. б. мәнилер қосады. Мысалы: 1. Қыз-жигиглерди оқуыға әкетеди-мис деген гәлти еситип мурынна шамал енип жүрген шығар (Т. Қайыпбергенев). 2. Әсиресе бундай хамалдағы адамларды „ағаш арасында“ (Кегейлиниң шығысы усылай аталған) бажбаннан да абырайлы болады-мыс деп еситкени бар еди (Т. Қайыпбергенев). 3. Ауыл арасында „ақ патша кулапты-мыс, орнына жаңа патша болыпты-мыс“, ол жетим-жесирге қол берип, шалғай жабады мыс“ — деген ғауасат тарқағанына бираз уақыт болды (Т. Қайыпбергенев). 4. Мурат басын төмен алыу менен ғаркылдап күлди, — хә...хә... Баласы бар-мыш! (Т. Қайыпбергенев).

-Ау жанапайы барлық уақта күшейтиу, анықлау мәнисин, аңлата бермейди. Базыбир орынларда сөзге болжау, шамалау мәнисин қосады. Мысалы: 1. Әй, солай шығар-ау! Олар бүктің астында жатқан болыуы керек (Т. Қайыпбергенев). 2. Бул киси де неше китаптарды ақтарып, неше рет белгилі баслы жол таба алмай, мендей түрлі жоллардың дәрбентинде арсары шығып жүрген шығар-ау (С. Бақадырова). — Орынбай қаладан тақия сатып алса, базарда басын көрсетпеге уялып, гәне тақиясына кийгизип көреді-миш... (Т. Қайыпбергенев).

4. Айыруу жанапайлары — *ғана, қана, тек*. Бул жанапайлардың бир өзгешелиги барлық сөз шақаптары менен байланыса береді хәм сөзди басқа сөзлерден айырымлап көрсете-

ди. Мысалы: 1. Сонда да, ҳаялым, сирэ, я тоңкылдап, я өкпелеп шайқым шығармас. Ирниккам тек күледи де қояды... (М. Шолохов). 2. Бабыр Зияевичтиң сол ғана бағдарынан илип кетги (С. Бақадырова). 1. Оның екінши гилти тек Турымбеттиң алдынан шығатуғын ахунда ғана. (Т. Қайыпбергенов). 4. Айтыўдың кереги жок,—деди Азат.—Тек теңизге шық деген буйрық ғана берилиў керек (Т. Қайыпбергенов).

Тек жанапайы ажыратып көрсететуғын сөзиниң алдында келеди. Мысалы: Тек жыйналыс салтанатлы түске енгенде ғана барып күлки умтыла баслады (И. Юсупов).

Тек жанапайы менен **қана** жанапайы дизбеклесип, сөздиң мәнисин бурынғыдан да күшейтип көрсетеди. Мысалы: Тап усы тауықты тек қана саған куўырып ямаса асып берейик деп едим, тилегимниң ҳақ екенине қара, ақыры саған несип етги (Ж. Аймурзаев).

5. Таңланыў хэм салыстырыў жанапайлары. **-ай**, **-ау**, **-а**, **-ә**, **түзе**, **-ай**, **-ау** жанапайлары адамлардың таңланыў, қыйланыў ренжиў, өкиниў сыяқлы сезимлерин аңлатады. Мысалы: 1. Айтбайдан ауызеки еситкен менен үйине барып көрмеген қыз Жумагүлдин гәпине қарап көзи менен көргендей, „Бийшаралар-ай“ деди, қыйланып (Т. Қайыпбергенов). 2. Бәрине жанағы түк көрмегенлер айыплы екен-ау! (Т. Қайыпбергенов). 3. Оның денеси қызған тандырдай, лаплап түр еди.—Өйбей сорым-ай!—деди шоршынып (Ж. Аймурзаев). 4. Журтқа даңғыра қылып жиберсе, сонысы жаман-ау! Уай! Уай! (Т. Қайыпбергенов).

-Ай жанапайы көпшилик орынларда атлық, келбетлик сөзлер менен дизбеклесип, таңланыў, таңырқаныў мәнисин аңлатады. 1. Айшолпан-ай, еле турып кетпеген екенсең-ау! (Ж. Аймурзаев). 2. Өйбей.. бийшара-ай—Оның кесели жаман-ай! (Ж. Аймурзаев). 3.—Оларды аяғандай Турымбет басын шайқады, уай-уай әжел-ай (Т. Қайыпбергенов).

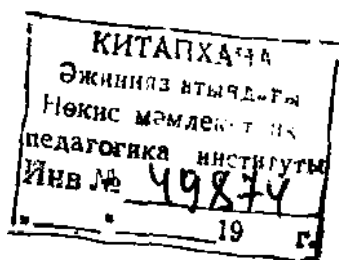
-Ай жанапайы **эй** формасында да қолланылады. Мысалы: Түф-эй хайуан! (Т. Қайыпбергенов). Жүр-эй бирге кетейик (Ж. Аймурзаев).

-А, **-ә** жанапайлары да, **-ау**, **-ай** жанапайлары сыяқлы өкиниш, ренжиў, таңланыў, мәнислерин аңлатады. Соның менен қатар, **-а**, **-ә** жанапайлары атауыш хэм „бар“, „жок“ сөзлери әсиресе феил сөзлер менен бир дизбек болып қолланылады. Мысалы, 1. Тағдирдин не бир қысыметлери бар-ә?—деп гүрсинди Төребай (Т. Қайыпбергенов). 2. Әй, сен көп ирке бермесең-ә! Ат аш қалды! (Т. Қайыпбергенов). 3. Мени хәр күни түнде иркип, биреўге байланыс жасатып жүр ме екен, өзи-а (Т. Қайыпбергенов).

-А, **-ә**—жанапайлары **гой**, **-ау** жанапайлары менен бир дизбекте болып та қолланылады. Бундай жағдайда сөздиң таңланыў мәнисин пүткіллей күшейтип жибереди. Мысалы: 1. Апай, әңгиме қыз бенен жигиттиң ортасында екен **гой ә!**

(Ж. Аймурзаев). 2. Сен Айтбай менен сырласасаң-ау, -э
(Т. Қайыпбергенев).

Түе жанапайы атауыш сөзлерге, әсиресе атауыш фрейл-
лерге байланысы қолланылып, дизбеклескен сөзин басқа бір
сөзге қарама-қарсы қойу арқалы салыстырады хәм болым-
сызлык мәни де аятады. Мысалы: 1. Сағындык бул оты-
рыспада бес мың манаттын пууына писип отыр. 2. „Сулыу сым-
батын бузбак түе, Елмуратка пықырып та отырған жоқ
(Ж. Аймурзаев). 3. Қудайым ондай менен қослас болуу түе.
қайтып от жакқышы болмағайман (Т. Қайыпбергенев). 4. Мен
түе, оған анасы да ҳеш нәрсе дей алмады (Ж. Аймурзаев).
5. Пияда түе, ат пенеп үлгерип қайтыу да қыйыш
(К. Камалов).

М А З М У Н Ы

Алғы сөз	3
I. Морфология хәм оның нзертлеу объекти	5
Грамматикалық мәни грамматикалық форма хәм грамматикалық категориялар	7
Сөздің морфологиялық қурылысы	11
Сөз жасәу усылары	18
Жүп сөзлер	23
Жүп сөзлердің морфологиялық өзгешеліги	25
Жүп сөзлердің фонетикалық өзгешеліги	26
Составлы сөзлер	27
Қысқарған сөзлер	28
Біріккен сөзлер	29
Сөз шақаплары	32
II. Атлық	
Атлық ҳақында түсиник	37
Атлықлардың синтаксистик хызмети	40
Атлықтың грамматикалық категориялары	41
Сан категориясы	42
Тарғым категориясы	43
Сеплік категориясы	46
Атау сепліги	50
Ийелік сепліги	51
Барыс сепліги	54
Табыс сепліги	55
Шығыс сепліги	57
Орын сепліги	58
Сепліклердің тиркеуишлер менен қолданылыуы	58
Атлықлардың жасалыуы	59
Атлықлардың морфологиялық усыл арқалы жасалыуы	60
Конкрет атлықлар жасалыуы аффикслер	61
Абстракт мәнилі дәреяді атлықлар жасалыуы аффикслер	65
Атлықлардың синтаксистик усыл арқалы жасалыуы	69
Коспа атлықлар	69
Составлы атлықлар	71
Жүз атлықлар	71
Қысқарған қоста атлықлар	73
III. Келбетлік.	
Келбетлік ҳақында улыуға түсиник	75
Келбетліклердің семантикалық өзгешеліктері	75
Келбетліклердің жасалыуы усылары	76
Атауыш сөзлерден келбетлік жасалыуы аффикслер;	76
Фейиллерден келбетлік жасалыуы аффикслер	79
Келбетліктің қурылысына қарай түрлері	81
Келбетліктің дәрежелері	82

Келбетликтин субстантивлевиуи	84
Келбетликтин гөптеги хызмети	84
IV. Санлык.	
Санлыктын лексика-семантикалык мәнлери	85
Санлыктын морфологиялык өзгешеликтери	86
Санлыктын синтаксистик хызметтери	87
Санлыктын мәниси бойынша түрлери	88
Санақ санлыктар	89
Қатарлык санлыктар	93
Жыйнақтау санлыктары	95
Толдуу санлыктары	96
Шамлык санлыктар	97
Бөлшек санлыктар	99
V. Алмасық.	
Алмасық ҳақында улыўма түсиник. Алмасықтың басқа сөз шақап- лары менен қарым-қатнасы	100
Алмасықтың морфологиялык өзгешеликтери	101
Алмасықлардың синтаксистик хызмети	102
Алмасықтың мәниси бойынша түрлери	104
Бетлеу алмасықлары	104
Өзлик алмасығы	106
Силтеу алмасығы	108
Жәмлеу алмасықлары	111
Сөрау—қатнас алмасықлары	112
Белгилеу алмасықлары	114
Белгисизлик алмасықлары	115
Болымсыздық алмасықлары	118
Басқа сөз шақапларының алмасыққа өгиуи (<i>Прокомингализация</i>)	119
VI. Фейил.	
Улыўма түсиник	120
Фейилдің беллик формалары ҳәм олардың синтетикалык және ана- литикалык түрлери	122
Фейилдин жай, қоспа ҳәм қурама түрлери	123
Фейилдин тийкары	124
Фейилдин батылы ҳәм болымсыз түрлери	125
Ауыспалы ҳәм ауыспалыз Feyиллер	127
Фейилдин дәреже категориясы	124
Өзлик дәреже	130
Шериктик дәреже	132
Өзгелик дәреже	134
Белгисиз дәреже	138
Фейил дәрежелериниң өз ара қарым-қатнасы	139
Фейилдин басқа сөз шақапларынан жасалыуы усуллары	140
Фейилдин аффиксация усулы менен жасалыуы ҳәм мәнлери	140
Қоспа Feyиллер	146
Көмекши Feyиллер	148
Толықсыз Feyиллер	151
Фейилдин түр категориясы	153
Фейилдин дауамлы түри	153
Фейилдин дауамсыз түри	155
Фейилдин беллик категориясы	156
Фейилдин мейил категориясы	160
Байық мейил	161
Анықлық мейил	164
Шәрг мейил	165
Тилек мейил	168
Фейилдин мәҳәл категориясы	170
Өткен мәҳәл	171
Хәзирги мәҳәл	176
Келер мәҳәл	179

Хэр тэрэгн фэйиллэр. Атауыш фэйил	184
Келбеглик фэйил	187
Хал фэйил	191
Хэрэгет атын билдирүүши гураклы дизбеклер	194
VII. Рәуиш.	
Улыма түсиник	195
Рәуишлердин дүзилиси хәм составы	198
Рәуишлердин мәнилик түрлери	200
Сапалык рәуишлер	200
Сын рәуиши	200
Мүндар дәреже рәуиши	201
Жагдайлык рәуишлер	201
Уакыт рәуиши	201
Орын рәуиши	203
Себеп—макет рәуиши	203
Рәуишлердин жасалыуы	203
Морфологиялык усыл менен рәуишлердин жасалыуы	203
Синтаксислик усыл менен рәуишлердин жасалыуы	203
Бириккен коспа рәуишлер	203
Составлы рәуишлер	203
Жуп рәуишлер	203
Фразеологиялык дизбеклердин рәуишлесийи	203
Семантикалык усыл менен рәуишлердин жасалыуы	203
Рәуиштин дәрежелери	203
Рәуишлердин синтаксислик функциясы	203
Гейпага рәуишлердин өз ешелikleri	203
VIII. Модаль сөзлер.	
Модаль сөзлер хаккында түсиник	203
Модаль сөзлердин лексика-семантикалык өзгешеликleri	203
Модаль сөзлердин грамматикалык өзгешеликleri	203
IX. Еликлеүйш сөзлер.	
Еликлеүйш сөзлердин семантикалык өзгешелиги	203
Еликлеүйш сөзлердин фонетикалык өзгешеликleri	203
Еликлеүйшлердин морфологиялык өзгешеликleri	203
Еликлеүйш сөзлердин синтаксислик хызмеги	203
X. Таңлақ.	
Таңлақ сөзлердин лексика-семантикалык өзгешеликleri	203
Таңлақ сөзлердин фонетикалык өзгешеликleri	203
Таңлақ сөзлердин грамматикалык өзгешеликleri	203
XI. Көмекши сөзлер.	
Көмекши сөзлер туўралы қысқаша түсиник	203
Сап көмекши	203
XII. Тиркеүйшлер.	
Тиркеүйшлер туўралы улыма түсиник	203
Атау сеплигиндеги сөзлер менен қолланылатуғын тиркеүйшлер	203
Барыс сеплигиндеги сөзлер менен қолланылатуғын тиркеүйшлер	203
Шығыс сеплигиндеги сөзлер менен қолланылатуғын тиркеүйшлер	203
XIII. Дәнекерлер.	
Дәнекер сөзлер туўралы қысқаша түсиник	203
Қарсылас дәнекерлер	203
Гезеклес дәнекерлер	203
Ауыспалы дәнекерлер	203
Себеплес дәнекерлер	203
Шәрт мәнисли дәнекерлер	203
Ыңғайлас дәнекерлер	203
XIV. Жанапайлар	203